

हिंदुस्थानना तथा इंग्लंडना

प्रश्नोत्तररूपी इतिहास

(Specially meant for Standards VI & VII)

BY

V. S. CHITALE, B. A. (Hon.)

History Teacher, N. E. School, Poona.

AND

G. G. DAMALE, B. A.

English & History Teacher,

A. E. S. High School, Ahmednagar.

FIRST EDITION

1930

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાયિટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૫૭૭૮ વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ હિંદુ તથા ખ્રિસ્તીઓ પ્રશ્નોત્તર
અને ઉત્તરોત્તર

વિષય મે ૨૬: ૮૪૪: લ઼ ૨: ૩૨૪. ૫૨

હિંદુસ્થાનનો તથા ઇંગ્લંડનો પ્રશ્નોત્તરરૂપી ઇતિહાસ

(Specially meant for Standards VI & VII)

By

V. S. CHITALE, B. A. (Hon.)
History Teacher, N. E. School, Poona.

AND

G. G. DAMALE, B. A.
English & History Teacher,
A. E. S. High School, Ahmednagar.

FIRST EDITION

1930

કોંગ્રેસ રૂ. ૨-૦-૦

PUBLISHED BY
V. S. CHITALE AND G. G. DAMALE
360, SANWAR, POONA.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કૉપીરાઈટ-સંગ્રહ
૧૫૭૭૫

N. B.—

No copy will be genuine without the author's signature.

PRINTED BY VAJERAM MANSINGH
AT THE " SURAT CITY " PRINTING PRESS,
NEAR CHAUTA BRIDGE, SURAT.

INTRODUCTION

Encouraged by the rapid spread and extreme popularity of our Marathi book, which has run into three large editions, within a very short span of three years, we now venture to present this Gujarati edition for the benefit of such students as like to take the option of answering in Gujarati the History Questions, set at the S. L. C. Examination. It has been our common experience that the one great difficulty in the way of an average student in studying this vast field of history is the inability to discriminate between the essential and the non-essential. They know that all the points and questions touched in a text book are not equally important; but they cannot point out with confidence which are more important and which less. We have, therefore, written this book which should serve as a right guide and a true friend of the students.

The form of this book certainly appeals to the students most; but we have selected it not to help to foster the evil of cramming which is so very common. We would, therefore like our students to first study their text-books very carefully and then go through this book. A proper use of this book would give the students sound grasp of the subject and secure success at the Examination.

The questions in the book, on the whole, are meant as models and the authors have taken great pains in presenting lengthy yet complete answers. It would be advantageous for the students if they themselves frame similar parallel questions and answer them out of their own stock of know-

ledge. Such a method would certainly count much and engender in them a spirit of confidence.

We have to record our sincere thanks to the translators Mr. P. G. Muley B. A. and Mr. L. A. Pimplaskar B. A. of Baroda. We have also to thank Prof. M. R. Palande M. A. of M. T. B. Arts College, Surat, for the trouble that he has taken and for the useful help he has rendered us as regards the publication of this book.

In conclusion, we have only to add that we are conscious of the many shortcomings of the book. Friendly hints and useful suggestions from teachers and students are welcome.

Poona.
1st. Dec. 1930. }

AUTHORS.

CONTENTS

	PAGE
1 Ancient India	1- 41
2 Mogul Period	42- 72
3 Mahratta Period... ..	73-118
4 British Period	119-160
5 Indian Administration	160-188
6 Tudor Period	189-220
7 Stuart Period	221-252
8 Hanoverian Period	253-330
9 English Constitution	331-355
10 University Questions	356-362

.

પ્રાચીન હિંદુસ્થાન

Q. 1. Write what you know about the primitive Aryans.

ઉ:—આર્ય લોકોનું મૂળ વસ્તીસ્થાન ઉત્તર ધ્રુવ પાસે હતું કે એશિયા ખંડમાં આવેલા કૅસ્પિયન સમુદ્ર પાસે હતું એ વિષયે વિદ્વાનોમાં મતભેદ છે. પરંતુ હિંદુસ્થાનમાં આવતા પહેલાં તેઓ મધ્ય એશિયામાં અમુદરીઆ નદી પાસેના પ્રદેશમાં રહેતા હોવા જોઈ એ એ વાત નક્કી છે. તેઓ ઇ. સ. પૂર્વે ૨૦૦૦ વરસના સુમારમાં હિંદુસ્થાનમાં આવેલા હોવા જોઈએ.

તેઓ ધણા સુધરેલા હોઈ ગોરી ચામડીવાળા હતા. શરીરે ઉંચા અને કઠાવર હતા અને તેમનું કપાળ વિશાળ અને નાક સીધું હતું; તે વખતે તેઓમાં વર્ણવ્યવસ્થા ન હતી અને અનેક કુટુંબોનો તત્કાલીન સમાજ બનેલો હતો. કુટુંબના મુખ્ય પુરુષની સત્તા કુટુંબના દરેક માણસ ઉપર ચાલતી. ધણા કુટુંબોનો એક સંઘ થતો અને તે સંઘના નાયકની સત્તા રાજ જેવી ચાલતી.

ઢોર ઢાંખર એજ મુખ્ય સંપત્તિ ગણાતી. ઉદ્યોગ અને હુન્નરકળાની તેમને સહેજ સાજ માહિતી હતી, અને તેઓ ગામડામાં પોતાના ઘર બાંધીને રહેતા. ખેતી કરીને તે કુટુંબનું પોષણ કરતા. આર્ય શબ્દનો મૂળ અર્થ “ ખેડુત ” છે. તે સ્વતર કાંતીને તેનું કાપડ વણતા. કાપડ રંગવાની વિદ્યા તેઓ જાણતા હતા અને સુથારનું કામ પણ તે કરી શકતા. અનેક પ્રકારના અનાજ, દૂધ અને માંસ એ તેમનો મુખ્ય ખોરાક હતો. જે કે તે વખતના આર્યોનું ઉપજીવિકાનું મુખ્ય સાધન ખેતી હતું તો પણ કુટુંબના બીજા માણસો ઢોરો લઈ જંગલમાં જતા અને લાંથી ધાસ અને બળતણ લાવતા. તેઓ હાડકાં, પથર અને ધાતુના હથીઆર વાપરતાં. તીર, કામઠું અને તરવાર તેમનાં લડાયક મુખ્ય હથીઆરો હતાં. સોનું અને રૂપું આ બન્ને ધાતુઓનો ઉપયોગ તેઓ જાણતા હોવા જોઈએ એવું જણાઈ આવે છે. કુદરતના અદ્ભુત, દિવ્ય અને શક્તિમાન પદાર્થોની તેઓ પૂજા કરતા; આકાશ, સૂર્ય, અગ્નિ, વાયુ, વિદ્યુત્ વગેરે શક્તિઓ પોતાના ઉપર

કેપે નહી તે સાર પ્રાચીન આર્યો પંચમહાજ્યોનું કાવ્યમય સ્તવન કરતા. આ ઉપરથી જણાઈ આવશે કે તેમના ધર્મ સંબંધી વિચારો ધણા સાદા અને સરળ હતા.

મૂળ વસ્તીસ્થાનમાં આર્યોની સંખ્યા વધી પડવાથી પોષણના સાધનોની શોધમાં તેઓએ મૂળ વતન છોડ્યું. તેમની એક ટોળી પશ્ચિમ દિશાએ વળી ધરિનમાં દાખલ થઇ, અને બીજી એક ટોળી દક્ષિણ દિશામાં હિંદુકુશ પર્વતની તળેટીમાં આવી વસી. કેટલોક સમય વીસા બાદ આ બીજી ટોળી ખેંચરધાટના રસ્તે હિંદુસ્થાનમાં દાખલ થઇ અને સિંધુ નદીના બંને કિનારા ઉપર તેમણે વસાહત કરી. આ ટોળીને ઇન્ડો આર્યન કહે છે. આવીજ રીતે બીજી અનેક ટોળીઓ એક પછી એક હિંદુસ્થાનમાં દાખલ થઈ. આ નવા આવેલા લોકો પોતાને આર્ય કહેતા અને તેમના ઉપરથી આ દેશનું નામ “આર્યાવર્ત” પડ્યું. સિંધુ નદીને કાંઠે ધણો સમય તેઓ રહ્યા તેથી તે નદી ઉપરથી તેમનું “હિંદુ” એવું પણ નામ પડ્યું અને તેમના રહેવાના સ્થાનને હિંદુસ્થાન એવી સંજ્ઞા પ્રાપ્ત થઈ.

Q. 2. Describe the political and religious life of the Vedic Aryans.

ઉ:—આ દેશમાં નવી વસાહત કરવા આવેલા આર્યોને અહીંના મૂળ વતનીઓ સાથે ધણા સમય સુધી લડવું પડ્યું. અનાર્યોને હરાવી આર્યોએ સિંધુ નદીના બંને કિનારા ઉપર અને પંજાબમાં વસવાટ કર્યો. આ વખતે તેમની સામાજિક સ્થિતિ સુવ્યવસ્થિત હતી. તેમનામાં કુટુંબની પદ્ધતિ પ્રચલિત હતી અને પ્રત્યેક કુટુંબના વડીલ માણસની આજ્ઞામાં બાકીના માણસો રહેતા અને કુટુંબોનો એક સંઘ થતો અને અનેક સંઘો મળી એક રાષ્ટ્ર બનતું. પ્રત્યેક સંઘનો નાયક હતો.

રાજકીય બાબતમાં પણ કૌટુંબિક પદ્ધતિનું અનુકરણ થયું અને તેથી પ્રત્યેક આર્ય વસાહતનો અગર રાષ્ટ્રનો રાજા કુટુંબના વડીલ માણસ જેવો ગણાવા લાગ્યો; લોકસંઘના મત પ્રમાણે રાજાની ચૂંટણી થતી. કેટલેક વખતે રાજાની નીમણૂક તેના વંશમાં કાયમ કરવામાં આવતી. રાજા અનિયંત્રિત નહોતો. રાજ્યકારભારમાં વારંવાર પ્રજાનો અભિપ્રાય જાણી તે પ્રમાણે રાજા વર્તતો.

જાતિભેદ નહોતો. વિદ્વાન ઋષિઓ પણ લગ્ન કરતા, ખેતીનો ધંધો કરતા અને વખત આવે લડાઈમાં પણ ભાગ લેતા. ઋષિઓ યજ્ઞયાગ કરતા અને ધન્યરતો મહિમા ગાતા અને તે ઉપર કાવ્ય રચતા વર્ણુચવસ્થા સ્થ થઈ હતી. યજ્ઞ અને પૂજન કરનારાનો વર્ગ, વેપાર ઉદ્યોગ અને ખેતી કરનારાઓનો વર્ગ, અને યુદ્ધના સમયમાં શૌર્યના કામ કરનારાઓનો વર્ગ, એવા સમાજના ત્રણ વર્ણુ પડ્યા હતા. તેમનું નામ અનુક્રમે બ્રાહ્મણ, વૈશ્ય, અને ક્ષત્રિય એવાં પડ્યા. જરૂર પડે ત્રણે વર્ણુને લડવાનું કામ કરવું પડતું. ઢોર અને ગ્રામ્ય પશુ એજ મુખ્ય ધન ગણાતું અને ખેતી ઉપજવિકાનું મુખ્ય સાધન હતું તોપણ તેઓને જીદ જીદ ઉદ્યોગ ધંધાનું જ્ઞાન હતું તેઓ સુંદર કાપડ વણી શકતા. પત્થરના ઘર બાંધી તેમાં રહેતા. લાકડાના અને જીદી જીદી ધાતુઓના વાસણો બનાવી શકતા. સોના અને ચાંદીના ધરણાં તેઓ પહેરતાં. પોલાદી બખ્તર અને ટોપી વાપરતા. તરવાર, બાણો અને કુહાડો તેમનાં મુખ્ય લડાયક હથિયારો હતા; અને આ હથિયારો લોઢાના અથવા તાંબાના બનાવવામાં આવતા. ખેતી કરવામાં અને રથ ખેંચવાના કામમાં ઘોડાનો ઉપયોગ કરતા. રથમાં ખેતી લડાઈમાં ભાગ લેતા અને પ્રવાસ કરતા. લશ્કરી રમત ગમત અને તંતુ વાંધો તેમનાં મનરંજનના સાધન હતાં. ઢોરોની ચોરી કરવી અને જીગાર રમવો એ ગુન્હા ગણુતા તોપણ જીગાર રમવામાં આવતો. તેમનામાં સોનાના સિક્કાની વપરાશ હતી. સમુદ્રપ્રવાસ કરવાની છૂટ હતી. ધર્મ, બાજરી, દૂધ અને માખણ એ તેમનો મુખ્ય ખોરાક હતો. તેઓ માંસાહારને નિષિદ્ધ ગણુતા તોપણ યજ્ઞમાં બળી આપવામાં આવેલા પશુનું માંસ પ્રસાદ તરીકે ગ્રહણ કરતા. ઘર પીવાને શાસ્ત્રની મનાઈ ન હતી. સોમરસનું તેઓ પાન કરતા.

સ્ત્રી પુરૂષનો દરજ્જો સમાજમાં સરખો ગણુતો. સ્ત્રીઓ પણ વિદ્વાન હતી અને વેદના સૂત્રો રચી શકતી. બાળવિવાહની પદ્ધતિ ન હતી અને પુનર્વિવાહ કરવા છૂટ હતી. સતીનો રિવાજ ન હતો વર પસંદગી કરવામાં કુમારિકાને થોડી ધણી છૂટ હતી. પ્રત્યેક સ્ત્રીએ લગ્ન કરવું જ જોઈએ એવો ખાસ નિયમ ન હતો. પતિ પસંદ કરવામાં કુમારિકાને મા-આપની અનુમતિ લેવી પડતી. આર્યો એકી વખતે અનેક પત્નીઓ સાથે

લગ્ન કરી શકતા. માખાપની મિલ્કતમાં અવિવાહિત સ્ત્રીને પણ ભાગ મળતો. તેઓ આકાશ, વરુણ, સૂર્ય, ચંદ્ર, અગ્નિ, વાયુ વગેરે કુદરતની શક્તિઓની પૂજા કરતા. પ્રત્યેક ઘરમાં હોમ હવન કરીને અગ્નિપૂજન કરવામાં આવતું. મૂર્તિપૂજા અને દેવળો તે વખતે ન હતા. સૂત્રો રચીને અને તે ગાઢને આર્યો દેવોને પ્રસન્ન કરતા અને દેવો પાસેથી સુખસંપત્તિ અને દીર્ઘ આયુષ્યની માંગણી કરતા. મોક્ષ અથવા નર્કની કલ્પના તેઓને ન હતી. તે વખતના આર્યોનો મુખ્ય ગ્રંથ ઋગ્વેદ છે. For Rigveda see question No. 3.

Q. 3. Give in brief some account of the Vedas.

ઉ:—ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ, સામવેદ અને અથર્વવેદ એવા એકંદર ચાર વેદ છે. હિંદુઓ વેદોને અત્યંત પૂજ્ય ગણે છે અને તે ઈશ્વરપ્રેરિત છે એવું દરેક હિંદુ માને છે. પ્રાચીન ઋષિઓને વેદનું જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ ઈશ્વર પાસેથી મળ્યું એવી માન્યતાથી વેદોને શ્રુતિ પણ કહે છે. ચારે વેદ એકજ કાળમાં લખાયેલા નથી અને તે એકજ રચણે રચવામાં આવ્યા નથી. ઋગ્વેદ સર્વ વેદોમાં અત્યંત પ્રાચીન છે.

(૧) ઋગ્વેદ:—આ વેદ અત્યંત પ્રાચીન હોઈ ઈ. સ. પૂર્વે ૧૪૦૦માં લખાયો છે એવું વિદ્વાનો માને છે. તેના સર્વ સૂત્રો એકજ વખતે લખાયેલા નથી. જુદાજુદા ઋષિઓએ અનેક સૂત્રો રચ્યાં અને પાછળથી તેમનું એકીકરણ કરવામાં આવ્યું અને તેનું નામ સંહિતા પડ્યું. અનેક સંહિતાઓ મળી ઋગ્વેદ ગ્રંથ નિર્માણ થયો. ઋગ્વેદમાં એકંદર ૧૦૧ સૂત્રો છે અને તેમનો દશ મંડળમાં સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. તેમાં અગ્નિ, વાયુ, આકાશ, સૂર્ય, પર્ણન્ય, વર્ષા, વગેરે નિર્સર્ગ દેવતાઓની સ્તુતિ કરેલી છે. કેટલેક ઠેકાણે સર્વ વિશ્વનું નિયમન કરનાર એકજ શક્તિ છે એવી ભાવના પણ જોવામાં આવે છે. સૂત્રોમાં ઠેકઠેકાણે જ રચાનોતો ઉલ્લેખ આવેલો છે તે ઉપરથી જણાય છે કે આર્યો જ્યારે પંચમમાં રહેતા હતા ત્યારે તેમણે ઋગ્વેદ ગ્રંથ નિર્માણ કર્યો.

(૨) યજુર્વેદ:—યજુર્વેદ સંહિતા ઋગ્વેદ પછી ધણા કાળે લખવામાં આવી હોવી જોઈએ. તેમાં જે જે સ્થળોનો ઉલ્લેખ આવે છે તે ઉપરથી માલમ પડે છે કે આર્યો એ બ્રહ્માવર્તમાં રહેતી વખતે આ સંહિતા રચી હશે. જ્યારથી આર્યો બ્રહ્માવર્તમાં રહેવા લાગ્યા ત્યારથી તેઓ યજુયાગ કરવા લાગ્યા. યજુયાગ કરવામાં ઉપયોગી થઈ પડે એવો ભાગ યજુર્વેદમાં ધણા પ્રમાણમાં જોવામાં આવે છે. યજુર્વેદનો કેટલોક ભાગ નવો અને કેટલોક ઋગ્વેદમાંથી લીધેલો છે. યજુર્વેદના બે ભાગ છે. કૃષ્ણ સંહિતા, અને શુક્લ સંહિતા. યજુર્વેદનો અડધો ભાગ સૂત્રોના રૂપમાં અને બાકીનો ભાગ ગદ્યમાં છે.

(૩) શામવેદ:—આ વેદના ધણાખરા સૂત્રો ઋગ્વેદના છે. સોમ નામની વનસ્પતિનો રસ કાઢતી વખતે શામવેદનો ઉપયોગ કરવામાં આવતો. શામવેદની ઋચા ગાયનના સૂરમાં છે. ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ શામવેદ સંહિતાનો વિશેષ ઉપયોગ નથી.

(૪) અથર્વવેદ:—ઋગ્વેદ પછી સંકડો વરસો વીસા બાદ અથર્વવેદ સંહિતા રચવામાં આવી. અથર્વવેદના વીસ મંડળ હોઈ તેમાં આસરે ૭૫૦ સૂત્રો છે. તેમાં તંત્ર-મંત્ર અને જાદુ વગેરે સંબંધી ધણી માહિતી આપેલી છે. આ કારણથી આ વેદ વિશેષ મહત્વનો નથી.

Q. 4. How discastes come to be formed in India ?

ઉ:—હિંદુસ્થાનમાં આવ્યા પછી આર્ય લોકોએ પોતાની મૂળની દેશોદેશ સ્થલાંતર કરવાની-ભટકવાની રીત છોડી દીધી અને તેઓ એકજ ફેકાણે સ્થાયી રહેવા લાગ્યા. શરૂઆતમાં અસલના રહેવાસીઓ (અનાર્યો) સાથે અથડાઅથડી થતી. અનાર્યોનો પરાજય કર્યા પછી આર્યો પોતાને હુઝ્ય અને જીતાયેલા અનાર્યોને નીચ ગણવા લાગ્યા. આ કારણથી આર્ય અને અનાર્ય એવા બે વર્ગ અથવા વર્ણ ઉત્પન્ન થયા અને તેઓ એકજ ફેકાણે પણ અલગ અલગ રહેવા લાગ્યા. પંજાબમાં વસાહત કરી ત્યારથી આર્ય લોકો ખેતી કરીને પોતાનું ગુજરાન કરવા લાગ્યા. હળવે હળવે શ્રમ વિભાગના તત્વને અનુસરી તેમનામાં અનેક ધંધા શરૂ થયા અને એવી રીતે તેમની અનેક જાતો બંધાઈ. અનાર્યો સાથે વારંવાર લડવાના પ્રસંગો

આવવાથી યુદ્ધશાસ્ત્રમાં નિપૂણ અને શૂર એવા આર્યો રાજ્ય અથવા ક્ષત્રિય તરીકે ઓળખાવા લાગ્યા. ઈશ્વરની આરાધના કરનારા, સૂત્રો રચનારા અને દેવતાઓને યજ્ઞયજ્ઞ કરી પ્રસન્ન કરનારા વિદ્વાન આર્યોનો જુદો વર્ગ થયો. આ વર્ગને બ્રાહ્મણ એવું નામ આપવામાં આવ્યું. ખેતી અને ઉદ્યોગ વેપાર કરનારા આર્યો વૈશ્ય કહેવાયા. અસલના અનાર્યોને પણ સમાજમાં સ્થાન આપવામાં આવ્યું અને તેઓની શૂદ્રજાતિ બની. વૈદિકાળમાં પહેલા ત્રણ વર્ણના લોકો પોતાનો વર્ણ બદલી શકતા પરંતુ શૂદ્રોને વર્ણાન્તર કરવાનો અધિકાર નહોતો.

હળવે હળવે આર્ય લોકોનાં નાનાં નાનાં વ્યવસ્થિત રાજ્યો નિર્માણ થયાં. રાજ્યોમાં યજ્ઞયાગ કરવાની પ્રવૃત્તિ વધી પડી અને ધાર્મિક વિધિઓનો વિસ્તાર વધી પડવાથી ધર્મશાસ્ત્ર નિષ્ણાત બ્રાહ્મણોને સમાજમાં ઉચ્ચ સ્થાન મળ્યું. વળી તેમની રહેણી શુદ્ધ અને પવિત્ર હોવાથી વર્ણશંકર અટકાવવા તેમણે ખીજ વર્ણો સાથેના રોટીબેટી વ્યવહાર બંધ કર્યો. આવી રીતે બ્રાહ્મણોની સર્વ વર્ણોમાં શ્રેષ્ઠ જાત નિર્માણ થઈ.

જેમ જેમ રાજ્યનો વિસ્તાર વધતો ગયો તેમ તેમ યુદ્ધશાસ્ત્રમાં કુશળ એવા ક્ષત્રિઓની, રાજ્ય અને સમાજનું રક્ષણ કરવાની જવાબદારી વધી; અને તેઓને સમાજમાં બ્રાહ્મણોથી જરાક નીચું પણ એકંદરે મહત્ત્વનું સ્થાન પ્રાપ્ત થયું. સમાજમાં તેઓ માટે પૂજ્યભાવ અને આદર વધતો ગયો. બ્રાહ્મણો પ્રમાણે જ પોતાના વર્ણની શુદ્ધિ જાળવવા સાથે ક્ષત્રિઓએ ખીજ વર્ણો સાથે બેટીવ્યવહાર બંધ કર્યો અને એવી રીતે ક્ષત્રિઓની એક સ્વતંત્ર જાત બની. ખીજ વર્ણના આર્યોએ પોતાની વૈશ્યવૃત્તિ કાયમ રાખી અને તેઓ પણ બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિય વર્ગોથી જુદા રહેવા લાગ્યા. આ કારણથી તેમની વૈશ્ય જાતિ બંધાઈ. આ ત્રણે વર્ગના લોકોએ અસલના અનાર્યો સાથે કાંઈપણ સંબંધ શરૂઆતથીજ રાખ્યો નહોતો અને તેથી તેમની શૂદ્ર જાતિ નિર્માણ થઈ. જ્યારથી આર્ય અને અનાર્ય લોકો સમાજમાં એકત્ર અને એકસંપીથી રહેવા લાગ્યા ત્યારથી સર્વ સમાજની સેવા કરવાનું કામ તેમને સોંપવામાં આવ્યું.

શરૂઆતમાં ઉદ્યોગધંધાના મિત્રત્વને લીધે જાતિભેદ ઉત્પન્ન થયો. પરંતુ પાછળથી જે વર્ણમાં કાંઈપણ માણસ જન્મ્યો હોય તે ઉપરથી

તેની જાન ઠરાવવામાં આવવા લાગી. જુદી જુદી જાતિ સાથેનો વ્યવહાર એકાદો થતો ગયો અને વર્ણસંસ્કાર અને સ્પર્શસ્પર્શના નિયમો વધવા લાગ્યા.

સેંકડો વરસો પછી વર્ણસંસ્કારના નિયમો કડક રીતે પાળવામાં આવ્યા નહીં. અને ઉચ્ચ વર્ણના પુરુષો નીચ વર્ણની સ્ત્રીઓ સાથે લગ્ન કરવા લાગ્યા અને તેથી પણ ખીજ ધણી જાતો ઉત્પન્ન થઈ. આ નવી જાતોનું બરણપોષણ થાય તે સારૂ સર્વ વર્ણના ગુરૂ એવા બ્રાહ્મણોએ દરેક જાત સારૂ જુદા જુદા ધંધા ઠરાવી આપ્યા અને એવી રીતે દરેક જાતનો ખાસ ધંધો મુકરર કરવામાં આવ્યો. માણસ જેવા પ્રકારનો ધંધો કરતો હોય તે ધંધા ઉપરથી તે માણસની જાત ઠરાવવામાં આવતી હતી. આવી રીતે સ્થાનભેદ, ભાષાભેદ, વર્ણસંકર, અને સ્થાનિક પરિસ્થિતિ વગેરે વગેરે કારણોથી પ્રાચીન હિંદુઓમાં હજારો જાત ઉત્પન્ન થઈ.

Q. 5. Give an account of the civilization of the Epic times.

ઉ:—વેદકાળમાં આર્યોએ ફક્ત પંજાબમાં વસાહત કરી હતી.

કેટલાક સમય પછી આર્યોની ખીજ ટોળી ચિત્રઅસ્વાતના રસ્તે પંજાબમાં આવી. ખીજ ટોળી સાથે પંજાબમાં પ્રથમ આવેલી આર્ય ટોળીની સાથે લગાઇ થઈ. તે વખતે કેટલાએક આર્યો પૂર્વ તરફ વળ્યા અને ગંગા અને યમૂના નદીને કાંઠે તેમણે વસાહત કરી. ત્યાં ન્હાના ન્હાના પરંતુ સુવ્યવસ્થિત રાજ્ય નિર્માણ થયાં. રાજસત્તાત્મક રાજ્યપદ્ધતિ શરૂ થઈ. પ્રજાનું રંજન કરી શકે તે રાજ એવી તે વખતની સમજ હતી. વર્ણાશ્રમ ધર્મનું રક્ષણ કરવા રાજાની જરૂરીઆત છે એવું સમજી શોકો રાજાને ધણું માન આપતા અને તેને વિષ્ણુનો અવતાર ગણતા. કેટલીક વખતે રાજા શોકોની સભા બોલાવી તેમની સલાહ લેતો. તે વખતના ક્ષત્રિય રાજાઓ વેદ પ્રવિણ હતા. વિદ્યાને ઉત્તેજન આપવા માટે રાજાઓ વિદ્વાનોની સભા બોલાવી અનેક શાસ્ત્રોના વાદવિવાદ કરાવતા અને તેમને યોગ્યતાનુસાર દક્ષિણા આપી ઉત્તેજન આપતા. જમીનના ઉત્પન્નનો છટ્ટો ભાગ રાજાને આપવામાં આવતો. વિદ્વાન બ્રાહ્મણોને આ કર માફ હતો.

પ્રત્યેક ગામડાની સ્થાનિક વ્યવસ્થા જેવાનું કામ ગ્રામ્ય પંચાયતનું હતું. રાજા શોકોની સ્મૃતિ વચનાનુસાર ન્યાય આપતો અમર અપાવતો.

આ કાળમાં કુદરતી શક્તિની પૂજા કરવાની વેદકાલીન પદ્ધતિ બંધ પડી તેને ઠેકાણે બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, મહેશ, વગેરે દેવતાઓનું પૂજન દાખલ થયું. અને ઉપર લખેલા દેવોની મૂર્તિની પૂજા પ્રચારમાં આવી અને જ્યારે જ્યારે સાધુઓ ઉપર જીલમ થાય છે અને લોકો દુરાચારી બને છે ત્યારે સમાજની સ્થિતિ સુધારવા પરમેશ્વર અવતાર લે છે એવી કલ્પના સમાજમાં રૂઢ થઇ. દેહનો નાશ થયા પછી આત્મા એક શરીર છોડીને બીજા શરીરમાં પ્રવેશ કરે છે એવી પુનર્જન્મની કલ્પના આજ વખતે નીકળી; સમાજમાં ધર્મની દૃષ્ટિએ ગાયત્રે પૂજ્ય સ્થાન મળ્યું.

યજ્ઞયાગોમાં દેવતાઓને પશુઓનું બલિદાન આપવામાં આવતું અને યજ્ઞો મોટા પ્રમાણમાં કરવામાં આવતા. અશ્વમેધ અને રાજસૂય યજ્ઞ આ બન્ને યજ્ઞો સર્વશ્રેષ્ઠ ગણાતા. પોતાનું ચક્રવર્તિપણું સાબિત કરવા માટે દરેક રાજા આ બે યજ્ઞો કરવાને હંમેશાં ઇચ્છા ધરાવતો.

દિવસે દિવસે અસહના ચાર વર્ણોને ઠેકાણે હજારો જાતો થઈ અને જાતિબંધનના નિયમો વધી પડવાથી કાળે કરીને હાલનો જાતિપ્રધાન હિંદુ સમાજ બંધાયો. સમાજમાં બ્રાહ્મણ વર્ગને શ્રેષ્ઠ ગણવામાં આવતો. બ્રાહ્મણો મધ્ય માંસ વગેરે આહાર નિષિદ્ધ ગણતા.

તે વખતના શાસ્ત્રકારોએ માનવીઓના મુખ્ય ચાર વિભાગ પાડ્યા હતા. બ્રહ્મચર્યાશ્રમ, ગૃહસ્થાશ્રમ, વાનપ્રસ્થાશ્રમ અને સંન્યસ્થાશ્રમ. પહેલા આશ્રમમાં દરેક વિદ્યાર્થીને ગુરૂને ઘેર રહી બાર વરસ સુધી વેદ અને ઈતર શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરવો પડતો. બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય આ ત્રણ વર્ણના લોકોને વેદનો અભ્યાસ કરવાનો અધિકાર હતો. શિક્ષણ આપવાનું કામ બ્રાહ્મણોને સોંપવામાં આવ્યું અને તેમનું ભરણપોષણ થાય તે સાર રાજાઓએ કેટલીક જમીન તેમના સારૂ અલગ રાખી હતી. અગ્નિની પૂજા, અતિથિસત્કાર અને કુટુંબપોષણ વગેરે બીજા આશ્રમના મુખ્ય કર્તવ્યો હતા. વાનપ્રસ્થાશ્રમમાં અરણ્યમાં જઈ છેવટના આશ્રમને લાયક થવા માટે મનની એકાગ્રતા કરવી પડતી અને સંન્યાસ આશ્રમમાં સર્વ પરિત્યાગ કરીને ઈશ્વરચીંતન કરવામાં સર્વ વખત ગાળવો પડતો, અને બિક્ષાવૃત્તિથી પોતાનો નિર્વાહ કરવો પડતો.

આ સમયે સ્ત્રીઓને પણ શિક્ષણ આપવામાં આવતું અને સમાજમાં તેઓનું યોગ્ય સન્માન જળવાતું. કેટલીક સ્ત્રીઓ વેદાધ્યયન, સંગીત અને તત્ત્વજ્ઞાનમાં અત્યંત નિષ્ણાત હતી. એકી વખતે અનેક સ્ત્રીઓ સાથે લગ્ન કરવાને છૂટ હતી. પતિવ્રતા સંબંધી અતિ ઉચ્ચ વિચારો ધરાવવામાં આવતા. સાધારણ રીતે સ્ત્રીઓનાં લગ્ન મોટી ઉમરે થતા. રાજ્યોમાં સ્વયંવર પદ્ધતિથી વિવાહ કરવાનો રિવાજ હતો. સતી થવાનો રિવાજ બહુ જૂન પ્રમાણમાં જોવામાં આવતો.

ધનુષ્ય અને બાણ મુખ્ય હથિયાર હતાં. યુદ્ધમાં પણ ધર્મ અને જાતિના નિયમો કડક રીતે પાળવામાં આવતા. વિષ પાએલાં બાણ વાપરવા નહીં, દૂતને મારી શકાય નહીં, નિઃશસ્ત્ર અને શરણુ આવેલાઓનો બચાવ કરવો, સ્ત્રીઓ અને છોકરાંઓ પર હથિયાર ચલાવવું નહીં વગેરે નિયમો બંને પક્ષના લોકો પાળતા.

Q. 6. Give an account of the literature produced in the Epic times.

ઉ:—ઐતિહાસિક કાળમાં નીચે લખેલું સાહિત્ય નિર્માણ થયું.

- (૧) યજુ, શામ અને અથર્વવેદ
- (૨) બ્રાહ્મણગ્રંથ
- (૩) આરણ્યક અને ઉપનિષદ ગ્રંથો
- (૪) રામાયણ અને મહાભારત

(૧) વેદસંબંધી માહિતી માટે પ્રશ્ન ત્રીજો જુઓ.

(૨) (૩) બૈજ્ય અને ત્રીજા પ્રકારના ગ્રંથોની માહિતી માટે પ્રશ્ન ૩૪ જુઓ.

(૪) રામાયણ અને મહાભારત.

(અ) રામાયણનો કાવ્યગ્રંથ પ્રસિદ્ધ કવિ વાલ્મીકીએ રચ્યો. વાલ્મીકીએ સમગ્ર ગ્રંથ રચ્યો પરંતુ પાછળથી તેમાં થોડો ઉમેરો થયો. વાલ્મીકી રામાયણના શરૂઆતમાં ફક્ત પાંચ કાંડ હતા. પહેલું અને છેવટનું એવા બે કાંડ પાછળથી ઉમેરાયા એમ ધણા માને છે. હાલના રામાયણમાં ૨૪૦૦૦ શ્લોક છે અને સાત કાંડમાં બધા શ્લોકો વિભાગાએલા છે. રામાયણ ઇ. સ. પૂર્વે ૧૪૦૦માં રચવામાં આવ્યું હશે એમ વિદ્વાનો માને છે.

(આ) પ્રથમ મહાભારતના કાવ્યગ્રંથનું ભારત એવું નામ હતું. પાછળથી જુદી જુદી વખતે તેમાં ઘણાં વધારા કરવામાં આવ્યા અને તે ગ્રંથનું નામ મહાભારત પડ્યું. મૂળ ભારતમાં આઠ હજાર શ્લોક હતા પણ હાલના મહાભારતમાં એક લાખ કરતાં વધારે સંખ્યા છે. મહાભારતના એકંદર અઢાર ભાગ અગર પર્વ પાડવામાં આવ્યા છે. શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને કહેલી શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા મહાભારતના ભિન્ન પર્વમાં આવેલી છે. મહાભારતનો કાળ ઇ. સ. પૂર્વે ૧૨૦૦ હોવો જોઈએ.

Q. 7. State how the Aryans spread all over India.

ઉ:—વૈદિક કાળમાં આર્ય લોકોની વસ્તી ફક્ત સિંધુ નદીને કાંઠે અને પંજાબ પ્રાંતમાં થઈ હતી. આ પ્રદેશને બ્રહ્મવર્ત કહેતા. લોકવસ્તી જેમ જેમ વધી પડી તેમ તેમ આર્ય લોકો પૂર્વ અને દક્ષિણ તરફ આગળ વધ્યા. આર્ય લોકોની નવી નવી ટોળીઓ હિંદુસ્થાનમાં દાખલ થતી ગઈ અને તેમણે ગંગા અને યમુના નદીઓના કાંઠા ઉપરના પ્રદેશમાં અને દુઆખમાં વસાહતો કરી અને ત્યાં પણ કેટલાએક રાજ્ય સ્થાપન થયાં. હાલના દિલ્હી શહેરની પૂર્વમાં કુરુ વંશના ક્ષત્રિઓનું રાજ્ય હતું. જે પ્રદેશમાં હાલ આગ્રા અને અયોધ્યા આવેલા છે ત્યાં પંચાલ રાજપુતોનું રાજ્ય હતું. કૌશામ્બી અને મથુરા રાજધાનીનાં શહેરો હતા. તેનાથી આગળ પૂર્વ દિશામાં કોશલવંશી ક્ષત્રિઓનું રાજ્ય હતું અને તે રાજ્યની અયોધ્યા રાજધાની હતી. ઉત્તર બિહારમાં વિદેહોનું રાજ્ય હતું અને દક્ષિણ બિહારમાં મગધનું પ્રમુખ રાજ્ય હતું. આર્યોએ મધ્ય હિંદુસ્થાનમાં માળવા પ્રાંત જીત્યો હતો અને તે પ્રાંત અવન્તિ નામથી ઓળખાતો. અવન્તિના દક્ષિણમાં સારાણ નામનું રાજ્ય હતું. ગુજરાતમાં નિષધ અને વિદર્ભ નામના બે પ્રમુખ રાજ્ય હતા. આવી રીતે આર્યોએ સર્વ ઉત્તર હિંદુસ્થાન પોતાના ત્યાગમાં લીધો હતો, અને તે સમગ્ર ભાગનું નામ આર્યાવર્ત એવું પડ્યું. સૈકંડો વરસ વીસા બાદ આર્યોએ વિંધ્યાદ્રી પર્વત ઓળંગીને દક્ષિણ હિંદુસ્થાનમાં પ્રવેશ કર્યો ત્યાં અંકનું અત્યંત પ્રમુખ રાજ્ય હતું. છેક દક્ષિણમાં કૌભેરીનની બૃષ્ટિર પાસે પાંડ્યનું રાજ્ય હતું.

અને કોરોમંડળ કીનારા ઉપર ચોલનું રાજ્ય અને મલબાર કીનારા ઉપર ચેરનું રાજ્ય સ્થપાયું હતું. આ સર્વ ઠેકાણે આર્યોએ પોતાના ધર્મ, ભાષા, અને ઉચ્ચ સંસ્કૃતિની છાપ લોકો પર પાડી. દક્ષિણના દ્રાવીડ લોકો આર્ય સંસ્કૃતિના પૂર્ણ અનુયાયી થયા તોપણ તેમણે પોતાના દેવ, ભાષા, અને સંસ્કૃતિ ટકાવી રાખી. પંજાબ અને ગંગા યમુના નદીના કાંઠા ઉપરના પ્રદેશમાંથી આર્યોએ મૂળ વતનીઓને કાઢી ચૂક્યા. તેથી તે સર્વ પ્રદેશ પૂર્ણ આર્યમય બની ગયો. હાલ ત્યાં જે લોકો વસે છે તે પ્રાચીન આર્યોના વંશજ છે. દક્ષિણ, તેમજ બિહાર અને બંગાળના અસલના વતની સુધરેલા હોવાથી આર્ય લોકો તેમનો નાશ કરી શક્યા નહીં અને હળવે હળવે તે લોકો આર્ય લોકમાં બળી ગયા અને તેવા પ્રદેશમાં મિશ્ર સંસ્કૃતિ થવા પામી. આવી રીતે આર્ય લોકો આખા હિંદુસ્થાનમાં પોતાનો પગપેસારો કરી શક્યા. ઇ. સ. પૂર્વે સાતમા સૈકામાં ઉત્તર હિંદુસ્થાનમાં આર્ય લોકોના અકંદર સોળ રાજ્યો હતા. અને તેમાં અવન્તિ, કોશલ અને મગધ એ ત્રણ મુખ્ય હતા. ઇ. સ. પૂર્વે ચોથા સૈકામાં મગધનું રાજ્ય ચક્રવર્તી થયું અને બાકીના રાજ્ય મગધ સામ્રાજ્યના માંડળિક બન્યા. ઇ. સ. પૂર્વે છઠ્ઠા સૈકામાં મગધના બીંબીસાર રાજ્યો અયોધ્યા પ્રાંત બન્યા. અનંતશત્રુ નામના રાજ્યો બિહારનો વૈશાલી પ્રાંત બની હિમાલય પર્વતની તળેટી સુધીનો પ્રદેશ તાબે કર્યો મહાપદ્મ નામના શૂદ્ર સરદારે મગધના ક્ષત્રિય રાજ્યનો નાશ કરીને ત્યાં નંદવંશનું રાજ્ય સ્થાપ્યું. નંદવંશનો નાશ કરીને ચંદ્રગુપ્ત મૌર્યે, મૌર્ય રાજવંશની સ્થાપના કરી.

Q. 8. Contrast the Vedic and Epic times.

ઉ:—**વૈદિકકાળ:**—(૧) આર્ય લોકોની વરતી આ કાળમાં ફક્ત સિંધુ નદીને કાંઠે પંજાબમાં થઈ હતી.

(૨) તે વખતે લોકો આકાશ, વાયુ, અગ્નિ, ઉષા, વગેરે સર્ગની મુળ શક્તિની પૂજા કરતા.

(૩) વર્ણવ્યવસ્થા હતી, એટલે ફક્ત ચાર વર્ણ હતા. હાલનો જાતિ ભેદ તે વખતે નહોતો.

(૪) રાજ્ય સ્થાપવાની અને રાજ્ય થવાની કલ્પના તે વખતે નહતી; ન્હાની ન્હાની વસાહતો હતી અને લોકોએ ચુંટેલા અધિકારીઓ વસાહત ઉપર સત્તા ચલાવતા.

(૫) દરેક ઘેર અગ્નિપૂજન થતું અને અગ્નિને દૂધ, ઘી અને અનાજની આદતિ આપવામાં આવતી. યજુયાગ કરવાની પદ્ધતિ નહતી.

રામાયણ મહાભારત કાળ (એપીક કાળ):—(૧) આર્યોએ આ સમયમાં ગંગા અને યમુના નદીઓને કાંઠે વસાહત કરી હતી.

(૨) આખા જગતનું નિયમન કરનારી એક જ શક્તિ છે અને બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, અને મહેશ એવા આઘ શક્તિના ત્રણ સ્વરૂપ છે. આ કલ્પનાને લીધે ઉપર લખેલા ત્રણ દેવતાઓની મૂર્તિ બનાવી અને તેનું પૂજન શરૂ થયું.

(૩) અસલના ચાર વર્ણને ઠેકાણે સમાજમાં પોતપોતાના ધંધાનુસાર અનેક જાતિ બંધાઈ.

(૪) ન્હાના ન્હાના સુવ્યવસ્થિત રાજ્ય નિર્માણ થયા અને રાજ્ય વંશ પરંપરાથી નીભાવા લાગ્યો.

(૫) યજુયાગ કરવાની પદ્ધતિ સમાજમાં દાખલ થઈ અને તેમાં પશુઓને બલિદાન આપવાનો રિવાજ શરૂ થયો.

(૬) વૈદિક કાળમાં માંસાહાર લેવાની છૂટ હતી પરંતુ હવે માંસાહાર નિષિદ્ધ ઠરાવવામાં આવ્યો.

Q. 9. What is meant by the Brahmanic age? Give an account of the literature of the period.

ઉ:—ઈ. સ. પૂર્વે ૧૦૦૦થી ૩૦૦ સુધીના કાળને બ્રાહ્મણ કાળ કહે છે. આ કાળમાં આર્યોની બુદ્ધિમતાનો ધણો ઉત્કર્ષ થયો અને તેમણે શાસ્ત્ર, સાહિત્ય, અને તત્ત્વજ્ઞાન વગેરે બાબતોમાં ધણી પ્રગતિ કરી. સમાજની ઉત્તમ ધટના આજ કાળમાં થઈ અને સૂત્રો પણ આજ કાળમાં રચાયાં. ઉત્તમ મિમાંસા અને પૂર્વ મિમાંસાના દર્શનગ્રંથો આજ કાળમાં લખવામાં આવ્યા. આ કારણથી બ્રાહ્મણ કાળને હિંદુ કાળ પણ કહે છે.

(૧) સૂત્રો:—વેદ અને તે પછીના ગ્રંથોનું વિસ્તૃત વિવેચન ધ્યાનમાં રાખવું ધણું કઠણ થઈ પડ્યું અને તેમાં લખવાની કળાની માહિતી નહીં

હોવાથી આ અડચણ વિશેષ ભાસવા લાગી. આ કારણથી સૂત્રો રચવામાં આવ્યા અને તેમાં થોડા શબ્દોમાં પુષ્કળ અર્થ ગ્રંથિત કરવામાં આવ્યો છે. સૂત્રોના બે મૂખ્ય વિભાગ છે. શ્રોત સૂત્રો અને સ્માર્ત સૂત્રો. સ્માર્ત સૂત્રોના ગૃહ્યસૂત્ર અને ધર્મસૂત્ર એવા બે વિભાગ છે. યજુર્કર્મમાં લીન થએલા બ્રાહ્મણે યજ્ઞ કરતી વખતે કયા કયા આચાર પાળવા તે શ્રોત સૂત્રોમાં કહેલું છે. ગૃહ્યસૂત્રમાં પ્રાણીએ જન્મથી મરતાં સુધી જે જે વિધિ કરવી જોઈએ તેનું વર્ણન આપેલું છે. પુંસવન વિધિ, જાતકકર્મ, ઉપનયન, વિવાહ, અંતસંસ્કાર, વગેરે વિધિઓ તેમાં આવેલી છે. ધર્મ સૂત્રોમાં ન્યાય અને સમાજવ્યવસ્થા વિશેષતઃ આર્યોના રીતરિવાજ અને ધર્મશાસ્ત્ર સંબંધી માહિતી આપેલી છે.

(૨) વેદાંગો:—વેદાંગોમાં વેદ સંબંધી સર્વ માહિતી છ ભાગમાં આપેલી છે. પ્રત્યેક ભાગને વેદાંગ કહે છે. શિક્ષા, કલ્પ, દ્વંદ્વસં, વ્યાકરણ, નિરુક્ત અને જ્યોતિષ એવા છ વેદના અંગો છે.

(૩) દર્શનગ્રંથો (Six Systems of Hindu Philosophy)

(અ) સાંખ્ય:—કપીલઋષિએ આ દર્શન રચ્યું. કપીલને ઉત્પત્તિ અને લય કરતા ઇશ્વરનું અસ્તિત્વ માન્ય નથી. એકંદર ૨૪ તત્ત્વો વિશ્વમાં છે અને તેમનું સ્વરૂપ જાણવાથીજ આત્માને ઉત્તમ ગતિ પ્રાપ્ત થઈ શકે એવું કપીલ મુનીનું કહેવું છે. વિશ્વની ઉત્પત્તિ પ્રકૃતિમાંથી થઈ એવું કપીલ કહે છે.

(આ) યોગ પદ્ધતિ:—પતંગજલિએ આ દર્શન રચ્યું. ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લય કરનાર ઇશ્વર છે એમ પતંગજલિનું માનવું છે અને પરબ્રહ્મમાં વિલીન થવા સાર પરમેશ્વરના સ્વરૂપનું ધ્યાન કરવા ચિત્તનો નિરોધ કરવો જોઈએ એવું પતંગજલિનું કહેવું છે અને ચિત્તવૃત્તિનો લય ઇશ્વરમાં કેવી રીતે કરવો તેનો માર્ગ પણ બતાવેલો છે.

(ઇ) વૈશેષિક:—કણ્વાદ ઋષિએ આ પદ્ધતિ સ્થાપન કરી. તેનો સિદ્ધાંત કપીલના મતને અનુકૂલ છે; અનાદિ પરમાણુમાંથી જગતની ઉત્પત્તિ થઈ છે અને તેમાં કદી પણ ફેરફાર થતો નથી એમ કણ્વાદઋષિ કહે છે.

(ઈ) ન્યાયપદ્ધતિ:—ગૌતમે આ દર્શન લખ્યું અને તેમાં તર્કપદ્ધતિ કેવા પ્રકારની હોવી જોઈએ તેની માહિતી આપેલી છે. ગૌતમ ઇશ્વરના

અસ્તિત્વમાં માને છે અને આત્માને પૂર્ણ જ્ઞાન થવાથી ઉત્તમ ગતિ પ્રાપ્ત થાય છે એમ ગૌતમ કહે છે.

(ક) પૂર્વમિમાંસા:—જૈમીનીએ આ દર્શન રચ્યું. તેને કર્મમિમાંસા પણ કહે છે. વિવિધ વિધીઓ કેમ કરવી અને કેવી રીતે કરવી અને તેનું ફળ શું વગેરે વિવેચન પૂર્વમિમાંસામાં કરેલું છે.

(ગ) ઉત્તરમિમાંસા:—આદરાયણ ઋષિએ આ દર્શનશાસ્ત્ર રચ્યું અને તેને અહમિમાંસા પણ કહે છે. અહમ શું છે અને તેમાંથી જગતની ઉત્પત્તિ કેવી રીતે થઈ અને નશ્વર જગત આખરે અહમમાં કેવી રીતે વિલીન થવાનું છે વગેરે સર્વ બાબતોનું જ્ઞાન તેમાં છે. વળી તેમાં ઉપનિષદોના સૂત્રોના અર્થોનું સ્પષ્ટિકરણ વિસ્તારપૂર્વક કરેલું છે તેથી ઉત્તર મિમાંસાને વેદાંતમિમાંસા પણ કહે છે.

Q. 10. Sketch briefly the life and teachings of Buddha.

ઉ:—ઈ. સ. પૂર્વે છઠ્ઠા સૈકામાં હિમાલય પર્વતની તળેટીમાં કપીલ વસ્તુ નામનું શહેર હતું. સાં શુદ્ધોદન નામનો રાજા રાજ્ય કરતો હતો. આ રાજાને સિદ્ધાર્થ અથવા ગૌતમ નામનો પુત્ર હતો. ન્હાનપણથીજ ગૌતમને સંસારિક સુખ પ્રત્યે અણુગમે હતો. માનવી જીવનના દુઃખદ પ્રસંગો જોઈને તેનું અંતઃકરણ ધ્રુવાતું. એક દિવસે રસ્તામાં તેણે એક ઘરડો રોગગ્રસ્ત માણસ, અનેક દુઃખોથી પીડાતો બિખારી અને સ્મશાનમાં લઈ જવામાં આવતું માણસનું મુડદું એવા ત્રણ બનાવો જોયા, અને તે જોઈ તેના અંતઃકરણમાં વૈરાગ્યની વૃત્તિ પેદા થઈ. તેજ રાત્રે પોતાની તરુણ પત્ની, એકનો એક સુંદર પુત્ર અને રાજ્યના સર્વ સુખ છોડીને ગૌતમ શાશ્વત સુખનો માર્ગ શોધી કાઢવા માટે એકલો જંગલમાં જતો રહ્યો. દેહનું દમન કર્યા સિવાય આત્માને શાન્તિ મળતી નથી એવો બે યોગીઓએ ગૌતમને ઉપદેશ કર્યો. તે ઉપરથી તેણે છ વર્ષ સુધી ઘેર તપશ્ચર્યા કરી. પરંતુ આ માર્ગથી પોતાને શાશ્વત સુખ મળી શકશે નહીં એવી તેની ખાત્રી થવાથી પરમેશ્વર મેળવવાનો ખરો માર્ગ ક્યો છે તે ઉપર વિચાર કરવા લાગ્યો. વિચાર કરતાં કરતાં એક દિવસે તેને સાક્ષાત્કાર થયો અને

આશ્વિન જ્ઞાન્તિ કેવી રીતે મેળવવી તેનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું. ઇશ્વરી પ્રેરણાને લીધે તેને આત્મ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું તેથી લોકો જાતમને બુદ્ધ અર્થાત જ્ઞાની કહેવા લાગ્યા. આવી રીતે જાતમને તેના આયુષ્યના છત્રીસ વરસે નિત્ય સુખ મેળવવાનો માર્ગ જડી આવ્યો. પછી તેણે પોતાના ધર્મનો પ્રચાર કરવાની શરૂઆત કરી. તેણે ૪૫ વરસ સુધી પોતાના ધર્મનો ઉપદેશ લોકોને કર્યો અને ૬૮ સુધી પૂર્વે ૫૪૩માં બુદ્ધને નિર્વાણપદની એટલે મોક્ષની પ્રાપ્તિ થઈ.

આત્મોન્નતિ, વિશ્વબંધુત્વ, સત્યનિષ્ઠ, ભૂતદયા, અહિંસા, મનોનિમિત્ત, શુદ્ધચરણ અને નિષ્કામ કર્મયોગ વગેરે વગેરે બુદ્ધ ધર્મના મુખ્ય ઉપદેશ હતા અને ઉપર લખેલા ધર્મોપદેશ પ્રમાણે આચરણુ રાખવાથી મનુષ્યને નિર્વાણપદ જરૂર મળશે એવો બુદ્ધનો સિદ્ધાંત હતો. અને એવું ધર્મચરણુ કરનારને વિવિધ જપ તપ અને હિંસાત્મક યજ્ઞયાગ કરવાની અને દેહદમન કરવાની કાંઈપણ જરૂર નથી એવું જાતમનું કહેવું હતું. બુદ્ધ ધર્મમાં જાતિભેદ નથી. માણસ ગમે તે જાતિમાં ઉત્પન્ન થયો હોય તો પણ તે પોતાના પવિત્ર આચરણુથી અને નિષ્કામ કર્મથી એકજ જન્મમાં મોક્ષ મેળવી શકે છે એવી તેણે લોકોને ખાતરી કરી આપી. હિંદુ ધર્મનાં પુનર્જન્મ અને કર્મ માર્ગનાં તત્ત્વો તેને માન્ય હતા તેથી તેણે પોતાના ધર્મમાં આ બંને તત્ત્વો કાયમ રાખ્યા. પાછલા જન્મમાં કરેલા કર્મનું ફળ આ જન્મમાં મળે છે, જન્મ મરણના ફેરામાંથી મુક્તિ મેળવવી એજ માનવી જીવનનું ધ્યેય છે અને તે ધ્યેય પ્રાપ્ત કરવા માટે સદાચાર અને નીતિ પ્રમાણે વર્તવું જોઈએ એવો બુદ્ધ ધર્મનો મુખ્ય ઉપદેશ છે.

Q. 11. Why did Hindu religion fall into disfavour of the people and made room for Buddhism.

ઉ:—બૌદ્ધ ધર્મનો ઉદય થતાં પૂર્વે હિંદુ ધર્મની સ્થિતિ અત્યંત અવનત થઈ હતી. જાતિબંધનો અત્યંત કડક થવાથી બ્રાહ્મણોનું વર્ચસ્વ વધી પડ્યું હતું. જે તે માણસ જાતિના બંધનો પાળવા લાગવાથી વૈદિક કૃત્યો ફક્ત બ્રાહ્મણોના હસ્તે કરાવી લેવા પડતા. તેથી સમાજમાં બ્રાહ્મણોનું મહત્ત્વ વધી પડ્યું. નીચલા વર્ગના લોકોને નવીન ધર્મની જરૂર ભાસવા

લાગી કારણ કે ઉદ્યોગી અને સુશિક્ષિત બ્રાહ્મણોતર હોવા છતાં તેમને સમાજમાં યોગ્યસ્થાન મળતું નહીં. તેજ પ્રમાણે ધર્મમાં વિપરિત આચાર અને અનેક વિધિ દાખલ થઈ હતી. મૂળ ધર્મમાંથી અનેક ધર્મપંથ નીકળવાથી ખરે ધર્મ કયો તેની લોકોને સમજ પડતી નહીં. જન્મમાં આવી અનેક કષ્ટ અને હાલ અપેક્ષા વેદીને મરી જવાનું છે એવા પ્રકારની ભાવના ફેલાવાથી લોકોમાં ધાર્મિક અનાસ્થા ઉત્પન્ન થઈ. જેણે તેણે મોક્ષ મેળવવા સ્વતંત્ર માર્ગ શોધી કાઢી તે પ્રમાણે પ્રયત્ન આદરવા, એવા વિચારો ફેલાવા લાગ્યા. વિશેષતઃ ઉપનિષદ વગેરે ગ્રંથોમાં બ્રાહ્મણોને મહત્ત્વનું સ્થાન આપવામાં આવ્યું હતું અને દુઃખમય સંસારમાંથી મુક્તિ મેળવવા સંન્યાસ લેવાનો અધિકાર ફક્ત બ્રાહ્મણો માટે રાખવામાં આવ્યો હતો. એવા પ્રકારનો અધિકાર પોતાને પણ હોવો જોઈએ એવું ઈતર વર્ણના લોકોને ભાસવા લાગ્યું. આવા પ્રકારની પરિસ્થિતિને લીધે નવીન ધર્મપંથોનો ઉદય થવા પામ્યો.

Q. 12. State the causes of the spread of Buddhism.

ઉ:—(૧) યુદ્ધ ધર્મના તત્ત્વો સાદા અને વ્યાપક હોવાથી ધણા લોકોએ આ નવીન ધર્મની દીક્ષા લીધી. (૨) નિર્વાણ મેળવવાનો માર્ગ અત્યંત સહેલો અને વ્યવહાર હોવાથી હજારો લોકો યુદ્ધ ધર્મમાં દાખલ થયા. (૩) યુદ્ધ ધર્મમાં જાતિભેદ નહીં હોવાથી હિંદુ સમાજના નીચ વર્ણના શૂદ્ર અને મિશ્ર લોકોએ યુદ્ધ ધર્મનો સ્વીકાર કર્યો. (૪) સર્વભૂત માત્ર પ્રત્યેક રાખવી અને સર્વ મનુષ્યોને ભાઈ તરીકે ગણવા એવો આ ધર્મનો બોધ હોવાથી અજ્ઞાની લોકોને અને હલકા વર્ણના લોકોને આ ધર્મ પસંદ પડ્યો અને તેઓ યુદ્ધના અનુયાયી થયા. (૫) મોક્ષ મેળવવા સાડે ચતુરાંગ કરવાની જરૂર નથી અને સદાચાર અને નીતિ પ્રમાણે આચરણ રાખવાથી મોક્ષ મળી શકે છે એવો યુદ્ધનો ઉપદેશ હોવાથી આ ધર્મ ધણેજ લોકપ્રિય થયો. અને આ ધર્મના અનુયાયીઓની સંખ્યા વધતી ગઈ. (૬) આ ધર્મના પ્રચારનું બીજું મહત્ત્વનું કારણ એ હતું કે આ ધર્મને રાજાઓ તરફથી ધણું સાડે ઉત્તેજન અને રક્ષણ મળ્યું. અશોક

રાજ્યે યુદ્ધ ધર્મનો પ્રચાર કરવા માટે અવિશ્રાન્ત પ્રયત્ન કર્યા. રાજ્યશ્રય મળવાથી યુદ્ધ ધર્મ સમાજમાં ઝડપથી ફેલાયો. (૭) હિંદુઓના ધાર્મિક ગ્રંથો સંસ્કૃત જેવી કઠણ ભાષામાં હોવાથી સામાન્ય લોકો હિંદુ ધર્મના ગ્રંથો વાંચી શકતા નહોં. યુદ્ધ ધર્મનો ઉપદેશ પાલી જેવી સહેલી ભાષામાં હોવાથી સામાન્ય લોકો આ ઉપદેશ સમજી શકતા. આ કારણથી પણ યુદ્ધ ધર્મનો પ્રચાર ઝડપથી થઈ શક્યો.

Q. 13. Give the circumstances in which Buddhism declined and made room for Brahminism; how was the revived Brahminism affected by some tenets of Buddhism ?

ઉ:—યુદ્ધ ધર્મની પડતીનાં કારણો (૧) યૌદ્ધ બિહુ ધનવાન આજસુ અને વિદ્યાસી બન્યા હતા અને પોતાનું કર્તવ્ય કરતા નહિ. વિહારો અનીતિના ધામ થયા હતા અને બિહુઓના દુરાચરણને લીધે તેમના ઉપરથી લોકોની શ્રદ્ધા જતી રહી હતી અને યૌદ્ધધર્મી લોકો ફરીથી હિંદુ ધર્મમાં આવવા લાગ્યા. (૨) યુદ્ધનો ઉપદેશ લોકોના સ્મરણમાંથી જતો રહ્યો હતો અને જે વિચારોનો તેણે કદી પણ ઉપદેશ કર્યો નહતો એવા કેટલાએક વિચારો અને રિવાજો યુદ્ધ ધર્મમાં દાખલ થયા હતા; યુદ્ધના તેજસ્વી અને ઉચ્ચ ધાર્મિક તત્ત્વોનો લગભગ લોપ થયો હતો. (૩) યુદ્ધ ઉપદેશલા દેવો અને નિર્વાણ વગેરે બાબતો બિહુના કાદપનિક તરંગો છે એવું સામાન્ય લોકોને બાસવા લાગ્યું અને તે સંબંધી પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન નહિ હોવાથી અને યુદ્ધ ધર્મનો વેદાન્ત ઉપદેશ લોકોને પસંદ નહોં પડવાથી લોકોની શ્રદ્ધા યુદ્ધ ધર્મ ઉપરથી ઉઠી ગઈ. (૪) સમાજમાં આહ્વાણનું વજન જરાપણુ ઓછું થયું નહતું અને તેઓએ યુદ્ધ ધર્મ પ્રત્યે સતત વિરોધ ચાલુ રાખ્યો હતો. કુમારીલભટ્ટ અને શ્રીમદ્ શંકરાચાર્યે યૌદ્ધ ધર્મનું ખંડન કર્યું અને લોકોમાં વૈદિક વર્ણશ્રમ ધર્મ પ્રત્યે આદર ઉત્પન્ન કર્યો અને યૌદ્ધ ધર્મના તત્ત્વોનું ખંડન કરીને સનાતન હિંદુ ધર્મનું મહત્ત્વ લોકોની નજરમાં આણ્યું (૫) વૈદિક ધર્માભિમાનીઓએ તીર્થયાત્રા, મહોત્સવ, મૂર્તિપૂજા, અહિંસા, સંન્યાસ વગેરે યૌદ્ધ તત્ત્વોનો સ્વીકાર કર્યો. આ કારણથી યૌદ્ધ ધર્મની

પડતી સહેલાઈથી થઈ શકી. (૬) રાજાશ્રય તૂટી પડવાથી બૌદ્ધ ધર્મની પડતી જલદીથી થઈ શકી. અશોકના મરણ પછી ગુપ્ત વંશના રાજાઓએ બૌદ્ધ ધર્મનો ત્યાગ કરીને વૈદિક ધર્મ સ્વીકાર્યો તેથી બૌદ્ધ ધર્મ ટકી શક્યો નહીં. (૭) વળી ગુપ્ત વંશના રાજાઓના વખતમાં બૌદ્ધ લોકો ઉપર જુલમ થવા લાગ્યો અને પાંચમા અને છઠ્ઠા સદીમાં હિંદુસ્થાનમાં નવા આવેલા લોકોએ વૈદિક ધર્મનો અંગિકાર કર્યો આવી રીતે બૌદ્ધધર્મી લોકોમાં કાઈ પણ વિશેષતા ન રહેવાને લીધે તે ધર્મનો દિવસે દિવસે લોપ થયો.

બ્રાહ્મણ ધર્મ ઉપર છાપ:—બ્રાહ્મણ ધર્મ ઉપર બુદ્ધ ધર્મની અનેક રીતે છાપ પડી. પોતાના ધર્મનો ઉત્કર્ષ થાય અને સામાન્ય લોકો પોતાના ધર્મમાં દાખલ થાય એ હેતુથી હિંદુ ધર્મીઓએ કેટલીક નવી બાબતો પોતાના ધર્મમાં દાખલ કરી. બ્રાહ્મણોએ અહિંસા અને સંન્યાસ—આ બંને બૌદ્ધ તત્ત્વોનો સ્વીકાર કર્યો. સામાન્ય જનસમૂહને મૂર્તિપૂજા ગમે છે એવું જાણીને બ્રાહ્મણોએ નિઃસર્ગ શક્તિની પૂજા કરવાની પદ્ધતિ છોડી દઈને. તેમણે વિષ્ણુ, શંકર, વગેરે દેવોના દેવળો બાંધ્યા અને તેમાં તે તે દેવોની પૂજા કરવાની પદ્ધતિ દાખલ કરી. તેજ પ્રમાણે અનેક ધાર્મિક મહોત્સવો શરૂ કરીને સામાન્ય જનસમૂહને પોતાના ધર્મ પ્રત્યે આકર્ષ્યા. તીર્થયાત્રા કરવા તરફ લેવાનું મન દોરાય છે એવું જોઈને તીર્થયાત્રા કરવાથી મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે એવી નવી કલ્પના લોકોના મનમાં ઉત્પન્ન કરી. બુદ્ધ વિષ્ણુનો નવમો અવતાર છે એવું કહીને તેમણે બુદ્ધ ધર્મનો વિનાશ કર્યો. અવતારની કલ્પના પણ નવી જ હતી એમ માનવાને હરકત નથી. આવી રીતે બૌદ્ધ ધર્મને લીધે હિંદુ ધર્મનું બાહ્ય સ્વરૂપ બદલાઈ ગયું અને તેમાં એક પ્રકારની નવીનતા આવી.

Q. 14. Write a short note on the new Hinduism.

ઉ. See the last para in Q. 13.

Q. 15. Sketch very briefly the career of Mahavir and explain his teachings.

ઉ:—જે સમયે ગૌતમ બુદ્ધ પોતાના ધર્મનો ઉપદેશ જનસમૂહને કરી રહ્યા હતા તેજ વખતે મગધ દેશમાં વર્ધમાન મહાવીર નામના એક

ધર્મવીર, જૈન ધર્મના તત્ત્વો લોકોને સમજાવી પોતાના જૈન ધર્મનો પ્રચાર કરતા હતા. સિદ્ધાર્થ ગૌતમ પ્રમાણે જ વર્ધમાન મહાવીર એક ક્ષત્રિય સરદારનો છોકરો હતો. તેનો જન્મ વૈશાલી નામના ગામમાં થયો હતો. પોતાની છંદગીના ત્રીસમે વરસે મહાવીરે સંસારનો ત્યાગ કર્યો અને પાર્શ્વનાથ નામના ધર્મગુરુનો શિષ્ય થયો; પરંતુ પાછળથી ગુરૂ શિષ્યના વિચારોમાં મતભેદ થવાથી મહાવીરે સ્વતંત્ર થવા ધર્મની સ્થાપના કરી. આ વખતે તે આસરે આઠીસ વર્ષના હતા. તેણે પોતાના આયુષ્યના બાકીના ત્રીસ વરસ જૈન ધર્મનો ઉપદેશ લોકોને કરવામાં ગાળ્યો. પોતાના ધર્મનો પ્રચાર કરવા માટે તેમણે મઠ સ્થાપ્યા અને અનુયાયીઓની મદદથી જૈન ધર્મનો પ્રચાર કર્યો. મહાવીર પોતાને 'જીન' કહેવડાવતા તે ઉપરથી તેમના ધર્મનું નામ જૈન ધર્મ પડ્યું અને તેના અનુયાયીઓ જૈન કહેવાયા. જૈન ધર્મના બે પંથ છે. શ્વેતાંચર અને દિગંચર. મહાવીર સિત્તેર વર્ષની ઉંમરે મરણ પામ્યા.

[જન્મ મરણના ચક્રમાંથી છુટી જવું એજ માનવી જીવનનું સાધ્ય છે એવું જાણીને દરેક માણસે પોતાના આત્માની શુદ્ધિ કરીને મોક્ષ મેળવવો જોઈએ. અને સર્વસંગ પરિત્યાગ કરીને તપશ્ચર્યા કરવાથી આત્મ-શુદ્ધિ થઈ શકે છે; શરીર, મન અને આત્માનું દમન કરવાથી નિર્વાણની પ્રાપ્તિ થાય છે. યજ્ઞપૂજન અને જપતપની નિર્વાણપદ મેળવવામાં સહેજ પણ આવશ્યકતા નથી. ફક્ત નિત્ય નિષ્કામ કર્મ કરવાથી મોક્ષ અથવા નિર્વાણની પ્રાપ્તિ થાય છે. પવિત્ર આચરણ, સત્ય, પાવિત્ર્ય, અહિંસા, પ્રમાણિકપણું અને નિષ્પાપ જીવન વગેરે વગેરે ધર્મોનું આચરણ કરવાથી આત્મશુદ્ધિ થાય છે અને સારપક્ષી નિર્વાણ સહેલાઈથી મળી શકે છે. જૈન ધર્મનો સામાન્ય ધર્મોપદેશ ઉપર પ્રમાણે છે.]

Q. 16. Sketch briefly the life of Chandragupta Maurya and review his administration.

ઉ:—મૌર્ય વંશ સ્થાપનાર ચંદ્રગુપ્ત રાજા મગધના નંદવંશના મહાપદ્મરાજાનો દાસીપુત્ર હતો. ચંદ્રગુપ્ત અને નંદરાજા વચ્ચે અણગનાવ થવાથી ચંદ્રગુપ્ત હિંદુસ્થાનમાં આવેલા અલેક્ઝાંડરને મળી ગયો અને તેને મગધ દેશ ઉપર ચઢાઈ કરવાની સલાહ આપી; પરંતુ અલેક્ઝાંડરના લશ્કરે

આગળ વધવાની ના પાડવાથી તેને મગધ દેશ જીતવાનો વિચાર છોડી દેવો પડ્યો. ચંદ્રગુપ્ત શૂરો અને સાહસિક હોઈ તેણે પશુ સરહદ ઉપરના કદાવર અને લડાયક જાતિના લોકોનું નમુનેદાર સૈન્ય ઉભું કર્યું હતું. તેને મંત્રી પ્રસિદ્ધ કૌટિલ્ય અથવા આર્ય ચાણક્ય હતો. ચાણક્યે કપટનીતિથી મગધમાં પ્રપંચ રચીને તે દેશમાં રાજ્યક્રાંતિ ઉત્પન્ન કરી. તેમાં મહા-પદ્મરાજ ભાર્યો ગયો અને ચંદ્રગુપ્તને મગધનું રાજ્ય મળ્યું. તેની માનું નામ મુરાદેવી હોવાથી તેના વંશનું નામ મૌર્ય એવું પડ્યું. ચંદ્રગુપ્તે ગ્રીક લોકોને પંજાબમાંથી હાંકી કાઢ્યા અને તે પ્રાન્ત પોતાના રાજ્ય સાથે જોડી દીધો. પોતાની વિરૂદ્ધ યજ્ઞવળ કરનારા એક યજ્ઞવાન સંધનો તેણે નાશ કર્યો અને અનેક વિજય મેળવીને પોતાના રાજ્યનો વિસ્તાર હિમાલયથી તે નર્મદા સુધી અને પૂર્વમાં બંગાળના ઉપસાગરથી પશ્ચિમમાં અરબી સમુદ્ર સુધી કર્યો. ચંદ્રગુપ્ત હિંદુસ્થાનનો, ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ પહેલો સમ્રાટ કહી શકાય. પોતાનું મહાન કાર્ય તે તેના ચતુર પ્રધાન આર્ય ચાણક્યની રાજનીતિને લીધે કરી શક્યો. સીરીયાના સેલ્યુક્સ નામના યજ્ઞવાન રાજાએ સિંધુ નદી ઝોળંગીને પંજાબ ઉપર ચઢાઈ કરી. ચંદ્રગુપ્તે સેલ્યુક્સને હરાવ્યો અને કાબુલ કંદહાર અને બલુચિસ્તાન પોતાના રાજ્ય સાથે જોડી દીધા. સેલ્યુક્સે ચંદ્રગુપ્તના દરબારમાં પોતાના તરફથી મેગેસ્થીનીઝ નામનો વકીલ રાખ્યો હતો અને આ વકીલે લખેલા ગ્રંથ ઉપરથી તે વખતની રાજકીય, સામાજિક અને ધાર્મિક વિશ્વસનીય માહિતી મળી શકે છે.

ચાણક્યની સહાયતાથી ચંદ્રગુપ્તે રાજ્યની અવ્યવસ્થા દૂર કરી અને સુવ્યવસ્થિત રાજ્યઘટના સ્થાપન કરી. રાજસત્તા યજ્ઞવાન અને એકતંત્રી હોવા છતાં જુલ્મો નહોતા; કારણ કે રાજ્યની આખાદી અને લોકકલ્યાણ તરફ ચંદ્રગુપ્તનું પુરેપુરું ધ્યાન હતું. પોતાના વિશ્વાળ સામ્રાજ્યના તેણે પ્રાન્ત પાડ્યા હતા અને પ્રત્યેક પ્રાન્તમાં રાજવંશના કોઈપણ પુરુષની સુખા તરીકે નિમણૂક કરી હતી. રાજ્યકારભાર સારી રીતે ચાલે તે સાથે અનેક સ્વતંત્ર ખાતા રાખ્યાં હતાં અને પ્રત્યેક ખાતાની વ્યવસ્થા એકએક અધિકારીને સોંપી હતી.

(૧) લશ્કર:—ચંદ્રગુપ્ત પાસે ઉચ્ચ પ્રકારનું લશ્કર હરહંમેશ તૈયાર રહેતું. તે લશ્કરના ચાર વિભાગ હતા જેવા કે પાયદળ, ઘોડેસ્વાર, ગજદળ, રથીક સિપાઇ, અને પ્રત્યેક વિભાગની વ્યવસ્થા જેવાનું કામ સ્વતંત્ર મંડળને સોંપવામાં આવ્યું હતું. નૌકાસૈન્યની વ્યવસ્થા જેવાનું કામ ખીજા એક મંડળને સોંપવામાં આવ્યું હતું.

(૨) જાસુસી ખાતું:—રાજ્યમાં બનતાં બનાવો અને ગુપ્ત કાર-સ્થાનોની માહિતી મેળવવા માટે અને શત્રુઓની ગુપ્ત વાર્તા જાણવા માટે આ ખાતાની યોજના થઈ હતી. યુદ્ધ વખતે આ જાસુસી ખાતાનો ઘણોજ ઉપયોગ થતો.

(૩) વસુલાત ખાતું:—રાજ્યનું વસુલ ભેગું કરવા માટે આ ખાતું રાખવામાં આવ્યું હતું. જમીન મહેસુલ એજ રાજ્યના ઉત્પન્નની મુખ્ય વ્યાખત હતી. જમીનની ઉત્પન્નનો એથો ભાગ સરકારને આપવો પડે તો તેજ પ્રમાણે જકાત, પાણી, વેરો અને માદક પદાર્થ ઉપરના કરોમાંથી પણ ઘણુંજ ઉત્પન્ન આવતું.

(૪) ન્યાયખાતું:—ન્યાય નિષ્પક્ષપાતીપણાથી આપવામાં આવતો. રાજાનો નિકાલ હેવટનો ગણાતો. તે વખતે ન્હાના ન્હાના ગુના માટે પણ કડક શિક્ષા થતી.

(૫) નહેર અને પાણીનાં બાંધકામો:—ખેતીને નહેરો અને પાણીના સંચય કરવાના સાધનોની જરૂરિયાત હોવાથી અને ખેતીની વસુલાત રાજ્યના ઉત્પન્નની મુખ્ય વ્યાખત હોવાથી નહેરો અને પાણીના બંધારા બાંધવાની વ્યવસ્થા જેવાનું કામ એક મંડળને કરવાનું હતું. આ મંડળના અધિકારીઓ નવી નહેરો ખોદાવતા, જૂની નહેરો દુરસ્ત કરાવતા, જમીન મહેસુલ ઉત્તરાવતા અને ખેતી અને આગાયત જમીનને પાણી પૂરું પાડતાં.

(૬) વહેપાર, પ્રવાસ વગેરે સગવડતાથી કરી શકાય તે સારૂ નવા રસ્તા બનાવવાનું કામ અને તે સારી સ્થિતિમાં રાખવાનું કામ એક ખીજા ખાતાને સોંપાયું હતું. સામ્રાજ્યના જુદા જુદા ભાગોનો અંતર વ્યવહાર

સારી રીતે ચાલે, એને જરૂરી પ્રસંગે લશ્કરની હિલચાલ ઝડપથી કરી શકાય એ હેતુથી પણ આ ખાતું સ્થાપન કરવામાં આવ્યું હતું.

મોટા શહેરની સ્થાનિક વ્યવસ્થા નમુનેદાર હતી. ગામડાંઓ ઉપર આમ પંચાયતની હકુમત ચાલતી. પાટવીપુત્ર-રાજધાનીની વ્યવસ્થા રાખવા માટે છ મંડળો સ્થાપવામાં આવ્યા હતાં અને પ્રત્યેક મંડળમાં પાંચ સભાસદો હતા. આ મંડળોને શહેરનું આરોગ્ય, મીઠા પાણીનો સંચય, સહકારી મકાનોનું સમારકામ, બજારભાવ અને તોલમાપ મુકરર કરવાની વ્યવસ્થા, બંદરોની દેખરેખ અને દેવસ્થાનની તપાસણી વગેરે વગેરે કામ કરવાના હતા. પ્રત્યેક મંડળને નીચે લખ્યા પ્રમાણે કામ વહેંચી આપવામાં આવ્યાં હતાં.

(૧) ઉદ્યોગ, ધંધો અને હુન્નરકળાને ઉત્તેજન આપવું. મંત્રુર અને કારીગરીના પગાર દરાવી આપવા અને માલમાં ભેળસેળ ન થાય તે જોવાનું કામ પહેલા મંડળને કરવું પડતું.

(૨) શહેરમાં રહેતાં પરદેશી લોકો ઉપર નજર રાખીને તેમની જરૂરિયાતો પુરી પાડવી અને તેમના જનમાલનું રક્ષણ કરવું વગેરે કામે બીજા મંડળને સુપ્રત કરવામાં આવ્યા હતા.

(૩) જન્મ મરણની નોંધ રાખવાનું કામ અને રાજ્યની કુલ વસ્તીની ગણતરી કરવાનું કામ કરવા એક સ્વતંત્રખાતું હતું.

(૪) વેપાર, જકાત, તોલમાપ અને વેચાણ ખરીદી ઉપર દેખરેખ રાખવા માટે એક સ્વતંત્ર મંડળ હતું.

(૫) પાકા માલના વેચાણ ઉપર દેખરેખ રાખવા માટે અને જકાત ઉઘરાવવા માટે એક સ્વતંત્ર મંડળ હતું.

ઉપર લખેલા વર્ણુન ઉપરથી તે વખતની રાજ્યવ્યવસ્થાની યોગ્ય કલ્પના આવી શકશે.

Q. 17. What do you know of Ashoka? What means did he adopt for the spread of Buddhism?

ઉ:—મગધ દેશનો પહેલો ચક્રવર્તિ રાજા ચંદ્રગુપ્ત મૌર્યનો પૌત્ર અશોક હતો. તે ઇ. સ. પૂર્વે ૨૭૩માં મગધની ગાદીએ આવ્યો.

તે વખતે મૈયંવંશની સત્તા હિંદુસ્થાનમાં પ્રસરી હતી. ફક્ત પૂર્વમાં ક્લીંગદેશ સ્વતંત્ર હતો. અશોક તેના બાપના વખતમાં ઉબ્યન પ્રાંતનો સુબો હતો અને તેથી તેને રાજ્ય કારભાર કરવાનો ધણો અનુભવ મળ્યો હતો. અશોકે ક્લીંગ દેશ ઉપર ચઢાઈ કરીને તે દેશ પોતાના રાજ્યમાં સામેલ કર્યો. આ યુદ્ધમાં થયેલા રક્તપાતને લીધે અશોકનું મન ઉદાસ અને વૈરાગ્યશીલ થયું. રાજ્યનો વિસ્તાર કરવાનું કામ છોડીને તેણે આયુષ્યનો છેવટનો બધો વખત રાજ્યમાં શાંતિ અને સુવ્યવસ્થા રાખવામાં જ ગાળ્યો. અશોક પ્રજાહિતદક્ષ, ધર્મનિક્ષ, અને લોકપ્રિય રાજા હતો. લોકોનું કલ્યાણ કરવા માટે તે સદા તત્પર રહેતો. જે કે તે દયાળુ હતો તો પણ તેણે પોતાના રાજ્યમાં સારો બંદોબસ્ત અને સુવ્યવસ્થિત રીતે કારભાર ચલાવ્યો. તેના વખતમાં સર્વ દેશમાં સુખશાન્તિ અને આબાદી જેવામાં આવતી હતી.

રાજ્ય કારભારની સગવડ ખાતર રાજ્યના પ્રાંત કરી તેણે પ્રત્યેક પ્રાંતમાં રાજવંશના માથુસોને સુખા નીમ્યા હતા. પ્રત્યેક પ્રાંતના વિભાગ પાડીને ત્યાં પણ સ્વતંત્ર અધિકારી રાખ્યા હતા. લોકોને અદલ ઈન્સાફ મળે એવી ખચરદારી તેણે રાખી હતી. દેહાંત દંડની શિક્ષા તેણે બંધ કરી હતી. પોતે કરેલા હુકમ અને ધર્મની આજ્ઞા લોકો પાળે છે કે નહીં તે જેવા માટે તેણે અધિકારીઓ નીમ્યા હતા. તેણે જનસમૂહમાં શિક્ષણનો પ્રચાર સારી પેઠે કર્યો હતો. ધાર્મિક મઠોનો શાળાગૃહ તરીકે ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો હતો. તે વખતે બંધાવેલા અને હજુ સુધી ટકેલા યુદ્ધ ધર્મના રતૂષો અને વિહારો જેવાથી ખાતરી થાય છે કે તે વખતના કળાકૌશલ્ય અને હુન્નરઉદ્યોગ ઉચ્ચ દરજ્જાના હતા. દેશમાં શાંતિ હોવાથી ખેતી અને વેપારની ઉત્તિ વધતી જતી હતી.

ક્લીંગ દેશ ઉપરની સ્વારીમાં ધણા માથુસોનો સંહાર જેઈને તેનું મન ઉદ્વિગ્ન થયું અને શાન્તિ મેળવવા માટે તેણે આર્હિસાત્મક અને શાન્તિ પ્રધાન યુદ્ધ ધર્મનો સ્વીકાર કર્યો. આવી રીતે ચક્રવર્તી રાજાનો આશ્રય મળવાથી બૌદ્ધ ધર્મનો પ્રચાર આખી દુનીઆમાં થઈ શક્યો. અશોકે પોતાના આયુષ્યનો બાકી રહેલો કાળ યુદ્ધ ધર્મનો પ્રચાર કરવામાં ગાળ્યો.

તેણે શિકાર કરવાનું છોડી દીધું અને આખા રાજ્યમાં પશુવધ બંધ કરાવ્યો. રસ્તાઓની બંને બાજુએ ઝાડો રોપાવ્યા. પ્રવાસની સગવડ ખાતર કુવા ખોદાવ્યા અને ઠંકઠંકાણે ધર્મશાળા બંધાવી. ધર્મોપદેશ કરવા માટે વિહારો સ્થાપ્યા અને તેના નિભાવ માટે જમીન બાંધી આપી. અનાથ અને પાંગળાઓનું દુઃખ દૂર કરવા માટે દવાખાના બંધાવ્યા. ધર્મનો પ્રચાર કરવા માટે ગ્રીસ, ઇજિપ્ત, ચીન વગેરે દેશોમાં ધર્મપ્રચારકો મોકલ્યા અને થોડાજ વખતમાં તે દેશોમાં બૌદ્ધ ધર્મનો પ્રચાર કર્યો. ધર્મ પ્રચારકો તૈયાર કરવામાં બૌદ્ધ મઠોનો સારો ઉપયોગ થયો. તેણે પોતાના પુત્રો અને પુત્રીને બુદ્ધ ધર્મની દિક્ષા આપીને ધર્મપ્રચાર કરવા માટે સિલોન મોકલ્યા. બુદ્ધ ધર્મમાં દાખલ થયેલા દોષ કાઢી નાંખવા માટે તેણે વિદ્વાન ભિક્ષુઓની સભા બોલાવી અને તેમની સહાયતાથી શુદ્ધ અને મજબૂત પાયા ઉપર બુદ્ધ ધર્મની પુનર્રચના કરી.

તેણે ધર્મની મુખ્ય આરાઓ પર્વતો ઉપર અને સ્તંભો ઉપર કોતરાવી. માતા પિતાની આરા પ્રમાણે વર્તવું, સત્ય બાપણુ, અહિંસા, ભૂતદયા, દાન, સદાચાર, પરોપકાર અને પરધર્મ સહિષ્ણુતા વગેરે વગેરે ઉપદેશ સ્તંભો ઉપર હળુ પણુ જોવામાં આવે છે. હિંદુસ્થાનના જુદા જુદા ભાગમાં અશોકના શિલાલેખ અને સ્તૂપો જોવામાં આવે છે. પોતાનો ધર્મ સાચો છે એવી લોકોની ખાત્રી કરીને તે ધર્મનો પ્રચાર કરવો એના જેવો બીજો કોઈ પણ પરોપકાર નથી એવી અશોકની માન્યતા હતી. આ શિલાલેખો ઉપરથી અશોકનું ચરિત્ર જાણી શકાય છે. અશોક રાજ્યએ કોતરાવેલો એક લેખ જુનાગઢ પાસે આવેલા એક પ્રચંડ પથર ઉપર હળુ પણુ જોવામાં આવે છે. તે ઉપરથી અશોકનો રાજ્યવિસ્તાર, રાજ્યપદ્ધતિ, દેશસ્થિતિ અને સમાજવ્યવસ્થા વગેરેની માહિતી મળી શકે છે. અશોકે બુદ્ધ ધર્મને આશ્રય આપ્યો અને તન, મન, ધનથી તે ધર્મનો પ્રચાર કરવાનો મહાન પ્રયાસ કર્યો. આ કારણથી જ દુનિયામાં બુદ્ધ ધર્મ, એ પ્રમુખ ધર્મ તરીકે ગણવામાં આવ્યો છે.

Q. 18. Show that Ashoka was a great warrior and a wise administrator.

ઉ:—See Q. 17.

Q. 19. Show how India enjoyed the height of power and prosperity under the Mauryas.

ઉ:—See Q. 20.

Q. 20. Sketch the Social and political Condition of India under the Maurya.

ઉ:—મૌર્ય રાજાઓના વખતમાં જો કે અનિયંત્રિત રાજ્યપદ્ધતિ હતી તોપણ એકંદરે જેતાં લોકો સુખી, સદાચારી, સંપન્ન, ઉદ્યોગી અને પ્રમાણિક હતા. સમાજની સામાન્ય સુધારણા ઉચ્ચ દરજ્જાની હતી. રાજાઓએ રાજ્યવ્યવસ્થા કરવા માટે રાજ્યના વિભાગ પાડ્યા હતા અને પ્રત્યેક વિભાગ પર એકેક સુબેદાર નીમવામાં આવતો. સુબેદાર ધણું કરીને રાજવંશમાંથી જ નીમવામાં આવતો. સુબેદારોના રાજ્ય કારભારનું નિરીક્ષણ કરવા કેટલીક વખતે સ્વતંત્ર અધિકારીઓ મોકલવામાં આવતા. શહેર અને નગરોમાં સ્થાનિક સ્વરાજ સંસ્થાઓ હતી. મૌર્ય રાજાઓ કેટલીક વખતે ધર્મની સભા યોજાવતા. વિશેષતઃ અશોક ચક્રવર્તી પોતાની ધર્મ આજ્ઞાઓ પ્રજાને શીખવવાને દર ત્રણ ચાર વર્ષે ધર્મસભા યોજાવતો. એકંદર રીતે જેતાં મૌર્ય રાજાઓ લોકકલ્યાણ તરફ વિશેષ ધ્યાન આપતા અને જસુસો રાખી પ્રજાના આચાર વિચાર ઉપર દેખરેખ રાખતા. શિક્ષા કરવાનો પ્રસંગ કવચિતજ આવતો; પરંતુ તેવો પ્રસંગ આવે તો કડક શિક્ષા થતી. ન્યાય નિષ્પક્ષપાતીપણાથી અપાતો. નજીવા અપરાધો સાડ પણુ ભારે શિક્ષા કરવામાં આવતી. રાજાઓ એક બીજા સાથે લડતા હોય તોપણ પ્રજાને બીલકુલ ત્રાસ થતો નહોતો અને તેઓ ખેતી અને ઈતર ઉદ્યોગ નિર્ભય રીતે ચલાવી શકતા. લોક સત્વવાદી હતા અને સ્ત્રીઓ સદાચરણી અને પતિવ્રતા હતી. નાણાં સંબંધી સર્વ વ્યવહાર હાલની માફક લેખી કરારથી નહોતો પણ કેવળ શાબ્દિક વચન ઉપરજ થતો. સમાજમાં વિવિધ જાતિઓ હતી. જો કે જોદ્ધ ધર્મને રાજશ્રય મળ્યો હતો તોપણ દરેક માણસને ગમે તે ધર્મ પાળવાની છુટ હતી. શિલ્પકળામાં સારી પ્રગતિ થઈ હતી. મૌર્ય રાજાઓના મહેસો ભવ્ય હતા. તે વખતમાં ઉભા

કરેલા સ્તંભો અને કોતરેલા શિલાલેખો ઉપરથી મૌર્યકાળની શિલ્પકળાનું જ્ઞાન થાય છે.

સાહિત્યની બાબતમાં મૌર્ય રાજના વખતમાં વિશેષ પ્રગતિ થઈ નહીં. સંસ્કૃત ભાષાને યોગ્ય માન મળ્યું હતું પ્રસિદ્ધ વૈયાકરણી પાનિનિ મૌર્યકાળમાં થયો એમ વિદ્વાનો માને છે. એકંદરે મૌર્ય રાજ્ય આબાદ સ્થિતિમાં હતું અને તેની પ્રબળ સત્તા ચોમેર જામેલી હતી. લોકો સંપન્ન, સદાચારી અને સુધારણા પ્રિય હતાં એવું ગ્રીક વકીલ મેગેસ્થિનીએ પણ લખી મૂક્યું છે.

Q. 21. What period is known as the Buddhist age? What were the features of that age?

ઉ:—ઇ. સ. પૂર્વે ૫૦૦ સૈકાથી તે ગુપ્તરાજના વખત સુધીના કાળને બૌદ્ધયુગ કહે છે. આ કાળમાં બુદ્ધ ધર્મની પ્રગતિ ચાલુ રહી હતી અને વૈદિક ધર્મનો હળવે હળવે લોપ થતો હતો; માટે આ કાળનું બૌદ્ધયુગ એવું નામ પડ્યું છે. આ સમયમાં વૈદિકધર્મ ઉપર બૌદ્ધધર્મ અને જૈન-ધર્મ તરફથી પ્રહારો થયા. ગૌતમબુદ્ધ અને વર્ધમાન મહાવીર આ બંનેએ સ્થાપેલા ધાર્મિક પંથોના પ્રચારને લીધે અને બૌદ્ધધર્મને રાજાશ્રય મળવાથી હિંદુધર્મ ઉપર ભારે સંકટ આવ્યું તોપણ હિંદુધર્મનો નાશ થયો નહિ અને તે ધર્મના આદ્યજ્ઞાનું સામગ્રિક વર્ચસ્વ જરાપણુ ઓછું થયું નહિ. મૌર્ય રાજાઓએ બૌદ્ધધર્મને આશ્રય આપવાથી બૌદ્ધધર્મનો ઉત્કર્ષ થયો તોપણુ વૈદિકધર્મનો લોપ થઈ શક્યો નહીં.

ધાર્મિક ક્રાંતિની સાથેજ ભાષામાં પણ ક્રાંતિ થઈ. સંસ્કૃત ભાષા અધરી અને સામાન્ય જનસમૂહને દુર્બોધ હોવાથી પાલી ભાષાને મહત્ત્વનું સ્થાન મળ્યું અને તેથી બુદ્ધધર્મના ગ્રંથો અને અશોકના શિલાલેખો વગેરે પાલી ભાષામાં જ લખવામાં આવ્યા. તેજ પ્રમાણે આ કાળમાં અનેક સ્તૂપો અને વિહારો પર્વતોમાંથી કોતરી કાઢવામાં આવ્યા.

આ કાળમાં મૌર્ય રાજાઓનો અમલ ચાલુ રહ્યો હતો અને મેગેસ્થિનીઝના કહેવા પ્રમાણે “સર્વ દેશમાં શાન્તિ અને સુવ્યવસ્થા હતી. લોકો

ઉદ્યોગી, પ્રમાણિક અને અતિથિસત્કાર કરવાને તત્પર હતા. ગુનેગારને કડક શિક્ષા કરવામાં આવતી. ગુલામગીરીની પદ્ધતિ ન હતી. પુરુષો સત્ય-પ્રિય અને શૂરા હોઈ સ્ત્રીઓ સુશીલ અને પતિવ્રતા હતી. દેશમાં અનેક લોકોપયોગી સંસ્થાઓ હતી. મોટા શહેરોની સ્થાનિક વ્યવસ્થા વખાણવા લાયક હતી. આસપાસ લગાઈઓ ચાલતી હોય તોપણ ખેડુતો પોતાનું કામ નિર્ભયતાથી કરી શકતા. પ્રત્યેક ગામડામાં ગ્રામ પંચાયતો હતી.” ઉપલું વર્ણન જોતાં જણાઈ આવે છે કે મૌર્ય રાજ્યોના વખતમાં લોકો સુખી અને આખાદ હતા. વર્ણાશ્રમ ધર્મનું સુયોગ્ય પાલન થતું. જાતિઅંધનો કડક પાળવામાં આવતાં નહીં એવી માહિતી મળે છે. ખેડુતો પાસેથી જમીનના ઉત્પન્નનો છટો ભાગ જમીન મહેસુલ તરીકે રાજ્યને મળતો.

આ કાળમાં સાહિત્યમાં વિશેષ પ્રગતિ થયેલી જોવામાં આવતી નથી, તોપણ મૌર્ય વંશના રાજ્યો વિદ્યાપ્રેમી હોઈ પંડિતોને સાંઝ ઉત્તેજન આપતા. યુદ્ધયુગનો અત્યંત મહત્તાનો બનાવ એલેક્ઝાન્ડરે હિંદુસ્થાન ઉપર કરેલી સ્વારી છે. મૌર્યવંશની સ્થાપના પૂર્વે ઇ. સ. પૂર્વે ૩૨૬માં એલેક્ઝાન્ડરે હિંદુસ્થાન ઉપર સ્વારી કરી અને પંજાબના પુર રાજ્યને હરાવ્યો. આ સ્વારીને લીધે પૂર્વ અને પશ્ચિમ વચ્ચે પરસ્પર વ્યવહાર શરૂ થયો અને ગ્રીક લોકો ઉપર હિંદુ લોકોએ અનેક રીતે કાયમની છાપ પાડી.

Q. 22. Who was Magasthenes ? Describe the condition of India as given by him under the Maurya King Chandra Gupta.

ઉ:—મેગસ્થિનીઝ હિંદુસ્થાનમાં આવેલો પહેલો ગ્રીક વકીલ હતો. સીરીઆના રાજા સેલ્યુકસે ચંદ્રગુપ્તના દરબારમાં તેને મૂક્યો હતો. તે મગધના દરબારમાં ૭ વરસ સુધી હતો. તે વખતમાં તેણે અહીંની દેશ-સ્થિતિ, રાજ્યવ્યવસ્થા, વગેરે બાબતોનું સાંઝ નિરીક્ષણ કર્યું અને વિવિધ માહિતીથી ભરેલો એક ઉત્તમ ગ્રંથ લખ્યો. જે મૂળ ગ્રંથ લખ્યો તે મૂળ ગ્રંથ આજે ઉપલબ્ધ નથી પરંતુ જુદા જુદા લેખકોએ તેના ગ્રંથમાંથી અનેક ઉતારા લીધા છે તે ઉપરથી ચંદ્રગુપ્તના વખતની ઘણી ઐતિહાસિક માહિતી મળી શકે છે.

(વિશેષ માહિતી માટે પ્રશ્ન ૧૬માં જુઓ.)

Q. 23. Give a brief account of the main events from the death of Ashoka to the establishment of the Gupta dynasty.

ઉ:—અશોક પછીના મૌર્ય રાજ્યો દુર્બળ અને નાલાયક નિવડવાથી મૌર્ય વંશનો અંત આવ્યો. પુષ્પમિત્ર નામના સરદારે છેવટના મૌર્ય રાજા બૃહદ્રથનું ખૂન કરી પોતે ગાદીએ બેઠો અને એવી રીતે શુંગ વંશની સ્થાપના કરી. કર્ણાટ દેશના રાજ્યે પુષ્પમિત્રનો પરાજય કર્યો અને પોતાનું સ્વાતંત્ર્ય જાહેર કર્યું. પુષ્પમિત્રે કાપુલના મિનાંદર રાજાને હરાવ્યો. સિંધ અને કાઠીઆવાડ જીતીને પોતાના રાજ્યમાં જોડી દીધા. તેણે દક્ષિણના રાજ્યોને હરાવ્યા અને પોતાનું ચક્રવર્તિત્વ સિદ્ધ કરવા અશ્વમેધ યજ્ઞ કર્યો. વસુદેવ નામના પ્રધાને શુંગ વંશના છેવટના રાજાને મારીને કણ્વ વંશની સ્થાપના કરી. કણ્વ વંશના સર્વ રાજ્યો નાલાયક નિવડવાથી આ વંશનો અંત આવ્યો. આંધ્ર વંશના પ્રબળ રાજ્યે મગધ રાજ્ય જીતીને પોતાના રાજ્યમાં જોડી દીધું. આવી રીતે મગધના પ્રબળ સામ્રાજ્યનો નાશ થયો. અશોકના વખતમાં આંધ્ર દેશ મૌર્ય રાજ્યોના તાબામાં હતો. પાછળથી ત્યાંના રાજ્યો પ્રબળ અને સ્વતંત્ર થયા. ઇ. સ. ૨૫૦ના સુમારમાં આંધ્ર વંશનો નાશ થયો. ઇ. સ. પૂર્વે ૧૬૫માં વાયવ્ય દિશાથી શક લોકો હિંદુસ્થાન પર ચઢી આવ્યા. તેમણે પંજાબમાંથી ગ્રીક લોકોની સત્તા નાબૂદ કરી અને સિંધ, ગુજરાત, માળવા વગેરે રાજ્યો જીત્યા. શક લોકે નીમેલા અધિકારીઓ ક્ષત્રપ કહેવાતા. માળવાના લોકોએ શકો વિરુદ્ધ યુદ્ધ જાહેર કર્યું અને તેમનો સંપૂર્ણ પરાજય કર્યો. ઇ. સ. પૂર્વે ૫૭માં યૂચી લોકોની ટાળી શક લોકો પર ચઢી આવી અને તેમણે શક લોકોનો પૂરેપૂરો વિનાશ કર્યો. યૂચી લોકોની પાંચ જાત હતી. તેમાં કુરાન નામની જાતિએ બાકીની બધી જાતિનું એકીકરણ કરીને બળવાન રાજ્ય સ્થાપ્યું. કુરાન રાજ્યોમાં કનિષ્ક અત્યંત પ્રસિદ્ધ છે. તે પરાક્રમી અને સમૃદ્ધ હતો અને તેણે કાશ્મીર, પંજાબ વગેરે જીતીને નર્મદા નદી સુધીનો તમામ પ્રદેશ પોતાના રાજ્યમાં સામેલ કર્યો. કનિષ્ક બુદ્ધ ધર્મનો સંપૂર્ણ અનુયાયી હતો અને અશોક રાજાની માફક તેણે પણ ધર્મ

પ્રચારનું ધણું કામ કર્યું. તેણે ધર્મ સંબંધી ચર્ચા કરવા અને ધર્મગ્રંથોના પ્રાકૃત અર્થ લખવા બૌદ્ધ પંડિતોની એક મોટી પરિષદ બોલાવી. કનિષ્ક પછીના રાજાઓ દુર્બળ નિપજવાથી કુરાન રાજ્યનો અંત થયો. (ઇ. સ. ૨૨૫). આ સમય પછીની ઐતિહાસિક માહિતી મળી શકતી નથી કારણ કે પ્રબળ મધ્યવર્તી સત્તાનો નાશ થવાથી આખા હિંદુસ્થાનમાં અંધાધુંધી અને અરાજકતા જામી હતી.

Q. 24. Review briefly the administration of the kings of the Gupta dynasty.

ઉ:—ધર્મી સનના ચોથા સૈકાના આરંભમાં પ્રબળ સાર્વભૌમ સત્તા નહિ હોવાથી હિંદુસ્થાનમાં બધે ઠેકાણે અવ્યવસ્થા અને અરાજકતા ફેલાઈ હતી. ઠેકઠેકાણે ન્હાના રાજ્યો આવેલાં હતાં. પાટલીપુત્રમાં રાજ્ય કરનારા ચંદ્રગુપ્ત નામના રાજાએ નેપાળના લીચ્છવી લોકોની રાજપુત્રી સાથે લગ્ન કર્યું અને લીચ્છવી રાજાની મદદ વડે મગધમાં ગુપ્ત રાજવંશની સ્થાપના કરી. ઇ. સ. ૩૨૦માં તેણે મહારાજાધિરાજની પદવી ધારણ કરી. ચંદ્રગુપ્તે છ વરસમાં પોતાના રાજ્યનો વિસ્તાર પ્રયાગ સુધી કર્યો અને બિહાર અને અયોધ્યા પ્રાંત જીતી લીધા. ઇ. સ. ૩૩૦માં આ ગુપ્ત વંશનો પહેલો રાજા મરણ પામ્યો.

તેના મરણ પછી તેનો પુત્ર સમુદ્રગુપ્ત ગાદીએ આવ્યો. તેણે રાજ્ય-વિસ્તારનું કામ જારી રાખ્યું અને થોડાજ વખતમાં પંજાબ સિવાયના સર્વ ઉત્તર હિંદુસ્થાનમાં તેનો અમલ શરૂ થયો. ત્યારપછી તે દક્ષિણ હિંદુસ્થાનમાં ગયો. ત્યાંના રાજાઓએ સમુદ્રગુપ્તનું ચક્રવર્તીપણું કબૂલ રાખ્યું અને તેને પુષ્કળ દ્રવ્ય આપ્યું. સમુદ્રગુપ્તે દક્ષિણના જંગલોમાં રહેતા લોકોને હરાવ્યા અને મદ્રાસ પાસે આવેલા કાંચી શહેરના રાજાને જીત્યો. પશ્ચિમના પક્ષે રાજાઓને તેણે હરાવ્યા અને મલબાર કિનારા ઉપરના ન્હાના રાજાઓ આસેથી ખંડણી લીધી અને ખાનદેશના રસ્તે તે પાછો ફર્યો. સમુદ્રગુપ્તનું રાજ્ય હિમાલય પર્વતથી તે સતલજ, ચંબલ અને હુમલી નદીઓ સુધી આવેલું હતું. પોતાનું ચક્રવર્તીપણું જાહેર કરવા માટે તેણે અશ્વમેધ યજ્ઞ કર્યો અને અથાગ દ્રવ્ય દાન-ધર્મમાં વાપર્યું. દક્ષિણ

દેશ બહુ દૂર હોવાથી ત્યાં તેની સત્તા કાયમ ટકી નહીં. તેણે સર્વ માંડલિક રાજ્યો ઉપર સારી છાપ બેસાડી હતી. સીસોનના મેધવર્મન રાજ્યએ ધણા નજરાણા સાથે પોતાનો વકીલ સમુદ્રગુપ્તના દરબારમાં મોકલી આપ્યો. મધ્ય એશીઆના કુરાન રાજ્યએ પણ સમુદ્રગુપ્તને સાંઝ માન આપતા.

સમુદ્રગુપ્ત—ધણા બુદ્ધિવાન, કાર્યકુશળ અને દૂરદર્શી રાજા હતો. તે વિદ્વાન અને સંગીતનો શાખીન હતો. સંસ્કૃત સાહિત્ય તેને ધણું પ્રિય હોવાથી સંસ્કૃત પંડિતોને તેના દરબારમાં ઉદાર આશ્રય મળતો. વિદ્વાન લોકોની સંગતમાં રહેવું તેને ધણું ગમતું. કવિ, મુત્સદી સંગીત-પ્રવિણ અને ઉત્તમ સેનાનાયક તરીકે તેની ખ્યાતિ છે. પોતાના લશ્કરી ગુણોને લીધે તેણે ઉત્તર અને દક્ષિણ હિંદુસ્થાન જીતીને મગધ દેશને પ્રથમની માફક આબાદ કર્યો. તેણે બ્રાહ્મણ ધર્મને આશ્રય આપ્યો અને તેથી હિંદુ ધર્મનો ફરીથી અબ્યુદય થઈ શક્યો. જોકે તે પોતે હિંદુ ધર્મ માનતો હતો તો પણ બુદ્ધ ધર્મના લોકો પર તેની સમદષ્ટિ હતી. ધર્મ સંબંધી જીવન કોઈના પર કરતો નહિ તેણે પોતાના કારભારની સર્વ હકીકત અલાલાબાદ પાસેના એક સ્તૂપ પર કોતરી મૂકી છે.

સમુદ્રગુપ્તના મરણ પછી તેનો છોકરો ચંદ્રગુપ્ત ઇ. સ. ૩૭૫માં ગાદીએ આવ્યો. આ રાજા વિક્રમાદિત્ય નામથી પ્રસિદ્ધ છે. તે પણ તેના પિતા જેવો શૂરો અને કર્તવ્યવાન હતો. તેણે શક લોકોના પ્રયજ્ઞ રાજા રુદ્રસિંહને હરાવ્યો અને માળવા, ગુજરાત અને કાઠીઆવાડ વગેરે સમૃદ્ધ દેશ પોતાના તાબામાં લીધાં. ખંભાત, બરૂચ, વગેરે બંદરો દ્વારા પરદેશો સાથે મોટા પ્રમાણમાં વેપાર ચાલતો. ઉજ્જૈન તે વખતે વિદ્યા અને સુધારણાનું મુખ્ય ધામ હતું. તેના વખતમાં કાઠાએન નામના ચીની પ્રવાસીએ હિંદુસ્થાનમાં પ્રવાસ કરીને હિંદુસ્થાનની તે વખતની એકંદર સ્થિતિનું વર્ણન લખી મૂક્યું છે. લોકોની સુસ્થિતિ અને રાજ્યની સુવ્યવસ્થા જોઈને તે ધણોજ ખુશી થયો. ચંદ્રગુપ્ત પછી કુમારગુપ્ત ગાદીએ આવ્યો અને ઇ. સ. ૪૧૩ થી ૪૧૫ સુધી રાજ્ય કર્યું. તેણે પણ અશ્વમેધ યજ્ઞ કર્યો. આજ વખતે હિંદુસ્થાન પર પરદેશીઓની સ્વારી

ફરીથી થવા લાગી. ઇ. સ. ૪૫૫માં સ્કંધગુપ્ત ગાદીએ આવ્યો. તેના વખતમાં દૂણુ લોકોએ હિંદુસ્થાનમાં પ્રવેશ કર્યો. આ લોકો જંગલી અને કૂર હતા. તેમના ઉપરાઉપરી થયેલા હુમલાને લીધે ગુપ્ત સામ્રાજ્યનો હળવે હળવે નાશ થયો. (ઇ. સ. ૪૮૦)

Q. 25. Sketch the career of Samudragupta as a great Conqueror and as an administrator.

ઉ:—See Q. 24.

Q. 26. Why is the Gupta period called the Golden Age in the history of Ancient India ?

ઉ:—આ સમયમાં બ્રાહ્મણ ધર્મ અને સંસ્કૃત સાહિત્યનું પુનર્જન થયું. રાજાશ્રયના અભાવે બૌદ્ધ ધર્મની પડતી થઈ અને ગુપ્ત સમ્રાટોનો આશ્રય મળવાથી બ્રાહ્મણ ધર્મનો ફરીથી ઉદયકાળ આવ્યો અને લોકમત બ્રાહ્મણ ધર્મ તરફ દોરવાયો. સંસ્કૃત સાહિત્યનો વિકાસ થયો અને તેનો સાર્વાંગિક ઉપયોગ થવા લાગ્યો. આજ વખતે શ્રેષ્ઠ દરજ્જાનું સાહિત્ય નિર્માણ થયું. હિંદુ ધર્મના તત્ત્વો સહેલાઈથી સમજાવી શકે એવા પુરાણ ગ્રંથો લખવામાં આવ્યા. કવિશ્રેષ્ઠ કાળીદાસ આજ કાળમાં થયો. અને તેણે રઘુવંશ, શાકુંતલ વગેરે પ્રસિદ્ધ ગ્રંથ રચ્યા. ગુપ્ત રાજાઓને વિદ્યા અને સાહિત્યનો શોખ હોવાથી તેઓએ પોતાના દરબારમાં સંસ્કૃત પંડિતોને આશ્રય આપ્યો. શિલ્પશાસ્ત્ર, વૈદિકશાસ્ત્ર, ધર્મશાસ્ત્ર અને જ્યોતિષ શાસ્ત્રનો અભ્યાસ શરૂ થયો. સુશ્રૂત નામના વૈદિક ગ્રંથ ઉપર નાગર્જુને ટીકાત્મક ગ્રંથ લખ્યો. આર્યભટ્ટે અને વરાહમિહર જ્યોતિષશાસ્ત્ર પર ગ્રંથ લખ્યા. શિલ્પકળા, નકશીકામ, ચિત્રકળા અને ક્રાંતરકામ વગેરે કળાઓનો સારો વિકાસ થયો હતો તે તે વખતના દેવળો, સ્તૂપો, અને વિહારો ઉપરથી જણાઈ આવે છે. વેરળ અને અંજીકાની ક્રાંતરેલી ગુફાઓ જોઈને હજી પણ મન ચકિત થાય છે. તે વખતના કારિગીરીના અને ચિત્રકળાના કામો પણ નમુનેદાર હતા. ધાતુના કલામય કામો, લોહાના સ્તંભ અને બિહારમાં આવેલી ખુદ્દની સિત્તેર ફૂટ ઉંચી મૂર્તિ ધણી જ એવા લાયક છે.

લોકો સુખી અને પૈસેટકે સમૃદ્ધ હતા. ધર્મશાળા, અનક્ષેત્રો અને દવાખાના વારંગાર ખાંધવામાં આવતા. ફાર્સીની સળ કવચિત કરવામાં આવતી. પોતપોતાના ધર્મ પ્રમાણે વર્તવાની છૂટ સર્વને હતી. તે વખતના સમાજમાં અહિંસા અને ભૂતદયા, અત્યંત સુખ અને શાંતિ આપનારાં હતાં ખંભાત અને બરૂચ બંદરેથી પરદેશ સાથે મોટા પ્રમાણમાં વેપાર ચાલુ હતો.

Q. 27. Describe the moral and material condition of the people in the times of the Guptas.

or

‘ Gupta period is the period of Golden age.’ Justify this remark by referring to the state of religion, literature, art and science in India during the Gupta period.

ઉ:—See Q. 26.

Q. 28. Sketch briefly the life of Harsha and mention his achievements ?

ઉ:—સાતમાં સૈકાના આરંભે ઉત્તર હિંદુસ્થાનના સર્વે રાજ્યોમાં ચાણુશ્વરનો રાજ પ્રભાકરવર્ધન પ્રખળ અને આગેવાન હતો. માળવા અને ગુજરાતના રાજ્યો તેને ખંડણી આપતા. ઇ. સ. ૬૦૫માં તેનો મોટો છોકરો રાજ્યવર્ધન ગાદીએ આવ્યો. માળવાના રાજ દેવગુપ્તે કનોજના રાજ ગૃહવર્મા ઉપર સ્વારી કરી તેને ઠાર માર્યો અને તેની સ્ત્રીનું હરણ કર્યું. કનોજનો રાજ, રાજ્યવર્ધનનો પતેવી હોવાથી રાજ્યવર્ધને માળવાના રાજ દેવગુપ્તને હરાવ્યો; પરંતુ શશીક નામના રાજ્યે રસ્તામાં રાજ્યવર્ધનને ઢગો કરી મારી નંખાવ્યો. આ કારણથી રાજ્યવર્ધનનો નહાનો બાઈ હર્ષવર્ધન સોળમે વર્ષે ચાણુશ્વરની ગાદીએ આવ્યો. તે યુદ્ધિવાન અને હિંમતવાન હતો અને આખા દેશમાં પોતાની સત્તા વધારવાની તેની પ્રખળ ઇચ્છા હતી. પોતાની બહેનને કેદમાંથી છોડાવી અને શિલાદિત્યની પદવી ધારણ કરી. ચાણુશ્વરથી રાજ્યગાદી કનોજમાં સ્થાપી. પોતાનું

લશ્કર વધારીને તે દિગ્વિજય કરવા બહાર પડ્યો. આસામના રાજ પાસેથી તેણે ખંડણી ઉધરાવી અને છ વરસમાં અનેક પ્રયત્નો કરીને તમામ ઉત્તર હિંદુસ્થાન પોતાના તાબામાં લીધું. ગુજરાત પ્રાંત જીતીને પંજાબ, સિંધ અને કાશ્મીરમાંથી ખંડણી ઉધરાવી. પછી તેણે દક્ષિણ હિંદુસ્થાન તરફ પોતાની નજર વાળી. ત્યાં પુલકેશી નામનો પ્રબળ રાજા રાજ્ય કરતો હતો. હર્ષવર્ધન પુલકેશીને હરાવી શક્યો નહિ. પોતાના ચક્રવર્તિત્વની નિશાની તરીકે તેણે પોતાના નામનો શક શર કર્યો.

હર્ષવર્ધન પ્રાચીન હિંદુસ્થાનનો છેવટનો બળવાન ચક્રવર્તિ રાજા હતો. તેની બહેન રાજશ્રીએ બુદ્ધ ધર્મ સ્વીકાર્યો હતો. હર્ષરાજ્યએ પણ છેવટે બુદ્ધ ધર્મની દિક્ષા લીધી. હ્યુએનસંગ નામના પ્રસિદ્ધ ચીની પ્રવાસીએ હર્ષની રાજ્યવ્યવસ્થાનું સુંદર વર્ણન કર્યું છે. તેમાંનો થોડો ભાગ નીચે પ્રમાણે છે:—

“ પોતાના રાજ્યનો વિસ્તાર કર્યા પછી હર્ષ રાજ્યએ પોતાનું સૈન્ય વધાર્યું. તેના લશ્કરમાં ૬૦,૦૦૦ હાથી અને ૧,૦૦,૦૦૦ પાયદળ હતું. આ લશ્કરની સહાયથી તેણે ત્રીસ વર્ષ પર્યંત શાન્તિથી રાજ્ય કર્યું. તે પોતાના કામો કરવામાં અત્યંત દક્ષ અને સાવધ રહેતો. તેનો રાજ્ય કાર-બાર, સરળ અને ન્યાયી હતો. સારા કામો કરવામાં તે એટલો બધો તત્પર હતો કે એવે વખતે જૂખ અને ઉધની દરકાર કરતો નહીં. કોઈપણ પ્રકારની હિંસા કરનારને મોટો અપરાધી ગણી તેને કડક શિક્ષા કરતો અને હિંદુ વસ્તીવાળા પ્રદેશમાં માંસાહારની બંધી કરી. પ્રવાસીઓની સગવડ ખાતર તેણે પોતાના રાજ્યમાં ઠેકઠેકાણે ધર્મશાળા બંધાવી અને સભ્ય અને ધર્મપ્રિય રાજાઓ સાથે મિત્રાચારી રાખી લોકસ્થિતિનું જાતે નિરીક્ષણ કરવા માટે વારંવાર તે રાજ્યમાં પ્રવાસે નીકળતો અને કોઈપણ ઠેકાણે વધારે સમય રહેતો નહિ. દિવસના ત્રણ ભાગમાંથી એક ભાગ રાજ્ય કારબારનાં કામો જોતો અને બાકીના ભાગમાં ધર્મનું આચરણ કરતો. પુષ્કળ શ્રમ વેઠતો તોપણ પોતાના સર્વકામ કરવાને તેને પૂરેપૂરો સમય મળતો નહીં.

લોકોને અદલ ઇન્સાફ મળે છે કે નહીં તે જોવાને તેણે જુદા જુદા પ્રાંતોમાં પોતાના અધિકારીઓ નીમ્યા હતા. જો કે તેનું મન બુદ્ધધર્મ તરફ આકર્ષાતું હતું તોપણ તેને હિંદુ ધર્મ અત્યે આદર અને પ્રેમ હતો. હર્ષ રાજા હિંદુ દેવોની પૂજા કરતો. પરોપકાર અને ધર્મપ્રચાર કરવામાં તેણે પોતાના આયુષ્યનો ઘણો કાળ ગાળ્યો. ધર્મના કારણથી તે કોઇના પર જીલમ કરતો નહીં. ધર્મની ચર્ચા કરવા માટે તેણે એક મોટી સભા ખોલાવી હતી. આ દુનિયાની મોટાઈ અને સંપત્તિ વિષે તેને ઘણી દરકાર નહતી. દર પાંચમે વરસે તે પોતાનું બધું ધન મહાન ઉત્સવ કરીને વિદ્વાન અને ભક્તિમાન એવા બૌદ્ધ ભિક્ષુ, બ્રાહ્મણ, સાધુ અને જૈન પંડિતોને દાન કરતો. પોતે વિદ્યાપ્રેમી હોવાથી ઘણા વિદ્વાનોને તેણે આશ્રય આપ્યો. હર્ષ રાજાએ પોતે નાગાનંદ નામનું પ્રસિદ્ધ નાટક રચ્યું અને વ્યાકરણ-શાસ્ત્ર પર એક ગ્રંથ લખ્યો. તેણે કાદંબરીના કર્તા પ્રસિદ્ધ બાણભટ્ટને આશ્રય આપ્યો હતો.

Q. 29. State the main events of the Pauranic age.

ઉ:—(યુગવંશના ચંદ્રયુગ વગેરે રાજાઓની હકીકત ૨૪મા પ્રશ્નમાં આપેલી છે તે જુઓ. પાંચમાં સૈકાના બીજા ભાગમાં મંગોલીયન જાતિની શ્વેતહુણોની ટાળીઓ મધ્ય એશીઆમાંથી હિંદુસ્થાનમાં દાખલ થવા લાગી અને હજવે હજવે તેમણે યુગ વંશના સામ્રાજ્યનો નાશ કર્યો. આ લોકો કૂર, જંગલી અને કદરૂપા હતા. તોરમણ અને મીરગોહલ નામના દુણેના નાયકોએ પંચજ અને માળવા છતી લીધા.

યશોધર્મ દેવ નામના ગાળવાના રાજપુત બીજા રાજાઓની મદદ લઈને મુલતાન પાસે કાશ્મિર આગળ દુણોનો સંપૂર્ણ પરાજય કર્યો અને તેમની સત્તા નાબૂદ કરી. દુણ જાતિના ધણાખરા માણસો હિંદુધર્મ સ્વીકારી હિંદુ સમાજમાં મળી ગયા. ઇતિહાસમાં યશોધર્મદેવને વિક્રમાદિત્ય પણ કહે છે. દંતકથાનો વિક્રમાદિત્ય અને આ વિક્રમાદિત્ય એક જ કે જુદા હતા એ વિષે નક્કી કહી શકતા નથી. વિક્રમાદિત્ય વિદ્વાનોનો આશ્રય-દાતા હતો અને તે બુદ્ધિવાન, શૂર, ન્યાયી અને ધર્મશિલ્પ હતો. તેણે

પરદેશીઓના હુમલા અટકાવ્યા અને હિંદુ ધર્મો પ્રચાર કરીથી ચાલુ કરવાને ધણી મહેનત લીધી. તેના વખતમાં ધણા વિદ્વાનો પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યા. ઇ. સ. ૬૦૬થી ૬૪૮ સુધી પ્રસિદ્ધ ચક્રવર્તિ હર્ષવર્ધન રાજા થઈ ગયો. (See Q. 28.) ઇ. સ. ૭૦૭થી ૭૩૦માં યશોવર્ધન નામનો પ્રસિદ્ધ રાજા થઈ ગયો. મહાકવિ ભવભૂતિને આ રાજાએ ઉદાર આશ્રય આપ્યો હતો. ઇ. સ. ૮૦૦થી ૧૦૦૦ સુધીની ઐતિહાસિક માહિતી મળી શકતી નથી. સર્વ ઠેકાણે ન્હાના ન્હાના રાજ્યો થયાં હતાં પણ પ્રમુખ અને સર્વોપરિ રાજ્ય એક પણ ન હતું.

આ કાળમાં બ્રહ્મણ ધર્મ અને સંસ્કૃત ભાષાનો પૂર્ણ વિકાસ થયો. જૈન ધર્મનો હિંદુસ્થાનમાંથી લોપ થયો અને હિંદુ ધર્મની મજબૂત પાયા ઉપર ફરીથી સ્થાપના થઈ. કુમારીલભટ્ટે અને શંકરાચાર્યે વર્ણાશ્રમના પાયા પર વૈદિક ધર્મની સ્થાપના કરી. [See Q. 31] આ સમયમાં હિંદુધર્મના મુખ્ય આધારભૂત પુરાણ ગ્રંથો રચાયા. અઢાર પુરાણો છે અને તેમાં જુદા જુદા દેવતાઓની કથા કહેવામાં આવી છે. પર્વત અને નદીઓને પણ દેવતા માનીને તેમના સંબંધી વાર્તાઓ પુરાણોમાં લખેલી છે. પુરાણોમાં ધર્મ અને વ્યવહારનું વર્ણન આવ્યું છે. પ્રત્યેક પુરાણમાં એક દેવતાને સર્વશ્રેષ્ઠ ગણવામાં આવ્યો છે; પુરાણોએ શિવ અને વિષ્ણુની ઉપાસના લોકોમાં ફેરફાર કરી અને તેઓને જુદા ધર્મથી પરાંકગમ્ય કર્યા. મૂર્તિપૂજા, તીર્થયાત્રા અને ધાર્મિક મહોત્સવો વગેરે જૈન ધર્મના તત્ત્વો હિંદુ ધર્મને વળગી રહ્યા. આ સમયમાં તીર્થક્ષેત્રોનું મહત્ત્વ વધ્યું અને પ્રયાગ, કાશી, હરદ્વાર વગેરે વગેરે સ્થાન પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યા.

માળવાનો વિક્રમાદિત્ય અને કુનોબનો હર્ષવર્ધન, બન્ને વિદ્યાગ્રેની હોવાથી બન્નેએ વિદ્વાનોને આશ્રય આપ્યો. આ સમયમાં ઉત્તમ નાટકો અને કાવ્યો રચાયાં. હર્ષવર્ધનનું રતનાવલી નામનું નાટક, બાણની કાદંબરી અને કાળીદાસનું શાકુંતલ ધણા પ્રસિદ્ધ છે. વરાહમિહાર, અને બ્રહ્મસૂત્ર વગેરે જ્યોતિષ શાસ્ત્રવેત્તાઓ આ વખતે થયા. ભવભૂતિ, દંડી, માત્ર, ભર્તૃહરિ વગેરે ગ્રંથકારો આજ સમયમાં હતા. કાલ્પકળા અને કળાકીશલ્યના કામો વખાણવા લાયક થતા. ઝોરીસામાં આવેલું જૂવનેશ્વરીનું

દેવળ અને પૂરીનું જગન્નાથનું દેવળ જોઈને મન વિસ્મિત થાય છે. બીજી બાબતોમાં પણ ધણી પ્રગતિ થઈ હતી. તે સમયે આ દેશ વૈદિક, શ્લોકિયા, અને ગણિતશાસ્ત્ર વગેરે બાબતોમાં ધણો આગળ વધ્યો હતો. હિંદુ લોકોની, સંખ્યા લખવાની પદ્ધતિ અને દશાંશ પદ્ધતિ ઉપરથી તેમનું ગણિતનું જ્ઞાન જણાઈ આવે છે.

Q. 30. How did Brahmanism gradually succeed in swallowing Buddhism? What lasting marks were left on it during that process?

ઉ:—See Q. No. 13.

Q. 31. Describe the condition of India as described by Fa-Hian and Hieun-Sang.

ઉ:—See Q. Nos. 34, 28 and 24.

Q. 32. Describe the age of the renaissance of the Sanskrit literature.

ઉ:—See 4th and 5th paras of Q. 26.

Q. 33. Review briefly the career and work of Shankaracharya.

ઉ:—શ્રીમદ્ શંકરાચાર્યનો જન્મ મલખાર પ્રાંતમાં કાલિંદી શહેરમાં નંબુદ્રી જાતિના બ્રાહ્મણ કુળમાં ઇ. સ. ૭૮૮માં થયો. તેમની બાળ્યાવસ્થામાં જ તેમના પિતા ગુજરી જવાથી તેમનું શિક્ષણ માતાની દેખરેખ નીચે થયું. ન્હાનપણથી જ તેમની બુદ્ધિ પ્રગલ્ભ અને પરિપક્વ હતી. તેમનું સાધ્ય જીવન હોવાથી માતાએ કરેલી ઝગ્ન કરવાની સૂચનાઓ તેમણે માન્ય રાખી નહીં, અને સંન્યાસની દિક્ષા લેવાને માતાની સંમતિ મહાકષ્ટે મેળવી. ગોવિંદાચાર્ય નામના ગુરૂનો ઉપદેશ લીધો. અને તેમની પાસેથી સંન્યાસ દિક્ષા લીધી. પછી વેદાન્તશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કર્યો. કાશીના પંડિતોને વાદ-વિવાદમાં હરાવ્યા અને આસામ, ઉજ્જૈન, કાશ્મીર, વગેરે પ્રસિદ્ધ સ્થાનોમાં જઈ શાસ્ત્રો સંબંધી વાદવિવાદ કરીને વિજયપત્ર મેળવ્યાં. પોતાના પંથનો પ્રચાર કરવા માટે તેઓ આખા હિંદુસ્થાનમાં ફર્યા. શત્રુઓને પણ વાદ-

વિવાહમાં હરાની સંન્યાસની દિક્ષા આપી. પછી હિમાલય, બ્રહ્મકેદાર તરફ નીકળી ગયા અને બત્રીસ વર્ષની ઉંમરે સમાધિસ્થ થયા.

શંકરાચાર્ય હાલના સનાતન હિંદુ ધર્મના આઘ પ્રવર્તક હતા. તેમણે હિંદુ ધર્મ ઉપર આવેલો બુદ્ધ ધર્મનો હુમલો અટકાવ્યો. હિંદુ સમાજની ફરીથી પુનર્રચના કરી અને નવા તત્ત્વજ્ઞાનનો પ્રચાર કર્યો. લોકોમાં વેદ-નિષ્ઠા ફરીથી જાગૃત કરી બૌદ્ધ મતનું ખંડન કરીને વર્ણાશ્રમ ધર્મનું મહત્ત્વ લોકોને સિદ્ધ કરી બતાવ્યું, અને તેમનામાં વર્ણાશ્રમ ધર્મ પ્રત્યે આદર ઉત્પન્ન કર્યો. સંન્યાસ અને હિંસા આ બંને મત તરફ લોકોનું વલણ એવું જોઈને તેમણે પણ સનાતન હિંદુ ધર્મમાં આ બંને તત્ત્વો દાખલ કર્યા. પોતાના આ શાંકરમતનો પ્રચાર કરવા ચારે દિશામાં ચાર મઠ સ્થાપ્યા અને ધર્મોપદેશ કરવાનું કામ આ મઠના આચાર્યને સોંપવામાં આવ્યું શ્રંગેરીનો મઠ ચારે મઠોમાં શ્રેષ્ઠ ગણાય છે. શ્રીમદ્ શંકરાચાર્ય બૌદ્ધ ધર્મ હિંદુસ્થાનમાંથી નિર્મૂળ કરવાનું કામ યશસ્વી રીતે કરી શક્યા. તેમણે કરેલા આ અપૂર્વ કાર્યમાં લોકોએ તેમને જગત્પુરની પદવી આપી.

Q. 34. Write notes on:—

(૧) એલેક્ઝેન્ડર

ઉ:—આ વીર પુરુષ મેસીડોનના શીશીપ રાજાનો છોકરો હતો. આખી દુનિયા જીતવાની તેની મહત્ત્વાકાંક્ષા હતી. ડોનલ્ડસની સામુદ્રધૂની ઓળંગીને તેણે ઇરાન જીત્યું અને ખૈઅરઘાટના રસ્તે ઇ. સ. પૂર્વે ૩૨૬માં સિંધુ નદી ઓળંગી પંજાબમાં દાખલ થયો. રાવગર્ગીડી પાસે આવેલા તક્ષશીલા નગરના રાજાએ સિંદ્ધરને મદદ કરી. આગળ વધીને તેણે ચીનાબ અને જેહમ નદીઓ વચ્ચેના પ્રદેશ ઉપર રાજ્ય કરનારા પુર નામના પ્રમુખ રાજાને હરાવ્યો. અંદર અંદર કુસંપ હોવાથી હિંદુસ્થાનના રાજાઓ એકત્ર થયા નહીં અને એલેક્ઝેન્ડરને અટકાવી શક્યા નહિ. પુર રાજાનાં શૌર્ય અને હિંમત જોઈને એલેક્ઝેન્ડરે તેનું રાજ્ય તેને પાછું આપ્યું. મગધ દેશના નંદરાજા ઉપર ચઢાઈ કરવાનો તેનો વિચાર હતો. પરંતુ તેના લશ્કરે આગળ વધવાની ના પાડવાથી એલેક્ઝેન્ડરને પાછું ફરવું પડ્યું. સ્વદેશ પાછા ફરતાં એલેક્ઝેન્ડરે પંજાબ પ્રાંતમાં પોતાના અધિકારીઓ નીમ્યા અને એક મજબુત લશ્કર રાખ્યું. પંજાબમાં તેણે કેટલાંએક નવા

શહેરો વસાવ્યાં. પોતાના જન્મદેશ જતી વખતે રસ્તામાં તેને અને તેના લશ્કરને અનેક મુશીબતો વેઠવી પડી. બત્રીસ વર્ષની ઉંમરે ઇ. સ. પૂર્વે ૩૨૩માં આ વીરપુરુષ બેબીલોન શહેરમાં મરણ પામ્યો. તેની સ્વારીને લીધે પૂર્વ અને પશ્ચિમમાં આવેલા દેશો વચ્ચે વેપારી સંબંધ અને વિચાર વિનિયમ શરૂ થયો. હિંદુ તત્ત્વજ્ઞાન અને હિંદુ ધર્મની છાપ ગ્રીક લોકો ઉપર પડી. હિંદુઓ પણ ગ્રીક લોકો પાસેથી કેટલીએક વિદ્યા શીખ્યા.

(૨) અશોકના શિલાલેખ:—(Edicts of Ashoka).

ઉ:—ચક્રવર્તિ અશોકે બુદ્ધ ધર્મનો પ્રચાર કરવા માટે જેવી રીતે ધર્મ પ્રચારકોની યેજના કરી હતી તેજ પ્રમાણે દેશમાં બુદ્ધ ધર્મનો પાયો મજબુત કરવા માટે બુદ્ધ ધર્મના મુખ્ય તત્ત્વો અને ઉપદેશ ખડકો ઉપર અને શિલાસ્તંભો ઉપર કોતરાવ્યા. હિંદુસ્થાનમાં જુદે જુદે ઠેકાણે અશોકના શિલાલેખો નજરે પડે છે અને આ લેખો ઉપરથી અશોકના વખતની ઘણી ઉપયોગી ઐતિહાસિક માહિતી મળે છે અને અશોકના ધર્મ વિચારો અને તેણે કરેલા કાર્યનું જ્ઞાન આપણને થાય છે. ખડકો ઉપર કોતરાવેલા ચૌદ શિલાલેખ આજ સુધી જોવામાં આવ્યા છે અને સ્તંભો ઉપર કોતરાવેલા આઠ શિલાલેખ નજરે પડ્યા છે. આ શિલાલેખ પાલી ભાષામાં લખ્યા છે. વળી આ લેખો ઉપરથી આપણને જણાય છે કે ધર્મનો પ્રચાર કરવા માટે તેણે ગ્રીસ, દંડિય, સીરીઆ, ચીન વગેરે ઠેકાણે બૌદ્ધ પંડિતો અથવા ભિક્ષુકો મોકલ્યા હતા. માતાપિતાની આજ્ઞા પાળવી, સત્ય બાંધણું, આર્હિસા, જૂત દયા, પરોપકાર, દાન, સદાચાર અને પરધર્મ સહિષ્ણુતા વગેરે બૌદ્ધ ધર્મનો ઉપદેશ એક લેખમાં જોવામાં આવે છે. આ લેખો ઉપરથી અશોકનો રાજ્ય વિસ્તાર, તેની રાજ્ય વ્યવસ્થા અને એકંદરે દેશસ્થિતિની માહિતી મળી શકે છે. આ લેખો એટલે અશોકનું આત્મચરિત્ર જ કહી શકાય.

(૩) ઋગ્વેદ:—See Q. No. 3.

(૪) ચાતુર્વેદ્ય અને જાતીભેદ:—See Q. No. 4.

(૫) મેગેસ્થિનીઃ:—See Q. Nos. 22 & 16

(૬) ફાહાએન

ઉ:—આ ચીની બૌદ્ધ યાત્રિક ગુપ્તવંશના બીજા ચંદ્રગુપ્તના વખતમાં હિંદુસ્થાનમાં આવ્યો હતો. આ દેશમાં આવવાનો તેનો હેતુ બૌદ્ધ ધર્મના મુખ્ય ધામોમાં જઈ લાંબા ધર્મગ્રંથોની મૂળ નકલોનો અભ્યાસ કરવાનો હતો. અહીં આવતાં રસ્તામાં તેને અનેક સંકટો વેઠવાં પડ્યાં. ઇ. સ. ૪૦૧ થી ૪૧૦ સુધી તેણે સર્વ મુખ્ય શહેરો જોયા અને પોતાના પ્રવાસની હકીકત લખી. આ યાત્રિક ધર્મશીલ અને સાસ્ત્રિક વૃત્તિનો હોવાથી અને ધર્મ વિચારમાં મગ્ન ગ્રહેવાથી તેના ગ્રંથમાં સામાજિક અને રાજકીય પામતોનું વર્ણન ધણું ઝોંઘું જોવામાં આવે છે. તોપણ તેણે લખી રાખેલી ખાતમી ધણી ઉપયોગી છે. અહીંની દેશસ્થિતિ જોઈ તે ધણો ખુશી થયો. તેના પુસ્તકમાં લખેલું છે કે તે વખતે લોકો સુખી અને સમૃદ્ધ હતા. શિક્ષા સૌમ્ય પ્રકારની હતી, ધાર્મિક જીવન થતો નહીં, બ્રાહ્મણ ધર્મનો ફરીથી ઉત્કર્ષ થતો હતો અને બૌદ્ધ ધર્મ પણ ચાલુ હતો. ચોર ડાકુઓનો ભય ધણો ઓછો હતો. મોટા મોટા શહેરો અને બંદરો વેપારને લીધે આબાદ સ્થિતિમાં હતા. ગરીબ લોકોને માટે ધર્મશાળા અને દવાખાના ઉધાડવામાં આવ્યા હતા અને રાજપુરૂષો તરફથી વિદ્વાનોને ઉદ્ધર આશ્રય મળતો.

(૭) હ્યુએનત્સંગ

ઉ:—આ વિદ્વાન ચીની યાત્રાળુ હર્ષવર્ધનના વખતમાં એટલે ઇ. સ. ૬૩૦માં હિંદુસ્થાનમાં આવ્યો હતો. તે ધણો ખુદ્ધિવાન અને ધર્મશીલ હતો. મૂળ ધર્મગ્રંથોનો અભ્યાસ કરવાનો તેનો હેતુ હતો. આખા હિંદુસ્થાનમાં ફરીને પોતાના પ્રવાસની હકીકત તેણે લખી રાખી છે. તેના ગ્રંથમાં હર્ષ રાજા સંબંધી વિસ્તૃત અને વિશ્વસનીય માહિતી મળે છે. હર્ષરાજાના સમાગમમાં તે આવ્યો હતો. રાજ્યકારબાર એક અને સુચવસ્થિત હતો. રાજા પ્રજા હિત-દક્ષ હોઈ તે રાજ્યના તમામ ખાતા ઉપર પોતાની ખાસ દેખરેખ રાખતો. ગુનેગારોને કડક શિક્ષા કરવામાં આવતી હતી. બૌદ્ધધર્મ તેમજ પ્રાચીન હિંદુધર્મ બન્ને સરખા પ્રમાણમાં ચાલુ હતા તોપણ બૌદ્ધધર્મની હળવે હળવે પડતી થતી હતી હિંદુઓ અને બૌદ્ધધર્મિઓ સલાહસંપથી રહેતા. પ્રજા સંતુષ્ટ અને આબાદ હતી. કનોજ અને મથુરા આ બન્ને શહેરો આબાદ સ્થિતિમાં

હતા. કનોજમાં યુદ્ધ ધર્મના સો વિહાર અને હિન્દુના બસો દેવાલય હતા. આ યાત્રિક સંસ્કૃતનો અભ્યાસ કરવા માટે નાલંદના મઠમાં પાંચ વર્ષ રહ્યો હતો. આ ઠેકાણે અનેક શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરવા માટે હળરો વિદ્યાર્થીઓ આવતા એવું તેણે લખી મૂક્યું છે. ધાર્મિક પ્રશ્નોની ચર્ચા કરવા સાડ હર્ષ રાજ્યે બોલાવેલી ધર્મ પરિષદમાં આ ચીની વિદ્વાન હાજર હતો. આ મહોત્સવ ૭૫ દિવસ સુધી ચાલ્યો. તે વખતે સર્વ માંડલિક રાજ્યો, બ્રાહ્મણો, ઉપાધ્યાય અને બૌદ્ધ ભિક્ષુઓ હાજર હતા. હર્ષ રાજ્યે તે પ્રસંગે પોતાની સર્વ સંપત્તિ પક્ષપાત કર્યા સિવાય બ્રાહ્મણ, યુદ્ધ અને જૈનોને આપી દીધી. દર પાંચ વરસે આવે સમારંભ કરીને હર્ષરાજ પોતાના સર્વ ધનનું દાન કરતો એવું વર્ણન આ ગ્રંથમાં કરેલું છે. બ્યારે તે પોતાના સ્વદેશ ચીન તરફ જવા નીકળ્યો ત્યારે હર્ષરાજ્યે સરહદ સુધી તેને પહોંચાડવાની ઉત્તમ વ્યવસ્થા કરી હતી.

(૮) હૂણલોક:—See Q. No. 29.

(૯) બ્રાહ્મણ અને ઉપનિષદ ગ્રંથો:—

ઉ:—બ્રાહ્મણ ગ્રંથ વેદના જ ભાગ છે. યજુયાગનું મહત્ત્વ અને વિસ્તાર વધાવાથી ઉપાધ્યાયની સંખ્યા, અધિકાર અને કામ વધવા લાગ્યા. આ ગ્રંથમાં યજુકર્મ સંબંધી યાજ્ઞિકોની અને વિદ્વાનોની ધાર્મિક ચર્ચા અને તે સંબંધી વિવેચન આવેલું છે. યજુના સંસ્કાર અને તેની વિધિ શા સાડ અને કેવી રીતે કરવી જોઈએ અને ઋત્વિજ, અધ્વર્યુ, અને હોતા વગેરેના કર્તવ્યો અને અધિકારો આ ગ્રંથમાં કહેલા છે. બ્રાહ્મણ ગ્રંથ ગદ્યમાં હોઈ યજુયાગ અને પુરોહિત કર્મના પ્રમાણભૂત ગ્રંથો છે. બ્રહ્મા નામના અધિકારી બ્રાહ્મણને વાદ્યગ્રન્થ પ્રશ્નોનો નિકાલ કરવાનું કામ આપેલું હોવાથી આ ગ્રંથને બ્રાહ્મણ એવું નામ આપવામાં આવ્યું. કેટલાક ગૂઢ પ્રશ્નોની ચર્ચા એકાંતમાં કરવાનું યોગ્ય લાગવાથી બ્રાહ્મણ ગ્રંથના કેટલાક ભાગને આરણ્યક કહે છે. વળી કેટલાએક ગૂઢ પ્રશ્નોની ચર્ચા ગુરૂ પાસે બેસીને કરવાનો રિવાજ પડવાથી આરણ્યક ગ્રંથના કેટલાએક ભાગને ઉપનિષદ એવું નામ અપાયું. પરમેશ્વરનું સ્વરૂપ કેવું છે, સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ અને ક્ષય

કયા નિયમોથી ચાલે છે, આપણે કાણ, ક્યાંથી આવ્યા, અને ક્યાં જવાના છીએ અને બ્રહ્મ યાને માયા વગેરે ગૂઢ પ્રશ્નોની ચર્ચા ઉપનિષદમાં કરેલી છે. આત્મા અમર છે અને દેહનો નાશ થયા પછી એક શરીરમાંથી બીજા શરીરમાં પ્રવેશ કરે છે અને છેવટે પરમેશ્વર સ્વરૂપમાં લીન થાય છે; સર્વપદાર્થોની ઉત્પત્તિ બ્રહ્મમાંથી થાય છે અને છેવટે દરેક પદાર્થ બ્રહ્મમાં લીન થાય છે એવા પ્રકારનો ઉપદેશ ઉપનિષદમાં છે. ઉપનિષદો વેદોના સારરૂપે છે અને તેને પણ શ્રુતિ અગર વેદ કહે છે. હિંદુ તત્ત્વજ્ઞાનનો કર્મયોગનો બોધ પણ ઉપનિષદને અનુસરી કરવામાં આવ્યો છે.

(૧૦) મનુસ્મૃતિ.

ઉ:—વેદોનું જ્ઞાન ઋષિઓને પ્રત્યક્ષ પરમેશ્વર પાસેથી પ્રાપ્ત થયું માટે વેદોને શ્રુતિ કહે છે. પરંપરાગત પ્રાપ્ત થએલાં જ્ઞાનને સ્મૃતિ કહે છે અને તે સાહિત્ય સૂત્રમદ્દ જોવામાં આવે છે. સ્મૃ એટલે સમરૂં અને તેના ઉપરથી સ્મૃતિ શબ્દ નિકળેલો છે. સમાજના પ્રચલિત નિયમો અને કાયદા, રીતિરિવાજ અને ધાર્મિકવિધિ તથા આચાર વગેરેનું સૂક્ષ્મ અવલોકન કરીને મનુ નામના રાજાના પુત્ર ભૃગુએ જે વિસ્તૃત ગ્રંથ લખ્યો તેને મનુસ્મૃતિ કહે છે. આ ગ્રંથ મહત્ત્વનો ધર્મગ્રંથ ગણાય છે. મનુસ્મૃતિના કાળમાં જાતિભેદની સંસ્થાનો પૂર્ણ વિકાસ થયો હતો. બ્રહ્મણોને બીજા વર્ણો કરતાં શ્રેષ્ઠપદ આપવામાં આવ્યું હતું અને તેમને ધર્મ અને કાયદા સંબંધમાં વિશેષ અધિકાર આપવામાં આવ્યો હતો. આ ગ્રંથમાં ધર્મ, કાયદો, જાતિવિચાર અને સમાજનિયમન સંબંધી ઉત્કૃષ્ટ વિવેચન કરેલું છે અને રાજધર્મનું પણ સાદું વિવરણ કરેલું છે. રાજાએ પુત્રવત્ પ્રજાનું પાલન કરવું એવો રાજધર્મ મનુએ કહેલો છે. સર્વ વર્ણના અને સર્વે દરજ્જાના લોકોના કર્તવ્ય અને અધિકારનું નિરૂપણ તેમાં કરેલું છે. તે વખતે ગ્રામ પંચાયતો લોકપ્રિય હતી અને સારી રીતે ચાલતી હતી એવું મનુસ્મૃતિ ઉપરથી જણાય છે. હાલના પ્રચલિત હિંદુ કાયદાનો ગ્રંથ મનુ-સ્મૃતિના આધારે રચવામાં આવ્યો છે. મનુસ્મૃતિને માનવધર્મશાસ્ત્ર એવું પણ નામ આપવામાં આવ્યું છે.

મોગલ વંશ

Q. 35. Describe the condition of India at the time of Babar's invasion.

ઉ:—રજકિય (૧) જુદાં જુદાં રાજ્યો:—હિંદુસ્તાનપર આખરે ૧૫૨૬માં જ્યારે ચઢાઈ કરી તે વખતે ઉત્તર હિંદમાં કેટલાક મુસલમાની રાજ્યો અસ્તિત્વ ધરાવતા હતા. બંગાળા, બિહાર, જોધપુર, ખાનદેશ, માળવા, ગુજરાત, સિંધ, પંજાબ, કાશ્મીર, દિલ્હી વગેરે ઠેકાણે મુસલમાની રાજ્યો હતાં તથા રજપુતાનામાં જોધપુર, ચિતોડ, જયપુર, મેવાડ, બિકાનેર વગેરે રજપુત રાજ્યો હતાં. આ મુસલમાન તથા રજપુત રાજ્યો વચ્ચે હંમેશા ઝઘડા ચાલ્યા કરતા. આજ સમયમાં દક્ષિણમાં આઝમગઢી રાજ્ય છૂટું છવાયું થઈ તેના પાંચ બળવાન રાજ્યોમાં વિભાગ થયા. બેદરની બરીદશાહી, વરાડની ઇમાદશાહી, અહમદનગરની નિજમશાહી, વિજયપુરની આદાલશાહી અને ગોવલકોંડાની કુતુબશાહી એવાં આ પાંચ રાજ્યો હતાં. પરંતુ આ રાજ્યો સિવાય વિજયનગરનું હિંદુ રાજ્ય પણ એક બલવાન રાજ્ય તરીકે દક્ષિણમાં હતું.

(૨) રાજ્યવ્યવસ્થા:—તે સમયે આપણું રાજ્યપદ્ધતિ હતી. તોપણ મુસલમાન રાજ્યો લોકોને મુલાકાત આપતા. જુદા જુદા પ્રાંતો પર તેઓ સુઆ નીમતા અને તે પ્રાંતોની બધી વ્યવસ્થા આ સુઆઓને હાથ હતી. તે સિવાય દરેક ગામ પોતાની હદમાં એક લોકસત્તાક રાજ્ય જેવું હતું. સરકારનું હોળું. કર તરીકે આપી દીધા પછી દરેક ગામ પોતે સ્વતંત્રતાથી વર્તતું. રાજધાનીમાં ગમે તેટલી કચલપાચલ થાય, વિપ્લવો થાય તોપણ આમવ્યવસ્થામાં કશોય ફેરબદલ થતો નહોતો. ન્યાયમૂર્તિ તરીકે કુરાન પઢેલા કાજીને નીમતા તેથી હિંદુઓને તેમના કાયદા પ્રમાણે ઇન્સાફ મળતો નહોતો. ધાર્મિક બાબતોમાં હિંદુઓને જે કે ધણો ત્રાસ થતો તોપણ દરબારના કામમાં હિંદુઓ વિના જરા પણ ચાલતું નહોતો. માત્ર મોટામોટા હોદ્દાઓની જગ્યાઓ હિંદુઓને મળતી નહોતી. ટુંકામાં રાજનો પ્રજાપર વિશ્વાસ નહોતો. લોકસ્થિતિ:—દેશમાં શાંતિ ધણીવાર ટકી નહોતી. લોકો પોતપોતાના કામધંધા

કરતા પણ દેશમાં જ્યાં જુઓ ત્યાં ગોટાળા અને અવ્યવસ્થા હોવાથી દરેક જણ પોતાના જનમાલનું તથા કુટુંબનું રક્ષણ કેવી રીતે થશે એ કાળજીમાં રહેતો. ખેતરો રાખે તો તેની ઉપજ માલીકને મળશે કે કેમ તેની ખાત્રી નહતી. સરકારના ઉપયોગ માટે ઘોડાની અને પાયદળની ટપાલ રાખવામાં આવી હતી. કેળવણીની બાબતમાં મુસલમાનો ઉદ્ધસીન રહેતા. કેટલેક સ્થળે પાઠશાળાઓ હતી. પરંતુ તેમાં ફારસી અને અરબી ભાષા અને તે ભાષામાં લખેલા ગ્રંથોનું જ શિક્ષણ મળતું. બીજી જાતની કેળવણી સુલતાનોએ આપવાનો પ્રયત્ન કર્યો જ નહીં. આવી પરિસ્થિતિ હોવાને લીધે સાહિત્યમાં વધારો થયો નહીં એમ કહીએ તો ચાલે; છતાં સાયણાચાર્યના વેદપરના ભાષ્યો, જયદેવનું ગીતગોવિંદ કાવ્ય વગેરે જેવા સંસ્કૃત ગ્રંથ રચવામાં આવ્યા. વેપાર ઉદ્યોગ હિંદુઓને હાથ હતો. આથી યુરોપીઅન વેપારીઓનો હિંદમાં ધીમે ધીમે પગપેસારો થયો હતો.

ધાર્મિક:-આ અરસામાં ધાર્મિક ઝગડો તીવ્ર હતો. મુસલમાનો હિંદુઓને ધાર્મિક બાબતોમાં ઘણો ત્રાસ આપતા. હિંદુઓને વટલાવવા, તેમના ધર્મગ્રંથો બાળી નાંખવા, દેવળો તોડવા અને તેમની જગ્યાએ મસીદો બાંધવી વગેરે હિંદુઓની લાગણી દુખાય એવાં કૃત્યો મુસલમાનોએ લશ્કરી સત્તાના બળે હિંદુઓ વિરૂદ્ધ કર્યા. જળયા કર જેવા જુદાં કર પણ હિંદુઓને આપવા પડતા. આ અને બીજા અનેક ઉપાયોથી હિંદુઓને મુસલમાન કરવાના પ્રયત્નો થયા તો પણ હિંદુઓ આ બધું જ્ઞાતપણે સાંખી રહ્યા અને પોતાના ધર્મના રિવાજ કડક રીતે પાળવામાંજ તેમણે પ્રયત્નની પરાકાષ્ટા કરી.

આવી એકંદર પરિસ્થિતિ હતી એવામાં ‘પરમેશ્વર એકજ છે’ એ તત્ત્વનો ફેલાવો એમર થવા લાગ્યો. રામાનુજે વૈષ્ણવ પંથનો પ્રચાર કર્યો. તેના શિષ્ય રામાનંદે તેના જ ધર્મનો ફેલાવો કરી ભક્તિ વડે પરમેશ્વરને ભજવું એમ લોકોને કહ્યું. રામાનંદના શિષ્યો કબીર અને નાનક-એમણે હિંદુ-મુસલમાનોને એક કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો. ચૈતન્યે પણ બંગાળામાં ભક્તિમાર્ગ ઉપર વ્યાખ્યાનો આપી શંકરાચાર્યનો જ્ઞાનમાર્ગ લાંબ્ય કરાવ્યો.

Q. 36. What were the difficulties Babar had to face when he founded Mughal Empire in India? Give your estimate of him.

ઉ:—આખરે ઇ. સ. ૧૫૨૬માં હિંદુસ્થાન લોકોનો પાણીપતની રણભૂમિ પર પરાજય કરીને દિલ્લીમાં મોગલ શહેનશાહતની સ્થાપના કરી. હિંદુસ્થાનની ગરમ હવાથી કંટાળીને સ્વદેશ જવાને ઉત્સુક થઈ રહેલા સૈનિકોને સમજાવીને તેઓને હિંદુસ્થાનમાં રાખવાની પહેલી કામગીરી તેને કરવી પડી. જે કે તેને દિલ્લીની ગાદી મળી તોપણ તેને પ્રાંત એવા બે શત્રુઓ હતા અને તેઓ રજપૂત અને અફઘાન હતા. બધા રજપૂત રાજાઓનો આગેવાન અને મેવાડના અધિપતિ રાણાસંગે પાણીપતના યુદ્ધમાં અફઘાન લોકોનો પરાજય કરવાના હેતુથી બાબરનો પક્ષ સ્વીકાર્યો હતો. તૈમુરની જેમ બાબર પણ લૂંટ કરીને સ્વદેશ પાછો ફરશે એવી તેની ધારણા હતી. પરંતુ બાબરે અહિંઆ સ્થાયી રહેવાનો નિશ્ચય કરવાથી હિંદુ શહેનશાહત સ્થાપવાના તેના માર્ગમાં મોટી અડચણ આવી. પોતાની પડોશમાં બાબર જેવા પ્રાંત પ્રતિસ્પર્ધિનું રહેલાણુ તેને ચોગ્ય લાગ્યું નહિ. આથી તેણે રજપૂતોનો સંઘ નિર્માણ કરી લડાઈની તૈયારી કરી. સંગ જેવા મહાન, પરાક્રમી અને યુદ્ધકુશળ યોદ્ધા સાથે બહોળ મુશીબતથી લડાઈ કરીને તેનો શીક્રી આગળ ઇ. સ. ૧૫૨૭માં પરાજય કર્યો. તે પછીના વરસમાં તેણે ચંદીરીનો કિલ્લો છતીને રજપૂતોને પોતાના તાબામાં લીધા. પછીથી તેણે પોતાની નજર અફઘાન સરદારો તરફ નાંખી. બાબરની મોગલ શહેનશાહત સ્થાપવાની વાત તેઓને ગમી નહીં અને પોતાની સત્તા સ્થાપવાના પ્રયત્નો કરવા લાગ્યા. બંગાલ, બિહાર વગેરે જગ્યાઓએ તેઓએ બળવો જગાવ્યો. બાબરે સ્ફુર્તિથી ધસી જઈને તોપોના બેરેલ પર તે બળવો બેસાડી દીધો અને બંગાળ, બિહાર અને અયોધ્યા—એ પ્રાંતો પોતાના રાજ્યમાં જોડી દીધા. આવી રીતે રજપૂત અને અફઘાન જેવા શત્રુઓનો પરાજય કરીને બાબરે મોગલ શહેનશાહતની મજબૂત પાયા પર રચના કરી.

બાબર પોતે મોટા વિદ્વાન અને રસિક હતો. તેણે પોતાનું આત્મ-ચરિત્ર તુર્કી ભાષામાં લખી મૂક્યું છે અને પોતાના દોષો પર પણ તેણે

ઢાંકપીછોડો કર્યો નથી. બાબરને સૃષ્ટિસૌંદર્યનો વિશેષ શોખ હતો. અને તેણે ફારસી ભાષામાં પુષ્કળ કવિતાઓ પણ લખેલી છે. બાબર જેવો શૂરવીર તેવોજ યુદ્ધકળામાં પણ નિષ્ણાત હતો. તેનું સૈન્ય ક્વાયતી હોઈ તેની વ્યવસ્થા પણ વખાણવા જેવી હતી. પોતાના સૈનિકોની તે વિશેષ કાળજી લેતો. સ્વભાવનો દીલદાર હોઈ તેની વૃત્તિ ક્ષમાશીલ હતી. નહાનપણમાં જાતજાતની આપત્તિમાંથી પસાર થવાથી તેનામાં વિચિત્ર પ્રકારની સહનશીલતા આવેલી હતી. ધૂર્તતા, શૌર્ય, વિદ્વતા, ઉદારતા, અને સહનશીલતા એ તેનામાં વિશેષ ગુણો હતા. વિપત્તિમાં તેમજ સંપત્તિના દિવસોમાં તે કદીપણ મનની સ્થિરતા છોડતો નહોતો. મધપાનનો એક મોટો દુર્ગુણ તેનામાં હતો. પરંતુ શીકીની લડાઈની વખતે મનોનિયંત્ર કરીને તે ટેવ તેણે છોડી દીધી. તેનો ધણોખરો વખત સ્થિરસ્થાવરતા કરવામાં જવાથી તેને સુચંત્રિત રાજ્યવ્યવસ્થા સ્થાપવાનો વખત મળ્યો નહોતો.

Q. 37. Describe the career of Shershah as a general and as an administrator.

ઉ:—થોડાં વરસ સુધી રાજ્ય કર્યા છતાં શેરશાહે બીજા પહાણુ રાજાઓ કરતાં વધારે નામના મેળવી. યુદ્ધકલામાં તે વધારે કુશળ હતો એ વાત હુમાયુન સાથે કરેલા એ યુદ્ધ ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે. શહેનશાહની ફેાજ સામે ટકવું ધણુંજ વિકટ હતું, પણ લસ્કરી કુનેહથી હુમાયુન બાદશાહને બંજાળામાં તેણે એ વખત હરાવ્યો. સુનારગડનો કિલ્લો જીતી લીધો તે વખતે તેણે વાપરેલું ચાતુર્ય વખાણવા જેવું છે. ગાદીપર આવ્યા પછી પણ પંજાબ, માળવા વગેરે પ્રાંત તથા રજપૂત રાજ્યો પૈકી ધણો ભાગ તેણે જીત્યો. સેનાપતિ તરીકે તે વધારે પ્રસિદ્ધિ પામ્યો હતો. તેણે અનેક લઢાઈઓ કરી અને ધણુંખંડ તેને વિજય મળ્યા વગર રહેતો નહોતો.

રાજ્યકર્તા તરીકે પણ તેની યોગ્યતા ઓછી નથી. દેશમાં શાંતિ જાળવી પ્રજાનું પાલન તે હંમેશા કરતો. આપણા રાજ્યને દહ બનાવવું હોય તો હિંદુ અને મુસલમાનોની ધાર્મિક લાગણી દુષ્પાવવી ન જોઈએ અને તેમને સંતુષ્ટ રાખી પોતાની તરફ વળાવી લેવા જોઈએ એમ તેને વારંવાર લાગતું. શેરશાહનો ધણોખરો વખત લઢાઈઓ કરવામાં ગયાથી

તેને લોકહિતનાં કામો કરવાની કુરસદ મળી નહીં. તોપણ તેણે કટલીક આખોતોમાં સુધારા કર્યા. (૧) લશ્કરી:—તેનું લશ્કર ત્રણ પ્રકારનું હતું પાયલન, હયલન અને તોપખાનું. તે સિવાય તેના લશ્કરમાં હાથી પણ હતા. લશ્કરના સૈનિકાને તાલીમ આપી તેમને નિષ્ણાત બનાવ્યા હતા. તેમનો પગાર બાંધી આપ્યો હતો અને દર મહિને તેમને તે રોકડો આપવામાં આવતો. હિંદુ લોકોને તે લશ્કરમાં દાખલ કરતો અને તેમને હોદ્દાની જગ્યાઓ પણ આપતો. તેના લશ્કરની શિસ્ત વખાણવા જેવી હતી. શેરશાહ વરસમાં એક વખત લશ્કરની તપાસણી કરતો.

(૨) રાજ્યવ્યવસ્થા સંબંધી:—તેણે જમીનની તપાસણી અને માપણી કરાવી સરકાર લેણું ઠરાવ્યું. હાલ આપણે જેને રૈયતવારી કહીએ છીએ તે ધણી રીતે શેરશાહે શરૂ કરેલી પદ્ધતિ જેવી જ છે. આ પદ્ધતિથી સરકારના દાણ સંબંધી લોકો પર જે જીલમ થતો તે અટક્યો. કારણ કે દર વર્ષે પાક કુટલો થયો તે તપાસીને જ જમીન મહેસુલ લેવામાં આવતું. આ મહેસુલ જે કરતાં વધારે ન હતું. રાજ્યવ્યવસ્થાનું કામ બરાબર ચલે તેટલા માટે તેણે ખાતાની પદ્ધતિ શરૂ કરી હતી અને કામ કરવાના નિયમ ઠરાવી દીધા હતા તથા રાજ્યકારભારનું કામ કરવાને એક નોકરવર્ગ નિર્માણ કર્યો હતો. સરકારી જમાખર્ચ રાખવા માટે તેણે એક હિસાબીખાતું સ્થાપ્યું અને તેને હિસાબ તપાસવાનું કામ સોંપ્યું. પોતાની પ્રજાને યોગ્ય ઇન્સાફ મળે એવા ઇરાદાથી તેણે ધણી અદાલતો સ્થાપન કરી. પોતાના રાજ્યના વિભાગ પાડી તેણે દરેક વિભાગ પર એક અધિકારી નીમ્યો હતો.

લોકહિતનાં કામો:—વટેમાર્ગીઓની સગવડ માટે તેણે બંગાળાથી સિંધુ નદી સુધી એક મોટી સડક તૈયાર કરાવી તેની બંને બાજુએ ઝાડો રોપાવ્યાં. બે માઇલને અંતરે કુવા અને ધર્મશાળાઓ બંધાવી. તેમજ મુસાફરોને પ્રવાસમાં જમણુ મફત મળે તેટલા માટે તેણે અજીઝતો સ્થાપ્યાં. વેપારની વૃદ્ધિ થવા માટે તેણે દળણ વળણની સારી વ્યવસ્થા કરી દૂરદૂરના પ્રાંતો એકત્ર જોડી દીધા હતા. આવી સગવડ કરવામાં લશ્કરી હાલચાલ માટે આ રસ્તાઓ ઉપયોગી થશે એમ પણ તેને લાગતું. સરહદ ઉપરજ તેણે જકાત લેવાનું ઠરાવ્યું, ઘોડાની ટપાલ તેણે શરૂ કરી, અંસલ

માંદીનું નાણું તેણે જ હિંદુસ્તાનમાં શરૂ કર્યું, બધા રાજ્યમાં કારણાં અને માપની એક પદ્ધતિ શરૂ કરી. તે વધારે વખત જીવ્યો હોત, તો આના કરતાં પણ તે વધારે કાર્ય કરી શકત.—

Q. 38. What do you know of Shershah as a man and as a ruler ?

ઉ:—શેરશાહ રાજા અને સેનાપતિ તરીકે ધણો લાયક હતો, તો પણ વ્યક્તિ તરીકે તેનામાં વિશેષ યોગ્યતા ન હતી. તે સામાન્ય ન્યાય અને નીતિનાં તરફો પાળતો નહોતો. અને સ્વાર્થ સાધવા આપેલું વચન તોડતાં અચક્રતો નહોતો. એક વખતે હુમાયુને તેને ક્ષમા કરી છોડી મૂક્યો હતો, પરંતુ તે હુમાયુન વિરુદ્ધ બંડ કરતા ડગ્યો નહોતો. બીજી એક વખતે હુમાયુન અને શેરશાહ વચ્ચે સંધીની મસજત ચાલતી હતી. તેમ છતાં હુમાયુન ગેરસાવધ છે એવું જોઈ શેરશાહે તેના લશ્કર ઉપર અચાનક હુમલો કર્યો અને તેનું લશ્કર કાપી નાખ્યું. રાયસર કિલ્લાના શરણુ આવેલા લોકોને તેણે અમય વચન આપ્યું હતું તે તોડીને શરણુ આવેલા લોકોની કતલ કરી. તે ધણો સાહસીક અને પરાક્રમી હતો. તેણે પરધર્મીઓ ઉપર જીલ્લમ કર્યો નહોતો. અને તેમની સાથે સમાન દ્રષ્ટિથી ઉત્તર વર્તન રાખ્યું. તેણે લાયક હિંદુઓને મોટી જગ્યાઓ આપી તેમનું ગૌરવ વધાર્યું તેની ખાતગી વર્તાણુમાં તે ધણો પરાપકારી, દયાળુ અને સ્વધર્મનિષ્ઠ હતો.
(for further answer see Q. No. 37).

Q. 39. Show how far Humayun's own character was the cause of his misfortunes. How did he regain his lost throne ?

ઉ:—માગર પછી હુમાયુન દિલ્હીનો આદલશાહ થયો. શેરશાહ જેવો યુદ્ધ-કળામાં નિપુણ શત્રુ તેને ન હોત તો રાજ્ય શુમાવીને દીન હાલતમાં દિવસ કઠવાનો પ્રસંગ તેના પર ન આવત. આવો પ્રસંગ તેના પર આવ્યો એના ગમે તે કારણો હોય પણ આ તેના કમનશીબને તેના પોતાનો સ્વભાવ થોડે અંશે કારણભૂત થયો. તેના સ્વભાવમાં સૌજન્ય, ઔદાર્ય વગેરે ગુણ જોઈએ તે કરતાં વધારે પ્રમાણમાં હતા અને તેથી તે ગુણોનું સ્પર્ધાતર દોષોમાં થયું અને તેથી તેને અત્યંત વેઠવું પડ્યું. ગુણો સિવાય,

અવ્યવસ્થિતપણું, ઉતાવળાપણું, વિચારશૂન્યતા અને કરારીપણુનો અભાવ વિગેરે દુર્ગુણ તેના સ્વભાવમાં દેખાતા.

આ સિવાય તેના નાશનું કારણ થવા અને તેના સ્વભાવમાં જણાઇ આવતા નીચેના દોષ હતા. (૧) તેણે ગાદીએ આવ્યા પછી પંજાબ અને અફઘાનીસ્તાની ધણી ઉદારતાથી પોતાના ભાઇઓને વહેંચી દીધા તેથી બાબરની રાજવટમાં તેના લશ્કરમાં જે શૂર સૈનિકો દાખલ થતા તેવા સૈનિકો હુમાયુનને મળ્યા નહીં. બલવાન લશ્કરની હુમાયુનને ધણી જરૂર હતી. (૨) પોતે કયા સંકટમાં છે અને તે ટાળવાને શું કરવું એ સમજવા જેટલું ડહાપણુ તેનામાં ન હતું. (૩) એક દુશ્મનનો પૂર્ણ પરાબલ ન કરતા તેને તેજ સ્થિતિમાં છોડીને તે ખીજે સ્થળે જતો અને તેથી તેના શત્રુને પોતાની તૈયારી ફરીથી કરવા ફાવતું. (૪) દૈવવશાત તેને વિજય વરે તો તેના આનંદમાંજ તે ગર્કે રહેતો. પોતાનો શત્રુ ફરી ચઢાઈ કરી આવશે એની કલ્પનાજ તેના મનમાં આવતી નહીં. (૫) પોતાના સૈન્યના ભાગ કરી એટલે તેમનું બળ ઓછું કરી તે જુદી જુદી ટુકડીઓ પોતાના શત્રુ સાથે લઢવા મોકલતો. તેથી લશ્કર સામર્થ્યહીન થતું અને તેનો પરાજય થતો. આ બધા કારણોથી એમ જણાશે કે તેના ગુણ દોષને લઇનેજ તેણે રાજ્ય ગુમાવ્યું એ વાત સ્પષ્ટ છે.

શેરશાહે હુમાયુનનો પરાજય કર્યા પછી હુમાયુન કાબુલ કંદહાર તરફ ગયો. પરંતુ ત્યાં તેને કોઇએ પણ આશ્રય આપ્યો નહીં. તેથી તે ઇરાનના શાહ પાસે ગયો. ત્યારપછી શાહનો શિયા પંથ સ્વીકારી તેણે તેની મદદ લીધી અને પછી કાબુલ અને કંદહાર પ્રાંત તાબામાં લીધા. ઇ સ. ૧૫૫૫માં સુરવંશનો છેલ્લો રાજા સિકંદરશાહનો મળુ તેણે પરાજય કર્યો. છેવટે દિલ્હી અને આગ્રા એ શહેરો જીતી તે ફરી એકવાર દિલ્હીનો બાદશાહ થયો.

Q. 40. What were Akbar's difficulties at the beginning of his reign? How did he surmount them?

ઉ:—પાણીપત આગળ ૧૫૫૬માં હેમુનો પરાબલ કર્યા પછી અકબર દિલ્હીનો બાદશાહ થયો. તે વખતે તેના તાબામાં દિલ્હી અને આગ્રા

પ્રાંત સિવાય વિશેષ મુલક ન હતો. નાની ઉમ્મરનો હોવાથી તેને રાજ્ય કારભારનો અનુભવ નહોતો. સર્વ સત્તા બહેરામખાનના હાથમાં હતી. પંજાબ અને બંગાલમાં સિકંદર શાહસૂર અને હેમુ એકસંપી કરીને દિલ્હીમાં ફરીથી અફઘાન રાજ્ય સ્થાપન કરવા તૈયારી કરતા હતા. મધ્ય હિંદુસ્થાન અને રજપુતાનામાં ધણી પ્રબળ હિંદુ રાજાઓ હતા, અને તેઓ સ્વતંત્ર હિંદુ રાજાઓ માફક વર્તતા હતા. અકબર પાસે ધણું નાનું લશ્કર હતું, ત્યારે અફઘાન સરદારો પાસે મોટું લશ્કર હતું. આવી રીતે અનેક શત્રુઓ તેની વિરૂદ્ધ યદ્યઘની તૈયારીઓ કરી રહ્યા હતા. આ વખતે અકબરની સ્થિતિ ધણી કફેડી હતી. વળી તેજ વખતે શૂર અને કર્તબગાર બહેરામખાન સાથે તેને અણબનાવ થવાથી બહેરામખાનને અધિકારપદ ઉપરથી કાઢી મૂકવામાં આવ્યો હતો. અકબરે ધૈર્ય, સાવધાનતા, પરાક્રમ અને મુતસદી-પંજાથી પોતાનો માર્ગ કાઢીને અફઘાન અને રજપૂત શત્રુઓનો પરાજય કરી આખા હિંદુસ્થાનમાં પોતાની સત્તા સ્થાપન કરી. પહેલાં તેણે અફઘાનોના બંડ તરફ પોતાનું લક્ષ આપ્યું. પંજાબમાં જઈ તેણે બહેરામખાનની મદદ વડે અફઘાનોને હરાવ્યા અને સિકંદરસૂરને કેદ કર્યો. પછી તેણે પોતાની વિરૂદ્ધ ઉઠેલા સ્વપક્ષના ઉમરાવોને હરાવી તેમને નિર્બળ કર્યા. માળવા પ્રાંતમાં થએલું બંડ સમાવીને ત્યાં તેણે પોતાનો અમલ શરૂ કર્યો. તેજ પ્રમાણે તેણે ધણી જ બાહોશીથી બહેરામખાનનું બંડ તોડી પાડ્યું અને તેની સાથે ઉદાર વર્તન રાખીને તેણે મક્કાની તીર્થયાત્રા કરવા પરવાનગી આપી. ભારપછી તેણે રજપૂતો તરફ પોતાની નજર ફેરવી. ૧૫૬૧માં જયપૂરના બિહારીમલ્લને હરાવ્યો. તે રાજાએ અકબરને પોતાની પુત્રી લગ્નમાં આપી ને બાદશાહનો મિત્ર થઈ રહ્યો. તેજ પ્રમાણે જોધપૂર અને મેવાડના રાજાઓ જીતીને આખા રજપૂતાનામાં અકબરે પોતાનો અમલ બેસાડ્યો. મેવાડના રાજા સાથે તેને બંધકર યુદ્ધ કરવું પડ્યું. રજપૂત રાજાઓ જીતીને અકબરે ત્યાંના રાજાઓ સાથે ઉદાર અને સહિષ્ણુતાભર્યું વર્તન રાખ્યું અને તેથી તે રાજાઓ તેના વિશ્વાસુ બાંડલિક થયા. તેમની સાથે લગ્નસંબંધ કરીને અકબરે તેમને વશ કરી લીધા. આવી

રીતે પોતાના રાજ્યમાં સ્થિરસ્થાવરતા આપ્યા પછી અકબરે સામાન્ય-વિસ્તારનું કામ હાથમાં લીધું.

Q. 41. Describe the civil and military administration of Akbar.

ઉ:-અકબરની મુલકી વ્યવસ્થા:-(૧)અકબરે જમીન મહેસુલની જે વ્યવસ્થા શરૂ કરી તે આજ સુધી વખણાય છે. અકબરે કરેલા બધા સુધારા શેરશાહે દાખલ કર્યા હતા. શેરશાહના હાથ નીચે નિખળાત થએલો રાજા ટોડરમલ અકબરનો જમીન મહેસુલ સંબંધી તલાહકાર હતો. ટોડરમલે અકબરના રાજ્યની જમીનની તપાસણી કરી. પછી માપણી કરાવી તેના વર્ગ ઠરાવ્યા હતા, મધ્યમ અને કનિષ્ઠ એમ ત્રણ વર્ગ તે વખતે ઠરાવવામાં આવ્યા. પછી પાછલા ૧૯ વર્ષની સરાસરી કાઢીને તેણે સરકાર-લેણું નક્કી કર્યું. ખરી ઉપજમ થી ૬ દાણ દરેકે આપવું એમ ઠર્યું; પણ આગળ જતાં સરકાર પૈસાના રૂપમાં દાણ લેવા લાગી. વેરાનું પ્રમાણ જરા વધરે હતું એ વાત ખરી, તોપણ જમીનવેરા સિવાય બીજો કોઈ પણ જાતનો કર અકબર લેતો નહોતો અને તેથી આ વેરા કડક હોતો એમ ન કહી શકાય પ્રથમ આ વેરામાં દર વર્ષે ફેરફાર થતો પણ પછી દર દસ વરસે તપાસણી કરી દાણ નક્કી કરવું એમ ઠર્યું વસુલ ભેગી કરવાને તેણે અધિકારીઓ નીમ્યા હતા. ખેડુનો પર નંતરબુલમ કરનારા અધિકારીઓને તે શિક્ષા કરતો. કાન. પાસે કેટલી જમીન છે, તેનું દાણ કેટલું, આવું કેટલું, અને બાકી કેટલું તે સમજવા માટે તેણે પત્રક રાખ્યું હતું. અતિવૃષ્ટિ કે દુકાળ પડતો ત્યારે સરકાર થોડે અંશે અથવા બધું દાણ માફ કરતી. (૨) રાજ્ય કારભારની સગવડ માટે અકબરે પોતાના રાજ્યના ૧૮ ભાગ પાડ્યા. તેના રાજ્યમાં અધિકારનું કેન્દ્ર હોઈ તેના ભાગલા થયા હતા. દરેક પ્રાંત પર એક સુબો હતો; પરંતુ તે સ્વતંત્ર અધિકારી તરીકે નહોતો રહેતાં બાદશાહના નોકર તરીકે કામ કરતો. અને બાદશાહના હુકમ પ્રમાણે તેને વર્તવું પડતું, તો પણ પોતાના પ્રાંત સંબંધી મુલકી અને લશ્કરી અધિકાર તેને હતા. આ સુબાઓના કારભાર ઉપર દેખરેખ રાખવા માટે અકબર પોતાના પ્રધાનને કદી કદી મોકલતો.

સુઆના હાથ નીચે વસુદી અમલદાર, ફોજદાર અગર કોટવાલ, ઇન્સાફ આપવાને કાજ, પંડિત વગેરે અમલદારો હતા.

અકબરની લશ્કરી વ્યવસ્થા:—લશ્કરની આખતમાં અકબરે પહેલાંની પ્રથા જ કાયમ રાખી હતી. પરંતુ તે સમયના પ્રમાણમાં તેના લશ્કરની વ્યવસ્થા ઘણી જ સારી હતી; તેણે પોતાના લશ્કરની ટુકડીઓ બનાવી નહીં અથવા શિવાજીની વ્યવસ્થા પ્રમાણે તેના લશ્કરમાં જુદા જુદા અધિકારીઓનું વર્ગીકરણ પણ હતું નહીં. તેના લશ્કરમાં જે હોદ્દાની જગ્યાઓ હતી તે આ પ્રમાણે:—(૧) અમીર: અમીરની જગા શાહજહાં સિવાય બીજા કોઈને મળતી નહીં. તેના તાઆમાં ૫૦૦૦ કરતાં વધારે સૈન્ય રહેતું. (૨) મનસખદાર: મનસખદારની જગા ગમે તેને લાયકાત પ્રમાણે અપાતી અને તેની પાસે ૫૦૦૦ સુધીનું લશ્કર રહેતું. (૩) આસામદારના તાઆમાં ૧૦૦૦થી વધારે ફોજ આપવામાં આવતી નહીં. આ અમલદારને પોતાના તાઆમાં હયદળ સાથે પાયદળ રાખવું પડતું. સૈનિકોને તેમનું વેતન અમલદાર પાસેથી મળતું. અમલદારને બાદશાહ તરફથી મળતું. સૈનિકોને પગાર રોકડ નાણામાં મળતો. તે કોઈને જગીર આપતો નહીં. પગાર આપતાં પહેલાં સરદારો નિમણુક પ્રમાણે લોકો રાખે છે કે નહીં, તથા ઘોડાઓની સંખ્યા બરાબર છે કે નહીં તે જોતો. આ વ્યવસ્થા માત્ર મોગલ સરદારો પૂરતી જ હતી. રજપૂતોને નોકરીના પેટામાં વંશપરંપરાથી જગીરો આપવામાં આવતી. રજપૂતો તેની નોકરી કરતા પણ તેઓ ખંડિયા રાજા જેવા અકબરની સાથે વર્તન કરતા. કેટલાક રજપૂતોને તેણે અમીરની પાયરીએ ચઢાવ્યા હતા.

અકબરના પરચુરણ સુધારા:—(૧) ન્યાયની પદ્ધતિમાં તેણે ઘણા સુધારા કર્યા. મિર આદીલ આ ઇલ્કાબતો તેણે એક મુખ્ય ન્યાયાધીશ નીમ્યો અને તેને મદદ કરવા કાજ અને પંડિતો નીમ્યા. ગુનેગાર હિંદુ હોય તો પંડિતે મનુસ્મૃતિ પ્રમાણે દાવો ચકાવવો અને તેનો ફેસલો મિર આદીલે આપવો. ગુનેગાર મુસલમાન હોય તો કાજએ કુરાનને અનુસરીને કાયદો લાગુ કરવો અને ફેસલો મુખ્ય ન્યાયાધીશે આપવો એમ હતું. મુખ્ય ન્યાયાધીશ વિરૂદ્ધની અપીલ બાદશાહ પોતે સાંભળીને નિકાલ આપતો.

(૨) હાલના પોલિસખાતા જેવું ખાતું સ્થાપીને તેનો મુખ્ય કોટવાલ નામનો અમલદાર હોઈ વર્તણુિયા પોલિસ સિપાઈનું કામ કરતા. (૩) સર્વ રાજ્યમાં તેણે ઠરાવેલા કાટલાં અને માપવાના સાધનો શરૂ કર્યાં. (૪) નાણાં પાડવા માટે તેણે એક ટંકશાળા સ્થાપી તે વખતના નાણાં બેળ વગરના અને ચોક્કસ વજનના હતા. (૫) સતી થવાનો રિવાજ તેણે અંધ કર્યો અને વિધવાઓને પુનર્લગ્ન કરવાની છૂટ આપી. (૬) દર છ માઇલને અંતરે તેણે ટપાલના સિપાઈઓ રાખ્યા હતા.

Q. 42. What do you know of the Revenue system of Akbar and his military organisation?

ઉ:—See Q. 41.

Q. 43. What were the means adopted by Akbar to extend and consolidate his Empire?

ઉ:—અકબરે નાનપણમાં ઠેરઠેર પ્રવાસ કર્યો. તે વખતે સર્વત્ર તેને જીલમી વર્તન અને આપખુદ રાજ્યપદ્ધતિ જણાઈ આવી અને ત્યારથી તેણે મનમાં નિશ્ચય કર્યો કે હિંદુસ્તાનમાં રાજ્ય કરવું હોય તો સાંના રાજાઓ સાથે હળીમળીને રહેવું. ઇંટા કિસાદથી કાંઈ પણ વળશે નહીં, તેમજ દેશમાં શાંતિ હશે તો જ સુરાજ્ય થશે અને સુરાજ્ય સ્થાપવું હોય તો બધા રાજ્યો એક છત્ર નીચે લાવવાં જોઈએ એમ તે કહેતો. તેથી અકબરે રાજ્યની વૃદ્ધિ કરી તેને મજબૂત કરવા માટે નીચેના ઉપાયો ચોખ્યા અને મોગલ સલ્તનતમાં મહાન ાદશાહ તરીકે નામના મેળવી.

(૧) સામદામની નીતિ (conciliation) તેણે સામદામનું ધોરણ આદરીને દુનિયાને બતાવી દીધું કે રાજા પોતાની પ્રજા સાથે હેતથી વર્તે તો રાજ્યનું કોઈપણ જાતનું નુકસાન ન થતાં ઉલટો ફાયદો જ થાય છે. ઉદ્ધત રાજાઓને તેણે પોતાના લશ્કરી બળે જીત્યા વખતને અનુસરીને તેમના રાજ્યો ખાલસા કરી તે પોતાના રાજ્ય સાથે જોડી દીધાં; પણ આવી રીતે જીતાએલી પ્રજાને આપણા પર જીલમ થશે એવી ધાસ્તી રહેતી નહીં. તેણે જે જે પ્રજાને જીતી તેને એમજ લાગતું કે અકબર આપણો રાજા થાય તો સાઈ. જેમના રાજ્યો તેણે જીંટાવી લીધા તેમને તેણે સારી

સારી હોદ્દાઓની જગાઓ આપી તેમનું ગૌરવ વધાર્યું. આનું પરિણામ એવું આવ્યું કે આ રાજ્યો તેની સાથે વફાદારીથી વર્ત્યા અને તેને મદદ કરવા લાગ્યા.

પરધર્મ સહિષ્ણુતા (Toleration): રાજ્યસત્તા હાથ લીધા બાદ તેને જણાયું કે હિંદુઓ જબરજસ્તીથી અથવા જુલમથી જીતાય તેવા ન હતા. ધર્મની બાબતમાં તેમને છૂટ આપવાથી જ તેઓ જીતાશે. અસહના વખતમાં હિંદુઓ લાયકાતવાળા હોવા છતાં મુસલમાન રાજ્યો તેમના પર વિશ્વાસ રાખતા નહીં અને તેમને હોદ્દાની જગાઓ આપતા નહીં. આથી રાજ્ય દૃઢ ન થતાં સામર્થ્યહીન થતું. મુસલમાનો શૂર સૈનિકો હતા. તેમનામાં રાજદ્વારી કુનેહ ન હતી. રાજ્યવ્યવસ્થામાં તેથી ખામી જ રહેતી. આ સ્થિતિ સુધારવાનો અકબરે નિશ્ચય કર્યો. હિંદુઓના સંબંધમાં તેણે પોતાનું ધોરણ બદલી એમ જાહેર કર્યું કે (૧) હિંદુ અથવા મુસલમાન એ ભેદ ન રાખતાં લાયકાત પ્રમાણે મોટી જગાઓ આપવી. (૨) ધાર્મિક બાબતોમાં ખતેલ કરવામાં આવશે નહીં. (૩) ધર્મને આડે આવનાર બધા કર માફ કરવામાં આવશે. આ પ્રમાણે તેણે હિંદુઓને રાજ્યમાંની લશ્કરી તથા મુત્સદ્દીગીરીની જગાઓ આપી તેમનામાં વફાદારી અને પ્રેમ ઉત્પન્ન કર્યાં. આ સહિષ્ણુતાનું ધોરણ તેણે ખાનગી બાબતોમાં પણ આદર્યું. તેણે રજપૂત સ્ત્રીઓ સાથે લગ્ન કર્યા અને પોતાના કુટુંબની સ્ત્રીઓ રજપૂતોને આપવાનું ઠરાવ્યું.

(૩) તેના સુધારા:—See Q. 41.

(૪) ધર્મસંબંધી ધોરણ:—પોતાના રાજ્યમાં સરળતા અને દૃઢતા લાવવા માટે તથા હિંદુ મુસલમાનના ઝગડાનો અંત લાવવા માટે તેણે એક નવો ધર્મ સ્થાપન કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો. બધી પ્રજા એક જ ધર્મથી બંધાય તો આપણું રાજ્ય કાયમ રહેશે એવું તે ધારતો. અમુક એક ધર્મ સારો, એ વાત તેના ધ્યાનમાં ઉતરતી જ નહીં; તેથી તેણે બધા ધર્મના અભ્યાસ કરી એવો સાર કાઢ્યો કે સર્વ ધર્મોમાં તત્ત્વો એક જ છે; તેથી પરધર્મ માટે તેને અણુગમો ન હતો. તેણે નવા ધર્મની સ્થાપના કરી

તેમાં જુદા જુદા ધર્મનાં તત્ત્વો પરાવી દીધાં. આ ધર્મને ‘દિને ઇલાહી’ એવું નામ તેણે આપ્યું. આ ધર્મનો તે પોતે પેગંબર બન્યો. પોતે ઈશ્વરી પુરૂષ છે અને મને બધાએ ભજવું એમ તે કહેતો. ભોકાએ બંધુપ્રેમથી વર્તવું. સુખપ્રાપ્તિ માટે પવિત્ર આચરણ રાખવું વગેરે બાબતો અગત્યની છે એમ જાહેર કર્યું. તે છતાં તેણે આ ધર્મ, ભોકાને જોરજુલમથી સ્વીકારાવ્યો નહીં. તેનો ધર્મ તેની સાથે નાશ પામ્યો.

Q. 44. Describe Akbar's revenue system.

ઉ:—See Q. 41.

Q. 45. What were the religious views of Akbar? What was his attitude towards Rajputs?

ઉ:—(આ પ્રશ્નના પહેલા ભાગનો જવાબ ૪૩મા પ્રશ્નના ચોથા આંકડામાં આપ્યો છે તે જુઓ.)

અકબરે પોતાનું રાજ્ય ચિરકાલ ટકાવવા રજપૂતો પ્રત્યે જે વર્તન કર્યું તેનો આપણે અહીં ઉલ્લેખ કરીશું. રજપૂતોને ઇતવાનો પ્રયત્ન બધા મુસલમાન સુલતાનોએ કર્યો પણ તેમાં તેઓ ફાવ્યા નહીં તેથી રજપૂતો સાથે બલમનસાધથી જ વર્તવું જોઈએ એમ તેણે ઠરાવ્યું. જોરજુલમથી અદ્વકાળ સુધી તેઓ તાબે થશે પણ તેમનાં દિલ કાયમને માટે બદલાશે નહીં એ તે જાણતો હતો; માટે રજપૂતો સાથે લઢાઈ ન કરતાં યુક્તિથી તેમને પોતાનું સાર્વભૌમત્વ સ્વીકારવાને ફરજ પાડવી એમ તેણે ઠરાવ્યું. રજપૂતોની મદદ વડે પોતાના અધધાન, શત્રુઓના પણ હાડકાં ખોખરાં કરાશે એમ તેણે ધાર્યું. આ બધા કારણોને લઈને જ રજપૂતોને તે પોતાના પક્ષમાં ખેંચી લેવા મથતો હતો. રજપૂતોને વશ કરવાને તેણે નીચેના ઉપાયો યોજ્યા: (૧) તેમનાં રાજ્યો ખાસસા ન કરતાં તેમને તેણે પોતાના માંડલિક બનાવ્યા. તેમની સાથે રાટીખેટી વ્યવહાર શરૂ કર્યો. તેમની સ્ત્રીઓ જોડે લગ્ન કર્યા અને પોતાનાં કુટુંબની સ્ત્રીઓ તેમને લગ્નમાં આપવાનું કર્યું પણ રજપૂતોએ આ વાતનો સ્વીકાર કર્યો નહીં. (૨) રજપૂતોને તેણે પોતાના દરબારમાં લશ્કરી અને ઈતર ખાતામાં મહત્વના

કામો આપી તેમના મનમાં પોતાને માટે વફાદારી અને પ્રેમ ઉત્પન્ન કર્યો. માનસિંગ, ટાડરમલ વગેરે રજપૂત સરદારો ઇતિહાસમાં પ્રસિદ્ધ છે. એવી રીતે તેણે પોતાનાં રાજ્યનો પાયો મજબૂત બનાવ્યો. વફાદાર રજપૂતોની તેને સહાય મળવાથી અફઘાન અને મોગલ જોરમાં આવતા અટક્યા અને અકબર પોતાના ઉદ્ધત અમીર ઉમરાવોને વશ રાખી શક્યો.

Q. 46. What were the methods of Akbar for securing peace and unity of the Empire ?

ઉ:—See Q. 43.

Q. 47. Contrast the characters of Akbar and Aurangzeb and then say who in your opinion is the greatest of the Moguls.

ઉ:—મોગલ બાદશાહ પૈકી જેઓ મહાન મણાય છે તેમાં અકબર અને ઔરંગઝેબ મુખ્ય છે. પરંતુ તેમના સ્વભાવમાં ઘણો જ વિરોધ છે. (૧) અકબર ઉદાર અને દિલદાર હતો તો ઔરંગઝેબ ક્રુર અને હલકા મનનો હતો. (૨) પરધર્મ સહિષ્ણુતા એ અકબરના મનનો મહાન ગુણ હતો. આ ગુણના બળે તેણે બધા ધર્મના લોકોને પોતાની તરફ આકર્ષી લીધા અને પોતાનાં રાજ્યને દૃઢ કર્યું. ઔરંગઝેબના મનમાં ઇસ્લામ ધર્મ સિવાય કોઈ પણ ધર્મ પ્રત્યે લાગણી નહતી. પરધર્મીઓ પર તે ઘણો કેર વર્તાવતો. (૩) અકબરે ન્યાય અને દયાથી રાજ્ય કર્યું પરંતુ ઔરંગઝેબે લોકોપર ઘણો જુલમ કર્યો. (૪) અકબરે હાથ નીચેના લોકોપર વિશ્વાસ રાખી તેમની પાસેથી સારાં કામો કરાવ્યાં અને પોતાનું રાજ્ય દૃઢ કર્યું. ઔરંગઝેબ કોઈના પર વિશ્વાસ રાખતો નહીં. તેનો સ્વભાવ કપટી હોય તે વિશ્વાસઘાત કરતાં ચુકતો નહીં તેથી તેનું રાજ્ય પડી બાંગ્યું. (૫) અકબરે પોતાના રાજ્યબળની શક્તિ મુસલમાની ધર્મને દૃઢ કરવામાં ખરચી નહીં. ઔરંગઝેબે તે શક્તિ હિંદુધર્મ તોડવા માટે ઉપયોગમાં આણી ઇસ્લામ ધર્મને દૃઢ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો. (૬) અકબરે રાજ્ય કમાવી તેનું એક

મહારાજ્ય બનાવ્યું. ઔરંગઝેબે સામ્રાજ્યના સ્થંભો ડાલાવી તેને અસ્થિર બનાવી દીધું.

ધોરણુ:—જે પ્રમાણે આ બાદશાહના સ્વભાવમાં વિરોધ હતો તેવો જ તેમણે સ્વીકારેલી નીતિમાં પણ વિરોધ હતો. (૧) અકબરે સલાહ શાંતિનું ધોરણુ સ્વીકારી પોતાની પ્રજાના મનમાં પ્રેમ અને સ્વકીય ભાવના ઉત્પન્ન કર્યાં. ઔરંગઝેબે પોતાની પ્રજાને ત્રાસ આપ્યો તેથી પ્રજા તરફથી તેને અંતઃકરણપૂર્વક મદદ મળી શકી નહીં. (૨) અકબરે પરધર્મસહિષ્ણુતા બતાવી. સર્વ ધર્મોઆ સાથે સમાનતાની ભાવનાથી વર્તન કરી તેણે રજપૂતોની સહાયતા સંપાદન કરી પોતાના અફઘાન શત્રુઓનો નાશ કર્યો અને પોતાના રાજ્યમાં દૃઢતા આણી. સમાનતાની ભાવનાથી વર્તન કરી અકબરે જે રાજ્યનો પાયો નાંખ્યો તે રાજ્ય ઔરંગઝેબે જીલ્લમથી અને દુરાગ્રહી સ્વભાવથી નાશને પંથે ચલાવ્યું. (૩) પોતાના રાજ્યને સ્થિર કરવાને અકબરે જીદા જીદા સુધારા કર્યા અને પ્રજાના સુખની કાળજી લીધી; પરંતુ ઔરંગઝેબે ઇસ્લામ સિવાય બીજી કોઈપણ બાબતો પર ધ્યાન આપ્યું નહીં.

એવી રીતે અકબર અને ઔરંગઝેબના સ્વભાવ અને ધોરણુમાં બેઃ દેખાઈ આવે છે; અને તે પરથી મહાન કાણુ એ વાત સિદ્ધ થાય છે. અકબરનું શ્રેષ્ઠત્વ કોઈપણ કબૂલ કરશે જ. અકબર ધણો દુરદર્શી અને રાજનીતિજ્ઞ હોવાથી તેણે રાજ્યને બળવાન બનાવ્યું. તેની શ્રેષ્ઠતા તેણે રાજ્યવિસ્તાર કરી પોતાની સરહદ વધારી એમાં નથી પણ તેમ કરતી વખતે તેણે કોઈની લાગણી ન દુખવતાં પોતાના રાજ્યને ભૌગોલિક મર્યાદા મેળવી આપી અને રાજ્યમાં એકતાની ભાવના ઉત્પન્ન કરી તેમાં છે. અકબરની શ્રેષ્ઠતા, તેણે આદરેલી સમાનતા, સુલેહશાંતિ તથા લોકહિતને માટે કરેલા સુધારામાં છે. તેથી બધી વાતે ઔરંગઝેબ કરતાં અકબર જ શ્રેષ્ઠ છે. ઔરંગઝેબે ધર્મને ખાતર શરીર ગાળ્યું તેથી રાજ તરીકે તેને શ્રેષ્ઠ નહીં જ કહી શકાય. રાજ તરીકે તેણે અક્ષમ્ય અપરાધ કરી પોતાના વિશ્વાળ સામ્રાજ્યનો પાયો ડગમગાવી દીધો તેથી તે શ્રેષ્ઠપદને લાયક નથી.

Q. 48. Why do you rank Akbar as an Empire builder Or justify the statement that

Akbar was born to create an Empire and Aurangzeb to lose it.

ઉ:—See Q. 47.

Q. 49 Why is Shahjahan's reign said to be the Golden Age of the Mughal period ?

ઉ:—See Q. 50.

Q. 50. Show that India was very prosperous in the reign of Shahjahan ? How do you account for this prosperity ?

ઉ:—શહજહાન બાદશાહના વખતમાં દેશમાં શાંતિ હતી અને શોકોની સ્થિતિ ધણી આબાદ હતી. દેશમાં શાંતિ હોવાથી વેપારની વૃદ્ધિ થઈ અને દેશની સાંપત્તિક સ્થિતિ સુધરી તેના રાજ્યનું વસુલ ખાવીસ કરોડથી વધીને છત્રીસ કરોડનું થયું જમીન મહેસુલની પદ્ધતિ ઉદાર હતી અને બાદશાહે દરેક પ્રાંતમાં અદાલતો સ્થાપીને પ્રજાને ન્યાય આપવાની સગવડ કરી આપી. પોતાના વિશાળ રાજ્યમાં સારો બંદોબસ્ત રાખીને રાજ્યના દરેક ખાતાની ઉત્તમ વ્યવસ્થા કરી. તેણે બાદશાહી દર-બારનો વૈભવ વધાર્યો. તેના વખતમાં થએલાં શિલ્પકલા અને કલાકૌશલ્યના કામો અત્યંત પ્રસંશનીય છે. આગ્રાનો તાજમહાલ પોતાના સૌંદર્ય અને ભવ્યતાથી આખી દુનીયાને આજે પણ અકિત કરે છે. જુમ્લા-મસ્જિદ દિવાન-ઈ-આમ, અને દિવાન-ઈ-ખાસ વગેરે ઇમારતો ધણી જ જોવા જેવી છે. શહજહાને એક કરોડ રૂપિયા ખર્ચાને મયૂરસિંહાસન તૈયાર કરાવ્યું. ચમુના નદીને કાંઠે નવું દિલ્હી શહેર વસાવ્યું અને તે શહેરની આસપાસ કિલ્લો બંધાવ્યો. બાગ અને સુંદર ઝાડ વગેરે રોપાવીને નવા દિલ્હી શહેરની શોભા વધારી. ખેતીના ઉપયોગ માટે નહેર ખોદીને પાણીની સારી જોગવાઈ કરી. પિતા જેમ પુત્ર ઉપર પ્રેમ કરે છે તેવી જ રીતે બાદશાહે પ્રજાનું રક્ષણ અને પાલન કર્યું એવું તે વખતના એક લેખકે વર્ણન કર્યું છે. તેના સમયમાં મોગલ બાદશાહી વૈભવના શિખરે પહોંચી. તે વખતે જેવી શાંતિ, સુવ્યવસ્થા અને આબાદી હતી તેવી સ્થિતિ અગાઉ

કદી પણ નહતી. રજપૂત રાજ્યો આદ્દશાહનાં પૂર્ણ અંકિત થયા હતાં. દરબારનો કાઠ અને આદ્દશાહની અપાર સંપત્તિની બરોબરી કાઠ પણ રાજ્યથી થઈ શકશે નહિ. દક્ષિણમાં પોતાનો અમલ બેસાડીને તેણે પોતાના પિતાનું અને પિતામહનું કામ પૂરું કર્યું. ધર્મના વિષયમાં તેનું ધોરણ સહિષ્ણુતાભર્યું અને ઉદાર હતું. શાંતિ, વેપારનો ઉત્કર્ષ, રાજ્ય વિસ્તાર, રાજ્યની વધતી ઉપજ, આદ્દશાહની લોકપ્રિયતા અને ધર્મ સંબંધી સહિષ્ણુતા, ધોરણ વગેરે વગેરે કારણોથી શાહજહાનનો કાળ, મોગલ રાજ્યના વૈભવ અને ઉત્કર્ષનો કાળ ગણાય છે. સાદુલાંખાન અને અલીમર્દાનખાન જેવા કાલા સલાહકારોને લીધે રાજ્યકારભાર સુવ્યવસ્થિત થઈ શક્યો અને રાજ્યની આબાદી થઈ. વળી રાજ્યની સુસ્થિતિ કરવામાં અકબર અને જહાંગીર આદ્દશાહોએ રાજ્યની ઉત્તમ વ્યવસ્થા રાખી હતી તે પણ ઉપયોગી થઈ પડી.

Q. 11. What were the aims of Aurangzeb? How far is he responsible for the downfall of the Empire?

ઉ:—ઔરંગઝેબના હેતુ નીચે પ્રમાણે હતા: (૧) સ્વધર્મનો ફેલાવ કરી તેને ઉન્નતિને શિખરે પહોંચાડવો. (૨) દક્ષિણ દેશ જીતી તેને મોગલ સામ્રાજ્ય સાથે જોડી દેવો. (૧) ઈસ્લામી ધર્મનો પ્રચાર કરવો; એટલે પરધર્મીઓ પર જોરજુલમ કરીને તસવારના બળે તેમને ઈસ્લામ ધર્મની દિક્ષા લેવા ફરજ પાડવી એમ તે સમજતો. તેનો હિંદુધર્મ પ્રત્યે વિશેષ દ્વેષ હતો. સ્વધર્મનો પ્રચાર કરવો એટલે દેવોની મૂર્તિઓ બાંગવી, દેવળો બ્રહ્મ કરવાં, જુલમથી મુસલમાન બનાવવા, તેમના પર જીજ્યા કર જેવા ભારે કર નાંખવા વગેરે બાબતો હિંદુ નિરૂદ્ધ કરી. આથી હિંદુઓ ઝીઝાયા અને તેનો દ્વેષ કરવા લાગ્યા. રજપૂતોએ તો તેની સાથે યુદ્ધ કરીને તેનો પરાજય કર્યો. એવી રીતે ઔરંગઝેબ હિંદુઓ સાથે અને વશીએ કરીને વફાદાર રજપૂતો સાથે હળીમળીને ન વત્યાથી તેનું રાજ્ય શક્તિહિન થયું. (૨) દક્ષિણ દેશ જીતવા માટે તેણે અથાગ મહેનત ઉઠાવી પરંતુ ત્યાં પણ તેને હિંદુ પ્રત્યેનો દ્વેષ નડ્યો અને મરાઠાઓએ તેનો પરાજય કર્યો. મરાઠાઓનો નાશ કરવામાં તેણે પોતાની શક્તિનો વિનાશકારણ વ્યય કર્યો. આ શક્તિ

ને તેણે પોતાનું રાજ્ય દૃઢ કરવામાં અને પ્રબળ સુખી કરવામાં વાપરી હોત તો તેના જેવો મહાન બાદશાહ બીજો થાત નહીં. દક્ષિણ દેશના લોકોમાં તેણે પોતાની આબરૂ અને વળન વ્યર્થ ગુમાવ્યાં.

ઔરંગઝેબના કારભારથી મોગલ સલ્તનત નાશને રસ્તે કેવી રીતે ચઢી તેનાં કારણો ઉપર અપાયાં છે; પરંતુ તે સિવાય બીજાં પણ કારણો છે (૧) ઔરંગઝેબે જીલમથી રાજ્ય કર્યું. કેટલીક વાર તેણે પોતાના સુબાઓને પણ હુમલ્યા. તેથી તેના મરણ પછી આ સુબાઓ સ્વતંત્ર થયા અને મોગલ સામ્રાજ્ય છૂટું છવાયું થઈ ગયું (૨) લોકો પર તેનો અવિશ્વાસ હોવાથી દરેક કામ તે પોતે કરતો. તેનું પરિણામ એવું આવ્યું કે તેના સરદારો કહે તેટલું કામ કરવું એવી વૃત્તિના થઈ ગયા અને તેમનું રાજદારી-પણું લોપાઈ ગયું. (૩) દક્ષિણમાં તે બ્યારે હતો તે વખતે ઉત્તરદિશમાં રજપૂત, જાટ, શીખ વગેરે લોકોએ હુલ્લડ કરી અસંતોષ ફેલાવ્યો અને તેનાં સામ્રાજ્ય ઉપર આઘાત કર્યા. ઔરંગઝેબ આ અટકાવી શક્યો નહીં અને તેથી તેનું સામ્રાજ્ય નાશ પામ્યું. (૪) દક્ષિણ દેશ જીતી લઈ રાજ્યવિસ્તાર કર્યો પણ તેના બંદોબસ્ત બરાબર તે કરી શક્યો નહીં તેથી સરદારો સ્વતંત્ર થઈ ગયા અને દિલ્હીનો બાદશાહ માત્ર નામનો બાદશાહ રહ્યો.

Q. 52. Account for the colossal failure of Aurangzeb in the Deccan. Did he commit any mistake in first subduing the two Muhammadan kingdoms ?

ઉ:—ઔરંગઝેબ મરાઠાઓ સાથે લડતો હતો તેજ અરસામાં તેનું ધ્યાન વિજાપુર અને ગોવળકોંડાના રાજ્યો તરફ દોરાયું અને તેણે તે રાજ્યો જીતી લઈ પોતાના મનને સંતોષ કર્યું. આ રાજ્યો તેણે શીર્ષથી જીત્યાં હોય અથવા તો કપટથી જીત્યાં હોય પણ આ રાજ્યો જીતવામાં તેણે એક અક્ષમ બૂલ કરેલી હતી એ વિષે મતભેદ નથી. (૧) આ રાજ્યો ધણા જૂનાર હોઈ લોકોના મનમાં તેમને વિષે પૂજ્યભાવ વસતો હતો. આ રાજ્યો ઔરંગઝેબે જીત્યાથી ત્યાંના લોકો તેની વિરુદ્ધ પણા અને હુલ્લડ કરવા

લાગ્યા. (૨) આ રાજ્યમાં ધણા મરાઠા સરદારો હતા. રાજ્ય જીતાયાથી આ બધા મરાઠા સરદારો મરાઠાઓને આવી મળ્યા અને તેથી મરાઠાઓનું બળ વધી આજ સુધી દક્ષિણમાં દેખાઈ આવતું બળસમત્વ નાશ પામ્યું. (૩) આ મુસલમાન રાજ્યો જોડે સંપીને વર્તન કર્યું હોત તો ઔરંગઝેબને તેમની મદદ મળત. સારાંશ કે આ રાજ્યોનો નાશ કરવામાં તેની બૂલ થઈ અને આ બૂલને લઈને જ ધણે અંશે દક્ષિણમાં યશ મળવાની તેની આશા નષ્ટ પામી.

આ બૂલો ઉપરાંત દક્ષિણમાં તેનો પરાજય થવાના બીજા ધણાં કારણો છે (૧) તેના લશ્કરમાં અકબરના સમયમાં જણાઈ આવતાં શૌર્ય, વીરતા, શિસ્ત વગેરે ગુણ જતા રહી તે ઠેકાણે મિનન, આળસ હતવીર્યતા વગેરે દુર્ગુણ આવવા પામ્યા હતા. તેથી સૈનિકાથી ધીરજનાં અને સાહસનાં કામો થતાં નહીં તથા લઢાઈના કામમાં તો તેઓ તદ્દન નાલાયક બની ગયા હતા. (૨) સૈન્ય ધણું જ વિશાળ હોવાથી કૂચ કરતી વખતે તેમાં અવ્યવસ્થા ફેલાતી અને તેથી મુકામ ઉઠાવવા ઘણો વિલંબ લાગતો. આથી તેના બવિખ્યના ધરાદા ધૂળમાં મળી જતા. (૩) તેના સ્વભાવમાંનો મુખ્ય દોષ અવિશ્વાસ હોવાથી તે દોષે પણ તેનો નાશ કર્યો. તે કોઈના પર વિશ્વાસ રાખતો નહીં તેથી લોકો તેના પર કદી પણ સંતુષ્ટ રહેતા નહીં અને તેમનાથી મોટાં કામો થતાં નહીં. (૪) પર મુલકમાં તેને લઢાઈ કરવી પડી તેથી તેનું લશ્કર મોટા પ્રમાણમાં નાશ પામ્યું. (૫) તેના શત્રુની સ્થિતિ આનાથી તદ્દન વિરુદ્ધ હતી. મરાઠી લશ્કરમાં આળસ, મિનન વગેરે દુર્ગુણોનો અભાવ હોઈ તેમનામાં મહત્ત્વાકાંક્ષા, દેશભિમાન, શૌર્ય, વીર્ય વગેરે ગુણ વસતા હતા. આથી તેઓ ગમે તેવું ધીરજનું અને સાહસનું કામ કરી શકતા. તેમનું લશ્કર પણ નાનું હોવાથી તેઓ પોતાનો મુકામ પવનની માફક હલાવતા. (૬) શંભાળતો ઔરંગઝેબે વધ કર્યાથી મરાઠાઓ ધણા ગુસ્સે થયા હતા. શંભાળ કૂર હતો તોપણ સ્વરાજ્ય સ્થાપન કરનાર શિવાજીનો તે પુત્ર હતો એ વાત તેઓ બૂલી શક્યા નહીં. (૭) મરાઠાઓ ઔરંગઝેબની સાથે છુપી રીતે લડીને તેને ત્રાસ આપતા. તેને પૈસો, અન્નસામગ્રી, દાણા, ધાસ વગેરે કાંઈપણ મળવા દેતા નહીં

અને તેથી તે ધણો કંટાળી ગયો. (૮) નદીનાં પૂર, તાવના ઉપદ્રવ વગેરેથી પણ આદશાહના સૈન્યને પ્રાણ ખોવા પડ્યાં. છેવટે આદશાહની ફોજ થાકી ગઈ. ખજનો ખાલી થયો. સિપાઈઓના પગાર પણ મળતા બંધ થયા. આવી સ્થિતિમાં આદશાહ મરણ પામ્યો અને યુદ્ધની સમાપ્તિ થઈ. (૯) ઉત્તર તરફનો તેનો સંબંધ તૂટી ગયો અને તેથી સૈન્યમાં નવી ભરતી થઈ શકી નહીં.

Q. 53. Describe the attempts made by the Moguls to conquer the Deccan and state how far they were successful.

ઉ:—૧. અકબરના સમયમાં:—અકબરે ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં પોતાની સત્તા જમાવ્યા પછી તેનું ધ્યાન દક્ષિણ તરફ દોરાયું. દક્ષિણના અહમદનગર, વિજ્ઞપૂર, ગોવળકોંડા તથા ખાનદેશના રાજાઓએ પોતાનું માંડલિકત્વ સ્વીકારવું જોઈએ એ ધરાવ્યાથી તેણે વડીલ રવાના કર્યા. ખાનદેશના સુલતાને આ વાતને સંમતિ આપી. તેથી સન ૧૫૯૫માં અહમદનગરની ગાદી વિષે તકરાર ઉત્પન્ન થયાથી અકબરે પોતાના પુત્ર મુરાદને અહમદનગર મોકલ્યો. પણ ચાંદબીબીએ તેનો પરાજય કર્યો. મોગલોને વરાડ પ્રાંત મળ્યો. પછી દક્ષિણના મુસલમાન સુલતાનોએ મોગલો પર સ્વારીઓ કરી તેથી અકબર પોતે દક્ષિણમાં ગયો અને તેણે અહમદનગરને ઘેરા લીધો. આ સમયે ચાંદબીબી કફેડી સ્થિતિમાં આવી પડી હતી તેથી તેણે સલાહ કરવાનું કબૂલ કર્યું પણ એટલામાં તેનું કોઈએ ખૂન કર્યું. છેવટે મોગલોએ અહમદનગર જીત્યું. આ અરસામાં તેણે ખાનદેશ પણ જીત્યો પણ અહમદનગરનું રાજ્ય તે કાયમને માટે નાશોષ કરી શક્યો નહોતો.

૨. જહાંગીરના સમયમાં:—અકબરે જીતેલો અહમદનગરનો મુલક શાહજીની મદદ વડે મલીકંબરે પાછો જીતી લઈ નિઝામશાહીને બળવાન બનાવી. તેથી જહાંગીરે અબદુલ્લાખાન, ખાનજહાન તથા રાજા ખાનસિંગને ૧૬૧૨માં અહમદનગર મોકલ્યા પણ મલીકંબરે તેમને હરાવ્યા. તે પછી ૧૬૧૬માં શાહજહાન ફરી અહમદનગર ઉપર ચઢી ગયો. આ વખતે દક્ષિણના રાજાઓની મદદ મલીકંબરને મળી નહીં અને તેનો પરાજય થયો તોપણ અહમદનગરનું રાજ્ય નાશ પામ્યું નહોતું.

૩. શાહજહાન:—(અ) શાહજહાન જે વખતે ગાદીનશીન થયો તે વખતે અહમદનગરનાં રાજ્યમાં અંધાધુંધી હતી. લખુજી નવવતું નિઝામશાહે ખૂન કર્યાથી તેના રાજ્યમાંના મરાઠા સરદારો ચીડાઈ ગયા હતા. શાહજહાને તો સ્વતંત્ર રાજ્ય પણ સ્થાપ્યું. આવા પ્રસંગે શાહજહાને શાહજહાને પોતાના પક્ષમાં મેળવી લઈ નિઝામશાહના દિવાન ફત્તેખાનનો પરાજય કર્યો. ઉપર નિર્દિષ્ટ કરેલા પ્રસંગે વિજયપુરના સુલતાને ફત્તેખાનને મદદ કર્યાથી શાહજહાને આસફખાનને તેના પર ચઢાઈ કરવા મોકલ્યો પરંતુ તેને પાછું ફરવું પડ્યું. આ પછી ઇ. સ. ૧૬૩૫-૩૭ સુધી અહમદનગરનું રાજ્ય જીતવાના ઇરાદાથી શાહજહાને ફરી ચઢાઈ કરી. આ દરમ્યાન ફત્તેખાને મોગસો પર ફરી હુમલા કરવાની શરૂઆત કરી હતી. પણ શાહજહાને તેને વશ કરી નિઝામશાહીનો અંત આણ્યો. નિઝામશાહી નષ્ટ થાય એ વાત શાહજહાને ગમી નહિ તેથી વિજયપુર અને ગોવળકોંડાના સુલતાનની મદદથી નિઝામશાહીની ફરી સ્થાપના કરવાનાં તેણે ઘાટ ધડ્યો; તેથી શાહજહાનને તેનાપર સ્વારી કરવાની ફરજ પડી. તે પોતે દક્ષિણમાં આવ્યો અને પ્રથમ વિજયપુરના સુલતાનને હરાવીને પછી તેણે શાહજહાને પરાજય કર્યો અને ઇ. સ. ૧૬૩૭માં નિઝામશાહી કાયમની નષ્ટ કરી. (આ) શાહજહાન શહેનશાહના તખ્ત ઉપર હતો ત્યારે તેનો દીકરો ઔરંગઝેબ દક્ષિણ પ્રાંતનો સુબો હતો. વિજયપુર અને ગોવળકોંડાની વખતી જતી જહોજવાલી તેનાથી સહન ચતી નહોતી. તે રાજ્ય અને તેની સંપત્તિ પર તેની નજર હતી. એ સિવાય આ રાજ્યો શિયાપંથી હોવાથી ઔરંગઝેબને તેમને વિશે તિરસ્કાર હતો. ત્યારે મીરજુમલા નામના સરદારને ગોવળકોંડા વિરૂદ્ધ મદદ કરવાને જહાને ઔરંગઝેબે ગોવળકોંડા પર અને ૧૬૫૬ પછી વિજયપુર ઉપર સ્વારીઓ કરી. આ વખતે તે આ રાજ્યો ખાલસા કરી શક્યો હોત પણ સુલતાનોએ શાહજહાનને મારીપત્રો લખી આપી યુદ્ધ બંધ કરવાનો હુકમ મેળવ્યો અને પોતાના માથા પરનું સંકટ ટાળ્યું.

૪. ઔરંગઝેબ:—(અ) ઇ. સ. ૧૬૮૧-૮૨ દરમ્યાન ઔરંગઝેબ મરાઠાઓ સાથે લડતો હતો તેજ અરસામાં તેણે ગોવળકોંડા તથા વિજયપુર તરફ પોતાની નજર ફેરવી અને પોતાનો ધારેલો હેતુ પાર પાડ્યો.

મગલ તેણે વિજયપુર ઉપર હુમલો કર્યો પણ તે ફાળ્યો નહીં તેથી તેણે ગોવળકોંડા પર સ્વારી કરી તેને સલાહ કરાવતી ફરજ પાડી પછી તેણે ફરી વિજયપુર પર હુમલો કરી તે રાજ્ય ઇ. સ. ૧૬૮૬માં અને ગોવળકોંડા ઇ. સ. ૧૬૮૭માં નષ્ટ કર્યું. (આ) મરાઠાઓ સાથે યુદ્ધ:—મરાઠા સાથે તેનું યુદ્ધ તેના મરણ સુધી ચાલ્યું. પણ આ કામમાં તેને અનેક કારણોને લઈને યશ મળ્યો નહીં; આથી દક્ષિણ દેશ છતવાને તેના પ્રયત્ન ફાગટ ગયો.

Q 54. What were the parts played by Chandbihi, Malikambar and Shahjahan in the defence of the kingdom of Ahmednagar against the Moguls ?

ઉ:—See Q. 53. first 3 paras.

Q. 55. Describe the condition of the Mogul Empire after the death of Aurangzeb.

ઉ:—ઔરંગઝેબ ઇ.સ. ૧૭૦૭માં મરણ પામ્યો. તેની લાંબા વખતની કારકર્દીમાં લોકોના મન નારાજ થયાં હતાં. તેનું પરિણામ જે થવાનું હતું તેજ થયું. મોગલોના ધણીખરા સરદારો સ્વતંત્ર થઈ ગયા. મોગલાઈ કેવળ નામની જ રહી. ઔરંગઝેબે કોઈના પર વિશ્વાસ ન રાખ્યાથી પોતાની મેળે કામ કરવાની આવડત રહી નહોતી. ખીજા કરે તેમ કરવું એવી વૃત્તિ ઓમેર દેખાઈ આવતી હતી. મોગલાઈની આ દશા હોવાથી ઔરંગઝેબ પછી તેના પુત્રોમાં ગાદી માટે ઝગડા શરૂ થયા. હેવટે બુલદીકારખાનની મદદથી મુઆઝમે તખ્ત હસ્તગત કરી બહાદુરશાહ નામ ધારણ કર્યું. બહાદુરશાહને રજપૂતો તરફ ધ્યાન આપવું પડ્યું. તેણે જયપુર, જોધપુર તથા ઉદેપુરના રાજાઓનું સ્વાતંત્ર્ય માન્ય કરી તેમની સાથે સલાહ કરી. પછી તેને શીખ લોકો સાથે લડવું પડ્યું. આ શીખોએ પંજાબમાં કેર લતાવ્યો હતો. બહાદુરશાહે તેમના પર ચઢાઈ કરી તેમને પરાજય કર્યો. તે સન ૧૭૧૨માં મરણ પામ્યો.

બહાદુરશાહ પછી ગાદી માટે ફરી તકરારો ઉપસ્થિત થઈ, પણ બુલદીકારખાને બહાદુરશાહને તખ્ત પર બેસાડ્યો. પણ બહાદુરશાહ ફર

અને જીલમી હોવાથી તેના બત્રીજ ફરખશાયરે સૈયદ બાઈ ઓની મદદથી જહાંદરશાહને ઠાર કરારી રાજ્ય ખુંચવી લીધું; પણ આ સમયથી સૈયદ બાઈ ઓના હાથમાં મોગલાઈની બધી સત્તા આવી અને મોગલાઈની પડતી થઈ, ફરખુ કે સૈયદ બાઈ ઓએ ફરખશાયરને અને તેમણે બેસાડેલા બે બાદશાહોને ઠાર કર્યા. એવી રીતે રાજ્યમાં આ બાઈ ઓએ ઘોઠાળા જમાવી છેવટે મહમદશાહને ગાદીએ બેસાડ્યો.

મહમદશાહના રાજવહીવટમાં ધણી બન વો બન્યા. પ્રથમ સૈયદબાઈ ઓનો નાશ કરવાનો તેણે વિચાર કર્યો. કાવત્રાં કરી દરબારીઓની સહાયથી તેણે તેમનો નાશ કર્યો. મોગલાઈની પડતી દશમાં શૂર નિઝામ ઉલ્-મુલ્કે ૧૭૨૪માં દક્ષિણમાં નવા રાજ્યની સ્થાપના કરી. આથી દક્ષિણમાં મોગલોના સુબા સ્વતંત્ર થઈ ત્યાં તેમની સત્તા પૂરી થઈ. આજ અરસામાં મરાઠાઓ મોગલ મુલક ઉપર સ્વારીઓ કરવા લાગ્યા. માળવા, ખુદેલખંડ, ગુજરાત વગેરે પ્રાંતોમાંથી તેઓ સરદેશમુખી અને ચોથ વસુલ કરવા લાગ્યા. ઇ. સ. ૧૭૩૮માં બાહરાવે બાદશાહના સૈન્યનો બોપાળ પાસે પરાજય કર્યો અને મોગલ મુલકમાં સિંધિઆ, હોલકર, ગાયકવાડ વગેરે સરદારોને કાયમના નીમી દીધા. આથી તે પ્રાંતો મરાઠાઓના અમલ નીચે ગયા. મરાઠાઓના આ પ્રયત્ન ચાલતા હતા તે દરમ્યાન ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં અરાજકતા છે એમ સાંભળી નાદિરશાહ નામના ધરાનના બાદશાહે ઇ. સ. ૧૭૩૯માં હિંદુસ્તાન પર સ્વારી કરી. હિંદુસ્તાનમાં તેણે અપાર સંપત્તિ તથા લૂટ મેળવ્યાં. સિંધુ નદીનો પશ્ચિમનો બધો મુલક તેણે ખાલસા કર્યો. નાદિરશાહની સ્વારીથી મોગલ બાદશાહીને સખત ફટકો વાગ્યો. પંજબ, રોહિલખંડ, અયોધ્યા, બંગાળા વગેરે પ્રાંતના સુબા સ્વતંત્ર થયા અને મોગલ બાદશાહી પૂર્ણ રીતે નાશ પામી. નાદિરશાહની સ્વારી પછી મરાઠાઓએ પણ મોગલ બાદશાહી પર ફરી આઘાત કરી બાદશાહ પાસેથી ધણીખરા પ્રાંત ઝુંટાવી લીધા. આવી પરિસ્થિતિમાં મહમદશાહ ૧૭૪૮માં મરણ પામ્યો.

મહમદશાહના મરણ પછી તેનો પુત્ર અહમદશાહ રાજ્યમાં ચલે. પણ ૧૭૪૮થી મોગલ બાદશાહી પર એક નવું જ સંકટ આવવા લાગ્યું હતું. તે વખતથી અબ્દેઅલીની સ્વારીઓ હિંદ પર થવા લાગી

હતી. ઇ. સ. ૧૭૫૧માં તેણે ખીજવાર ચઢાઈ કરી સિંધ અને મુલતાન એ બે પ્રાંત જીત્યા. આ વખતે જ અહમદશાહનું ખૂન થયું અને શહાબુદ્દીને આલમગીરને ગાદીએ બેસાડ્યો. આ દરમ્યાન (૧૭૫૭) નજબખાનના આમંત્રણથી અબ્દુલ્લીએ હિંદ પર ફરી સ્વારી કરી. તેણે દિલ્હી લૂંટી બચંકર કતલ કરી. દિલ્હી અને પંજાબ પ્રાંત પોતાના રાજ્યને જોડી દીધા ત્યારે શહાબુદ્દીને મરાઠાઓની મદદ લઈ અબ્દુલ્લીએ જીતેલા મુલક પાછા મેળવ્યા. આથી અબ્દુલ્લીએ ૧૭૬૦માં ફરી એક વાર હિંદ પર સ્વારી કરી. મરાઠાઓ સથે તેને ૧૭૬૧માં પાણીપત મુકામે લડવું પડ્યું. તેમાં મરાઠાઓ હાર્યા. આજ વખતે શહાબુદ્દીને આલમગીરનું ખૂન કર્યું. તેના પુત્ર અલીગાહરે શાહઆલમ નામ ધારણ કરી રાજ્યપદ હસ્તગત કર્યું.

શાહઆલમે મરાઠાઓની તથા અંગ્રેજોની મદદ લઈ પોતાનું બાદશાહીપદ તથા બાદશાહી ૧૮૦૬ સુધી ટકાવી રાખ્યાં. ૧૮૦૬માં તે મરણ પામ્યો અને તેની સાથે મોગલાધનો પણ અંત આવ્યો. અંગ્રેજોએ તેના પુત્રને આસામી આપી હતી પણ તે ૧૮૩૭માં મરણ પામ્યો. પછી તેના પુત્ર બહાદુરશાહને પણ તેઓએ વર્ષાસન બાંધી આપ્યું હતું પરંતુ તેણે ૧૮૫૭ના બળવામાં ભાગ લીધાથી અંગ્રેજોએ તેને રંચુન મોકલી દીધો અને તેના પુત્રને ધાર મારી નાંખ્યો.

Q 56. Describe the condition of the Mogul Empire from the death of Aurangzeb to the invasion of Abdali.

ઉ:—See Q. 55, first 3 paras.

Q. 57. Give the causes of the downfall of the Moguls.

ઉ:—See Q. 58.

Q. 58. Describe the rise and state the causes of the fall of the Mogul Empire.

ઉ:—પ્રથમ હિંદુસ્તાનની પરિસ્થિતિનો પૂર્ણ વિચાર કરી બાપરે ઇ. સ. ૧૫૨૬માં હિંદ પર સ્વારી કરી મોગલ બાદશાહીની સ્થાપના કરી. પણ

તે લાંબા કાળ સુધી જીવ્યો નહીં અને તેથી પોતાની કારકિર્દીમાં તે
 વ્યાદશાહીને દૃઢ કરી શક્યો નહીં. તેના મૃત્યુ પછી હુમાયુનને આ વિકટ
 કામ કરવાનું હતું; પણ આ કામ કરવા તે તદ્દન નાલાયક નીવડ્યો. રાજ્ય-
 વિસ્તાર તો નહીં જ પણ રાજ્યરક્ષણનું પણ કામ તેનાથી થયું નહીં. તેના
 શત્રુઓ તેના પર રૂઠ્યા અને પોતાનું રક્ષણ કરવાને તેને દેશવટો લેવો પડ્યો.
 કેટલાક કાળ પછી તેણે પોતાનું રાજ્ય પાછું મેળવ્યું પણ તેના શત્રુઓ નાજ
 પામ્યા નહીં અને પાછું મેળવેલું રાજ્ય ટકશે કે કેમ તેની શંકા જ હતી.
 આવી પરિસ્થિતિમાં રાજ્યનું રક્ષણ કરી તેનો વિકાસ કરવાનું અતિ કઠણ
 કામ અકબરને કરવું પડ્યું. અલ્પવય, કોઈ હિતકર્તા નહીં, કામનો અનુભવ
 નહીં તેથી લાગ જોઈને રાજ્ય ખુંચવી લેવાની શત્રુઓ તૈયારી કરી રહેતા.
 આવી કફેડી સ્થિતિમાં પણ અકબરે હિંમતથી, ધીરજથી, દૃઢતાથી અને
 મુત્સદ્દીગીરીથી રાજ્યનું રક્ષણ કર્યું એટલું જ નહીં પણ તેને સામ્રાજ્યને પદે
 પહોંચાડ્યું. ૪૫ વર્ષની રાજવટમાં તેણે અફઘાનિસ્તાનથી આસામ સુધી
 અને હિમાલયથી અહમદનગર સુધી પોતાનું રાજ્ય ફેલાવ્યું. રાજનીતિ,
 ન્યાય અને નિષ્પક્ષપાતીપણું વાપરીને પોતાની પ્રજાનું હિત કરવા તરફ
 તેણે પોતાની કારકિર્દી વિતાવી પોતાના રાજ્યને સ્થિર કર્યું. તેના પછી
 તેના વ્યસની પુત્ર જહાંગીર અને વિહારી પૌત્ર શાહજહાને આસરે
 ૫૦ વર્ષ રાજ્ય કર્યું છતાં તેનું રાજ્યવૃદ્ધિ ડગમગ્યું નહીં. જહાંગીર અને
 શાહજહાને વધારે કાંઈ મેળવ્યું નહીં તોપણ પોતાના પૂર્વજોએ મેળવેલું
 સંભાળી રાખ્યું પણ ઔરંગઝેમ તે પણ કરી શક્યો નહીં. ૫૦ વર્ષની
 કારકિર્દીમાં તેમણે હિંદુઓ પ્રત્યે, શિયાપંથી મુસલમાનો પ્રત્યે, પોતાના
 નોકરો પ્રત્યે અને પુત્રો પ્રત્યે વેરભાવ બતાવી પોતાના વહેમી અને
 દુરાચારી સ્વભાવથી રાજ્યકાર્યમાં તેમજ રાજ્યનું અત્યંત નુકસાન કરીને
 તેની ધૂળધાણી કરી. અકબરે ખાતર નાંખીને ઉછેરેલું વૃક્ષ ઔરંગઝેમના
 સમયમાં ખાતરના અભાવે ચીમળાઈ ગયું. મોગલાઈના નાશના કારણો
 નીચે પ્રમાણે છે:—

(૧) ઔરંગઝેમના મરણ પછી મોગલાઈના જુદા જુદા સરદારોએ
 સ્વાતંત્ર્ય જાહેર કરી મોગલ વ્યાદશાહીને છૂટી છવાઈ અવરજામાં મૂકી.

(૨) મરાઠા, જાત, શીખ, છુદેલી, રાહિયા વગેરે લોકોનો ઉદ્ધય થયો અને તેમના આધાત સહન કરવાની તાકાત મોગલ બદશાહીનાં રહી નહીં. (૩) ઔરંગઝેબ પછીના બાદશાહ નાલાયક હતા. રાજ્યકારભારનું તથા રાજ્યરક્ષણનું કામ તેમનાથી થાય એમ નહોતું. (૪) આ દરમ્યાન નાદિરશાહ અને અહમદશાહ અબ્દેલીની સ્વારીમાંથી મોગલ બાદશાહી નર્જરિત થઈ ગઈ. (૫) મોગલ બાદશાહીમાં વારસા હક સંબંધી હંમેશા ઝગડા થતા. (૬) ઔરંગઝેબના સમયમાં લોક પારકાની અકલ પ્રમાણે ચાલતા. સ્વયંસ્કૃતિ નહોતી જ. (૭) દક્ષિણ દેશ જીતવાને ઔરંગઝેબે લશ્કર અને પૈસાનો વૃથા વ્યય કર્યો અને તેથી મોગલાઈની પડતી થઈ.

Q. 59. Describe the part played by the Rajputs in the reigns of Akbar and Aurangzeb.

ઉ:—૪૧, ૪૩, ૪૫, ૪૭, ૫૧ ઉત્તરો વાંચી ઉપલા પ્રશ્નનો જવાબ આપો.

Q. 60. Sketch the career of Nurjehan and describe the part played by her in the reign of Jehangir.

ઉ:—See Q. 61. Note No. 14

Q. 61. Write notes on:—Invasions of Ahmedshah Abdeali; Invasion of Nadirshah; Syed Brothers; MirJumla; Melikambar; Chand bibi; Jaziya tax; Ayini-Akbari; Abdul Fazal; Todarmall; Behramkhan; Rana Pratapsinh; Dine-Ilahi.

ઉ:—(૧) અહમદશાહ અબ્દેલીની સ્વારીઓ:—See Q. 55.

(૨) નાદિરશાહની સ્વારી:—See Q. 55.

(૩) સૈયદભાઈઓ:—મહાદુરશાહ માદીએ હતો તેજ વખતે ફરખશીયરને રાજ્ય મેળવવાની તૃષ્ણા હતી. તેથી બિહાર અને અસાહાયાદના સુબા હુસેનઅલી અને અબ્દુલ્લા આ સૈયદભાઈઓની મદદ વડે તે જહાંગીરશાહનો પરાજય કરી દિલ્હીનો બાદશાહ થયો. પણ બધો

અધિકાર સૈયદભાઈઓના હાથમાં હતો. તેમના ત્રાસમાંથી છૂટકારો મેળવવાનો બધો પ્રયત્ન ફરખશીયરે કર્યો પણ આ વાતલી બ્યારે સૈયદબંધુઓને ખબર પડી ત્યારે તેઓએ તેને પદબ્રષ્ટ કરી મારી નાંખ્યો. સૈયદભાઈના હાથમાં હવે બધી સત્તા આવી. છ મહિનામાં તેમણે બે રાજપુત્રોને ગાદી પર બેસાડ્યા પણ તેમનો પણ તેઓએ નાશ કર્યો. છેવટે બહાદુરશાહના પૌત્ર મહમદશાહને તેમણે બાદશાહ બનાવ્યો, પણ સૈયદભાઈઓના હાથમાં ફક્ત પુતળાં થઈને રહેવું તેને ગમ્યું નહીં. સૈયદભાઈઓએ બધા અન્યાયના કૃત્યો કર્યાંથી દરખાસ્તો પણ તેમની વિરૂદ્ધ જ હતા. દક્ષિણના નિઝામના હાડકાં ખોખરા કરવા માટે હુસેનઅલી દક્ષિણમાં ગયો. ત્યાં કારસ્થાન કરી તેનું ખૂન કરાવ્યું. પછી અબદુલ્લાની પણ તેજ દસ્તા કરવામાં આવી.

(૪) **મીરજુમલા:**—મીરજુમલા એક ધરાની વેપારી હતો. વેપારમાં તે આખર અને પૈસો કમાયો. ધીમે ધીમે તે ગોવળકોંડાનો દિવાન થયો. ગોવળકોંડામાં હીરાની ખાણો શોધી કાઢી તેણે અપાર ધન મેળવ્યું. ધીમેધીમે તેણે લશ્કર તૈયાર કર્યું અને ગોવળકોંડાના સુલતાન પર પોતાની છાપ બેસાડી. પરંતુ કુતુબશાહના મનમાં તેને વિષે દ્વેષ ઉત્પન્ન થયો તેથી તેને કર્ણાટકમાં જીતેલા નવા મુલકનો બંદોબસ્ત કરવા મોકલ્યો. પણ કર્ણાટકનો કારબાર પોતાના મન પ્રમાણે કર્યાથી તેના પર વેર લેવાના ધરિદ્રાથી તેના પુત્ર મહમદ અમીનની સાથે તેણે ખરાબ વર્તન કર્યું. આ વાત સાંભળતાં મીરજુમલાએ ઔરંગઝેબને પત્ર મોકલી ગોવળકોંડા પર ચલાઇ કરવાનું કહેણું મોકલ્યું. આમ તે શેહની સાથે બેવફાદાર થઈ ઔરંગઝેબના પક્ષમાં ગયો. બન્નેએ મળીને ગોવળકોંડા અને વિજાપુર ઉપર સ્વારી કરી. પણ આગ્રાથી હુકમ આવ્યાથી ઔરંગઝેબને ઘેરો ઉઠાવવો પડ્યો. આ બધાં કૃત્યોથી મીરજુમલા ઔરંગઝેબનો જમણો હાથ બન્યો. ઔરંગઝેબે કપટથી રાજ્ય મેળવ્યું તેમાં મીરજુમલાની તેને બધી જ મદદ થઈ. ઔરંગઝેબની કપટવિદ્યા તે જાણતો હતો. ઔરંગઝેબ બાદશાહ થયા પછી મીરજુમલાને બંગાળનું સુબાપદ મળ્યું પણ ઔરંગઝેબે મીરજુમલા પર પણ બરોસો રાખ્યો નહીં તેથી તેને આસામ પ્રાંત સર કરવાને મોકલ્યો. તે કામ તેણે પાર પાડ્યું. ઔરંગઝેબે તેને ચીન પર સ્વારી કરવાનું કહ્યું.

પણ તે આગળ કૃત્ય કરતાં આસામના રાજ્યએ તેની સાથે ફરી યુદ્ધ શરૂ કર્યું. તેમાં જ તે ઇ. સ. ૧૬૬૩માં મરણ પામ્યો. મીરજુમલા જેવા શૂર, હાથા, રાજદારી અને રાજ્યકારભારમાં કુશળ પુરૂષ મોગલ સલ્તનતમાં આગ્યે જ થયા હશે.

(૫) મલીકંબર:—મલીકંબરનો જન્મ ૧૫૪૬માં થયો. એ જાતે હથેલી મુસલમાન હતો. તે રાજનીતિમાં કુશળ હતો. અકબરે અહમદનગર લીધા પછી તેણે ખડકી નામના શહેરમાં નિઝામશાહીની રાજધાની સ્થાપી. લશ્કર જમાવી મોગલોએ જીતેલા અહમદનગરનો મુલક તેણે પાછો મેળવ્યો અને અહમદનગર પણ જીત્યું. આટલું કર્યા બાદ તેણે દેશસ્થિતિ સુધારી. નિઝામશાહીની જમીનની મ:પણી અને તપાસણી કરી તેણે સરકારનો ખાસ નક્કી કર્યો અને ઉત્તરમાંની ટોડરમલની પદ્ધતિ તેણે દક્ષિણમાં શરૂ કરી. પાકના પ્રમાણમાં વધારે ઓછું દાણ તે ઠરાવતો. કેટલાંક વર્ષ સુધી તેણે લોકોને દાણની માફી આપી નવી જમીન તેમને ખેતી માટે આપી; આથી તે આખા દક્ષિણમાં પ્રખ્યાતિ પામ્યો. તેણે લશ્કર પણ ઉત્તમ પ્રકારનું રાખ્યું હતું. તે ઉપરાંત ધણી મરાઠા સરદારો તેના આશ્રય હેઠળ હતા. જહાંગીરે મલીકંબર સામે ઇ. સ. ૧૬૧૨માં લશ્કર મોકલી પોતાનો મુલક પાછો મેળવવાની કોશીષ કરી પણ તેમાં તે ફતેહમંદ નિવડ્યો નહીં ફરી એકવાર જહાંગીરે ૧૬૧૬માં પ્રયત્ન કર્યો. આ પ્રસંગે માત્ર મલીકંબરનું કાંઈ ચાલ્યું નહીં અને તેણે અહમદનગર અને તેની આસપાસનો કેટલોક મુલક મોગલોને સોંપી તે તેમને શરણે ગયો. પછી તે મોગલો સાથે સ્નેહભાવથી વર્ત્યો. તેણે નિઝામશાહીને બનતી સહાય કરી તે ઇ. સ. ૧૬૨૬માં મરણ પામ્યો. રાજકારભારમાં કુશળ, ન્યાયથી વર્તવું, ઇશ્વરભક્તિ, ઔદાર્ય, શૌર્ય વગેરે ગુણ તેનામાં વખાણવા જેવા હતા.

(૬) ચાંદબીબી:—દક્ષિણ હિંદમાં જે શૂરવીર અને પરાક્રમી માણસો થઈ ગયા તેમાં ચાંદબીબીની પણ ગણના થઈ છે. તે હુસેન નિઝામશાહની દીકરી હતી. તેનાં લગ્ન વિજયપુરના રાજા અલીઆદીલશાહ સાથે થયાં હતાં. પણ કમનશીબે તેનો પતિ મરણ પામવાથી પોતાના બચીગને વિજયપુરની આદીપર બેસાડી તે પોતે રાજ્ય કારભાર કરવા લાગી. ત્યાં

દિવાનની સાથે તેને બન્યું નહીં અને તેથી તેનું ખૂન કરાવ્યું. પણ તેને સતારામાં કેદી તરીકે રહેવું પડ્યું. લાંથી તે મુક્ત થયા બાદ તે અહમદનગર આવી. રાજ્યના સંરક્ષણાર્થે તેણે ધણો જ સ્વાર્થ ત્યાગ કર્યો. ચાંદબીબીના હાથમાં અહમદનગરની સત્તા આવ્યા બાદ તેને ઇ. સ. ૧૫૯૫માં મોગલો સાથે યુદ્ધ કરવું પડ્યું. તે વખતે અકબરનો દીકરો મુરાદ અહમદનગર ઉપર ચઢી આવ્યો. ચાંદબીબીએ બારી વીરતાથી અહમદનગરનો બચાવ કર્યો પણ મોગલો સામે પોને ટકશે નહીં એમ જાણી વરાડ પ્રાંત મુરાદને આપી તેની જોડે સલાહ કરી. મોગલો વરાડથી સંતુષ્ટ થયા નહીં. તેમણે નિજમશાહી વિરૂદ્ધ લડ્યાં જ કીધું. છેવટે ચાંદબીબીએ વિજનપુર અને ગોવળકોંડાના રાજાઓની મદદ માગી. ઇ. સ. ૧૫૯૭માં મોગલો સાથેના યુદ્ધમાં તેને અપયશ મળ્યો. સને ૧૫૯૮માં અકબર પેતે અહમદનગર પર ચઢી આવ્યો. આવા કઠણ પ્રસંગે અહમદનગરનો કિલ્લો મોગલોને સ્વાધીન કરી દઈ તેમની સાથે સલાહ કરવી એમ તેને લાગ્યું તેથી તે મોગલો સાથે સામેલ છે એમ સરદારોને વહેમ આવ્યો અને તેઓએ તેને ઠાર કરી.

(૭) જજીઆ:—મરાઠાઓની ચોથ અને સરદેશમુખી કર જીતેલા મુલકો પર નંખાતો તેમ મુસલમાન લોકોએ જજીઆવેરો દરેક વિધર્મી માણસ પર બેસાડ્યો હતો. કાફર લોકો પોતાને શરણ થયા એ વાતનું ચિહ્ન સમજીને આ વેરો નંખાવો. આ વેરો હિંદુઓ આપે એટલે તેઓ તેમનો બચાવ કરતા. અકબરે દીર્ઘદૃષ્ટિથી આ જુલમી વેરો બંધ કર્યો હતો. પણ ઔરંગઝેબે તે ફરી શરૂ કર્યો. તે વખતે આ વેરાનું પ્રમાણ એક મહોરથી સાડત્રણ રૂપિયા સુધી હતું. આ વેરો અપમાનકારક હોઈ બારે હતો.

(૮) આઈ ને અકબરી:—આઈ ને અકબરી નામનો ગ્રંથ અબુલફઝે લખ્યો. તે ગ્રંથમાં રાજદરબાર, રાજ્યવ્યવસ્થા વગેરેની માહિતી હેઈ અકબરની કારકિર્દીની હકીકત તેમાં આપેલી છે. તે વખતની સમાજરિથિતિ, લોકોના રીતરિવાજ, દંતકથાઓ, લોકોની વિદ્યા વગેરે બાબતો સંબંધી માહિતી આ પુસ્તકમાં મળી આવે છે. તેજ પ્રમાણે આ પુસ્તકમાં રાજ્યના મહેસલની વ્યવસ્થા ઠેવી હતી, સહકાર કેટલો સારો હતો, તેનું પ્રમાણ શું હતું વગેરે બાબતોનું ધણું જ સાફ વર્ણન આપેલું છે.

(૯) અયુલકજ્જલ:—અયુલકજ્જલ એ શેષ મુખારીકનો નાનો દોકરો હતો. તેનો જન્મ ઇ. સ. ૧૫૫૧માં થયો. તે બધી વિદ્યામાં નિપુણ હતો. દુનિયાના બધા ધર્મોના સિદ્ધાંતો તેણે વાંચ્યા હતા. અકબરના મનમાં તેને માટે સારો અભિપ્રાય હતો. પ્રસંગ ઓળખી વર્તન કરવાનું તે સારી પેઠે જાણતો. અકબરના મનમાં ધાર્મિક ક્રાન્તિ તેણે જ કરાવી. ઉલેમાઓથી ધાર્મિક વાદવિવાદ કરાવી તેમના ખાલી જ્ઞાનનો પરપોટો તેણે જ ફેડ્યો. અકબરે અયુલકજ્જલની સહાયથી 'દિને ઇલાહી' નામના ધર્મની સ્થાપના કરી. અયુલકજ્જલ તેનો પહેલો અનુયાયી હતો. અયુલકજ્જલ ઉદાર દિલનો હતો. રાજ્યવહિવટમાં તેનું વર્તન નિરપેક્ષ, ચોક્કસ અને પ્રમાણિક હતું. તેની કલમથી લોકો ધણા બહીતા. તે અકબરનો સારો, મુતસદ્દી, રાજનિષ્ઠ અને વફાદાર નોકર, ઉદાર સહાય કર્તા અને સન્માનનીય મિત્ર હતો. અયુલકજ્જલને લીધે જ અકબરના અંગબૂત સારા ગુણુ લોકોને પ્રતીત થયા અયુલકજ્જલે આઇ ને અકબરી, અકબરનામા વગેરે ગ્રંથ લખ્યા. અહમદનગર પર ચઢાઈ કરવા અકબરે તેને મોકલ્યો હતો ત્યાં તેણે સારી સલા બજાવી હતી. ઇ. સ. ૧૬૦૨માં સલીમે તેનું ખૂન કરાવ્યું.

(૧૦) ટોડરમલ:—અકબરની પાસે જે ઉત્તમ માણસો હતા તેમાંનો ટોડરમલ એક હતો. ટોડરમલ જાતે રજપૂત હતો. શેરશાહના વખતમાં જમીન મહેસુલ સંબંધી તેણે સારા સુધારા કરી અનુભવ મેળવ્યો હતો. અકબરે પણ તે જ કામ તેને સોંપ્યું. ઇ. સ. ૧૫૬૬માં તેણે અલીકુલીનું બંડ શમાવ્યું. પછી અકબરે તેને ગુજરાતમાં જમીનની વ્યવસ્થા કરવાનું કામ સોંપ્યું. ત્યાં તેનું કામ પૂર્ણ થયા પછી તેને બંગાળામાં મોકલ્યો. ત્યાં તેણે સારું પરાક્રમ બતાવી કીર્તિ મેળવી. અકબરે પછી તેને પોતાના રાજ્યનો નાણામંત્રી બનાવ્યો. સ્વપરાક્રમથી આટલી મોટી પદવીએ પહોંચનાર હિંદુ આ પહેલો હતો. ટોડરમલે પછી અકબરના રાજ્યમાં જમીન મહેસુલની વ્યવસ્થા કરી. તેના આ સુધારાથી તનું નામ અજરામર થયું છે. પ્રમાણિકપણું, શુદ્ધ વર્તન, હિંમત, દરેક ખાતાની સરળ વ્યવસ્થા કરવાનું આતુર્ય વગેરે બાબતોમાં તેની બરાબરી કોઈની સાથે થતી નથી ટોડરમલ જેવો બાહોશ માણસ અકબરને મળ્યો એ તેનું મોટું ભાગ્ય. અફઘાની-સ્તાનમાં લડતાં લડતાં તે ઇ. સ. ૧૫૮૯માં મરણ પામ્યો.

(૧૧) બહેરામખાનઃ—બાબર અને હુમાયુનના હાથ નીચે બહેરામખાન કેળવાએલો હતો. હુમાયુનની પડતી દશામાં બહેરામખાનના પરાક્રમનો તેણે ધણો ઉપયોગ કર્યો. રાજ્ય પાછું મેળવવામાં પણ તે ધણો ઉપયોગી થયો. હુમાયુનના મરણ પછી બહેરામખાને અકબરનું પાલણુ-પોષણ કર્યું તેમ જ અકબરની કારકિર્દીના શરૂઆતના ચાર પાંચ વર્ષોમાં બહેરામખાને જ બધો રાજ્યકારભાર ચલાવ્યો. આ અરસામાં હેમૂ નામના એક હિંદુ સરદારે વિક્રમાદિત્ય નામ ધારણ કરી દિલ્લીમાં રાજ્ય સ્થાપવાનો પ્રયત્ન કર્યો. બહેરામખાન તેના પર ચઢાઇ કરવા ગયો. પાણીપત મુકામે યુદ્ધ થયું તેમાં હેમૂ હાર્યો (૧૫૫૬). તે પછી અકબરે ઇ. સ. ૧૫૬૦માં બધો રાજ્યકારભાર પોતાને હાથ લઈ બહેરામખાનને મોકલે જવાનું કહ્યું. પ્રથમ બહેરામખાનને રીસ ચઢી નહીં પણ રસ્તામાં તેની બુદ્ધિએ પલટા માર્યો અને તેણે બંડ કર્યું. અકબરે એકદમ બંડ શમાવ્યું અને પાછલી સેવા માટે તેને માફી બક્ષી. બહેરામખાન પાછો મોકલે જવા નીકળ્યો. રસ્તામાં પાટણ મુકામે મુઝારીકખાન નામના તેના શત્રુએ તેને ઠાર કર્યો. તે યુદ્ધભૂમિ પર પરાક્રમી તથા સમયસચકતાવાળો હતો તેમજ તે દ્રેષી અને સ્વાર્થી હતો.

(૧૨) રાજા પ્રતાપસિંહઃ—જે રજપૂત રાજાઓએ અકબરનું સાર્વભૌમત્વ સ્વીકાર્યું નહીં તેમાં ચિતોડનો રાણો ઉદેસિંહ આગેવાન હતો. તેના દીકરો રાણો પ્રતાપસિંહ ૧૫૭૨માં ગાદીએ આવ્યો. પ્રતાપસિંહ શાણો, શૂર અને પૂર્વજોનું અભિમાન રાખનાર હતો. મુસલમાનો સાથે તેણે લડત ચલાવ્યા કાંધી. ધીમે ધીમે મુલક જીતી તેણે સ્વસ્થતા સ્થાપન કરી. જે રજપૂત રાજાઓએ પોતાની દીકરીઓ મુસલમાનો સાથે પરણાવી હતી અને મુસલમાની ધર્મનો સ્વીકાર કર્યો હતો તેમનો તે ધણો તિરસ્કાર કરતો. એવા રાજા સાથે કોઈ પણ નિષ્કલંક રાજાએ સગપણ બાંધવું નહીં એમ તેણે જાહેર કર્યું હતું ઇ. સ. ૧૫૭૬માં ખીજા રજપુતોની મદદથી પ્રતાપસિંહે યુદ્ધ કર્યું. અકબરે સલીમ, માનસિંહ, મહેબૂબખાન વગેરે લોકોને તેના પર મોકલ્યા. પ્રતાપસિંહનો જે કે પરાજય થયો તોપણ તેણે બતાવેલા સાહસ અને પરાક્રમ વખાણવાં જેવાં હતાં. અકબરે પણ તેની પ્રશંસા કરી. ઉદેપુરનો આ પ્રખ્યાત રાણો ૧૫૮૭માં મરણ પામ્યો.

(૧૩) દિને ઇલાહીઃ—See Q. 43.

મરાઠી રાજ્ય.

Q. 62. What was the condition of the Deccan before Shivaji? State the causes that led to the rise of the Maratha power.

ઉ:—સત્તરમાં સૈફાના પ્રારંભમાં નિજમશાહી, આદિલશાહી અને કુતુબશાહી એ ત્રણ જ મુસલમાની રાજ્યો મહારાષ્ટ્રમાં રહ્યાં હતાં. આ રાજ્યોએ બધા દક્ષિણ દેશ રોક્યો હતો. ઇ. સ. ૧૫૬૫માં વિજયનગરનું રાજ્ય તાલીકોટની લડાઈથી નાશ પામ્યું અને મહારાષ્ટ્રમાં હિંદુત્વ એક પછી રાજ્ય હવે ન હતું. ઉપર કહેલાં ત્રણ રાજ્યો પોતાની હકુમત નીચે આણ્ણવાની ખટપટ મોગલો ચલાવી રહ્યા હતા. માંહોમાહે કુસંપ અને મોગલોની સ્વારીઓથી આ રાજ્યો ઘુર્ણુ થયાં હતાં. તેમના દરબારમાં દક્ષિણી અને પરદેશી એવા મુસલમાનોના બે પક્ષ પડ્યા હતા. એવી રીતે બધી બાબતોથી દુર્બલ થયાથી સ્વરક્ષણ માટે મહારાષ્ટ્રના શૂરવીર મરાઠા સરદારોની મદદ તેઓ લેતા. લશ્કરમાં મોટીમોટી જગાઓ મરાઠાઓને મળવા પામી હતી. મુલકની વસત્ત પછી બ્રાહ્મણ, દેશપાંડે અને મરાઠા દેશમુખો ભેગી કરતા. જમાખર્ચનો હિસાબ પછી દેશી બાપામાં રાખવામાં આવતો. પ્રસિદ્ધ મુરારાવ ધોરપડે અને શહાજી ભોંસલે પર વિજયપુર અને અહમદનગરના રાજાઓનો આધાર હતો. મરાઠા સરદાર મોટીમોટી ટુકડીઓના સેનાપતિ અને મોટા જગીરદારો હતા ઇ. સ. ૧૬૭૭માં નિજમશાહી ધૂળમાં મળી જવાથી શહાજીએ વિજયપુર દરબારમાં નોકરી લીધી. ધણાખરા કોટ તથા કિલ્લાઓ પર મુસલમાનો માત્ર નામનું જ પ્રભુત્વ ધરાવતા. તે બધા મરાઠા ભોંકોના જ હાથમાં હતા. સંખ્યકર્તાઓ મુસલમાની ધર્મના હોવાથી હિંદુઓ પર જીલમ થતો અને તેમને ધણા જીલમી કર પછી આપવા પડતા. ધર્મછળ અસહ્ય થવાથી મરાઠાઓમાં પ્રતિકાર કરવાની વૃત્તિ વધવા માંડી અને લડતું જ હોય તો મુસલમાનો માટે ન લડતાં સ્વરાજ્ય અને સ્વધર્મ માટે કેમ ન લડવું એવી વિભાસણમાં તેઓ પડ્યા.

દક્ષિણનો મુલક ડુંગરાળ અને કઠણ હોવાથી મુસલમાની સત્તા સારી રીતે જમી ન હતી. ડુંગરાળ પ્રદેશમાંના ધણાખરા કિલ્લા મરાઠાઓના તાબામાં હતા. ડુંગરમાંના કિલ્લાઓનો ઉપયોગ આસપાસના મુલક ઉપર દાબ બેસાડવા સારો થતો. આવા મુલકમાં રહેનારા મરાઠાઓ ખીજ કરતાં ખડતલ, ચપળ અને સાહસિક હતા. રાજકીય પરિસ્થિતિને લીધે તેમનામાં સૈનિકોના ગુણોનો વિકાસ પૂર્ણ થયો હતો. મુસલમાનો માટે મોગલો સાથે થએલા યુદ્ધ પ્રસંગમાં તેમને રાજકીય શિક્ષણ મળ્યું. મુસલમાની સૈન્યમાં ભરતી કરતી વખતે અસલ મુસલમાનો મળતા નહોં તેથી મરાઠાઓ જ લશ્કરમાં વધારે પ્રમાણમાં દાખલ થતા. આ રાજકીય બળ ઉપરાંત સમાજમાં ધર્મજગૃતિ કરી હિંદુત્વની ભાવના, સંગઠન, સ્વાભિમાન અને ચેતન ઉત્પન્ન કરવાનું કામ સાધુસંતો ધણા વર્ષથી કરતા હતા.

મુસલમાનોના માહોમાહેના કુસંપ અને અવ્યવસ્થા મરાઠાઓના લાભમાં હતાં. મરાઠા રાજદારી પુરોષોએ આ તકનો સારો લાભ લીધો. મુસલમાનો અમલમાં જૂની ગ્રામસંસ્થાઓ ખિનહરકતે ચાલતી તેથી આ સંસ્થાઓનો સ્વરાજ્ય સ્થાપનામાં સારો ઉપયોગ થયો. આ બધા કારણોમાં અનુકૂળ રાજકીય પરિસ્થિતિ એજ મુખ્ય કારણ હતું. મુસલમાની રાજ્યમાં શહાજીનું ઘણું વજન હતું અને તેનું ખીજ મરાઠા દેશમુખ અને સરદારો પર પણ સાઈ દબાણ હતું. એવી રીતે સ્વરાજ્ય સ્થાપન કરવા જૂમિકા તૈયાર હતી. આ બધી પરિસ્થિતિનો સ્વાતંત્ર્યના કામમાં યોગ્ય ઉપયોગ કરી લેનાર શિવાજી જેવો મુત્સદ્દી યોદ્ધો મળ્યાથી મરાઠી રાજ્ય સ્થાપન થવા પામ્યું.

Q. 63. Sketch very briefly the career and achievements of Shivaji.

ઉ:—જયપતિ શિવાજી મહારાજનો જન્મ ૧૯મી ફેબ્રુઆરી સને ૧૬૩૦માં થયો. તેમના બાલપણનું શિક્ષણ તેમની માતા જીજ્ઞાઈ અને ગુરુ દાદોજી કોંડદેવની દેખરેખ નીચે થયું. શહાજીની પુનાની જગીરનો વહીવટ દાદોજી કોંડદેવ જોતા. દાદોજી સાથે જગીરમાં ફરી શિવાજીએ મુલકી અને લશ્કરી કામની માહિતી મેળવી. નાનપણમાં જ શિવાજીએ પોતાની આસપાસ

વિશ્વાસ અને શૂર માળવાઓ બેગા કરી, આપણા હાથમાં રાજકીય સત્તા આવી વિના, હિંદુ ધર્મ પરનો જીલમ ઓછો થવાનો નથી, એવી તેમના મનમાં ખાત્રી કરી આપી. દાદાજીની હયાતીમાં તેણે તોરણા કિલ્લો જીતી સ્વરાજ્યની સ્થાપના કરી. પછી આસપાસના કિલ્લેદાર અને દેશમુખ-દેશપાંડે-દેસાઈ ને સામ દામ દંડાદિ ઉપાયોથી વશ કરી પોતાના કાર્યનું મહત્ત્વ તેમને સમજાવી દીધું. કિલ્લાઓના બળ ઉપર જ પોતે સત્તા જમાવી શકશે એમ જાણી તેણે જૂના કિલ્લા દુરસ્ત કર્યા અને કેટલાક નવા પણ બાંધ્યા.

એવી રીતે પોતાના રાજ્યમાં શિવાજીએ ધમાલ મચાવેલી જોઈ વિજયપુરના શાહે અફઝુલખાન, સિદ્દી, જોહર વગેરે નામાંકિત સરદારોને શિવાજીના હાડકાં ખોખરા કરવા મોકલ્યા; પણ શિવાજીએ તે બધાનું ન ગણકારતાં પોતે સ્વતંત્ર છે એમ વિજયપુરની સરકારને જણાવ્યું. છેવટે શહાજીની મારફતે વિજયપુર દરબારે શિવાજી જોડે સલાહ કરી (૧૬૬૨). આજ દરમ્યાન શિવાજીએ સિદ્ધિનો પરાજય કર્યો.

વિજયપુર સાથે સલાહ કર્યા બાદ શિવાજીએ મોગલ મુલક પર પોતાની નજર ફેરવી, અને તેમના મુલકમાંથી પુષ્કળ ખંડણી ઉધરાવી. આથી ઔરંગઝેબે સાહિસ્તખાનને મોકલ્યો. તેનો પણ પરાજય શિવાજીએ આલાકીથી કર્યો. પછી શિવાજીએ મોગલોનું ધનાઢય શહેર સુરત લૂટ્યું. ત્યારે ઔરંગઝેબે દિલ્લેરખાન અને જયસિંહને તેનો નાશ કરવા મોકલ્યા. આ બળવાન શત્રુ સામે આપણે ટકી શકીશું નહીં એમ જાણી શિવાજીએ મોગલો સાથે સલાહ કરી. ઔરંગઝેબે તેને દિલ્હી મળવા બોલાવ્યો. શિવાજી ગયો પણ ત્યાં બાદશાહે તેને કપટથી કેદ કર્યો. શિવાજીએ યુક્તિથી પોતાનો છુટકારો કરી લીધો. મહારાષ્ટ્રમાં પીછા આવ્યા બાદ તેણે ફરી મોગલો જોડે યુદ્ધ જાડી રાખ્યું અને હારેલો બધો મુલક પાછો મેળવ્યો. સુરત શહેર ફરીવાર લૂટ્યું અને સાલેર નજીક મોગલોનો પૂર્ણ પરાજય કર્યો. છેવટે બાદશાહે તેની સ્વતંત્રતાને સ્વીકારી શંભાજીના નામે જાગીર આપી (૧૬૭૨).

આજ અરસામાં વિજયપુર સાથે બીજું યુદ્ધ ઉદ્ભવ્યું. તેમાં તેમને સખત હાર ખવડાવી. ઇ. સ. ૧૬૭૪માં શિવાજીએ રાયગઢ મુકામે પોતાને

રાજ્યાભિષેક કરાવી લીધો અને મરાઠી રાજ્ય સ્થાપન થયું એમ જાહેર કર્યું. પછી બેત્રણ વર્ષ બાદ તે દક્ષિણ તરફ દિગ્વિજય કરવા નીકળ્યો. પહેલાં તેણે ગોવળકોંડાનો મુલક તાબામાં લઈ ત્યાંના રાજા જોડે મિત્રતા બાંધી અને પછી કર્ણાટક જીતી લઈ જીજી મુકામે કાયમનું રાજ્ય સ્થાપ્યું. તેણે વ્યંકોજની મુલાકાત લઈ તેને તેજેર રાજ્ય સોંપી દીધું. પછી તેણે વિજાપુર અને ગોવળકોંડાના રાજ્યોનું મોગલો સામે રક્ષણ કર્યું. આ મહેનતથી તે માંદો પડ્યો અને ઇ. સ. ૧૬૮૦માં સ્વર્ગવાસી થયો.

શિવાજીની યોગ્યતાનો ખીજો રાજા હિંદુસ્તાનમાં નિપજ્યો નથી. મુસલમાનોના પાસમાંથી સ્વદેશ અને સ્વધર્મનો છુટકારો કરી હિંદુ સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થાપ્યું એ તેનું મોટામાં મોટું કાર્ય છે. આ રાજ્યને દંડ કરવાને તેણે લશ્કર, કિલ્લાઓ, આરમાર વગેરેની યોજના કરી તથા દેશના રક્ષણાર્થે યોગ્ય રાજ્યવ્યવસ્થા નિર્માણ કરી તેણે પોતાનું નામ સદાને માટે અમર કર્યું છે. સ્વદેશાભિમાન અને સ્વધર્માભિમાન જાગૃત કરી સ્વદેશ-સેવાનું વ્રત તેણે મરાઠાઓને શિખવ્યું. રાજદારી કુતેહ, અતુલ પસંદગી, ધીરજ, સ્વધર્માભિમાન સ્વદેશાભિમાન, મનનું મોટાપણું તથા ઉદારતા વગેરે ગુણ તેને વિશે સદૈવ વસતા હતા.

Q. 64. Describe the civil and military administration of Shivaji.

ઉ:—શિવાજી મહારાજે સ્થાપન કરેલી રાજકીય સંસ્થાઓ ઉપરથી તેમની વિલક્ષણ બુદ્ધિ અને અનુપમ ગ્રંથણશક્તિ દેખાઈ આવે છે. આ જ સંસ્થાઓના બળે તેમણે અંગિકૃત કાર્યમાં યથા મેળવ્યો. આ જ સંસ્થાઓના બળે મહારાષ્ટ્ર પર જે જે સંકટો આવ્યા તે સંકટોમાંથી પાર પડી મોગલ સલ્તનતને હુકાવી તેમણે પોતાનું સ્વાતંત્ર્ય કાયમ રાખ્યું. આ સંસ્થાઓ પૈકી અષ્ટ પ્રધાનમંડળ એ પ્રમુખ સંસ્થા હતી. રાજ્યકારભારની સુમતતા માટે આઠ ખાતા પાડી દરેક ખાતું એકેક પ્રધાનને સોંપવામાં આવ્યું હતું. બધા પ્રધાનો પર રાજાનો પૂર્ણ અંકુશ હતો. કામના વિભાગ નીચે પ્રમાણે કર્યા:—

ન્યાય આપવા ગ્રામ પંચાયતો હતી જ અને તેમને જ આ કામ સુપ્રત કરવામાં આવ્યું હતું.

કિલ્લાઓ:—ડુંગરાળ અને મુલક તાબામાં રાખવા માટે કિલ્લા જેવું બીજું ઉત્કૃષ્ટ સાધન નહતું. કિલ્લાઓને લીધે આસપાસના મુલક ઉપર હુકમત ચલાવવા સહેલું પડતું તેથી જ શિવાજીએ અનેક ડુંગરી કિલ્લા બાંધ્યા અને જૂના સમાર્યા. કિલ્લામાં દારૂગોળા અને અનાજ પુષ્કળ ભરી રાખ્યાથી કિલ્લા લાંબા કાળ સુધી શત્રુના હાથમાં જતા નહીં. શત્રુ પાસેથી મેળવેલી લૂટ પણ સુરક્ષિતતાથી તેમાં રખાતી. તેથી જ કિલ્લા પરની વ્યવસ્થા તરફ શિવાજીએ વિશેષ ધ્યાન આપ્યું. કિલ્લાનો મુખ્ય અમલદાર મરાઠો હવાલદાર હોઈ તેના હાથ નીચે બ્રાહ્મણ સખનીસ અને પ્રજા કારખાનનીસ હતા. તેણે કામની જુદી જુદી વહેંચણી કરી. કિલ્લાઓના જુદા જુદા ખુરજોનું રક્ષણ અને બીજાં લશ્કરી સામાનની વ્યવસ્થા હવાલદાર કરતો. બ્રાહ્મણ સખનીસને દિવાની તથા મુલકી અધિકાર હતા. આસપાસના ગામડાં પર તે હુકમત ચલાવતો. પરંતુ કારખાનનીસના તાબામાં લશ્કરને માટે ધણા દારૂગોળા વગેરે હોઈ કિલ્લાની દુરસ્તીનું કામ તેને કરવું પડતું. ત્રણે જાતના લોકોને કામ વહેંચી દીધાથી દ્વેષભાવ રહ્યો જ નહીં. નીચેના જંગલોનું રક્ષણ વર્તણૂક આ કરતા.

લશ્કર અને આરમાર:—શિવાજીના લશ્કરના બે પ્રકાર હતા. ઘોડેસ્વાર અને પાયદળ. પાયદળ ધણું હતું. પાયદળમાં ધણાખરા ધાર્ડી અને કોકણ પ્રાંતના હેલકરી લોકો હતા. તરવાર, ઢાલ અને બાલા એ મુખ્ય શસ્ત્રો હતા. આ પાયદળની સહાયતાથી જ શિવાજી ડુંગરી કિલ્લાઓ જીતી શક્યો. દસ સિપાઈની ટોળી પર એક નાયક, એવી પાંચ ટોળી પર એક હવાલદાર, બે હવાલદાર ઉપર એક જમાદાર અને દસ જમાદાર ઉપર હજારી નામનો અધિકાર હતો એવા સાત હજારી મળી સરનોખતના હાથ નીચેના માવળી પવટણ બનતી.

ઘોડેસ્વારમાં શલેદાર અને બારગીર એમ બે વર્ગ હતા. પચીસ સ્વાર ઉપર એક હવાલદાર. પાંચ હવાલદારો પર એક જુમલેદાર, દસ

જીભલેદાર ઉપર ઓક સુબેદાર અને દસ સુબેદાર ઉપર પંચહજારી એવી અવસ્થા હતી. શિલેદાર ઉચ્ચ વર્ગનો તથા ધનાઢ્ય હોઈ, ઘોડા, દારૂગોળા, હથિયારો વગેરે તેની માલિકીના હતા. તેમને સરકાર તરફથી આસામી મળતી. બારગીર સરકારના પ્રત્યક્ષ નોકર હતા.

કોકણની સરહદનો અચાવ કરવા માટે તથા સિંદીની સત્તા તોડવા માટે શિવાજીએ દરીઆઈ કાફલો રાખ્યો. દરીઆ પર વહાણો રાખી તે પર પોતાની સત્તા સ્થાપવાનો તેનો વિચાર હતો. તેથી કોકણના ઠિલ્લાઓ તાબે કરી લઈ દરીઆ પર સત્તા જમાવવાની તેણે શરૂઆત કરી. કોલાબા તેના આરમારનું મુખ્ય થાણું હતું. પ્રથમ તેના કાફલો ૮૫ વહાણોનો હતો પણ તે પછી ૧૬૦ વહાણોનો થયો.

Q. 65 What were the means adopted by Shivaji to stabilise and to consolidate his Empire ?

ઉ:—See Q. 64.

Q. 66. What do you know of Shivaji as a general and as an administrator ?

ઉ:—શિવાજીએ બિઝપુરના સુલતાન અને મોગલ બાદશાહ સાથે યુદ્ધ કર્યા તે ઉપરથી સાબિત થાય છે કે તે ઉત્તમ સેનાપતિ હતો. સેનાપતિ અને આગેવાન થવા સાથે જ ગુણો આવશ્યક છે તે શિવાજીમાં સંપૂર્ણ રીતે જોવામાં આવતા હતા. તેનું ધૈર્ય અપાર હોઈ તેને પોતાનામાં જાજરો આત્મવિશ્વાસ હતો. તેનામાં વલક્ષણ શૌર્ય હતું. શત્રુઓ સાથે લડતી વખતે સેનાપતિમાં જ મુતસદીપણું હોવું જોઈએ તે પણ તેનામાં ખરપૂર હતું. તેની આકૃતિ બળ્ય અને લોકો ઉપર છાપ બેસાડે એવી હોવાથી તેને અનેક વિશ્વાસુ અનુયાયીઓ મળ્યા. તેણે અશિક્ષિત પરંતુ સહનશીલ, ચપળ અને વહાદાર એવા માવળા લોકોનું લશ્કર બનાવ્યું અને પ્રબળ શત્રુઓ સાથે લડીને સ્વરાજ્ય સ્થાપવાનું દુર્ઘટ કામ કરી બતાવ્યું. તે પોતાનું સૈન્ય ઝડપથી ધૃષ્ટિ સ્થળે ફેરવી શકતો અને શત્રુઓ

ઉપર ઓચિંતા છાપા મારવામાં તે ધણે કુશળ હતો. ઉધાગ્ર મેદાન ઉપર શત્રુ સાથે લડાઈ કરવાનું કામ પોતાના નાના લશ્કર માટે શક્ય નથી એવું સમજીને તેણે યુદ્ધમાં અત્યાનક છાપો મારવાની અને શત્રુ સૈન્યનો ધાસ આરો અને દાણોપાણી અટકાવીને શત્રુને નરમ કરવાની આજ્ઞા પદ્ધતિનો સ્વીકાર કર્યો. દુર્ગમ કિલ્લાઓનો આશ્રય લઈને તેણે વિજયપુરના સુલતાન અને મોગલ આદલાહને હંકાર્યા. અફઝુલખાનનો વધ, શાહીફતખાન ઉપર છાપો, પન્હાણાના કિલ્લાનો ઘેરો, સાલેરનું હુકમ અને કણ્ઠાટકની સ્વારી વગેરે પ્રસંગોમાં શિવાજીનું શૌર્ય અને સાહસ, મુત્સદ્દીપણું અને સેનાપતિપદ સારી રીતે જણાઈ આવે છે. સંકટના વખતે પોતાના જીવની પરવા ન કરતા તે સંકટને દૂર કરવા પ્રયત્નની પરાકાષ્ટા કરતો. (See Q. 64 for Shivaji as an administrator.)

Q. 67. What was the nature of the calamity that befell the Marathas after the death of Shivaji ? How did they face it ?

ઉ:—દક્ષિણ દેશ જતી આખા હિંદુસ્તાનમાં સામ્રાજ્ય મેળવવાની અને ઈસ્લામનો પ્રચાર કરવાની ઔરંગઝેબની મહત્ત્વાકાંક્ષા હતી શિવાજીની હયાતીમાં આ કાર્ય તે કરી શક્યો નહીં. શંભાજી ગાદી પર આવ્યા પછી પોતાની વિરૂદ્ધ કાવત્રું કરનાર કર્તબગાર માણસોનો વધ કરાવ્યો. તેથી થોડા માણસોને અભાવે રાજ્યમાં અવ્યવસ્થા ઉત્પન્ન થઈ અને વસુલ વખતસર મળતી નહીં તેથી ખજાનો ખાલી થયો. મરાઠાઓના કુસંપ અને આદવેરનો લાભ લેવાને તથા પોતાનો હેતુ સાધ્ય કરવાને એક જખરજસ્ત લશ્કર લઈ ઔરંગઝેબે દક્ષિણ તરફ કૂચ કરી. પ્રથમ શંભાજી સામે તે ટકી શક્યો નહીં તેથી તેણે પોતાની નજર વિજયપુર અને ગોવળકોંડ તરફ ફેરવી પરંતુ વ્યાસનાધીન શંભાજી આદલાહના હાથમાં સપડાયો. આદલાહે તેને રીખાવી રીખાવીને ઠાર કર્યો.

આ વાત સાંભળતાં જ મરાઠાઓ હિંમત હારી ગયા પરંતુ શંભાજીના વધથી તેમનામાં વેર લેવાની ભાવના જાગૃત થઈ અને ધર્મ અને સ્વતંત્રતાનું રક્ષણ કરવા તેમણે કમર કસી. ઔરંગઝેબ પાસે અફાટ સૈન્ય, અખુટ દ્રવ્ય

અને ઇતર સાધનો ખૂબ હતાં. આ તરફ શિવાજીએ શિખવેલી વ્યવસ્થા બાંગી પડેલી, કિલ્લાઓ નાદુરસ્ત સ્થિતિમાં, ખળળો ખાલી, શંભાજીનો વધ થએલો અને આપસમાં કલહથી ભંગાણુ પડેલું એવી મરાઠાઓની સ્થિતિ; તેમાં સુર્યાજી પિસાળ નામના માણસે વિશ્વાસઘાત કરી રાયગઢ કિલ્લો છતુને સ્વાધીન કર્યો. વિળપુર અને ગોવળકોડાના રાજ્યો નાશ પામવાથી ઔરંગઝેબનો બધો મારો એકલા મરાઠાઓ ઉપર પડ્યો. જેથી મરાઠાઓનો આધાર એવા ડુંગરી કિલ્લાઓ મોગલોએ હસ્તગત કર્યાં. મરાઠા સંસ્તનત અસ્ત પામશે કે શું એમ મરાઠાઓને ખ્હીક લાગવા માંડી. રાજરામ આ વખતે પન્હાળા કિલ્લા પર હતો. તેને કેદ કરવાને ઔરંગઝેબે લશ્કર મોકલ્યું પણ લાંથી તે છટક્યો અને કિલ્લે કિલ્લે રખડતો ફર્યો. પોતે મોગલોનો કેદી થાય તો સ્વરાજ્યરક્ષણ મુશ્કેલ થશે એમ વિચારી તેણે બધાના મતથી જીજી જવાનું ઠરાવ્યું. જતી વખતે તેણે રામચંદ્રપંત, આવડેકરને મહારાષ્ટ્રનો બંદોબસ્ત કરવાનું સોંપ્યું તથા સંતાજી અને ધનાજીને જીજી અને મહારાષ્ટ્રમાં ફરતા રહી મોગલોને ત્રાસ આપવાનું કામ સોંપ્યું. પોતાના વિશ્વાસુ માણસોને લઈ રાજરામ જીજી તરફ સ્વાના થયો. જીજી ગયા બાદ તેણે અષ્ટપ્રધાનની નિમણૂક કરી. પંત પ્રતિનિધિએ નવું પદ નિર્માણ કર્યું અને શિલેદાર અને સરધરોને ધનામ જગીર વજેરે પદવીઓ આપવાની શરૂઆત કરી. આ ધનામો મોગલાધના મુલકોમાં હોવાથી લાં ઘોટાળા ઉત્પન્ન થતા. ઔરંગઝેબે જીજીને ઘેરો પાલવા માટે જુલ્હી કારખાનને મોકલ્યો અને પોતે પન્હાળા સર કર્યો. રામચંદ્રપંત લાંથી છટક્યો અને કિલ્લાનું રક્ષણ કરવાને ઉશ્કેરણી આપતો ફરતો રહ્યો. મોગલોને ખોરાક મળે નહિ એવી તેણે મુક્તિઓ કરી. સંતાજી તથા ધનાજી મોગલોના મુલકમાંથી ચોથ સરદેશમુખી ઉપરાંત પાસદાણા પણ ઉધરાવવા લાગ્યા. જગીરો મળવાથી લોકોને વધારે ઉત્તેજન મળવા લાગ્યું. મરાઠાઓએ હુખી રીતે લઢીને મોગલોને કાયર કર્યાં. મોગલોનો મુલક તેમણે હુંટકાટ કરીને નિઃસત્વ કરી નાંખ્યો. ઉત્તર તરફથી આવતી સામગ્રી લૂંટી લીધી. મરાઠા ચપળ અને સહનશીલ હોવાથી ઔરંગઝેબના વિલાસી અને મિજાજખોર લશ્કરને ત્રાસ પહોંચવા

લાગ્યો અને તે કંટાળ્યું. રાજરામ જીજીથી જેમ તેમ પાછો આવ્યો અને તેણે સતારામાં ગાદી સ્થાપી. હવે યુદ્ધ ખુલા મેદાનમાં શરૂ થયું. ઇ. સ. ૧૭૦૦માં રાજરામ શ્રમ અને ત્રાસથી નવજવરનો ભોગ થઈ પડ્યો અને મરણ પામ્યો.

રાજરામના મરણથી મોગલો જોસમાં આવ્યા. કિલ્લા સર ચાય તો મરાઠાઓની શક્તિ એકદમ ઘટશે એમ વિચાર કરી ઔરંગઝેમે તે કામ પોતે માથે લીધું. સતારા, રાજગઢ, સિંહગઢ, પુરંદર વગેરે કિલ્લાઓ ઔરંગઝેમે હાથ કર્યા. રાજરામની સ્ત્રી તારાબાઈ બાહોશ હતી. તેણે પોતાના પતિની નીતિ જારી રાખી કિલ્લા પાછા મેળવવાનું કામ આગળ ચલાવ્યું. બાદશાહની પીઠ વળતાં જ મરાઠાઓ કિલ્લાઓ પાછા જીતી લેતા. ઔરંગઝેમ કંટાળી ગયો અને હતાશ થયો. તેની માંદગી વધી. અને તે અહમદનગરમાં જઈને રહ્યો. લાંબાં તં ઇ. સ. ૧૭૦૭માં મરણ પામ્યો. એવી રીતે મરાઠી સસ્તનત પર આવેલી વિપત્તિ મરાઠાઓએ મહાન પ્રયત્નથી અને ખંતથી દૂર કરી.

Q. 68. Describe the Maratha war of Independence.

ઉ:—See Q. 67.

Q. 69. Sketch briefly the career of Balaji and review his administration.

ઉ:—બાલાજી વિશ્વનાથ ભટ એ કોકણમાં આવેલા શ્રીવર્ધનનો તંસાદી હતો. સીદીના જીલ્લાથી કંટાળી તે ૧૬૮૦માં દેશમાં આવ્યો. બાલાજી પુરંદરની લાગવગથી તેને ધનાજી ઝમધવ પાસે નોકરી મળી. તેની હોશિયારી અને કર્તવ્યગારી જોઈ પોતાના હાથ નીચેના વતનનું મહેસુલ ભેગું કરવાનું કામ તેને સોંપ્યું. બાલાજી, પુના અને દોલતાબાદ પ્રાંતોનો સુબો હોવાનો પુરાવો પણ મળી આવ્યો છે. મરાઠી સસ્તનતની અંદરની સ્થિતિ અને કારભારનું ધોરણ તેણે સારી રીતે જાણી લીધાં હતાં. તારાબાઈ અને શાહુ વચ્ચેના ઝઘડામાં શાહુનો પક્ષ લેવો ઇચ્છે એમ તેણે ધનાજીને સમજાવ્યું. ધનાજીને સેનાપતિપદ પ્રાપ્ત થયા પછી રાજ્યના

મહેસુલનું કામ તેણે બાલાજીને સોંપ્યું. બનાજીના મરણ પછી વસુદેવનું બધું કામ બાલાજીના હાથનાં આવ્યું. ચંદ્રસેન નબવ તારાબાઈના પક્ષમાં ગયો. ઘોરાત, ખટાવકર, ચોહાણ વગેરે સરદારો શાહુ વિરુદ્ધ હુલ્લ કરવા લાગ્યા. શાહુની આવી કદેડી સ્થિતિમાં બાલાજીએ લશ્કર જમાવી શાહુનો પક્ષ બળવાન કર્યો અને બંડખોરોનો નાશ કર્યો. તેણે ખટાવકરનું બંડ જમાવ્યું. પ્રતિનિધિનો કેદમાંથી છુટકારો કરી તેને શાહુના પક્ષમાં મેળવ્યો. આરમારનો મુખ્ય અધિકારી આંત્રે, તારાબાઈને મળી જઈ સતારાપર સ્વારી કરવા લાગ્યો. આંત્રે પ્રબળ છે એમ જાણી બાલાજીએ તેને સમજવ્યો. કોકણના કિલ્લા અને આરમારના અધિકાર તેને જ પાછા સોંપ્યા. આંત્રેએ શાહુનું સ્વામીત્વ કબૂલ રાખ્યું. બાલાજીના આ કામથી સંતુષ્ટ થઈ શાહુએ તેને પેશ્વાપદ આપ્યું. (૧૭૧૪).

પ્રથમ બાલાજીએ મુખ્ય સરદાર અને જાગીરદાર વચ્ચેના સંબંધો નિકાલ કર્યો. શિસજીની અટકાવવાનું મંડળની પદ્ધતિનો અમલ આ ધામધુમના કાળમાં થયો નહોતો. શાહુ ગાદીએ આવ્યો તોપણ ઘોટાળો કાયમ જ હતો. સંકટથી બચવા રાજરામે મેગલોનો મુલક જીતનારાઓને જાગીરો આપવી શરૂ કરી. આથી મરાઠી રાજ્ય ટકયું પણ ઘોટાળો કાયમ રહ્યો. સરદારો સ્વતંત્ર થવા લાગ્યા. આ બધા મરાઠા સરદારોમાં એકમ ઉત્પન્ન કરી મધ્યવર્તી સત્તા વધારે બળવાન કરવાની કોશિષ બાલાજીએ કર્યાથી તે બધું મહત્ત્વ પામ્યો.

દિલ્લીના બાદશાહ પાસેથી સ્વરાજ્યની સનદ પ્રાપ્ત કરીને તેણે બોંસલે, દાબાડે, પવાર, પ્રતિનિધિ વગેરે સરદારોમાં સત્તા, જાગીર અને અધિકારની વહેંચણી કરી તેમને મધ્યવર્તી સત્તાને વફાદાર રહેવાની ફરજ પાડી. આ સરદારો પોતપોતાના મુલકમાં સ્વતંત્ર હતા તોપણ નીચેની શરતો તેમને પાળવી પડતી. (૧) સરદારોએ પોતપોતાના મુલકમાં લશ્કરી તથા મુલકની અમલ ચલાવવો (૨) છત્રપતિ અને મુખ્ય પ્રધાનના ફરમાન વગર પરરાજ્યો જોડે યુદ્ધ અગર તહનામું કરવું નહીં (૩) સરકારમાં ઠરાવેલી બંડખીની ભરતી કરવી (૪) જાગીરની ઉત્પન્નના હિસાબ સરકારી દરકદારને બતાવવો. આ પટાવતી પદ્ધતિનો ઉપયોગ રાજ્ય વિસ્તાર કરવામાં સારો થયો.

આ સરદારોના વતનો છત્રપતિની હદમાં હોવાથી તેઓ તેને નમીને રહેતા.

પછી બાલાજીએ હુસેનઅલીને મદદ કરી બાદશાહ પાસેથી દક્ષિણના છ પ્રાંતના ચોથ તથા સરદેશમુખીના હક મેળવ્યા. આથી મરાઠાઓની સત્તા કાયદાની રૂયે સ્થાપન થઈ. સરદેશમુખી અને ચોથના હકથી મરાઠાઓને મોગલ મુલકમાં કાર્ય કરવાની સારી તક મળી. શિવાજીને હેતુ બાલાજીએ ખર આણ્યો. મોગલ બાદશાહ પાસેથી સ્વરાજ્યની સનદ પ્રાપ્ત કર્યા બાદ તેણે વસુત્રની વ્યવસ્થા નીચે પ્રમાણે કરી:-

(૧) સરદેશમુખી, ભોંસલેનું ખાનગી વતન હોવાથી વસુલમાંથી ૧૦ ટકા તેમણે ગાદીના માલીકને આપવા (૨) સ્વરાજ્ય અને મોગલાઈ પ્રાંતોમાંની ચોથનો ૬ ભાગ રાજબાબત તરીકે સંજના ખર્ચ માટે આપવો. (૩) વધેલો ૬ મોકાસા પૈકી સાહોત્રા (સેંકડે છ) તથા નાડ ગૌડા (સેંકડે ત્રણ) એમ રાજ્ય પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે યોગ્ય માણસને આપવા. શેષ રહેલા ૬૬ જુદા જુદા સરદારોમાં જગીરી તરીકે વહેંચી આપવા. આ પ્રમાણે વ્યવસ્થા થવાથી મરાઠાઓની ખંડખોર વૃત્તિ શ્વમી ગઈ અને બધાને ઉત્તેજન મળ્યું.

છેવટે તેણે પુના પ્રાંત મોગલો પાસેથી કાઢી લઈ પોતાના તાબામાં લીધો. ખેતીને ઉત્તેજન આપ્યું. દેશમાં શાંતિ સ્થાપી. સરદારોને પર મુલકમાં કાર્ય કરવાને ક્ષેત્ર નિર્માણ કરી આપ્યું અને તેથી દેશમાં સુવ્યવસ્થા અને શાંતિ જળવવા મદદ થઈ. આમ મહત્વના કામો કરી બાલાજી વિશ્વનાથ ઇ. સ. ૧૭૨૦ માં સ્વર્ગવાસી થયો.

Q 70 Who were the opponents of Bajirao the Ist? How did he crush them.

ઉ:—પહેલા બાજીરાવને સ્વકીય અને પરકીય શત્રુઓ સાથે લડીને હિંદુપદ પાદશાહી સ્થાપવાનું મહાન કાર્ય કરવાનું હતું. પ્રતિનિધિ દબાડે, અને કોલ્હાપુરકર બાજીરાવના સ્વકીય શત્રુ હતા તેજ પ્રમાણે તેને મોગલ, નિઝામ, પોર્ટુગીઝ, અને સિદ્દી જેવા પરકીય શત્રુઓ સાથે લડવું પડ્યું. બાજીરાવે ચઢાવનું ધોરણ સ્વીકારીને મરાઠી સત્તા વધારી અને સાથે સાથે પોતાનું વર્યસ્વ સ્થાપન કર્યું. તેનું વધી પડેલું વર્યસ્વ સહન ન થવાથી પ્રતિનિધિ તેનો દ્વેષ કરવા લાગ્યો અને ગુપ્ત રીતે તેણે બાજીરાવના પરકીય

શત્રુઓને પણ મદદ કરી પરંતુ બાજીરાવની કર્તવ્યભારીને લીધે પ્રતિનિધિનું મહત્ત્વ પોતાની મેળે જ ધટી ગયું. ગુજરાત પ્રાંતની વ્યવસ્થા સેનાપતિ દાદાડેને સોંપવામાં આવી હતી. બાજીરાવે તેમાં હાથ બાંધ્યો ત્યારે દાદાડે બાજીરાવનો વિરોધી થયો. નિઝામ સાથે મળીને તેણે બાજીરાવ ઉપર ચઢાઈ કરી પરંતુ બાજીરાવે તેને ડમોઈ ગામ આગળ હરાવ્યો. નિઝામની ઉસ્કરણીથી કાલ્હાપુરના શંભાજીએ શાહુના રાજ્ય ઉપર સ્વારી કરી. નિઝામના અને મરાઠાના રાજ્યની સરહદ પાસે હોવાથી બન્ને વચ્ચે વારંવાર યુદ્ધ થતાં. તે જ પ્રમાણે નિઝામ સાથે યુદ્ધ કરવાનું બીજું કારણ એ હતું કે નિઝામ મરાઠાઓના ચોથાઈ અને સરદેશમુખીના હક્કો કબૂલ રાખતો નહીં અને તે શાહુ વિરુદ્ધ બીજા મરાઠા સરદારોને ઉસ્કરતો. (બાજીરાવે પોતાના બીજા શત્રુઓનો કેવી રીતે પરાજય કર્યો તેના જન્યાળ માટે પ્રશ્ન ૭૧મે જુઓ.)

Q. 71. What was the aim and policy of Bajiro. How did he extend the Maratha power?

ઉ:—બાપની સંમતિમાં ધણો કાળ ગાળ્યાથી બાજીરાવને રાજકારણ અને દેશની પરિસ્થિતિનો સારો ખ્યાલ હતો. બાપ સાથે તે દિલ્હી ગયો હતો. મોગલ સામ્રાજ્યનું બળ તેણે સારી રીતે પારખી લીધું હતું. બાલાજી વિશ્વનાથની કારકીર્દિમાં મરાઠાઓનો દિલ્હી દરબાર તેમજ ઉત્તરમાં પ્રવેશ થયો હતો જ. હિંદુ પાદશાહી સ્થાપન કરવાનું શિવાજીનું ધોરણ બાજીરાવે સ્વીકારી લીધું અને તે મુજબ તેણે ત્રીયે પ્રમાણે કાર્ય કરવાનું ઠરાવ્યું. ‘મોગલ પાદશાહી રૂપી વૃક્ષના મૂળમાં જ ધા કરવાથી ડાળીઓ તેમની મેળે જ તૂટી પડશે’ એમ યુક્તિ કરી પોતાનાં કાર્ય માટે તેણે શાહુની સંમતિ મેળવી શત્રુના મુલકની યુદ્ધભૂમિ કરીને તેને હરાવ કરવો અને પોતાના પ્રદેશમાં તેનો પગપેસારો ન થાય એમ કરવું એવું બાજીરાવે ઠરાવ્યું. રાજ્યનો વિસ્તાર કરવા માટે ચઢાઈનું જ ધોરણ રાખવું એમ તે માનતો અને શાહુને પણ તેણે તેવું જ સમજાવ્યું. પ્રથમ માળવા ઉપર સ્વારી કરી તેણે ચોથ વસુલ કરવાની શરૂઆત કરી. આ પછી ધોરણ તેના

પોતાના મનુષ્યોને ગમ્યું નહીં તોપણ તે બધાને તેણે મહત્ત કર્યા. અને તેમને વફાદાર, વિશ્વાસુ અને કર્તવ્યશીલ બનાવી પોતાનાં કાર્યમાં મદદ કરવાને તૈયાર કર્યા. માળવાને ભવિષ્યના ઉદ્યોગનો પાયો સમજીને તે ઠેકાણે તેણે સિંધિયા, હોલ્કર, પવાર વગેરે વફાદાર અને વિશ્વાસુ સરદારોને કામમને માટે મૂકી દીધા.

શંભાજી અને પ્રતિનિધિને વશ કરી નિજામે મરાઠાઓના ચોથ અને સરદેશમુખીના હક્ક પગ તળે કચડ્યાં. બાજીરાવે પાલખેડ નજીક નિજામના હાડકાં ખોખરાં કર્યા. નિજામે મરાઠાઓના હક્ક કપૂલ રાખ્યા. સને ૧૭૩૦માં સરખુલંદખાને મરાઠાઓની મદદ વડે ગુજરાતમાં પોતાની સત્તા જમાવી અને મરાઠાઓને ચોથનો હક બક્ષ્યો. કોલ્હાપુરનો શંભાજી ફરી શાહુના મુલકમાં તોફાન મચાવવા લાગ્યો. શાહુએ તેની વિરુદ્ધ પોતાના પ્રતિનિધિને મોકલી તેનો બંદોબસ્ત કર્યો. વારણા અને તુંગભદ્રા વચ્ચેનો મુલક શંભાજીને આપી તેને શાંત કર્યો. ગુજરાતમાં બાજીરાવે કરેલી ખટપટ દાબાડેને ગમી નહીં. નિજામની મદદ લઈ તે બાજીરાવ ઉપર ચઢી આવ્યો. બાજીરાવે તેનો ડબોઈ પાસે પરાજય કર્યો. આ પ્રમાણે પ્રતિનિધિ, કોલ્હાપુરનો શંભાજી તથા દાબાડેનો બંદોબસ્ત કરી બાજીરાવે ઉત્તર તરફનું કાર્ય ફરી હાથમાં લીધું. ઇ. સ. ૧૭૨૮ સુધી મરાઠાઓએ માળવા પર સ્વારી કરી તે પ્રાંત ધણોખરો તાબામાં લીધો. ઇંદોલખંડમાં છત્રસાલને મદદ કરીને તેણે ગાંસી પ્રાંત તથા બીજી જગીરો મેળવી. તેણે બાદશાહ પાસેથી કાયદેસર માળવાની સનદ મેળવવાની ઈચ્છાથી દિલ્હી સુધી સફર કરી. ત્યાં તેણે મોમલો પર હલ્લો કર્યો અને બ્યારે માળવાની સનદ અને તેર લાખ રૂપીઆ બાદશાહે આપવાના કપૂલ કર્યા ત્યારે તે પાછો ફર્યો. પણ માળવા અને ગુજરાત પ્રાંત નિજામને આપવાની શરતે બાદશાહે નિજામને બાજીરાવ પર મોકલ્યો. પણ બાજીરાવે નિજામને ભોપાળ નજીક અટકાવી તેને સખત હાર ખવડાવી. નિજામ તેને શરણે ગયો. તેણે મરાઠાઓને ચોથ અને સરદેશમુખીના હક્ક આપવાનું કપૂલ્યું અને બાદશાહ પાસેથી સનદો મેળવી આપવાનું વચન આપ્યું.

તેણે આંત્રેને મદદ આપીને સીદ્દીનો નાશ કર્યો. ચિમ્તળ અપ્પાએ મોટુંગીઝો પાસેની ઉત્તર-કોક્ષમાંની સત્તાનો અંત આણ્યો. પૂર્વમાં વરાહ અને નાગપુર પ્રાંત રઘુજી બોંસલેએ જીત્યા. રઘુજીએ પોતાની પરવાનગી વગર સ્વારીઓ કર્યાંથી બાજીરાવ તેના પર ગુસ્સે થયો પણ નિમ્નમને પ્રાણ્ય કરવાનો હતો તેથી તેણે રઘુજી સાથે સલાહ કરી. નાદીરશાહ હિંદુસ્તાનમાંથી પાછો ફર્યો ત્યારે બાજીરાવે ફરી એક મોટી સ્વારી કરવાની તૈયારી કરી પણ રસ્તામાં જ તે નર્મદા કિનારે ઇ. સ. ૧૭૪૦માં મરણ પામ્યો.

તેણે મરાઠી રાજ્યનો જે વિસ્તાર કર્યો એ જ તેના કર્તવ્યબાનનું ચિહ્ન છે. તે એક યોદ્ધા તેમજ રાજદ્વારી માણસ હતો. તે માણસને સારી પેઢે ઝાળખી શકતો. ગુજુવાન સરદારોને તેણે સારી સ્થિતિમાં મૂક્યા. તેનો બધા પર ધાક બેસતો. ગુપ્ત રીતે લઢવાની પદ્ધતિમાં તે નિષ્ણાત હતો. નિમ્નમને આજ પદ્ધતિથી તેણે કાયર કર્યો લશ્કરી કાવાદાવામાં તે બહોલ હતો. ચઢાઈનું ધોરણ સ્વીકારી હિંદુપદ પાદશાહીની કલ્પના તેણે ખરી કરી બતાવી.

Q. 72. How did Bajirao I and Balaji Vishwanath contribute to the growth of the Maratha power?

ઉ:—See Q. 70 and 71.

Q. 73. Write what you know of the rise of the Maratha families in the time of Bajirao I.

ઉ:—પહેલા બાજીરાવના સમયમાં જે જે મરાઠી કુટુંબોનો ઉદય થયો તેમાં સૌધિયા, હોલકર, ગાયકવાડ અને પવાર વિશેષ પ્રસિદ્ધ છે.

(૧) રાણોજી શીંદે:—સૌધીયાની ગાદીનો મૂળ સંસ્થાપક રાણોજી સતારા જિલ્લામાં કપહેરખેડનો મુખ્ય પટલ હતો. વિપત્તિમાં સપડ્યાથી તે બાલાજી વિશ્વનાથના સૈન્યમાં સામાન્ય ધોડેસ્વાર તરીકે નોકરીમાં રહ્યો. મધ્યથી બાજીરાવનો હજુરીયો થયો. તેની કર્તવ્યનિષ્ઠા અને વફાદારી જોઈને બાજીરાવનો મજા માનીતો થયો અને ત્યારથી તેનો ઉત્કર્ષ થયો. સૌધી

અને સાહસ વગેરે ગુણોને લીધે બાહુરાવની એક પામ્નાનો મુખ્ય નાયક થયો. બાહુરાવે તેને મહારાવ હોદ્દા સાથે માળવા મોકલ્યો. ત્યાં તેણે સ્વપરાક્રમથી મોટી નામના મેળવી અને મોટા સરદાર થયો. નિઝામ સાથે અંગ્રેજી દરેક લડાઈમાં તે હાજર હતો અને પોતાના પરાક્રમથી પોતાના માલીક બાહુરાવની મહેરબાની મેળવી નાના સાહેબ પેશ્વાના સમયમાં પણ તેણે મરાઠી રાજ્યની ઉત્તમ સેવા બજાવી. શૂર, વફાદાર અને મરાઠી રાજ્યનો એકનિષ્ઠ સેવક રાણોજી રાખૂની સેવા કરતા કરતા ૧૭૪૫માં મરણ પામ્યો.

(૨) મહારાવ હોદ્દાકર:—See Q.No. 91, Note No. 6.

(૩) દામાજી ગાયકવાડ:—ગાયકવાડ વંશનો સંસ્થાપક દામાજી ગાયકવાડ સેનાપતિ દામાડેના સૈન્યમાં સામાન્ય સિપાઈ હતો. ૧૭૨૦માં બાળાપુરની લડાઈમાં તેણે વિશેષ પરાક્રમ કરી બતાવ્યું; તેથી શાહુએ તેને સમશેર બહાદુરનો ખિતાબ આપી દુય્યમ સેનાપતિની જગ્યા આપી. ૧૭૩૧માં તે મરણ પામ્યો. તેના છોકરા પિત્રાજીને સરદારી મળી. તેણે પણ સ્વપરાક્રમથી ગુજરાતમાં પોતાનો અમલ બેસાડ્યો. બાહુરાવે દામાડેના વતી પિલાજીને ગુજરાત પ્રાંતમાં મુતાલીક નીમ્યો અને તેને સેનાખાસબેલની પદવી આપી. ૧૭૩૧માં પિત્રાજીનું ખૂન થવાથી તેનો પુત્ર દામાજી સરદાર થયો. ૧૭૩૪માં તેણે વડોદરા જીત્યું અને ત્યાં સ્વતંત્ર રીતે રાજ્ય કરવા લાગ્યો.

(૪) ઉદાજી પવાર:—બાલાજી વિશ્વનાથના સમયમાં પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યો. જ્યારે બાલાજી વિશ્વનાથ સ્વરાજ્ય, યોથ અને સરદેશમુખીની સનદો લાવવા દિલ્હી ગયો ત્યારે ઉદાજી તેની સાથે હતો. તેણે ગુજરાત અને માળવામાં લૂંટ ચલાવીને ત્યાં પોતાની સત્તા સ્થાપી અને ૧૭૨૪માં ધાર ગામે પોતાનું થાણું નાખ્યું. જ્યારે માળવામાં કાયમની ખંડણી વસુલ કરવાનો અધિકાર મરાઠાઓને પ્રાપ્ત થયો ત્યારે તે વસુલમાંથી દસ ટકા વસુલ ઉદાજીના ભાગમાં આવ્યું.

(૫) ગોવિંદચંત બુંદેલો:—એનો ઉદય પણ આજ કાળમાં થયો. બાહુરાવે બુંદેલખંડના છત્રસાલને મદદ કરીને બંગલોનો પરાજય કર્યો. ત્યારે છત્રસાલે બાહુરાવને ઝાંશી પાસેનો મુલક જહાંગીરીમાં આપ્યો.

બાહ્યરાવે આ જહાંગીરીની વ્યવસ્થા કરવાનું કામ હોશિયાર અને રાજકારણ-
કુશલ એવા એક ગરીબ બ્રાહ્મણને સોંપ્યું. તેજ ગૃહસ્થ આગળ ઉપર
આવિર્દંત શુંદેભે નામથી પ્રસિદ્ધ થયો.

Q. 74 What circumstances led to the third battle of Panipat? Account for the defeat of Marathas and state its affects.

ઉ:—જનપતિ શિવાજી મહારાજ તથા બાલાજી વિશ્વનાથનું હિંદુ
મહારાજ્ય સ્થાપવાનું ધ્યેય પહેલાં બાહ્યરાવે સ્પષ્ટ રીતે બર આપ્યું. ગુજરાત,
માળવા વગેરે નર્મદા નદી પરના મુઝફ્ફામાં મેળવેલાં ચોથ અને સરદેશમુખીના
અધિકારના બળે ઉત્તરમાં રાજ્યવિસ્તાર કરવા માટે તેણે પોતાના
સરદારો કાયમને માટે મૂક્યા. હિંદુ મહારાજ્ય સ્થાપવાનું ધોરણ નાના
સાહેબ પેશ્વાએ શાહુના મૃત્યુ પછી જારી રાખ્યું. મોગલ સત્તા દુર્બળ
થયાથી મરાઠાઓની સત્તા ઉત્તરમાં સારી પેઠે જમી. ઇ. સ. ૧૭૫૧ માં
સફદર જંગ વજીરે ઉરફશાહા શાહિલાઓનું બંડ મરાઠા શોકાની મદદ વડે
જમાવ્યું. તેના બદલામાં તેણે ઠૂઠા, મુલતાન, રજપૂતાના અને શાહિજખંડમાં
ચોથ વસુદ્ધ કરવાનો હક્ક મરાઠાઓને આપ્યો. શાહિલા અને
પહાણીથી રક્ષણ કરવાનું કામ મરાઠાઓ જ કરવા લાગ્યા. પણ આ જોખ-
મદારીના કામે મરાઠાઓને મળ્યાથી તેમની અડચણો વધી અને બંધવિબ્ધનો
આણીપતનો ધનધોર પ્રસંગ ઉદ્ભવ્યો.

મરાઠાઓનું દિલ્હીદરબારમાં જામેલું વજન તેમના શત્રુઓને ખુંચ્યું.
તેમણે મરાઠાઓ વિરુદ્ધ ઐક્ય કરી તેમનો નાશ કરવાનો ઘાટ ધડચો
અને અહમદશાહ અબદેઅલીને આમંત્રણ કર્યું. ઇ. સ. ૧૭૫૧માં અબદેઅ-
લીએ શાહિલાઓનો પક્ષ લઈ મુલતાન લાહોર વગેરે શાહી ચાણાં
કમળમાં લીધાં. ઉપર કહેલા કરાર પ્રમાણે આ ચાણાં પાછા લેવાની
જોખમદારી મરાઠાઓને માથે હતી અને તે પાર પાડવા માટે રઘુનાથ-
રાવને પેશ્વાએ ઉત્તર તરફ રવાના કર્યો. રાધોબાએ અમદાવાદ કમળે કર્યું
અને દિલ્હી તરફ દૂર કરી ત્યાં પોતાની સત્તા સ્થાપી.
યજ્ઞબ્રાત હાથમાંથી છટક્યો અને પોતે કરેલી વ્યવસ્થા મરાઠાઓએ

મુળમાં મેળવી તેથી ચિઝાઈ લઈ અખદેઅલીએ ઇ. સ. ૧૭૫૫ માં ફરિદ્દહી પર સ્વારી કરી અને શહેરમાં લૂટફાટ કરી. જતી વખતે દિલ્હીમાં પોતાના અધિકારી નીમ્યા અને લાહોર તથા મુલતાન પ્રાંતો પર પોતાના પુત્ર તૈમુરશાહને સુઆ તરીકે નીમ્યો.

દિલ્હીમાં મરાઠાઓની સત્તા જમાવવા અને નજીબખાન શાહિલાનો બંદોબસ્ત કરવા રાધોઆ ફરી ઉત્તરમાં ગયો. તેણે લાહોર અને મુલતાન જીત્યાં અને અખદેઅલીની સત્તાનું ઉચ્ચાટન કર્યું. તેણે અટક સુધી પોતાનો અમલ બેસાડ્યો અને પાછો ફર્યો. હિંદના તીર્થયાત્રાનાં સ્થળો છોડાવવા નજીબખાનનો નાશ કરવાનાં તથા બંગાળા પર સ્વારી કરવાનાં કામો પેશ્વાએ દત્તાજી સીધિયાને સોંપ્યાં. આના પહેલાં જ સીધિયાએ પોતાની સત્તા રજપૂતાનામાં જમાવી હતી.

મરાઠાઓની સત્તા દિલ્હીમાં કાયમનું સ્થાન મેળવશે એવું લાગ્યાથી નજીબ અને બાદશાહે ફરી અખદેઅલીને આમંત્રણ કર્યું. આ તરફ નજીબે દત્તાજીને મદદ આપવાની બૂલથાપો આપી તેને અથડાવ્યો. નજીબનો નાશ કરવાને દત્તાજીએ શાહિલબંડમાં પ્રવેશ કર્યો એટલામાં અખદેઅલી ઉપરથી ચઢી આવ્યો. તેની અને સિધિયા વચ્ચે જમના નદીના કિનારા ઉપર બહાઉનના ઘાટ પર યુદ્ધ થયું. તેમાં દત્તાજી પડ્યો. પેશ્વાને આ ખબર મળતાં જ તેણે ૫૦૦૦૦ સૈન્ય સાથે સદાશીવરાવ બાઉને અખદેઅલીને હરાવવા માટે મોકલ્યો. ઉત્તરમાં ગોવિંદપંત છુંદેલેને સુગ્ગઉદૌલાને પોતાના પક્ષમાં મેળવી લેવા માટે કહેણ મોકલ્યું; પણ નજીબખાનના કાવત્રાંથી સુગ્ગઉદૌલા અખદેઅલીના પક્ષમાં ગયો. આ તરફ સદાશીવરાવે દિલ્હી કબજે કર્યું અને આગળ વધી અખદેઅલીને હાંકા કાઢવા કુંજારનું થાણું સર કર્યું. ટુંકમાં આ ઝગડો હિંદુ તથા મુસલમાન પૈકી કોના હાથમાં હિંદની સત્તા જવાની છે તે બદલ હતો. હિંદુઓની સામ્રાજ્યસ્થાપના સાથે હિંદુઓના પવિત્ર તીર્થસ્થેત્રોનો છુટકારો કરવા એ આકાંક્ષા તો હતી જ.

મરાઠાઓએ કુંજપુરા લઈ અખદેઅલીને દોઆબમાં ધેરવાનો પ્રયત્ન કર્યો. પણ અખદેઅલી ચતુરાઈથી જમના પાર ગયો. મરાઠાઓએ તેને અટકાવ્યો ત્યારે એ તેમની મોટી બૂલ શર્હ કુંજપુરા અને દિલ્હી વચ્ચે અખદેઅલી

અવળી નાખી. મરાઠાઓનો સ્વદેશ સાચેનો સંબંધ તોડ્યો અને તેઓ લુપ્ત-
મંશના ભોગ થઈ પડ્યા. ગોવિંદપંત યુદ્ધેએ અખદેઅલીનો ખોરાક અટકાવવાની
તળવીજ કરી નહીં. ઉલટું મરાઠાઓને જ ખોરાક મળતો બંધ થઈ તેઓ
ફસાઈ પડ્યા. સદાશીવરાવ બાઉ અખદેઅલીના હુમલાની છેવટ સુધી રાહ
જોઈ બેઠો એ તેની મહાન જૂલ થઈ. સદાશીવરાવે હુમલો કરવો જોઈતો
હતો. સંકટસમયે જરૂર પડે એટલા માટે તેણે તાબું સૈન્ય રાખ્યું નહીં.
વિશ્વાસરાવ મરાયાથી તે યાદોમ કરી રણમાં ધસ્યો અને અદસ્ય થયો.
તેથી મરાઠાઓમાં બંગાણ પડ્યું. અણીની વખતે અખદેઅલીએ તાબું
સૈન્ય આપ્યાથી મરાઠાઓ ટકી શક્યા નહીં.

આ યુદ્ધમાં મનુષ્યસંહાર ભયંકર થયો. એક પેઢી કપાઈ ગઈ.
અનુભવી યોદ્ધાઓ પડ્યા. આ યુદ્ધથી મરાઠાઓનો ઉત્તર તરફનો ઉદ્યોગ
કટલીક મુદત માટે બંધ પડ્યો. મુસલમાનોને પણ કાંઈ લાભ થયો નહીં.
બાદશાહી નિર્માલ્ય જ રહી. મરાઠા અને મોગલ બન્ને હતબલ રહ્યા અને
અંગ્રેજો ફાવ્યા. મરાઠાઓ ખુલા મેદાનમાં લડતાં પાછી પાની કરતા નથી
એમ સિદ્ધ થયું. મરાઠાઓમાં પહેલાનું શૌર્ય અને એકતાની ભાવના રહી
નહીં; અને તેથી મરાઠાઓનો ભાગ્યરવિ અસ્તાયજ તરફ જવા લાગ્યો.

Q. 75. "During the reign of Balaji Bajirao the Maratha power attained its greatest limits and received its crushing blow." Explain the statement.

ઉ:—See Q. No. 76.

Q. 76. Describe the main features of the history of the Marathas from the accession of Balaji Bajirao to the third battle of Panipat.

ઉ:—પહેલા બાજીરાવે હિંદુપદપાદશાહી સ્થાપવાનું ધ્યેય પોતાની
નજર આગળ રાખીને યુજરાત અને માળવામાં ચોશાક અને સરદેશમુખીના
હકના જરૂર રાખ્ય વિસ્તાર કરવાના હેતુથી પોતાના સરદારો રાખ્યા
હતા નાના સાહેબે પણ તે નીતિનું અવલંબન કરવાનું ઠરાવ્યું.
બાદશાહના તરફથી બંગાલના સુબેદાર અલવર્દીખાનને રાષ્ટ્રો જોડાવવા

વિરુદ્ધ કરીને બાદશાહ પાસેથી ૧૭૪૨માં માળવાની સનદ મેળવી અને આજીરાવતું અર્ધું રહેલું કામ પૂરું કર્યું. તે પછીના ચાર પાંચ વરસો તેણે અંદરના સ્તુઓનો પરાજય કરવામાં માળવા પડ્યા. ૧૭૪૯માં શાહુ છત્રપતિ અને પામવાથી મરાઠી રાજ્યમાં ધણો જ મોટો ફેરફાર થઈ રાજ્ય કારભારને બીજું જ સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થયું. રામરાજને માઠી પર ભેસાડીને બધો અધિકાર વંશપરંપરા પેશ્વાઓએ પોતાની પાસે રાખ્યો એવું મૃત્યુપત્રમાં શાહુએ લખી રાખ્યું હતું. રામરાજ કર્તવ્યહિન અને નાલાયક નીકળવાથી સર્વ વહીવટ પેશ્વાઓના હાથમાં આવી તેઓ સર્વ સત્તાધીશ બન્યા. નાના સાહેબે રાજગાદી સતારાથી બદલી પુનામાં કરી અને આગળ ઉપર પુના મરાઠાઓની રાજધાની થઈ. જૂનું ભાંગવું નહીં અને નવું કરવું નહિ એવી શાહુની આજ્ઞા હોવાથી પોતાના વિરોધીઓને શાસન કરવાનો અધિકાર પેશ્વાઓ પાસે રહ્યો નહીં. સરદારો અને પ્રધાનો જે નમ્રતા છત્રપતિ તરફ દેખાડતા તેવી નમ્રતા પેશ્વાઓ તરફ દેખાડતા બંધ થયા. આથી તેમની પ્રતિષ્ઠા ઓછી થઈ.

તારાબાઈ, પ્રતિનિધિ, ગાયકવાડ વગેરે અંતર્ય વિરોધીઓને હતવીર્ય કર્યા પછી નાનાસાહેબે હિંદુપદ પાદશાહી સ્થાપન કરવાનું માથે લીધેલું કાર્ય જોસબેર ચાલું કર્યું. ઇ. સ. ૧૭૫૦થી ૧૭૬૧ સુધીમાં મરાઠી સામ્રાજ્યનો વિસ્તાર દક્ષિણ અને ઉત્તર હિંદુસ્થાનમાં ઝપાટાથી થઈ હિંદુપદ પાદશાહી સ્થાપન કરશે એવો રંગ દેખાવા લાગ્યો. ચોથાઈ અને સરદેશમુખીના હક્કના જોર પર તેઓથી રાજ્યવિસ્તાર આટલી સહેલાઈથી થઈ શક્યો. પોતાનો હેતુ સાધવા માટે નાના સાહેબે જે કામો કર્યા તેના ત્રણ ભાગ પડી શકે છે: (૧) નિઝામનો પરાજય (૨) કર્ણાટકમાંનું કાર્ય અને (૩) ઉત્તર હિંદુસ્થાનમાં મરાઠી સત્તાનો પ્રચાર. દરેક વખતે નિજામને મરાઠાઓ આગળ પાછું. હઠવું પડ્યું. ૧૭૫૨માં બાલકી આગળ લડાઈ થઈ તેમાં નિઝામ શરણ આપ્યો. ઇ. સ. ૧૭૬૦માં સદાશીવરાવ બાકીએ તો હંદગીર આગળ નિજામને પૂરેપૂરો હરાવી નીજામની ધણી ખરી સત્તા લઈ લીધી. આ વખતે મરાઠાઓને નિજામનો ૬૦ લાખ ઉત્પાદનો મુલક, અને અશીરમદ અને દોલતાબાદ અને નગરના કિલ્લાઓ મળ્યા. નાનાસાહેબે કર્ણાટક

પર અનેક સ્વારીઓ કરીને સાવનૂર, ખેદનૂર, ચિમદુર્ગ, સૌધે વગેરે સંસ્થા-
નિકાને પોતાના માંડલિકા બનાવ્યા. આ યુદ્ધથી મરાઠા રાજ્યની હદ જે
કુખ્યા સુધી હતી તે તુમબદ્રા સુધી પહોંચી. ઇ. સ. ૧૭૫૭માં મરાઠા-
ઓએ શ્રીરંગપદ્મને ધેરો લાવ્યો. મહેસુરના નંદરાજાએ ૫ લાખ રૂપીઆ
અને ૧૪ મહાલો મરાઠાઓને આપી દીધા. રઘુજી ભોંસલેએ બંગાળ,
બિહાર, અને ઝોરીસામાં પોતાની સત્તા બેસાડી ખંડણી વસુલ કરવાને
ઉદ્દેશ કર્યો. નાનાસાહેબની કારકીર્દિમાં મરાઠાઓનો દિલ્હી દરબારમાં
પ્રવેશ થઈ તેમને ઉત્તર હિંદુસ્થાનમાંનો રાજ્યવિસ્તાર વધતો ગયો.
(For further details see Q. 74, first 3 paras).

અયોધ્યા સિવાય આખો હિંદુસ્થાન મરાઠાઓના અમલ નીચે આવ્યો.
આ અગીઆર વરસની મુદતમાં મરાઠાઓની સત્તા વૈભવના શિખરે
પહોંચી અને મરાઠાઓ હિંદુપદ્ધતિમાંથી સ્થાપન કરશે એવો રંગ દેખાવા
લાગ્યો. પરંતુ પાણીપતના પરાજયથી મરાઠી રાજ્યને જળરજસ્ત ધકકો
લાગ્યો ને તેમનો વૈભવસૂર્ય અસ્તાચળે નમવા લાગ્યો.

Q. 77. What was the change in the character of the Maratha Government in 1749? How did it affect its growth?

ઉ:—See Q. No. 76.

Q. 78. State how Madhavrao I revived the glory of the Maratha power. Review his administration.

ઉ:—પાણીપતના યુદ્ધથી મરાઠાઓની સત્તા ઓછી થઈ. દિલ્હી
દરબારમાં રોહિલા લોકોએ પોતાનું વજન વધાર્યું. અંતર્વેદીમાંની મારાઠાઓની
સત્તા નાશ પામી. જટ, રોહિલા, છુંદેલ, રજપૂત વગેરે મરાઠાઓની
સામે થયા. તેમણે પોતાના મુલક પાછા જીતી લીધા. પાણીપતના યુદ્ધથી
મરાઠાઓ હતવીર બન્યા. અનુભવી યોદ્ધાઓ, ઉત્તમોત્તમ રાજદારી માણસો
અને કર્તવ્યશાળી નરો પાણીપતમાં મરાઠા. આ દરમ્યાન અનુભવહીન
માધવરાવ પેશ્વાપદે આવેલો જણી નિજામે મરાઠાઓ ઉપર સ્વારી કરી.

હૈદરે કૃષ્ણા નદી સુધીનો મુલક આળી લૂંટીને ઉજ્જડ કર્યો. રાઘોબાએ સખ્યનો હિસ્સો માંગી ગૃહકલહ આરંભ્યો. જનોજી ભોંસલેએ નિકામની મદદથી બહારવટું આરંભ્યું. આવી પરિસ્થિતિમાં માધવરાવે શૌર્ય, પરાક્રમ અને હડાપણથી રસ્તો શોધી કાઢ્યો. તેણે નવા માણસો એકઠા કર્યા અને તેમની સહાયથી મરાઠાઓની અવ્યવસ્થિત સ્થિતિ સુધારી. પશ્ચીપતને અપયશ ઘોઘી કાઢ્યો. મરાઠાઓની આખર પહેલાંની માફક વધારી અને રાજ્યમાં દઢતા આણી. આથી બધા પેશ્વામાં તેને ઉચ્ચ સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે.

શરૂઆતમાં માધવરાવને નિજમને ઠેકાણે લાવવો પડ્યો. નિજમને રાઘોબા, પ્રતિનિધિ અને જનોજીની સહાયથી માધવરાવ સાથે ઝગડો આરંભ્યો. પણ રાક્ષસલુવન પાસે માધવરાવે તેને સખ્ત હાર ખવડાવી, (૧૭૬૩). આ યુદ્ધ માધવરાવની કર્તવ્યગારીની સાક્ષી આપે છે. પછી માધવરાવે પોતાના કર્ણાટક પ્રાંતમાં લૂંટફાટ કરતા હૈદર તરફ પોતાની નજર ફેરવી બે ત્રણ યુદ્ધો કરી તેણે તેના હાડકાં સારી પેઠે ખોખરાં કર્યા અને શિરાજીના વખતમાં કર્ણાટકની જે હદ હતી તે ઠરાવી લીધી. જનોજી ભોંસલે નિજમ સાથે સામેલ થયો હતો તેથી માધવરાવે તેના પર ચઢાઈ કરી તેનો પરાજય કર્યો. પેશ્વાની પરવાનગી સિવાય નિજમ અને અંગ્રેજોને જોડે મિત્રતા બાંધવી નહીં એમ તેની પાસેથી કબૂલ કરાવ્યું.

રાઘોબાએ પ્રથમથી જ પિતરાઈપણું કરવા માંડ્યું; પરંતુ માધવરાવે સુલેહશાંતિથી તે પ્રશ્નનો નિકાલ કર્યો. દક્ષિણમાં શાંત વાતાવરણ થયા પછી પઠાણ, જટ, રોહિલા વગેરે ભોકાનો પરાજય કરવાને તેણે રાઘોબાને ઉત્તર તરફ રવાના કર્યો. પણ ત્યાં તે વિશેષ કાર્ય કરી શક્યો નહીં. તે પછી માધવરાવ અને રાઘોબા વચ્ચે અણબનાવ થઈ રાઘોબાએ બંડ કર્યું પણ માધવરાવે તેને કેદ કરી તેનો કાયમ માટે બંદોબસ્ત કરી નાંખ્યો.

પછી તેણે રામચંદ્રપંત કાનડેને ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં મોકલ્યો. તેણે સિંધિયા-હોલકરની મદદથી ધુંદેલા, જટ અને રજપૂતોનો પૂર્ણ બંદોબસ્ત કર્યો અને તેમની પાસેથી ખંડણી ઉધરાવી. આ હકીકત સાંભળી નજર

જાખાન મળરપો અને તેણે મરાઠાઓ જોડે સલાહ કરી. પછી મરાઠાઓએ ફોઆબ લૂંટી ઉગ્ગડ કર્યો. દિલ્હી તાખામાં લીધું અને શાહઆલમ બાદશાહને તખ્તનશીન કર્યો. પાણીપતના યુદ્ધ પહેલાં મરાઠાનાં તાખામાં જે જાગીરા હતી તે તેમને પાછી મળી, બાકી રહેલી ચોથ મળી અને બાદશાહીનું રક્ષણ કરવાની જવાબદારી ફરી તેમને માથે પડી. મરાઠાઓએ રોહિલાઓનો રોહિલખંડ ઉગ્ગડ કર્યો અને રોહિલાઓનો પૂર્ણ નાશ કરી પાણીપતનું વેર લીધું.

માધવરાવ ઉદયશીલ, ન્યાયશીલ અને સ્વાભિમાની હતો. પોતે રાષ્ટ્રનો સેવક છે એમ ભાવના રાખતો. તેણે મહાલના હિસાબ તપાસવાનું કામ જોરથી શરૂ કર્યું અને લાંચ ખાનારા મામલતદારોને કડક શાસન કર્યું. તેણે નિયમ અને ધારા ધડી આંતરવ્યવસ્થા સુધારી. વેઠની પદ્ધતિ કાયદાથી બંધ કરી રૈયતને ત્રાસમાંથી બચાવી. રામશાસ્ત્રી જેવા કરારી અને નિરપૃહી માણસને મુખ્ય ન્યાયાધીશ નીમી ન્યાયખાતું સુધાર્યું. તે ન્યાયના કામમાં કોઈની પણ શરમ રાખતો નહોતો. માધવરાવનો સ્વભાવ કડક અને નિશ્ચયી હોવાથી મોટા મોટા અધિકારીઓ પણ તેનાથી ખીતા. તેનું વલણ કડક હતું. મહાદળને પણ પોતાનો હુકમ અમાન્ય કર્યા બદલ તેણે ધમકી આપી. ગુપ્ત ખખર મેળવવામાં પણ તે ધણો ચાલાક હતો. અવ્યવસ્થિત સ્થિતિ બદલીને તેણે રાજકારભારમાં એક વહીવટ દાખલ કર્યો. આ પ્રતાપશાળી પેશ્વા મરાઠી સામ્રાજ્યની અપૂર્વ અને અનુપમ સેવા બજાવી ઇ. સ. ૧૭૭૨માં ધણી નાની ઉંમરે કાળવશ થયો.

Q. 79. After the failure at Panipat the power rose brilliantly out of its ashes. How do you explain the failure & the consequent rise of the Marathas ?

ઉ.—See Q. Nos. 74 & 78.

Q. 80. Sketch briefly the career and achievements of Mahadji Sindhia.

ઉ:—સીધીઆ કુળનો સંસ્થાપક રાણોજી મહાદજી, રાણોજીનો દસીપુત્ર હતો. સીધીઆ કુળની ઔરસ સંપત્તિ ઇ.સ. ૧૭૬૧ના પાણીપતના યુદ્ધમાં નાશ પામી તેથી મહાદજીના જ હાથમાં સીધીઆનું સ્વામીત્વ આવ્યું. લઠાઈ પછી થએલી નાસનાગમાં એક પક્ષે મહાદજી પાછળ પડી તેનો એક પગ કાપી નાખ્યો. આ ખોડ તેને હંમેશાં દુઃખ દેતી. એક પક્ષે આપણા પર આ દુઃખ આવ્યું એ વિચારથી તેમનો પરાજય કરવા તે હંમેશાં ટપી રહેતો. મહાદજીના નસીબે આવી સંધી થોડીવારમાં જ મળી. ઇ. સ. ૧૭૬૮માં માધવરાવ પેશ્વાએ વિશાળ કૃષ્ણ ખીનીવાલે અને રામચંદ્રપંત કાનડેને પાણીપતનું ક્લંક ધોઈ નાંખવા મોકલ્યો. મહાદજીએ તેમને સારી મદદ કરી જાટ, રૌહિલા તથા અફઘાનોને સારી શિક્ષા કરી. ઇ. સ. ૧૭૭૧માં મહાદજીએ ગંગા અને જમના નદી વચ્ચેના દોઆખમાં પ્રવેશ કરી તે પ્રદેશ પર પોતાનું સ્વામીત્વ સ્થાપ્યું અને ખુદ મોગલ બાદશાહને પોતાના હાથમાંના રમકડાં જેવો બનાવ્યો. આ બધી ખટપટમાં મહાદજીને કીર્તિ, મુલક અને મહત્તા પ્રાપ્ત થયાં. ઉત્તર હિંદમાં તેનો ધાક બેઠો. આ દરમ્યાન બંગાળમાં અંગ્રેજો પ્રબળ થવા લાગ્યા હતા. તેમનું બળ તેમની ક્વાયતી સેનામાં છે એમ જાણી તેણે એક ઉત્તમ સેના તૈયાર કરી. ઇ. સ. ૧૭૭૮માં મરાઠી પહેલા વિગ્રહમાં એ ફ્રાન્સની મદદથી મહાદજીએ અંગ્રેજોને વડગાવ આગળ હાર ખવડાવી હતી.

તરત જ અંગ્રેજ ગવર્નર વૉરન હેસ્ટીંગ્સ મહાદજીનું સામર્થ્ય ઓળખી ગયો. તેને મોટાપણું આપી સાલબાઈ મુકામે તેણે તહનામું કર્યું અને પોતાની ફજેતી થતી અટકાવી. દક્ષિણમાં વેશધારી સદાશીવરાવનું બંડ અને મોરોપંતનું કારસ્થાન તથા કોલ્હાપુરના રાજાને હરાવવામાં મહાદજીએ નાના ફઝનવીસને સારી મદદ કરી હતી. એવી રીતે દક્ષિણમાં મરાઠાઓને યશ પ્રાપ્ત થયો અને તે યશમાં મહાદજીનો મોટો હિસ્સો છે એવા સ્વાર્થી વિચાર તેના મનમાં આવતા એ વાત નાકબૂલ કરી શકાય એમ નથી.

સાલબાઈનું તહનામું થયા બાદ દિલ્હીમાં બે પક્ષો પડી તેમની વચ્ચે હરિકાઈ થવા લાગી. મહાદજી એકદમ દિલ્હી તરફ ગયો. બલિષ્ઠ શત્રુને શિક્ષા કરી દિલ્હીમાં પોતાનું મહત્ત્વ સ્થાપ્યું, ઇ. સ. ૧૭૮૪. પણ આ

સ્થાપનામાં પૈસા ધણા ખર્ચાયા. તેના લશ્કરનો પગાર આપવાને તેણે મુસલમાન સરદારોની જગીરો જપ્ત કરી. રંજપુતો પાસેથી પણ જમીની ખંડણી ઉધરાવી. તેથી બધા ચિદાઈ જઈ મહાદ્વજ વિરુદ્ધ થયા. દિલ્હી તેના હાથમાંથી ગયું (ઇ. સ. ૧૭૮૪). પણ આ સમયે ડી બ્રાઈન અને પેરોન જેવા ફ્રેંચ સેનાનાયકોએ તૈયાર કરેલું લશ્કર તેને ઉપયોગી થઈ પડ્યું અને તેણે ફરી એક વાર દિલ્હી કબજે કરી પોતાનું વર્ચસ્વ કાયમ રાખ્યું.

છેવટે ઇ. સ. ૧૭૯૨માં શાહઆલમે આપેલા વકીલ-ઈ-મુતાલિકના વસ્ત્રો પેશ્વાને આપવાને બહાને, પણ ખરી રીતે પોતાના વૈભવથી પેશ્વાને ચકિત કરવા માટે તે પુને ગયો. પુનાની બહાર તેણે છાવણી નાંખી. બાદશાહી દરબાર બરાયો અને મોટા દમદમાથી તેણે પેશ્વાનું સન્માન કર્યું. તથાપિ ઇ. સ. ૧૭૯૪ માં વાનવડી મુકામે તેનું નવજવરથી મોત થયું. પાટીલ બુવા ધણો શાંત રાજદ્વારી અને સાહસિક યોદ્ધો હતો. પોતાની બુદ્ધિ અને સૈન્ય વડે તેણે મરાઠાઓના બધા કાળાગોરા શત્રુ પર દાબ બેસાડ્યો. સ્વાર્થની દૃષ્ટિ છોડી દઈ જો તે તેના સામ્રાજ્યની સેવા બળવત તો પછી કહેવાની વાત જ શી ? મહાદ્વજના મરણથી મરાઠી રાજ્યનો એક મોટો આધારસ્થંભ તૂટ્યો.

Q. 81. Sketch briefly the career of Nana Fadanvis with special reference to his services to the Maratha confideracy.

ઉ:—ભાતુકુળના બે ભાઈઓ પેશ્વાના ભટકુળની સાથે પોતાનું નશીબ અજમાવવા દેશમાં આવ્યા. આ ભાતુકુળમાં નાના ફડનવીસનો જન્મ થયો હતો. પાણીપતના યુદ્ધમાં નાનાને યુદ્ધનો અનુભવ મળ્યો. પાણીપત પછી માધવરાવ પેશ્વાપદે આવ્યો. તેની જ કારકીર્દિમાં નાનાફડનવીસ તરીકે દરબારમાં નીભાયો. રાધોબા તેની વિરુદ્ધ હતો પણ ગોપાળરાવ પટવર્ધનનું વજન ધણું હોવાથી છેવટે ફડનવીસની પદવી નાનાને જ પ્રાપ્ત થઈ (ઇ. સ. ૧૭૬૩ અક્ટોબર). આ પછી ૯ વર્ષની માધવરાવની કારકીર્દિમાં તેમણે અપૂર્વ કાર્ય કરીને પાણીપતનું ક્લંક ધોધ કાઢ્યું. માધવરાવની સૈન્યયોજના નાનાફડનવીસના પૈસા સંબધી યોજનાને

આભારી હતી. મરાઠાઓનું નશીબ આડે આવ્યું અને માધવરાવનો અંત આવ્યો (ઇ. સ. ૧૭૭૨). તેમની જગ્યાએ છોકરવાદ નારાયણરાવ પેશ્વા થયો. અને તે બધાને અપ્રિય થઈ પડ્યો. છેવટે પોતાનો જન ખોઈ બેઠો. તેના મૃત્યુથી દરબારમાં પક્ષ પડ્યા. એક રાધોબાનો પક્ષ અને બીજો નાનાફડનવીસ, ત્રિંચકરાવ પેઠે તથા હરીપંત ફડકે વગેરે મુત્સદ્દીઓનો પક્ષ. આ રાજકુશળ પુરૂષોએ સખારામ બાપુને પોતાના પક્ષમાં ખેંચીને નારાયણરાવની ગર્ભવર્તી સ્ત્રીના નામથી રાજ્યકારભાર ચલાવવા માંડ્યો. આનેજ ખારભાઇનું કારસ્થાન કહેવામાં આવે છે. દૈવશાત્ર તેણીએ એક પુત્રને જન્મ આપ્યો અને કારસ્થાન પાર પાડ્યું. કારભારીઓએ ગંગાબાઇના પુત્રનું નામ સવાઈ માધવરાવ રાખ્યું અને તેને પેશ્વાપદે બેસાડ્યો. બાપુ જેવા સલાહકારના અભાવે રાધોબાનો ઠેકઠેકાણે પરાજય થયો. પેશ્વાપદના લોભે તેણે અંગ્રેજોની મદદ માંગી. ઇ. સ. ૧૭૭૫માં અંગ્રેજ અને મરાઠાઓ વચ્ચે પહેલું યુદ્ધ શરૂ થયું તેમાં સીંધીઆ અને ગાયકવાડે ફસાવ્યાથી હરીપંતને એકલાને લડવું પડ્યું અને ગુજરાતમાં આરાસ મુકામે તેની હાર થઈ. ઇ. સ. ૧૭૧૬માં પુના પાસે પાણીપતના સદાશીવરાવ બાઇનું નામ લઈ એક વેશધારીએ બંડ કર્યું. ઇ. સ. ૧૭૭૭ માં નાનાનો પિત્રાઈ ભાઈ મોરોબા ફડનીસે દ્વેષભાવને લઈ સખારામ બાપુને ફાડવાનો પ્રયત્ન કર્યો અને ધોબાને ગાદીએ બેસાડી પોતે ફડનવીસ થવાનો ઘાટ ધડ્યો. આવી પ્રતિકૂળ સ્થિતિમાં પણ નાનો હિંમત હાર્યો નહીં. હરીપંતને મદદ કરી વેશધારીનું બંડ શમાવ્યું અને મોરોબા તથા સખારામ બાપુને કારાગૃહમાં મોકલ્યા. એટલામાં ૧૭૭૮ની સાલ પણ ખલાસ થઈ. ઇ. સ. ૧૭૧૯ની સાલ, નાનાની ચાલાકીનો સારો ખ્યાલ આપે છે. અંગ્રેજોનો નાશ કરવો જોઈએ એમ વિચારી હૈદર અને બોંસલે સાથે તેણે કારસ્થાન કર્યું અને પોતે મુંબઈ પર, બોંસલેએ કલકત્તા પર અને હૈદરે મદ્રાસ પર ચઢાઈ કરવાનું ઠરાવ્યું; પણ આ કારસ્થાન પાર પડ્યું નહીં કારણ કે બોંસલેએ લાંચ આપી તેથી મદ્રાસ સરકારને કલકત્તા સરકાર મદદ કરી શકી. આ દરમ્યાન સકેન નામના ફ્રેંચ અંકગિરસે અંગ્રેજોનો સમુદ્રપર નાશ કરવાનો ઘાટ ધડ્યો હતો પણ અંગ્રેજોનું નશીબ જોરવાર

હતું. ઇ. સ. ૧૭૮૨માં સાલગ્રાહ મુકામે સલાહ થઈ અને યુદ્ધ બંધ પડ્યું. પણ આ યુદ્ધ મહાદજી જેવા લશ્કરી યોદ્ધાને પગલે નાનાને ચાલવું પડ્યું તેથી તેણે પટવર્ધન સરદારોને તૈયાર કર્યા. ફ્રેન્ચો સાથે પણ તેણે કારસ્થાન કર્યું. દક્ષિણમાં ટીપુ ધણી જ ઉદ્ધતાઈથી વર્તન કરતો હતો. નાનાએ તેનો પરાજય કરી ૩૦ લાખ રૂપિયા દંડ કર્યો. આ પછી છ વર્ષ સુધી ઉત્તરમાં મહાદજી સંધીઆએ કામ કર્યું. તેને પ્રાપ્ત થએલા યશથી છકી જઈ તે ફડનવીસના પદની ઈચ્છા કરવા લાગ્યો પણ મહાદજી ઇ. સ. ૧૭૯૪માં મરણ પામ્યો. આજ વર્ષમાં નાનાનો પ્રયત્નિત હરિપંત મરણ પામ્યો તોપણ ઇ. સ. ૧૭૯૫માં બધા મરાઠા સરદારો એકઠા કરી તેણે નિજામને બરડાના સંત્રામમાં સમ્પત્તિ હાર ખવડાવી. આજ વર્ષે રાધોબાના પુત્ર બાહુરાવની ઉશ્કેરણીથી સવાઈ માધવરાવે ઘેલછામાં આત્મહત્યા કરી. આથી નાનો હતાશ થયો. બાહુરાવે નાનાને કેદમાં પૂર્યો તોપણ ૧૭૯૯માં અંગ્રેજોની સહાયકારી ફોજ ન સ્વીકારવા માટે તેણે બાહુરાવને ઉપદેશ કરી મરાઠી રાજ્ય ૩ વર્ષ ટકાવ્યું. ઇ. સ. ૧૮૦૦માં નાનો મરણ પામ્યો. તેની સાથે મરાઠાશાહીનું હકાપણ ગયું. આવા ચતુર માણસના અવસાનથી મરાઠાશાહી અંગ્રેજોના હાથમાં ગઈ.

Q. 82. Write what you know of Mahadji Sindhia and Nana Fadnavis. Explain how the rivalry between the two affected the Maratha power.

ઉ:—(નાના અને મહાદજીના જીવનચરિત્રો માટે પ્રશ્ન નં. ૮૦ અને ૮૧ જુઓ. તેમની વચ્ચે વ્યાસેના વિરોધનું વર્ણન અને તેનાં પરિણામ નીચે આપ્યાં છે.)

મુતસદ્દી નાના અને તલવારખઠાદુર મહાદજી બન્નેએ પોતાપોતાની રીતે મરાઠી સામ્રાજ્યની ઉત્કૃષ્ટ રોવા બગલવી એ વાત નિર્વિવાદ છે પરંતુ આ બન્ને પુરૂષોએ નિઃસ્વાર્થી અને સહકાર્યથી કેવળ રાષ્ટ્રના હિત તરફ નજર રાખીને પોતાનું કામ કર્યું હોત તો મરાઠી સામ્રાજ્ય વધારે મજબૂત થાત. પરંતુ તેમણે પોતાનું વર્ચસ્વ અને અધિકાર વધારવામાં

વિશેષ ધ્યાન આપ્યું તેથી રાષ્ટ્રને ધણી હાનિ પહોંચી. પહેલા મરાઠા યુદ્ધમાં મહાદેવે નાનાને અમૂલ્ય મદદ કરી પરંતુ તે હમેશાં નાના સાથે સ્વાર્થી વર્તન રાખતો. મહાદેવ જેવા મોટું સૈન્ય ધરાવનાર સરદાર ઉપર અવલંબીને રહેવાનો પોતાના ઉપર પ્રસંગ આવે નહીં એ હેતુથી નાનાએ પટવર્ધન સરદારને પ્રબળ કર્યા. આથી નાના અને મહાદેવ વચ્ચે દુશ્મનાવટ ઉત્પન્ન થઈ. મહાદેવે પોતાનું સર્વ બળ વાપરીને દિલ્હીના બાદશાહ પાસેથી પેશ્વા સાર વઝીલ-ઈ-મુતાલિકના વસ્ત્રો મેળવ્યાં અને તે વસ્ત્રો પેશ્વાને અર્પણ કરવા તેણે પોતાના સર્વ વૈભવ અને લશ્કર સાથે પુનામાં પ્રવેશ કર્યો. પુનાનો સર્વ રાજ્યકારભાર પોતાના હાથમાં લેવાનો તેનો વિચાર હતો પરંતુ તેમાં તે ફાળ્યો નહીં. આ વખતે પોતાના હાથમાં સર્વ સત્તા લેવાનો લોભ તેણે ન કર્યો હોત અને નાના ફૂડનવીસ સાથે સહકાર કર્યો હોત તો રાજ્યકારભાર સુવ્યવસ્થિત થઈ મરાઠા સામ્રાજ્ય બળવાન થાત. આ પ્રમાણે બંને વચ્ચે વિરોધ હતો તો પણ મહાદેવના મરણથી નાનાને પોતાનો મોટો આધારસ્તંભ જતો રહ્યો એમ લાગ્યું.

Q. 83 Trace the rivalry between Daulatrao Sindhia and Yesvantrao Holkar. What were its effects on the fortunes of the Marathas ?

ઉ:—See Q. 88.

Q. 84. What do you mean by the Maratha confederacy ? What were its achievements and what led to its fall ?

ઉ:—શિવાજીએ નિર્માણ કરેલું અષ્ટપ્રધાનમંડળ રાજાને પૂર્ણપણે જોખમદાર હતું. રાજારામે તેજ પદ્ધતિ ચાલુ રાખી પણ રાજ્યનું સંરક્ષણ કરવા તેણે જગીર આપવાની શરૂઆત કરી. દેશમાંની અવ્યવસ્થાનો અંત લાવવા માટે બાલાજી વિશ્વનાથે પટાવતી અને જગીરી પદ્ધતિ શરૂ કરી અધિકાર અને મુલકના ભાગ પાડ્યા. રાજ્યવિસ્તારની સાથે અતિશય બળવાન સરદાર વર્ગ અસ્તિત્વમાં આવ્યો. આમાં જ મરાઠાસંઘનું બીજ

છે. આ સરદારો પોતાના મુલકમાં મુલકી અને લશ્કરી બાબતમાં સ્વતંત્ર હતા. ફક્ત દેશાંતરવ્યવહાર અને જમાખર્ચના સંબંધમાં તેઓ મધ્યવર્તી સત્તાને જવાબદાર રહેતા.

“સંઘ (confederacy) એ રાજ્યઘટના અનેક અવયવોની બનેલી હોય છે. આ બધા અવયવો કોઈ પણ એક બાબતથી કોઈ એક બિંદુ પાસે એક બીજાને વળગેલા હોય છે. તાત્કાલિક સ્વાર્થ એ જ તેમનું એક થવાનું કારણ. આ અવયવો એક જીવ હોતા નથી. તેમાં સામુદાયિક રહેતો પૂર્ણ અભાવ હોય છે.” મરાઠાસંઘની આજ સ્થિતિ હતી. મધ્યવર્તી સત્તાની હદમાં પોતાનું વતન હોઈ તેનું રક્ષણ થવું જોઈએ તેટલા માટે તેઓ મધ્યવર્તી સત્તાને માન આપતા. પોતાની જગીરમાં સરદારો સ્વતંત્ર હતા. ત્યાં તેમનો સ્વાર્થ પ્રબળ હોવાથી રાષ્ટ્રાભિમાનનો અભાવ રહેતો. વિશ્વસઘાત કરવામાં તેઓ પાછી પાની કરતા નહીં. મરાઠા સંઘ કોઈએ ખાસ હેતુને લઈ સ્થાપન કર્યો નહોતો. પરિસ્થિતિને લીધે તે નિર્માણ થયો હતો.

(૧) માધવરાવે પાણીપતમાં મરાઠાઓના શત્રુઓને શિક્ષા કરવાને કાનડે, સીંધીઆ, હોલ્કર વગેરે સરદારોને ઉત્તર હિંદમાં રવાના કર્યા. તેમણે રેહિલા તથા પઠાણોનો નાશ કરી પોતાના બળે કરીને બટકતા શાહઆલમને અંગ્રેજોની પરવા ન કરતાં તખ્તપર બેસાડ્યો અને પહેલાંની માફક દિલ્હીમાં પોતાની પ્રતિષ્ઠા જાળવી રાખી.

(૨) સિંધીઆ, કુડકે વગેરે સરદારોએ રાધોબાનો પક્ષ લઈ પુના પર ચઢી આવેલા અંગ્રેજોને હાંકી કાઢ્યા અને તેમને રાધોબાનો પક્ષ છોડી દેવાની ફરજ પાડી. વસાઈ અને ગ્વાલીઅર લઈ અંગ્રેજોએ ફરી માથું ઉંચક્યું. મરાઠાઓએ તેમને ઘેરી લીધા અને સીંધીઆની મારફતે તેઓએ મરાઠાઓ સાથે સલાહ કરી. આ તહનામાથી મહાદજીનું મહત્વ વધ્યું.

(૩) સાલમાઈના તહનામા પછી મહાદજીએ દિલ્હીમાં પોતાની નજર એલેલી સત્તા ફરી જમાવી. બાદશાહ પાસેથી પેશ્વાને વહીવટ-મુતાલિકની મદદની અપાવી અને પોતે પેશ્વાનો મદદનીશ બની વંશપરંપરાથી મરાઠાઓની સત્તા દિલ્હીમાં સ્થાપન કરી.

(૪) મરાઠાઓની બાકી કહેલી ચોથ અને સરદેશમુખી નિગમને આપવાની ના પાડી. પેશવા સીધીઆ, હોલ્કર, ભોંસલે વગેરેની સંયુક્ત સેનાએ નિગમ પર ચઢાઈ કરી અને ખર્ડા મુકામે તેને સખત હાર ખવડાવી. મરાઠાઓ એક થઈ રાષ્ટ્ર માટે લડયાનું આ છેલ્લું જ ઉદાહરણ છે.

મધ્યવર્તી સત્તાની નિર્બલતા, સરદારોનો રાક્ષસી સ્વાર્થ, તેમનામાં ઐક્યનો અભાવ અને કૂટી જવાની વૃત્તિ: આ બધા કારણોને લઈને મરાઠાસંઘ નાશ પામ્યો. છત્રપતિ તથા પેશ્વા દુર્બલ થયા અને તેથી સીધીઆ, હોલ્કર, ગાયકવાડ, ભોંસલે વગેરે સંઘના પટાવતી સરદારોમાં સત્તા અને અધિકાર વહેંચાઈ ગયાં. તેમને એકતાનું બાન કરાવનારી અને તેમના પર અંકુશ બેસાડનારી સત્તા નાશ પામી અને સાર્વજનિક હિતની બાવના નષ્ટ થઈ. જે તે સ્વાર્થને રસ્તે જવા લાગ્યો. વિશ્વાસઘાતની વૃત્તિ વધી. ઇ. સ. ૧૮૦૨માં વસાઈના તહનામાંથી પેશ્વા પરતંત્ર થયો. સીધીઆ, હોલ્કર અને ભોંસલે અંદર અંદર લડવા લાગ્યા. સંકટ સમયે એક બીજાને તેમણે મદદ કરી નહીં. છેવટે આ સર્વેને અંગ્રેજોની પ્રબળ સત્તા સામે માથું ઝુકાવવું પડ્યું.

Q. 85. Whom do you consider to be the greatest Peshwa ? Give your reasons.

ઉ:—મોટા માધવરાવ પેશ્વા એ બધા પેશ્વાઓમાં શ્રેષ્ઠ છે એમ કહેવામાં કંઈ હરકત નથી. બાલાજી વિશ્વનાથ, બાજીરાવ અને નાના સાહેબ એ પેશ્વાઓ પોતાની રીતે મોટા હતા; પરંતુ જે પ્રતિકૂલ પરિસ્થિતિમાં માધવરાવને કામ કરવું પડ્યું તે વિકટ પરિસ્થિતિ ધ્યાનમાં લેતા તેને જ શ્રેષ્ઠ સ્થાન આપવું પડે છે. બાલાજી વિશ્વનાથ, શાહુનો પક્ષ સંભાળી લઈને ખુદ દિલ્હીપતિ પાસેથી સ્વરાજ્ય, ચોથાઈ, અને સરદેશમુખીની સનદો લાવ્યા અને દેશમાં વસુક્તાતની વ્યવસ્થા કરીને બધા સરદારોમાં એકસંપી ઉત્પન્ન કરી; અને તેમના પરાક્રમ માટે નવીન કાર્યક્ષેત્ર ઉત્પન્ન કરી આપ્યું. તેનું આ ક્રમ કંઈ નહાનુંસુનું નહતું. તે પ્રમાણે બાજીરાવે હિંદુ પદ પાદશાહીની નીતિ સ્પષ્ટ રીતે જાહેર કરીને તે અમલમાં મૂકવા માટે અતિશય કષ્ટ વેઠ્યું અને ગુજરાત અને માળવામાં મરાઠી સત્તાનો મક્કમ પાયો નાંખ્યો.

તેવી જ રીતે નાના સાહેબ પેશ્વાએ મરાઠાની સત્તા દક્ષિણ અને ઉત્તર હિંદુસ્થાનમાં ફેલાવીને હિંદુપદ પાદશાહી સ્થાપવાના કામમાં ધણો જ યશ મળ્યો અને વસુલની વ્યવસ્થા બરોબર કરીને રાજ્યમાં અનેક સુધારાએ કર્યા. બાલાજી વિશ્વનાથ અને બાજીરાવનું કામ એકાંગી હતું અને તેમની પરિસ્થિતિ પણ કંઈ વિકટ નહતી. બાલાજીનું મુખ્ય કામ મુત્સદ્દીગીરીનું હતું અને બાજીરાવનું કામ સિપાઈગીરીનું હતું. નાના સાહેબ પેશ્વાનું કામ મુત્સદ્દીગીરીનું તેમજ સિપાઈગીરીનું હતું. પરંતુ પરિસ્થિતિની અનુકૂળતાને લીધે તેનું કામ સુલભ થયું અને તેના અમલમાં મરાઠા રાજ્ય વૈભવનો ઉત્કર્ષ થયો. ન્હાની ઉંમરમાં માધવરાવ પર જેટલાં સંકટો આવ્યાં તેટલાં કોઈના પર પણ આવ્યા નથી અને પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિ સાથે તેના જેટલું કોઈને પણ સામું થવું પડ્યું નથી. પાણીપતના પરાજયથી મરાઠાઓ હતાવીંચ થયા હતા અને તેમના ઉત્તમ સૈનિકો, મુત્સદ્દીઓ અને કુશળ માણસો તે યુદ્ધમાં મરણ પામ્યા હતા. ખીનઅનુભવી માધવરાવ પેશ્વા થયો છે એ જોઈ નિઝામ અને હૈદરે મરાઠી રાજ્ય પર ચઢાઈ કરી. ઉત્તરમાં જટ અને રોહિલાઓએ તેમનાં પ્રાંત મરાઠા પાસેથી પાછા જીતી લીધા. પેશ્વાના કાકા રાઘોબાએ રાજ્યનો ભાગ મેળવવા કજીઓ કર્યો અને જનોજી બોંસલેએ નિઝામની મદદ લઈને બંડ જગાવ્યું. આવી વિકટ પરિસ્થિતિમાં માધવરાવે ધણા શૌર્યથી અને હડાપણથી પેતાની સર્વ અતુરાર્થ દર્શાવીને બહારના દ્રોહ અંદરના શત્રુઓનો પરાજય કર્યો અને હોશીઆર, તરણ માણસોને તૈયાર કરીને મરાઠી રાજ્યની બગડી ગયેલી અવ્યવસ્થા સુધારી. પાણીપતના અપયશથી થયેલી નામોશી દૂર કરી અને દિલ્હી દરબારમાં મરાઠી વર્ચસ્વ ફરીથી સ્થાપન કર્યું અને એવી રીતે મરાઠી રાજ્યનું ગૌરવ વધાર્યું. તેજ પ્રમાણે ન્યાય અને વસુલાત ખાતાના દોષો કાઢી નાંખીને બંને ખાતાની સુધારણા કરી. યોગ્ય નિયમો અને કાયદા લઈને રાજ્યની આંતરિક સ્થિતિ સુધારી. અધિકારીઓની તેને ખાસ દૃષ્ટિ રહેતી અને શુભ ખાતમી મેળવવામાં તેણે ઉત્તમ વ્યવસ્થા કરી મૂકી હતી. તેણે મરાઠી રાજ્યની અવનત સ્થિતિ સુધારી અને મરાઠી સત્તા પહેલાંની માફક

સ્થાપિત કરીને રાજ્યકારભારમાં એકસરખાપણું આપ્યું. તેણે કરેલા આ સર્વ કામ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે બધા પેશ્વાઓમાં માધવરાવ શ્રેષ્ઠ દરજ્જાનો હતો. (પ્રશ્ન ૭૮મો જુઓ).

Q. 86. Who in your opinion was the greatest of the Peshwas? Justify your choice by an account of his administration and character.

ઉ:—See Qs. 78 & 85.

Q. 87. State very briefly the causes of the downfall of the Marathas.

ઉ:—શિવાજીએ મહારાષ્ટ્રમાં મરાઠાઓનું સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થાપ્યું ત્યારથી તે રાજ્યની સને ૧૭૬૧ સુધી આબાદી થતી ગઈ. તે પછી માત્ર મરાઠી સત્તાની પડતીના ગણેશ બેઠા અને ઇ. સ. ૧૮૧૮માં તેનો અંત આવ્યો. મરાઠી રાજ્યના નાશનાં અનેક કારણો પૈકી નીચેના મુખ્ય છે. (૧) મરાઠાઓ સ્વદેશાભિમાન એ શું છે તે જાણતા ન હતા. તેઓ સ્વાર્થ જોતા. પોતાનાં વતનો અને જગીરો સલામત રહ્યાં એટલે બસ. પછી દેશનું ગમે તેટલું નુકસાન થાય તોપણ તેની તેમને પરવા ન હતી. આથી રાષ્ટ્રનો ધાત થયો. (૨) મરાઠાઓ વ્યક્તિનિષ્ઠ હતા. આથી પણ તેમને નુકસાન પહોંચ્યું. તેઓ અમુક એક વ્યક્તિને વળગી રહેતા. તે વ્યક્તિને માટે તેઓ બને તેટલું કરતા પણ તે વ્યક્તિ નષ્ટ થતાં જ પાછી તેમની દૃષ્ટિ સ્વાર્થ તરફ વળતી. (૩) ઐક્યથી કામ કરવાની તેમને ટેવ જ ન હતી. આવો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય તો એક બીજાની સાથે લડી તેઓ પોતાની શક્તિ ક્ષીણ કરી લેતા. આથી બધા રાષ્ટ્રને હાનિ પહોંચે છે એ વાત તેમને ગળે ઉતરી ન હતી. (૪) ઇ. સ. ૧૭૪૮ પછી મધ્યવર્તી સત્તા નિસ્તેજ થઈ તેથી પ્રથમથી જ આગળ આવેલા પટાવતી મરહારો સ્વતંત્ર થવા લાગ્યા. મરાઠી સત્તાને ધક્કો પહોંચાડનાર આ પણ એક કારણ હતું. (૫) ત્રીજા પાણીપતના યુદ્ધમાં થએલું નુકસાન માધવરાવે મોટે ભાગે ભરી કાઢ્યું પણ તેનાં મૃત્યુ પછી રાજ્યમાં ધોટાળો ઉત્પન્ન

અયો અને લશ્કરી કારભારમાં શિથિલતા આવી. આથી મરાઠાઓ એકદમ નાશને પંથે લાગ્યા. (૬) આરમારી સત્તા તરફ તેમણે ધ્યાન આપ્યું નહીં. અંગ્રેજ જેવા દરિયાઈ શત્રુ જોડે તેમને લડવાનું હતું એ વાત તેઓ તદ્દન ભૂલી ગયા હતા. (૭) મરાઠાઓ બુદ્ધિમાં ઓછા હતા તેથી ધૂર્ત અને ચાણુક્ય અંગ્રેજોએ તેમનો પરાજય કર્યો. (૮) વખત આવે તેમ વર્તવું એ મરાઠા જાણતા જ નહતા તેથી પરિસ્થિતિનો ઉપયોગ જેમ અંગ્રેજો કરી શક્યા તેમ મરાઠાઓ કરી શક્યા નહીં (૯) અંગ્રેજો જેવા બળવાન શત્રુ સામે તેમને લડવું પડ્યું તેથી તેમનું રાજ્ય નાશ પામ્યું. (૧૦) મરાઠી રાજ્યના કર્તવ્યપરાયણ અને અનુભવી માણસો એક પછી એક કાળવશ થયા. તેમની જગ્યાએ નાલાયક માણસો આવ્યા તેથી મરાઠી સત્તા જલદીથી નાશ પામી. (૧૧) છેવટે રાજ્ય કરવા નાલાયક એવા ખીજા બાહુરાવના હાથમાં મરાઠી સત્તા ગયાથી તેનાથી રાજ્યનું રક્ષણ થયું નહીં અને એવી રીતે મરાઠી રાજ્યનો અંત આવ્યો.

Q. 88. Describe the circumstances under which the treaty of Bassein was signed. State its terms, importance and effects.

ઉ:—ઇ. સ. ૧૭૯૭માં તુકોહરાવ હોલ્કર મરણ પામ્યો. તેને મલ્હારરાવ, કાશીરાવ, યશવંતરાવ અને વિઠોળ એ નામના ચાર પુત્રો હતા, અને તેઓ સરદારી મેળવવા પરસ્પર લડવા લાગ્યા. દૈલતરાવ સીંધીઆ અને પેશ્વાએ એક વિરુદ્ધ ખીજનો પક્ષ લઈને આ ટોંટા વધાર્યો. સીંધીઆ અને હોલ્કર વચ્ચે યુદ્ધ થયું તેમાં મલ્હારરાવ મરણ પામ્યો. યશવંતરાવ ઉત્તર તરફ નાઠો અને સીંધીઆના રાજ્યમાં લૂટકાટ શરૂ કરી, અને તેણે પોતાની રાજધાનીનું રક્ષણ કરવા સર્જેરાવ ધાટગેને યશવંતરાવ સામે મોકલ્યો. તેણે યશવંતરાવને હરાવ્યો. વિઠોળ, બાહુરાવના હાથમાં પકડાયો અને બાહુરાવે તેને હાથીના પગ નીચે કચડાવી મારી નંખાવ્યો. આ હકીકત સાંભળી યશવંતરાવ ક્રોધે બરાયો અને મોટા લશ્કર સાથે મુલક ઉજ્જડ કરતો કરતો પુના પર ચઢી આવ્યો. તેણે સીંધીઆ અને પેશ્વાના સંયુક્ત લશ્કરનો નાશ કર્યો અને પુના શહેર લૂટ્યું. હોલ્કરની સામે પોતે ટકી

શકનાર નથી અને પોતાના સરદારો (વતનો જન્મ કરેલા હોવાથી નારાજ થયેલા) મદદ કરવા દોડી આવશે નહીં એવું જાણીને બાહરાવ નાઠો અને વસઈ જઈ અંગ્રેજોનો આશ્રય લીધો. તેમની સાથે સંધી કરી (૧૮૦૨). અંગ્રેજોએ બાહરાવને પેશ્વાઈ મેળવી આપવી, બાહરાવે અંગ્રેજોનું તહેનાતી લશ્કર રાખવું અને તે લશ્કરના ખર્ચ વાસ્તે ૨૬ લાખની ઉપજનો મુલક અંગ્રેજોને આપવો, પોતાના સરદારો સાથે ટંટા થાય તો અંગ્રેજોએ આપેલો નિકાલ માન્ય રાખવો. અંગ્રેજોની પરવાનગી સિવાય કોઈ પણ રાજ્ય સાથે સંધિ અગર યુદ્ધ કરવું નહિ અને અંગ્રેજોના યુરોપીયન શત્રુઓને પોતાના રાજ્યમાં આશ્રય આપવો નહીં વગેરે કલમો વસઈના કરારનામમાં હતી. આ તહનામાંથી બાહરાવ સંપૂર્ણ પરતંત્ર બન્યો અને મરાઠી રાજ્યમાં અંગ્રેજોનો પગપેસારો કાયમનો થઈ પડ્યો. મરાઠા સંઘ પડી ભાંગ્યો અને પેશ્વાના અંતર્ગત અને પરરાષ્ટ્રીય કારભારમાં અંગ્રેજોનું વર્ચસ્વ સ્થાપન થયું. સીંધીઆ, હોદ્કર, ભોંસલે પેશ્વાના માંડલિક હતા તોપણ તેમણે આ તહ માન્ય કર્યું નહીં અને પોતાનું સ્વાતંત્ર્ય ટકાવવા અંગ્રેજો સાથે યુદ્ધ ચાલુ રાખ્યું. તેમનાંમાં સંપ ન હોવાથી અંગ્રેજોએ જુદી જુદી વખતે યુદ્ધ કરીને તેમને હરાવ્યા અને તહેનાતી લશ્કર રાખવાની ફરજ પાડીને પોતાના માંડલીક બનાવ્યા. વસઈના તહથી મરાઠી રાજ્યનો સર્વનાશ થયો એમ કહેવામાં કંઈ હરકત નથી.

Q. 89 Write notes on:—Sardeshmukhi and Chauth; Council of Eight; Barbhair's Conspiracy; Kharda Wars; Vasai Treaty.

ઉ:—(૧) સરદેશમુખી અને ચોથ:—સરદેશમુખી એ એક નતનું વતન હતું. પોતાના ટાપુમાં જમીન મહેસુલ ઉધરાવી સરકારમાં ભરવું અને તે ટાપુમાં બંદોબસ્ત રાખવો એ બે મુખ્ય કામો સરદેશમુખીનાં હતાં. આ કામ માટે ઉપજનો દસમો ભાગ તેમને મળતો. નિજમશાહીના થોડા ભાગમાં પોને વંશપરંપરાથી સરદેશમુખ હતા એમ કહી શિવાજીએ વિજ્ઞપુર અને મોગલ સરકાર તરફ આ હકની માગણી કરી. પાછળથી ચોથનો હક આ હક સાથે જોડી દેવામાં આવ્યો.

ચોથ એ સરદેશમુખી જેવું વતન નથી. બલિષ્ઠ સત્તાએ નિર્મલ સત્તા પાસેથી ચોથો ભાગ લશ્કરી બળથી લેવો એવું ચોથનું સ્વરૂપ હતું. ચોથ મરાઠાઓ પોને વસુલ કરતા. ચોથના બદલામાં તે રાજ્યનું ૫૨-રાજ્યથી રક્ષણ કરવાની જવાબદારી માત્ર મરાઠાઓ પોતાને માથે લેતા.

૧૭૧૦માં મરાઠાઓએ દિલ્હીપતિ પાસેથી ચોથ, સરદેશમુખી અને સ્વરાજ્યના હક કાયદેસર મંજૂર કરાવી લીધા. અંગ્રેજોની સહાયકારી પદ્ધતિ સાથે આ હકો ધણું મળતાપણું ધરાવે છે. અંગ્રેજ અને મરાઠાઓએ આ હકના બળે હિંદમાં રાજ્યવિસ્તાર કર્યો. “આજે ચોથ અને સરદેશમુખીનો અમલ દાખલ થાય છે. આગળ ઉપર સંસ્થાન આપણા તાબામાં આવી જાય છે ” એવો મરાઠી રાજ્યના પાદશાહી ધોરણનો મહામંત્ર હતો.

(૨) અષ્ટપ્રધાનમંડળ:—(Council of Eight) See Q. 64.

(૩) બારબાઈનું કારસ્થાન:—નારાયણરાવને પકડવા માટે કાવતું કર્યું પણ તેનું પરિણામ નારાયણરાવના ખૂનમાં થયું તેથી રાધોબાનો સાથીદાર સખારામ બાપુ પણ મનમાં ધણો કષ્ટ પામ્યો. નારાયણરાવની સ્ત્રી ગંગાબાઈ ગર્ભવતી હતી એમ તેને ખતર પડતાં જ રાધોબાને પદબદ્ધ કરી ગંગાબાઈના નામે રાજ્યકારબાર ચલાવવો, તેને પુત્ર ન થાય તો દત્તક આપવાની વ્યવસ્થા કરવી, એવો તેણે વ્યૂહ રચ્યો. તેના વિરુદ્ધ પક્ષના નાના, પેઠે વગેરે લોકોને આ મસલત પસંદ પડી. તેમણે પણ આ કારસ્થાનમાં સામેલ થવાનો વિચાર કર્યો. આ કારસ્થાનમાં બાર મુખ્ય માણસો હોવાથી તેમને બારબાઈ કહે છે. આ વખતે નિઝમ-હૈદર પર સ્વારી કરવા ગયો હતો. તેની સાથે નાના ફડકે વગેરે જે લોકો હતા તેમણે બહાનું કાઢી પુના તરફ ફર્યું કરી પુના શહેર તાબામાં લીધું અને ગંગાબાઈને પુરંદરમાં સલામત રાખી બારબાઈઓએ સતારાથી ગંગાબાઈના નામે પેશ્વાઈના વસ્ત્રો મંગાવ્યા અને આ કારસ્થાનમાં સીધીઆ હોદ્દાકરને પણ સામેલ કરી લીધા. રાધોબાને આ વાતની ખતર પડતાં જ તે પુનાપર ચઢી આવ્યો. કાંસેઆમ પાસે

હરિપંત ફડકેએ રાધાબાને હાર ખવડાવી. ગંગાનાથને ૧૭૭૪માં પુત્ર-પ્રાપ્તિ થઈ અને બારબાઈનું કારસ્થાન નાના-બાપુના ડહાપણથી ખાર પડ્યું.

(૪) ખરડાનું યુદ્ધ:—૧૭૯૫. મરાઠાઓની નિજમ પાસેથી ચોથા અને સરદેશમુખીની બાકી ધણા વરસથી આવવાની હતી. નાનાએ તે આપવા માટે નિજમને કહેણું મોકલ્યું. મરાઠાઓના પક્ષના મહાદેજ સીંધીઆ અને હરિપંત ફડકે મરણ પામ્યાથી અને અંગ્રેજોએ મદદ કરવાનું વચન આપ્યાથી નિજમે નાનાની માંગણીને સાફ ના પાડી અને મરાઠાઓને અપશબ્દો કહી ગુસ્સો આવે એવું વર્તન કર્યું. તેથી નાનાએ યુદ્ધ કરવાનો નિશ્ચય કરી, સીંધીઆ, હોલકર, બોંસલે, ગાયકવાડ, પટવર્ધન વગેરે સરદારોનું લશ્કર પરશુરામભાઈ પટવર્ધનના સેનાપતિપદ નીચે રવાના કર્યું. નિજમ પણ તૈયાર જ હતો. મરાઠાઓએ નિજમને ખર્ડાના ગઢમાં ઘેર્યો. સીંધીઆની તોપો સામે અને મરાઠાઓના હુમલા સામે નિજમનું કાંઈ ચાલ્યું નહિ; તે શરણે ગયો. મરાઠાઓને દોઢ કરોડ રૂપીઆ અને દોલતાબાદ મળીને ૩૭ લાખની ઉપજનો મુલક મળ્યો. આ યુદ્ધમાં નિજમની સત્તા કાયમને માટે ભાંગી. મરાઠામંડળ એકદિલથી જીત્યાનો આ છેલ્લો દાખલો અને તેમને મળેલો વિજય પણ છેલ્લો જ હતો.

(૫) વસાઈનું તહનામું:—See Q. 88.

Q. 90. Write the lives of:—Shahajee; Dhanajee Jadao; Tarabai; Nijam-Ul-Mulk; Shadashio Rao Bhau.

(૧) શહાજી (ઇ. સ. ૧૫૯૮-૧૬૬૪) નિજમશાહી મુલકમાં દોલતાબાદ પાસે વેરૂળ ગામમાં માલોજી બોંસલે નામનો મરાઠા ક્ષત્રિય પટેલ હતો. શહાજી આ માલોજીનો પુત્ર હતો. માલોજીએ પોતાના પરાક્રમથી ૫૦૦૦ની મનસઅદરી તથા પુના અને સુપા પ્રાંતની જગીર મેળવી. ઇ. સ. ૧૬૧૯માં માલોજી મરણ પામ્યો અને શહાજી સરદાર બન્યો. શહાજીએ નિજમશાહી પર મોગલોના જે હુમલા થતા હતા તે અટકાવવા અલિકંબરને ધણી મદદ કરી હતી. ઇ. સ. ૧૬૨૪માં બાતવડી પાસે

મોમ્મો સાથે લડાઈ થઈ તેમાં શહાજીએ અજબ પરાક્રમ બતાવ્યું અને તેની ખ્યાતિ થઈ. મલિકંબરના હાથ નીચે ગનિમી યુદ્ધનીતિ અને રાજનીતિ તેણે સારી રીતે મહણ કરી. ૧૬૨૬માં મલિકંબર મરણ પામ્યો અને બધે અવ્યવસ્થા ફેલાઈ. શાહજહાન બાદશાહ જબરી ફૈજ લઈ દક્ષિણમાં આવ્યો તેથી તેણે બાદશાહ સાથે સલાહ કરી, (૧૬૩૦). ફતેખાન (મલીકંબરનો પુત્ર) વજીરે નિજમશાહી મોગલોને હવાલે કરવાનો ઘાટ જમાવ્યો અને બાદશાહ પાસેથી શહાજીની જગીરનો થોડો ભાગ પેતે મેળવ્યો એ જાણી શહાજી ચીડાયો. તેણે વિજયપુરના રાજાની મદદ વડે મોગલો જોડે યુદ્ધ શરૂ કર્યું. નિજમશાહી કુળના એક નાના છોકરાને જીન્નેર મુકામે ગાદી પર બેસાડી નિજમશાહીનો ઉદ્ધાર કર્યો અને બધો કારભાર પોતે ચલાવી નિજમશાહીનો જીતાએલો ધણોખરો મુલક પાછો મેળવ્યો. શહાજીનું આ તોફાન સાંભળીને શાહજહાન દક્ષિણમાં આવ્યો. શહાજીએ શાહજહાનના ખોરાક વગેરે લુંટી તેના પર ગુસ્સો લુમલા કરવા માંડ્યા પણ મોગલોની બળવાન સેના સામે તેને હાર ખાવી પડી. તે બાદશાહને શરણે ગયો અને તેણે વિજયપુરના રાજાની નોકરી કરવી એમ હતું. નિજમશાહીના ઉદ્ધારનો અને સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થાપવાનો પ્રયત્ન તેને છોડી દેવો પડ્યો. પુના અને સુપાની જગીરીનો બંદોબસ્ત ઘટોજી કાંડદેવને સોંપી તે વિજયપુરના રાજાના હુકમથી કર્ણાટકની સ્વારીએ ગયો અને સ્વતંત્ર જગીર કમાવી તે ઇ. સ. ૧૬૬૪માં મરણ પામ્યો.

શહાજી કસાએલો થોડો અને મુત્સદ્દી હતો. મહારાષ્ટ્રના ઇતિહાસમાં એક વાત મહત્વની છે તે એ કે એક સ્વતંત્ર નાની મરાઠાઓની ટાળી મોગલો પર ગુસ્સો છાપો મારી તેમને કાયર કરી શકી છે એ વાત શહાજીએ સિદ્ધ કરી બતાવી. દૃઢ નિશ્ચય અને આત્મવિશ્વાસ માત્ર જરૂરનો છે. સ્વરાજ્ય સ્થાપવાની મૂળ ભૂમિકા શહાજીએ તૈયાર કરી રાખી. શહાજીએ બતાવી દીધેલા માર્ગે તેનો પુત્ર શિવાજી ચાલ્યો અને આપણે જોયું તેમ તેણે સ્વરાજ્ય સ્થાપ્યું.

(૨) ધનાજી જાધવ:—(ઈ. સ. ૧૬૫૦-૧૭૦૮) શિવાજીએ સ્વરાજ્યનું તોરણ, તોરણા ઠિલા પર બાંધ્યા પછી ચાર વર્ષે ધનાજીનો જન્મ

અયો. બાહ્યાવસ્થામાં સિપાઈગીરીનું શિક્ષણ મળવાથી ધનાજી બવિષ્યમાં એક ઉત્કૃષ્ટ સેનાપતિ બન્યો. શિવાજીની કારકીર્દિમાં પ્રતાપરાવ ગુજરે સેનાપતિના હાથ નીચે લશ્કરી શિક્ષણ મેળવ્યું. ૧૬૭૪માં વિજયપુર સાથે જેસરી અને ઉંમરાણી પાસે યુદ્ધ થયું તેમાં તેણે પરાક્રમ બતાવી ખ્યાતિ મેળવી. સાવનૂરની લઢાઈમાં પણ તેણે શૌર્ય બતાવી શિવાજીની શ્રદ્ધાપાશી મેળવી. શંભાજીનાં મૃત્યુ પછી મરાઠી રાજ્ય પર જે સંકટો આવ્યા તેમાંથી બચાવવાને ધનાજીએ તનતોડ મહેનત કરી. મહારાષ્ટ્ર અને કર્ણાટકમાં ભટકીને શંભાજી અને ધનાજીએ મોગલોને કાયર કર્યા. મોગલોના મુઘ્ઘક ઉજ્જડ કરીને ચોથ અને સરદેશમુખી ઉપરાંત ખાસદાણા પણ વસત્ર કર્યા. ૧૬૯૫માં ધનાજી મુખ્ય સેનાપતિના પદે આવ્યો. ધનાજીનો મોગલોને એટલો ધાક લાગતો કે પાણી પીતી વખતે ઘોડો ચમકે તો તેનો સવાર તેને પૂછતો “તને પાણીમાં ધનાજી દેખાય છે કે શું?” સ્વાતંત્ર્યની લડાઈ પછી શાહુનો પક્ષ સત્ય છે એમ વિચારી તે તેના પક્ષમાં મળ્યો. શાહુએ તેને સેનાપતિનું અને વસુલ ઉધરાવવાનું કામ સોંપ્યું. આ કામમાં તેને બાલાજી વિશ્વનાથની સારી મદદ મળી. આ વીરનર ઇ. સ. ૧૭૦૮માં મરણ પામ્યો.

ધનાજીની ગનિમી યુદ્ધપદ્ધતિ અને સાહસ જોઈ એક પ્રસંગે શિવાજીએ “ધનાજી જેવા માણસો પ્રતિ સૃષ્ટિ નિર્માણ કરી શકે” એવા શબ્દો ઉચ્ચાર્યા હતા. આ ઉદ્દગાર પરથી અને સ્વતંત્રતાના યુદ્ધમાં તેણે કરેલી કામગીરી ઉપરથી તેની યોગ્યતા કેટલી ઉંચા દરજ્જાની હતી એ સાબિત થાય છે.

(૩) તારાબાઈ:—તારાબાઈ, શિવાજીના પુત્ર રાજરામની સ્ત્રી હતી. રાજરામના મરણ પછી તેણે તનતોડ મહેનત કરી મોગલોથી મરાઠી રાજ્યનું રક્ષણ કર્યું. મોગલો કેદમાંથી છુટા થયા બાદ શાહુએ પોતાનો હક ગાદીપર છે એમ જાહેર કર્યું. તારાબાઈને આ વાત ગમી નહીં તારાબાઈ કર્તવ્યશીલ અને મહત્ત્વાકાંક્ષી હતી. ગાદી પોતાના છોકરાને જ મળવી જોઈએ એમ તેનો આગ્રહ હતો. તેથી તેણે શાહુ વિરુદ્ધ ધનાજી વગેરે પ્રતિનિધિ સરદારોને મોકલ્યા. ધનાજી શાહુના પક્ષમાં મળી જવાથી

તારાબાઇનો પક્ષ નબળો પડ્યો. ઇ. સ. ૧૭૦૬માં તારાબાઇએ કોલ્હાપુરમાં સ્વતંત્ર રાજ્યની સ્થાપના કરી. કોલ્હાપુરના શંભાજીએ તારાબાઇ તથા તેના પુત્ર શિવાજીને કેદમાં નાખ્યા અને પોતે ગાદી પચાવી પડ્યો. એવી રીતે તેણે થોડા કાળ સુધી બંદોબસ્ત કર્યો. શાહુએ ૧૭૩૦માં કોલ્હાપુરના રાજાનો પરાજય કર્યો અને તેથી તારાબાઇ તેના હાથમાં સપડાઇ. શાહુએ મરતી વખતે તારાબાઇના પૌત્ર રામરામને દત્તક તરીકે સ્વીકાર્યો અને બધા અધિકાર પેશ્વાને આપ્યા. આ રામરાજ હંમેશા પેશ્વાના કહેવા પ્રમાણે ચાલતો એ વાત તારાબાઇને રૂચી નહીં. તેને અધિકારનો લોભ ઓછો થયો નહોતો. તેણે દામાજી ગાયકવાડ, રઘુજી ભોંસલે, નિજમ વગેરે લોકો સાથે કારસ્થાનો કરી પેશ્વાની સત્તાને ઉપલાવી પાડવાના અનેક પ્રયત્ન કર્યા પણ પેશ્વાની દક્ષતાને લીધે તેનું કાંઇ વળ્યું નહીં. આ મહત્ત્વાકાંક્ષી સ્ત્રી ૧૭૬૧માં મરણ પામી.

(૪) નિજમ-ઉલ્-મુલ્ક:—ઔરંગઝેબ બ્યારે દક્ષિણનો મુઘલ હતો ત્યારે સમરકંદથી પગલ અબીદ નામે એક સાહસિક પુરુષ પોતાનું નશીલ અજમાવવા હિંદમાં આવ્યો. તેને નોકરીએ રાખી ઔરંગઝેબે મોટી પાયરીએ ચઢાવ્યો. તેનો પુત્ર મીર શાહબુદ્દીન અને પૌત્ર નિજમ ઉલ્-મુલ્ક અથવા ચિંકીલીજખાન હતો. ઔરંગઝેબ મરાઠાઓ સાથે લડતો હતો ત્યારે નિજમ તેની સાથે હતો. તે જ વખતે આ ચાલાક મુતસદ્દીએ જોઇલીધું કે મરાઠાઓ સામાન્ય બળવાખોરો નથી પણ મોગલાઈ સત્તા ઉપલાવી પાડે એવા પરાક્રમી છે. આજ વાત ધ્યાનમાં લઈ તેણે મરાઠાઓના ચોથ અને સરદેશમુખીના હક્ક કદી કબૂલ કર્યા નહીં. શાહુ વિરૂદ્ધ શંભાજી, બાલાજી વિશ્વનાથ વિરૂદ્ધ ચંદ્રસેન-જાધવ અને બાજીરાવ વિરૂદ્ધ ત્રિશકરાવ ઘોરપડે એવું દ્વૈત જમાવી પોતાનું કામ કાઢી લેવાનો તેનો વિચાર હતો. ઔરંગઝેબના મરણ પછી દિલ્હીમાં જે અરાજકતા ફેલાઈ તેનો તેણે સારો લાભ લીધો. કોઇ વખતે બાદશાહને અથવા કોઇ વખતે સૈન્યબાહાઓને મદદ કરી તેણે હૈદરાબાદમાં પોતાનું સ્થાન ચોક્કસ કર્યું અને મરાઠાઓનું બળ અને સત્તા નાબુદ કરવા તેમજ કાસળ કાઢી નાખવા તેણે મહાન પ્રયત્ન કર્યો એક વખત તો એવો પ્રસંગ આવ્યો કે શાહુએ બાલાજી વિશ્વનાથને હજાર કામે

મુકીને નિઝામને શિક્ષા કરે એવો સંદેશ મોકલ્યો હતો. તે ઉપરથી નિઝામે જાહુને મોટી અડચણમાં નાખ્યો હોવો જોઈએ. પણ બાહરાવ સામે માત્ર નિઝામનું કાંઈ આલ્યું નહીં. દિલ્હીમાં સત્તા જમાવવા મરાઠાઓ માળવા અને ગુજરાત પ્રાંત કબજે કરશે એમ તે જાણતો હતો. પણ પ્રથમ બાળાપુર (૧૭૨૦) અને પછી પાલખેડ (૧૭૨૮) અને છેવટે બોપાળ (૧૭૩૮) આ ત્રણે લડાઈમાં નિઝામને હાર ખાવી પડી. બોપાળના યુદ્ધથી તો તે તદ્દન નાસીપાસ થયો. તે પછી તેણે છ વર્ષ સુધી મરાઠાઓ સાથે નાની નાની લડાઈ ચાલુ રાખી. મરાઠાઓનો વિરોધ કરનાર મુસલમાન મુત્સદ્દી નિઝામજ હતો. તે ઇ. સ. ૧૭૪૮માં મરણ પામ્યો. તેનો હરિફ શાહુ પણ તેજ સાલમાં મરણ પામ્યો એ વિલક્ષણ યોગ છે.

(૫) સદાશિવરાવભાઉ:—વસાઇના વિજયી વીર ચિમાળ અપ્પાનો, સદાશિવરાવ પુત્ર હતો. નાની ઉંમરમાં તેણે મુલકી અને લશ્કરી કામમાં હોશિયારી બતાવી પ્રાવિષ્ય મેળવ્યું. નાનાસાહેબના પ્રતિનિધિ તરીકે સતારા જઈ રહ્યો. ત્યાં તેણે રાજનીતિનો અનુભવ મેળવ્યો અને સારથી તે ચમકવા લાગ્યો. ડ્રહાઈટકપર કરેલી બધી રવારીઓમાં તે અગ્રેસર હતો. ડ્રહાઈટકમાંથી ખંડણી ઉધરાવવાનું મહત્ત્વનું કામ તેણે જ કર્યું. બાઉ ધણો બાહોશ અને મુલકી વહીવટમાં નિપુણ હોવાથી દક્ષતરનું કામ તેને જ મળ્યું. ૧૭૫૦-૬૦ સુધી પેશ્વાના મુખ્ય કારભારી તરીકે તેણે કામ કર્યું. ઇ. સ. ૧૭૫૯માં ઉદ્દગીરની લડાઈમાં તેણે નિજામને સપ્ત હાર ખવડાવવી અને તેનું બળ નાબુદ કર્યું. ઉદ્દગીરની લડાઈ તેણે તોપખાનાની સહાયથી હતી બધો દક્ષિણ દેશ સર કર્યો. એટલામાં ઉત્તરમાં અબદાલીએ સિંધિઆને હરાવ્યો એવી ખબર મળવાથી તેણે ઉત્તર તરફ દૃષ્ટ કરી. નાના સાહેબ પેશ્વાએ ચાલાક, અનુભવી અને રણશૂરા બાઉની જ સેનાપતિની જગ્યાએ નિમણૂક કરી. બાઉએ સપાટામાં દિલ્હી કબજે કર્યું અને ત્યાં મરાઠાઓની સત્તા સ્થાપી, મરાઠાઓ હિંદુ પાદશાહી સ્થાપી શકે છે એ વાત સિદ્ધ કરી બતાવી. ઉત્તરમાં સરદારોની માંહેમાંહે જે બાંજગડો હતી તેનું નિરાકરણ કરી તેમના પર તેણે સારો દાખ બેસાડ્યો. બાઉએ અબદાલીને અંતવેદીમાં ધેરવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પણ પોતે જ ધેરાયો અને

મરાઠાઓને નથીએ જીખમરો આવ્યો. યુદ્ધના ધમધડાકામાં વિશ્વાસરાવ મરાયો તેથી બાઉ હિંમત હાર્યો. તેની સમયસૂચકતા ચાલી ગઈ. તે યુદ્ધનાં રમખાણમાં પેટો અને મરાયો (ઇ. સ. ૧૭૬૧).

(૬) મહારાવ હોલકર (ઇ. સ. ૧૬૮૦-૧૭૬૬) પેશ્વાઈના ઉદયકાલમાં જે સરદાર-પંચાયત નિર્માણ થયું તેનો મહારાવ હોલકર પ્રમુખ હતો. પુના જિલ્લામાં નીરા નદીને કાંઠે હોળ નામના ગામમાં મહારાવનો જન્મ ૧૬૮૩માં થયો. પોતાના મામાની મારફત તે મરાઠી લશ્કરમાં દાખલ થયો અને બાળાપુરની લઢાઈમાં તેણે પોતાની તરવારનું પાણી બતાવ્યું. ઇ. સ. ૧૭૨૮માં બાજુરાવે તેને બાર પરમણાની જાગીર આપી. ઇ. સ. ૧૭૩૨માં માળવા પર જે સ્વારી થઈ તેમાં તેણે બહાદુરી બતાવ્યાથી ઇદાર વગેરે ભાગનો તેને પટો આપવામાં આવ્યો. ભોપાળનો ઘેરો (૧૭૩૮) અને વસઈના ઘેરામાં (૧૭૩૯) પોતે હાજર હતા. ઇ. સ. ૧૭૫૧માં સીંધીઆ તથા હોલકરે બાદશાહને શેહિલા વિરૂદ્ધ મદદ કરી દિલ્હી દરબારમાં તેણે પ્રવેશ કરી લીધો અને શેહિલખંડ રજપૂતાના વગેરે ભાગોમાં ચોથ ઉધરાવવાનાં હક્ક મેળવ્યો. જાટને સિંધીઆએ મદદ કર્યાથી સીંધીઆ અને હોલકર વચ્ચે અણબનાવ થયો અને તેથી મહારાવે જાણી જોઈને અમદેબલી વિરૂદ્ધ સીંધીઆને મદદ કરી નહીં. આ યુદ્ધમાં હતાજી સીંધીયા મરાયો. ઇ. સ. ૧૭૬૧ સુધી મહારાવ ઉદાસીન રહ્યો. માત્ર પાણીપતનાં યુદ્ધમાં તેણે પછી પાની કરી નહીં. નાસી જનાર લોકોને બચાવવાનું તથા પેશ્વાના બૈરાટોકરાને સહીસલામત પાછા લઈ જવાનું કામ તેણે જ કર્યું. પાણીપતમાં મહારાવ દહતાથી ઉભો ન રહેતાં દિલ્હી નાસી ગયો તેથી માધવરાવે તેને શાસન કર્યું હતું. સિપાઈગીરીમાં તે પ્રવીણ હતો અને છાપા મારી લડવું એજ યશ મેળવવાનો રસ્તો છે એમ તે કહેતો. પોતાનો સ્વાર્થ સાધ્યા પછી તે રાજ્યનો લાભ જોતો. દુરંદેશી-પણું અને સાવધાનતાના ગુણો તેનામાં મોટે ભાગે હતા પાણીપત પછી ઉત્તર હિંદમાં મહત્વનો આ એક જ સરદાર હયાત હતો. તે પ્રાંતનું રક્ષણ કરી તે ઇ. સ. ૧૭૬૬માં મરણ પામ્યો

(૭) રામશાસ્ત્રી પ્રભુજી:—રામશાસ્ત્રી મુળ માહુલીનો રહીશ હતો. તે નાનપણમાં ચપરાસીનું કામ કરતો હતો. ત્યાં તેનું અપમાન થયાથી તે ઔઠ વચનો થયા પછી કાશીમાં વિદ્યા સંપાદન કરવા ગયો અને સારો પંડિત થઈ આવ્યો. ૧૭૫૯માં રામશાસ્ત્રીને નાનાસાહેબે પેશ્વાએ મુખ્ય ન્યાયાધીશની જગા આપી. નારાયણરાવના ખૂન માટે રાધોબાને દેહાંત પ્રાયશ્ચિત્ત લેવાનું તેણે જ કહ્યું. તે નિરપ્રહી અને સ્પષ્ટવક્તા હતો. ન્યાયના કામમાં તે કોઈની શરમ રાખતો નહોતો. તેનું મનોભાવ વખાણવા જેવું હતું માધવરાવ પેશ્વા ધાર્મિક બાબતો પર વિશેષ ધ્યાન આપવા લાગ્યો અને તેથી રાજકારણ તરફ ઓછું લક્ષ પહોંચતું. આ શાસ્ત્રીએ માધવરાવને કપકો આપ્યો કે પ્રજાપાલન એ જ રાજનો ધર્મ છે અને તે કર્તવ્ય પહેલાં પાર પાડવું જોઈએ. પરભુતી તકરારો ઉદાર દિલથી દૂર કરવી, સારસ્વતોને સમાન દૃષ્ટિથી જોવાં, તથા લાયક વિદ્વાનોને અધિકારની જગ્યાઓ આપવી, એ બધી બાબતો ઉપરથી તે દેશકાલ બળુનારો સુધારક હતો એમ જણાય છે. રામશાસ્ત્રી એ મરાઠી સલ્તનતની એક પ્રચંડ શક્તિ હતી. આ શાસ્ત્રી ઇ. સ. ૧૭૮૯માં સ્વર્ગસ્થ થયો.

(૮) રઘુનાથરાવ પેશ્વા:—મરાઠી રાજ્યનો કલિપુરુષ રઘુનાથરાવ, ૧૬૬૧ બાહુરાવનો નાનો દીકરો હતો. બાહુરાવબાહુરાવે (નાનાસાહેબે) તેને ઉત્તરનો બંદોબસ્ત કરવા તથા સરદારોની બાંજગડો દૂર કરવા તે તરફ મોકલ્યો. રાધોબાએ અમદાવાદ જતી દિલ્હી તરફ પ્રયાણ કર્યું. ત્યાં તેણે પોતાની સત્તા જમાવી અમદાવાદની લીધેલા મુલતાન અને લાહોર પ્રાંત જતી અટક ઉપર મરાઠી ઝંડો રાખ્યો. આ સ્વારીઓમાં તેને દેવું ધણું થઈ ગયું અને વ્યવસ્થા શિથિલ થઈ. તેણે બધી વ્યવસ્થા બગાડી નાંખી. રઘુનાથરાવ હંમેશા બીજાના કહેવા પ્રમાણે ચાલતો અને માધવરાવને પોતાના મત પ્રમાણે નચાવતો. માધવરાવની કારકીર્દિમાં તેણે રાજ્યનો હિસ્સો માંગી પિતરાઈપણું કરવા માંડ્યું. નિઝામ તથા બોંસલેની મદદ લઈ તે પુના પર ચઢી આવ્યો. માધવરાવે તેનો પરાજય કરી તેને કેદમાં નાંખ્યો. પેશ્વાઈના શોભે તેણે પોતાના બત્રીજનું ખૂન કરાવ્યું અને પેશ્વાપદ મેળવ્યું. નેતાઓએ બારબાઈનું કારસ્થાન કરી તેનું ઉચ્ચાટન કર્યું.

રાધોબા અંગ્રેજોનો આશ્રય મામવા મયો. રાધોબાનો પક્ષ લઈ અંગ્રેજો મરાઠી રાજ્ય પર ચઢી આવ્યા પછી તેમાં તેઓ ફાવ્યા નહીં અને સાલબાઈ મુકામે તહનામું કરવામાં આવ્યું તેમાં તેમણે રાધોબાને મરાઠાઓના તાબામાં આપવો એમ હતું. હતાશ થઈ રાધોબા વાર્ષિક ૩ લાખ રૂપીઆ પેન્શન લઈ આરામ લેવા લાગ્યો અને કોપરગામમાં ઇ. સ. ૧૭૮૩માં મરણ પામ્યો. રાધોબાના પિતરાઈ ભાવને લીધે જ અંગ્રેજોનો મરાઠી રાજ્યમાં પગપેસારો થયો.

(૯) સખારામ બાપુ:—સખારામ બાપુ સુમારે ૧૭૧૬માં જન્મ્યો. તેના કુટુંબને શાહુએ હિવરા ગામ ઈનામમાં આપ્યું હતું. નાનાસાહેબ પેશ્વા સાથે જ તેને શિક્ષણ મળ્યું. ઉત્તર હિંદની બધી સ્વારીઓમાં તે રાધોબા સાથે હાજર હતો અને તેને પેશ્વાના કહેવા પ્રમાણે નચાવતો. બાપુ ચાલાક બુદ્ધિનો, કુશળ રાજનીતિજ્ઞ અને કારસ્થાની હતો. મનુષ્ય-સ્વભાવની તેને પરીક્ષા હતી. તે સમસ્યકતાથી વર્તન કરતો. પેશ્વાઈના ઉત્તરાર્ધમાં તેને ઘણી મહત્તા મળી. માધવરાવના મરણ પછી હું નારાયણ-રાવનું રક્ષણ કરીશ એમ તેણે વચન આપ્યું હતું. અવિચારી સ્વભાવના નારાયણરાવે બાપુનું અપમાન કર્યાથી બાપુએ રાજ્યકારભારમાંથી પોતાનું ભક્ષ કાઢી લીધું. નારાયણરાવને કેદ કરી રાધોબાને ગાદી પર બેસાડવાના કારસ્થાનમાં બાપુ મુખ્ય હતો. કારસ્થાનનો અંત નારાયણરાવના ખુનથી થયો અને તેથી બાપુનું મન રાધોબા પરથી ઉઠી ગયું. રાધોબા વિરૂદ્ધના કારસ્થાનમાં તેણે નાના ફઝલવીસને સારી મદદ કરી હતી. ફરી તેણે કાવત્રાખોરોનો ઉદ્યોગ આરંભી મોરોબાએ નાના વિરૂદ્ધ ઉભા કરેલા કારસ્થાનમાં ભાગ લીધો. તેના ફિતુરી પત્રોનો સ્ટ્રાઈ થવાથી નાનાએ તેને કેદ કર્યો. ઇ. સ. ૧૭૮૧માં તે મરણ પામ્યો.

(૧૦) અહલ્યાબાઈ:—(ઇ. સ. ૧૭૨૫-૧૭૯૫) સતી અહલ્યાબાઈ મલ્હારરાવ હેલ્કરના પુત્ર ખંડેરાવની પત્ની હતી. ખંડેરાવ મુદ્દમાં મરાયાથી મલ્હારરાવે બુદ્ધિશાળી અને વ્યવહારચતુર અહલ્યા-બાઈને જ બધો કારભાર સોંપ્યો. તેણે આ કામ સારી રીતે કરી બતાવ્યું. મલ્હારરાવની પછી તેણે હોલ્કર કુળની કીર્તિ કાપમ રાખી. તેની સુધાના

ખોળામાં દત્તક આપીને રાજ્યકારભાર ચલાવવો એવી રઘુનાથરાવ પેશ્વા અને તેણીના દીવાને મસલત ચલાવી પણ પોતાની જગીરમાં ખીજને દબાવ કરવા દેવાની ના પાડી. આ તેજસ્વી સ્ત્રી આગળ રાધોબાનું કાંઈ ચાલ્યું નહોતું. અહલ્યાબાઈ પ્રેમાળ અને ધર્મનિષ્ઠ હતી. તરુણ અવસ્થામાં સસરા, પતિ તથા પુત્રનો વિયોગ થવાને લીધે તે વિરક્ત બની તોપણ તેણે આદર્શ રાજ્યકારભાર કરીને અનુપમ ઉદારતાથી પોતાની કીર્તિ ચોમેર ફેલાવી. ન્યાય, નીતિ અને ડહાપણની તે મૂર્તિ હતી. દેવસ્થાનો અને અન્યથા આશ્રમ જેવી સંસ્થાઓમાં કાચમની નિમણૂક કરી આપી ધર્મની વૃદ્ધિ કરી. રસ્તાઓ ઉપર ઠેક ઠેકાણે કુવા ખોદાવી તથા ધર્મશાળાઓ બંધાવી તેણે મુસાફરોની આશિષ મેળવી. અહલ્યાબાઈ રૂચિ પાસેથી જુગ્મ કર લેતી અને વતનદારોના હક્ક સંભાળતી. બીલ, ગોંડ વગેરે લોકોને સુધારી તેમને રાજનિષ્ઠ બનાવ્યા. તેણે નાનકડા ઇંદોરને બલ્ય શહેરનાં રૂપમાં ફેરવી દીધું. તેણીના રાજ્યકારભારમાં માતા સમાન માનનારા તુકોજી હોલકરે તેને સારી મદદ કરી. આ સાધ્વી સ્ત્રી ઇ. સ. ૧૭૮૫માં સ્વર્ગવાસી થઈ.

(૧૧) બાપુ ગોખલે:—શરવીર બાપુ ગોખલે ૧૭૭૮માં જન્મ્યો. બાપુ અને તેના કાકા ઘોડાપંત ગોખલે સવાઈ માધવરાવની કારકીર્દિમાં કોકણથી આવ્યા. અક્કલ હોશિયારી અને સ્વપરાક્રમ વડે તેણે પેશ્વાના દરબારમાં માન મેળવ્યું. કર્ણાટકમાં કિતુરકર દેસાઈએ બંડ કર્યું તે સમયે બાપુ ગોખલેને મોકલ્યા. ગોખલેએ દેસાઈને શિક્ષા કરી સારો બંદોબસ્ત બેસાડ્યો. તે સિવાય ખીજ બંડખોરોનો બંદોબસ્ત કરવા ભાં જ યોજના કરી. સાપનૂરની લડાઈમાં તેણે ડાહ્યાપુરના રાજાને હાર ખવડાવી. કર્ણાટકમાં ઘોંડળ વાઘે ચલાવેલું તોફાન તેણે અંગ્રેજોની સહાયથી શમાવ્યું. તેણે બહાદુરીથી ઘોંડળ વાઘને પકડી ઠાર કર્યો અને અંગ્રેજોના સેનાપતિ આર્થર વેલેસ્લી (ડયુક ઓફ વેલ્ફોર્ડ)ની શાખાથી મેળવી. તેની બહાદુરી અને ચાલાકી જોઈ બાજીરાવ ખીજએ તેને પોતાના મુખ્ય સેનાપતિ તરીકે નીમ્યો. તેણે જ બાજીરાવના હુકમથી પ્રતિનિધિને શિક્ષા કરી તેની જગીર જપ્ત કરી. અંગ્રેજો સાથે થએલા છેલ્લા યુદ્ધમાં તેણે ખડકી,

કોરેગામ અને અષ્ટી નજીક અપૂર્વ પરાક્રમ બતાવી મરાઠાઓનું નામ રાખ્યું. બાપુ અષ્ટીની લડાઈમાં મરણ પામ્યો (૧૮૧૮). આ સ્વામિભક્ત અને શૂરવીર બાપુની જોટલી તારીફ કરીએ તેટલી ઓછી જ છે.

(૧૨) ચીમાજી આપ્પા:—પોર્ટુગીઝ લોકો પાસેથી વસઈનો અભેદ કિલ્લો લઈને વસઈનો વીર એ નામ ઇતિહાસમાં અજરામર કરી મુકનાર ચીમાજી આપ્પા બાલાજી વિશ્વનાથ પેશ્વાનો બીજો છોકરો હતો. ચીમાજીનો જન્મ ઇ. સ. ૧૭૦૮માં થયો હતો. બાળરાવ અને ચીમાજીને બાપની દેખરેખ નીચે ઉત્તમ પ્રકારનું લશ્કરી શિક્ષણ મળ્યું હતું તેવી જ રીતે જમાબંદી અને હિસાબ કીતાબમાં પણ ચીમાજી તરખે જ હતો. આ બંને ભાઈઓનો એક બીજા પર અકૃત્રિમ અને અપ્રતિમ પ્રેમ હતો.

બાળરાવે ચીમાજીને ગુજરાતમાં ચોથાઈ અને સરદેશમુખીના હકકો મેળવવા માટે ૧૭૨૯માં રવાના કર્યો. ચીમાજીએ સર બુલંદખાન પર વિજય મેળવીને તે હકકો મેળવ્યા અને મરાઠાના ૨૫૦૦ ઘોડેસ્વાર ત્યાં કાયમના રાખીને ઉત્તરમાં મરાઠાનો પગપેસારો કર્યો. ઇ. સ. ૧૭૨૬માં ચીમાજી જંજીરાના સીદીસાતાનો પરાજય કરવા માટે કોંકણમાં ગયો. ત્યાં ઉત્સાહપૂર્વક યુદ્ધ કરીને સીદીસાતાનો પૂર્ણ પરાજય કર્યો અને તરત જ ઉદેરી પર ચઢાઈ કરી સીદીયાકુબનો પણ પરાજય કર્યો. આ કામ પૂરું કરીને ચીમાજીએ અપૂર્વ યશ સંપાદન કર્યો અને હબસી સન્દર્ભેને મરાઠાઓના માંડલિકો બનાવ્યા. ચીમાજીની આ મોટામાં મોટી કામગીરીની ચઢાઈ હતી. હિંદુ લેણાના ધર્મનો છળ અને વિટંબણા બંધ કરવા માટે અને પોર્ટુગીઝોનો વસઈ પ્રાંત પરનો અમલ હઠાવી મુકવાના પૂરા નિશ્ચયથી તારાપુર, દહાણુ વગેરે જગ્યાઓ કબજે કરીને ચીમાજીએ ૧૭૩૯માં વસઈને ઘેરો ધાલ્યો. ધનધોર સંત્રામ કરીને છેવટે ચીમાજીએ તે કિલ્લો સર કર્યો.

ચીમાજી સ્વભાવે વિચારી, મળતાવડો, અને શાણો હતો. બીજાનું અન ન દુખવતાં યુક્તિથી કામ કરી લેવાની હથોટી તેને ઉત્તમ રીતે

પ્રાપ્ત થઈ હતી. બાજરાવ પર તેનો અત્યંત અંકુશ હોવાથી બાજરાવ વધારે બગડ્યો નહિ. બાજરાવ અને સરદારો વચ્ચેના વૈમનસ્થનું નિવારણ ચતુરાઈથી કરીને તે તેમનું સમાધાન કરાવી આપતો. મહત્ત્વની બાબતમાં શાહ પોતે પણ બાજરાવ સાથે ચીમાજીની મારફતે જ બોલતો. ધરમથુ બાબતમાં પણ ચીમાજીનો શબ્દ છેવટેનો જ ગણાતો. બાજરાવના છોકરાનું શિક્ષણ પણ ચીમાજીની દેખરેખ નીચે જ થયું. નાના સાહેબનો રાજ-કરણીયુર ચીમાજી જ હતો. ચીમાજી જેવો વ્યવહારકુશળ અને મુત્સદ્દી હતો તેવો જ રણવીર પણ હતો. આ યુદ્ધમાં પકડાયેલી એક પોર્ટુગીઝ સ્ત્રીને તેણીના પતિ પાસે પહોંચતી કરી. આ પરથી તેનું સ્ત્રી પ્રત્યેનું માન અને મનનું મોટાપણું વ્યક્ત થાય છે. ચીમાજીના મુત્સદ્દી-પણાથી નાના સાહેબને પેશ્વાઈપદ સુલભ રીતે ગળ્યું. આ વસંધનો વીર ૧૭મી ડીસેમ્બર ૧૭૪૦ દિવસે મરણ પામ્યો.

બ્રિટિશ અમલ.

Q. 91. Account for the rise and fall of the Portuguese power in India ?

ઉ:—ઇ. સ. ૧૪૫૩માં કોન્સ્ટેન્ટીનોપલ મુસલમાનોએ જીત્યું તેથી યુરોપીઅન લોકોનો વેપારનો માર્ગ બંધ થયો. વાસ્કોડીગામાએ ૧૪૯૮માં હિંદુસ્તાનમાં આવવાનો રસ્તો ખોળી કાઢ્યો. પોર્ટુગીઝ લોકોએ પ્રથમ હિંદુસ્તાનના પશ્ચિમ કિનારા પર અને ઈસ્ટ ઈંડીઝ ટાપુઓમાં પોતાના વેપારી અને લશ્કરી યાત્રા સ્થાપ્યાં. પોર્ટુગીઝ લોકોનો હેતુ શરૂઆતમાં વેપાર કરવાનો હતો પણ હિંદની રાજકીય પરિસ્થિતિ જોઈ, ‘આપણે અહીં સામ્રાજ્ય સ્થાપન કરી શકીશું’ એમ અભ્યુક્તે આત્મીકા વગેરેને લાગ્યું. પછી અભ્યુક્તે મસ્કત, ગોવા, કોલંબો વગેરે મહત્વના યાત્રા કબજે કર્યા અને રાજ્ય સ્થાપન કર્યું. પોર્ટુગીઝ લોકોની ચઢતીનાં અનેક કારણો હતાં. તેમાંના નીચેના જાણવા જોગ છે:—

(૧) તેમનું લશ્કર પહેલા દરજ્જાનું હોવાથી કોઈ પણ તેની સામે ટકતું નહોતું. (૨) હિંદુસ્તાનમાં મધ્યવર્તી સત્તા ન હોવાથી તથા જુદા જુદા રાજ્યોમાં માહોમાહે કુસંપ હોવાથી પોર્ટુગીઝો ફાવ્યા. (૩) દેશી વેપારી પોર્ટુગીઝો વિરુદ્ધ જતા નહોતું કારણ કે તેમને લાંબે વેપારીઓને ફાયદો થતો હતો. (૪) પોર્ટુગીઝોનું લશ્કર ક્વાયતી હતું તેથી દેશી લશ્કરનું કાંઈ ચાલતું નહોતું. એમ છતાં પણ પોર્ટુગીઝોનું રાજ્ય હિંદમાં વધારે વખત ટકતું નહોતું. છેવટે તેમના પર મુસલમાનોના હુમલા થવા લાગ્યા અને તેમની સત્તા ક્ષીણ થવા લાગી. પોર્ટુગીઝો નીચેનાં કારણોથી નાશ પામ્યા:

(૧) પોર્ટુગીઝોની આંતરિક વ્યવસ્થા સારી નહોતી. વેપાર માટે રાખેલા નાણાં રાજકીય બાબતોમાં ખર્ચ થતાં ધાર્મિક ખાતાના પૈસા પણ એવી જ રીતે વપરાતા. હોદ્દાઓની જગ્યાઓની હરરાજ થતી. (૨) સને ૧૫૮૦માં સ્પેન અને પોર્ટુગલ રાષ્ટ્રો જોડી દેવામાં આવ્યા. સ્પેનને યુરોપ સાથે ઝગડવાનું હોવાથી પોર્ટુગીઝોએ હિંદમાં જમાવેલી સત્તા તરફ

તેઓ (સ્પેનના રાજાઓ) દુર્લક્ષ કરવા લાગ્યા. સ્પેનના દુસ્મન ઇંગ્લેન્ડ અને હોલેન્ડનાં લશ્કરો બલવાન હતાં તેથી પોર્ટુગીઝોના વેપારી વહાણોને ધણી જ ખસેલ પહોંચતી. એવી રીતે સ્પેને પોર્ટુગીઝ અમલદારોને પૈસા, લશ્કર, અને લાયક માણસોની મદદ કરી નહીં તેથી તેમનું રાજ્ય નાશ પામ્યું. (૩) સ્પેનનો દરીઆઈ યુદ્ધમાં પરાજય થયા પછી ડચ, અંગ્રેજ વગેરે લોકો હિંદમાં આવવા લાગ્યા. તેમનાં લશ્કરને ટક્કર આપે એવું લશ્કર પોર્ટુગીઝો પાસે ન હતું તેથી પોર્ટુગીઝો હાર્યા. (૪) ઇ. સ. ૧૫૬૫ની તાલીકોટની લડાઈમાં વિજયનગરનું સામ્રાજ્ય નાશ પામ્યું અને પોર્ટુગીઝોને આ રાજ્ય સાથે વેપારી સંબંધ હતો તે તૂટ્યો. (૫) ખ્રિસ્તી ધર્મનો પ્રચાર કરવાની કોશીશ પોર્ટુગીઝોએ નિર્દયતાથી કરી તેથી હિંદી લોકો તેમનો દ્વેષ કરવા લાગ્યા. (૬) હેવટના પોર્ટુગીઝના અમલદારો નાલાયક હતા. અને તેઓ મોગલ મરાઠા વગેરે લોકોએ કરેલા હુમલાઓ પાછા વાળી શક્યા નહીં.

Q. 92. Account for the fall of the French and the rise of the English in India. What were the services rendered by Dupleix to the French ?

ઉ:—પોર્ટુગીઝ, ડચ વગેરે લોકોની માફક ફ્રેંચોએ પણ હિંદમાં વેપારને અર્થે પ્રવેશ કર્યો અને સામ્રાજ્ય સ્થાપવાને અનેક કારસ્થાનો કર્યાં. પરંતુ તેમાં તેઓ ફાળ્યા નહીં. તેમની મહાન ખટપટમાં અપયશ મળવાના કારણો પૈકી નીચેના મુખ્ય છે: (૧) ફ્રેંચો વેપાર તરફ ઓછું ધ્યાન આપવા લાગ્યા અને રાજ્યવિસ્તાર તરફ વધારે ધ્યાન આપ્યું; પણ રાજ્ય વ્યવસ્થા માટે નાણાં તેઓ હિંદમાં મેળવી શક્યા નહીં તેથી ફ્રેંચોનું બધી રીતે નુકસાન થયું. અંગ્રેજોની હાલત તેથી હલટી હતી. તેમણે વેપાર તરફ કદી પણ દુર્લક્ષ કર્યું નહીં. પ્રથમ વેપાર અને પછી રાજ્યસ્થાપના એવું તેમનું ધ્યેય હતું. રાજ્યસ્થાપના માટે જોઈતો પૈસો તેઓ હિંદુસ્તાનમાં જ પેદા કરી શક્યા; તેથી જ તેઓ રાજ્ય મેળવવામાં ફતેહમંદ નિવડ્યા. (૨) ઇંગ્લીશ ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીની સ્થિતિ ધણી આભાદ રહી. હિંદમાં કરવાના કારસ્થાનો માટે તેમણે પોતાનું બળ વધાર્યું. વિભાવતની

સરકાર ઉપર પૈસા માટે તેમણે કઠી પણ આધાર રાખ્યો નહીં. ફ્રેંચ ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીની સ્થિતિ ખરાબ હતી. હંમેશાં પૈસાની તેને તાણ પડતી તેથી અંગ્રેજોએ જોડે લઢવાને તેમનામાં સામર્થ્ય ન હતું. (૩) ફ્રેંચ સરકારે પણ હિંદુસ્તાનમાંના પોતાના રાજ્ય પરત્વે બેદરકારી બતાવી. ફ્રેંચ સરકારનું ધ્યાન તે વખતે યુરોપીય રાજકારણ તરફ હતું તેથી તે હિંદુસ્તાન તરફ ધ્યાન આપી શકી નહીં; તોપણ ફ્રેંચ સરકારે ફ્રેંચ કંપનિને વખતોવખત પૈસાની, લશ્કરની તથા અધિકારીઓની મદદ કરવી જોઈતી હતી. અંગ્રેજ સરકારની સ્થિતિ તેથી ઉલટી હતી. તેણે હિંદુસ્તાનમાં યોગ્ય વખતે પૈસા અને લશ્કર મોકલી ઇંગ્લીશ ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનિને સારી મદદ કરી. (૪) ફ્રેંચોનું આરમર કનિષ્ઠ દરજ્જાનું હતું. હિંદુસ્તાનના કિનારા પરના મહત્ત્વનાં થાણાં કબ્જામાં રાખવા તથા રાજ્યનું રક્ષણ કરવા તેમજ આ દેશ સાથે દળણવળણ રાખવા આરમરની ધણી જરૂર હતી. અંગ્રેજોનું આરમર ઉત્તમ હોવાથી તેઓ હિંદમાંના પોતાના રાજ્યનું રક્ષણ સારી રીતે કરી શક્યા. (૫) ફ્રેંચ અમલદારો માંહોમાંહે લડતા તેથી તેમને નુકસાન થયું. અંગ્રેજ અમલદારો સામાન્ય બાબતમાં નમતું લેતા. (૬) યુરોપમાં અને હિંદમાં અંગ્રેજોનું બળ વધતું હતું તેથી ફ્રેંચોને ચમઘી નાખતું તેમને સહેલું પડ્યું. કર્ણાટકના ત્રીજા યુદ્ધમાં ફ્રેંચો આ જ કારણથી હાર્યા. (૭) અણીને વખતે દુષ્કેન ફ્રાંસ બોલાવી લેવામાં આવ્યો. (૮) દુષ્કે, ખુસી સિવાય અને વિશેષે કરીને દુષ્કેના ગયા પછી જ ફ્રેંચ અધિકારીઓ આવ્યા તે બધા નાલાયક હતા. તેઓ રાજ્યનું સંરક્ષણ કરી શક્યા નહીં.

હિંદુસ્તાનમાં ફ્રેંચોના ઇતિહાસમાં, રાજનીતિમાં, રાજકારણવદુ, કોઈ પણ પ્રસંગે હિંમત હારે નહીં તેવો, વિશ્વાળ બુદ્ધિનો અને કર્તવ્યપરાયણ જો કોઈ થયો હોય તો તે દુષ્કે જ હતો. હિંદુસ્તાનમાં રાજ્ય મેળવવાની કદપના તેને જ સચી, ફ્રેંચ લોકોનું રાજ્ય હિંદમાં સ્થાપવાને તેણે પોતાની જીવાની, ધન અને હુંદગી ખર્ચ કરી. રાજ્યસ્થાપનાના કામમાં ફ્રેંચ સરકારે જો તેને મદદ કરી હોત તો તે જરૂર પોતાનો હેતુ પાર પાડત. ફ્રેંચ સરકારની મદદ વગર પહેલા કર્ણાટક વિમુક્ત પડી તેણે ફ્રેંચોનું જ વચન વધારું

તેમાં તેની બાહોશી જણાઈ આવે છે. બીજા વિગ્રહમાં પણ તેણે અંગ્રેજોને તોઆ પોકારાવી, પણ છેવટે તેના નશીબના પાસા ફરી ગયાં. તેના હેતુ પાર પડ્યો નહીં તેથી તેને કલંક આપવું યોગ્ય નથી. તેને આવેલી અડચણો અને તે દૂર કરવા તૈયાર કરેલી જૂજ સામગ્રી ધ્યાનમાં લેતાં તે રતુતિને જ પાત્ર છે. દેશી લસ્કરનું અવ્યવસ્થિતપણું જોઈને તેને એમ લાગતું કે જો આ લોકોને સારી તાલીમ આપીએ તો તેઓ યુરોપીયન સૈનિકોથી ઉતરશે નહીં એટલું જ નહીં પણ તેમની જ મદદ વડે ફ્રેંચોનું રાજ્ય હિંદમાં સ્થપાશે એમ પણ તે કહેતો; તેથી આ બાબતમાં તો તે અંગ્રેજોનો માર્ગદર્શક બન્યો. હિંદુસ્તાનમાં અંગ્રેજી રાજ્યસ્થાપન કરનારા કલાધર, હેસ્ટિંગ્સ, વેલેસ્લી વગેરે બ્રિટિશ મુત્સદ્દીઓ કરતાં તેની યોગ્યતા ઓછી હતી એમ કહેવું જરાપણુ યોગ્ય નથી.

Q. 93. Sketch very briefly the life and work of Lord Clive.

ઉ:—લૉર્ડ કલાધરનો જન્મ ઇ. સ. ૧૭૨૫માં થયો. નાનપણથી તેનું ધ્યાન બજુવા તરફ ન હતું. તે હંમેશા તોફાન કરવામાં પોતાનો વખત ગાળતો. છેવટે તેનાથી કંટાળી જઈ તેના પાલકોએ તેને ઇસ્ટ ઇન્ડીયા કંપનિમાં કારકુનની જગ્યા અપાવી હિંદુસ્તાનમાં રવાના કર્યો. તે ઇ. સ. ૧૭૪૪માં મદ્રાસમાં આવી દાખલ થયો. સિપાઈ વૃત્તિવાળા કલાધરને પોતાની કારકુનીનો કંટાળો આવી ગયો. તેણે આત્મહત્યા કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો પણ તેમાં તે ફાળ્યો નહીં. આપણે ધણું મહાન કૃત્ય કરવા જન્મેલા છીએ એવો તેનામાં આત્મવિશ્વાસ ઉત્પન્ન થયો અને તે યોગ્ય સમયની રાહ જોતો બેઠો. કર્ણાટકના પહેલા યુદ્ધમાં અંગ્રેજોએ પોંડીચરીને ઘેરા લાદ્યો તે વખતે તેણે સારી સેવા બજાવી. તેમજ બીજા યુદ્ધમાં ચંદ્રસાહેબ અને દુષ્કેએ ત્રિચિનાપલ્લીને ઘેરા લાદ્યો હતો તેથી મદ્રાસનો ગવર્નર તદ્દન હતાશ થયો હતો. અર્કાટ પર સ્વારી કર્યાથી ત્રિચિનાપલ્લીનો ઘેરા ઉઠશે અને ચંદ્રસાહેબ રાજધાનીનું રક્ષણ કરવા આવશે એવી સલાહ કલાધરે મદ્રાસના ગવર્નરને આપી અને તે કામ ચોતે પાર પાડ્યું એટલું જ નહીં પણ તેના ધારવા મુજબ

ચંદાસાહેબ ત્રિચિનાપક્ષી છોડી આઈટનું રક્ષણ કરવા આવતાં. મુશ્કરરવ ધોરપડેની મદદ વડે તેણે તેનો પરાજય કર્યો. પછી તેણે ચંદાસાહેબના આરણી, કાંજવરમ વગેરે થાણાં કબજે કરી ધણો યશ મેળવ્યો. કેટલાક સમય પછી ત્રિચિનાપક્ષી જમને કલાઇવે લાંબો ઘેરો ઉઠાવ્યો. આવી રીતે વિજય મેળવીને ઇ. સ. ૧૭૫૩માં તે વિલાયત ગયો.

યુરોપમાં ઇ. સ. ૧૭૫૬માં સપ્તવાર્ષિક યુદ્ધની શરૂઆત થઈ તે વખતે કલાઇવે હિંદુસ્તાનમાં મદ્રાસનો ગવર્નર નીમાઇને આવ્યો. જ્યારે તેણે કલકત્તાની અંધારી કોટડીના સમાચાર સાંભળ્યા ત્યારે તે તરત જ કલકત્તે રવાના થયો અને તે શહેર તાબામાં લીધું. આ વખતે સિરાજઉદ્દૌલા ધણા સંકટમાં સપડાયો હતો. અહમદશાહ અબદેઅલીએ હિંદપર સ્વારી કરી હતી. કદાચ તે અંગાલ ઉપર પણ ચઢી આવશે એવું નવાબને લાગતું હતું. તેથી અંગ્રેજોની સાથે મિત્રતાનો સંબંધ રાખવા તે ઇચ્છતો હતો. અંદરખાનેથી તે ફ્રેંચ લોકો સાથે સંબંધ રાખતો હતો. જ્યારે કલાઇવે આ વાત જાણી ત્યારે તેણે નવાબ વિરુદ્ધ યુદ્ધ જાહેર કર્યું. નવાબના સેનાપતિ મિરજાહરને પોતાના પક્ષમાં લઈ ઇ. સ. ૧૭૫૭માં પ્લાસી આગળ નવાબનો પૂર્ણ પરાજય કર્યો. પછી તેણે સિરાજને ગાદી ઉપરથી ઉઠાડીને મિરજાહરને નવાબ બનાવ્યો. મિરજાહર ફક્ત નામનો જ નવાબ હતો અને ખરી સત્તા અંગ્રેજોના હાથમાં હતી. પ્લાસીની લડાઈ જીતીને કલાઇવે અંગાળામાં અંગ્રેજ રાજ્યનો પાયો નાંખ્યો. તેના આ કામ માટે તેને અંગાળાનો ગવર્નર નીમવામાં આવ્યો. આજ વખતે ક્યુરિટકમાં ફ્રેંચો સાથે ત્રીજો વિશ્વ શરૂ થયો તેમાં વાંદીવાશ આગળ ફ્રેંચોનો પૂર્ણ પરાજય થયો અને ક્યુરિટકમાં પણ અંગ્રેજ સત્તા સ્થાપન થઈ.

જ્યારે કલાઇવે અંગાળાનો ગવર્નર હતો ત્યારે તેણે ચિન્સુરાના ડચ લોકોને હરાવી અંગાળ પ્રાંતમાંથી તેમને હાંકી કાઢ્યા. તેમજ કર્નલ ફોર્ડને મોકલી ઉત્તર સરકાર પ્રાંત જીતી લીધો. આટલાં કામો કરીને ઇ. સ. ૧૭૬૦માં ફરીથી તે વિલાયત ગયો.

Q. 94. What change was brought about by the Diwani of Bengal ? Describe the important reforms of Clive during his second administration and form an estimate of him.

ઉ:—ક્લાઇવની ગેરફાળગીમાં અંગ્રેજો અને બંગાળના નવાબ મીર કાસીમ વચ્ચે લડાઈ થઈ ચક્ર; અને અંગ્રેજોએ ૧૭૬૪માં અયોધ્યાના નવાબ, બંગાળના નવાબ અને શાહઆલમ આ ત્રણેના સંયુક્ત સૈન્યનો બકસર નજીક પરાજય કર્યો છે. સ. ૧૭૬૫માં ક્લાઇવ બંગાળનો ફરીથી ગવર્નર નિભાયો. અહીં આવીને અલાહબાદ જઈ બાદશાહ સાથે તેણે સંધી કરી અને બાદશાહ પાસેથી બંગાળ, બિહાર અને ઓરીસાના પ્રાંતોની દિવાની મેળવી. આવી રીતે ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીને સ્વતંત્ર સંસ્થાનિકનો દરજ્જો પ્રાપ્ત થયો. પછી ક્લાઇવ, મેળવેલા પ્રાંતોની વ્યવસ્થા કરવામાં રોકાયો. દિવાની પ્રાપ્ત થયા બાદ બંગાળ પ્રાંતના મહેસુલની વ્યવસ્થા કરવાનું કામ તેણે હાથમાં લીધું. જમીન મહેસુલ ભેગું કરવા માટે તેણે મહમદ રેઝાખાન અને સિતાપરાય નામના અધિકારી નીમ્યા અને તેમના પર દેખરેખ રાખવાને એક અંગ્રેજ અધિકારી નીમ્યો. લશ્કરની વ્યવસ્થા જોવાનું કામ તેણે ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીને સોંપ્યું અને ન્યાય આપવાનું કામ અને કાયદાની અમલ બજાવણીનું કામ નવાબના લોકોને સોંપ્યું. આ વ્યવસ્થાથી બંગાળમાં દ્વિલ રાજ્યપદ્ધતિ (Double Govt.) દાખલ થઈ. તે વખતે તેણે નીચેના સુધારા કર્યા:—(૧) કંપનીના નોકરોને ખાનગી વેપાર કરવાની મનાઈ કરવામાં આવી. (૨) નોકરોએ લાંચ, નજરાણાં અને બક્ષિસ વગેરે લેવાં નહીં એવું ઠરાવવામાં આવ્યું. (૩) સિપાઈઓને યુદ્ધ પ્રસંગે બમણો પગાર આપવાની પ્રથા તેણે બંધ પાડી. આ સુધારાથી કંપનીનો કારભાર વ્યવસ્થિત થયો. ઇ. સ. ૧૭૬૭માં ક્લાઇવ કાયમનો વિલાયત ગયો.

હિંદુસ્તાનમાં અંગ્રેજ રાજ્યનો પાયો નાંખનાર ક્લાઇવ પહેલો પુરુષ હતો. લશ્કરી શિક્ષણ તેને મળ્યું ન હતું તો પણ હૃત્તમ સેનાની તરીકે તેણે કાર્તિ મેળવી. તેનું મુત્સદ્દીપણું પણ વખાણવા જેવું હતું. મને તે ઉપાય યોજીને અને વખતે નીતિતત્ત્વોને પણ બાજુએ રાખી તેણે કંપનીને

રાજ્યપદ પ્રાપ્ત કરી આપ્યું; અને રાજ્યપ્રાપ્તિ પછી યોગ્ય રાજ્યવ્યવસ્થા નિર્માણ કરવા બનતી કોશીશ કરી પણ તેનામાં રાજ્ય કરવાની આવડત નહીં હોવાથી તેના પ્રયત્ન નિષ્ફળ નિવડ્યા. તેણે બંગાલ પ્રાંત મેળવવામાં આશુચ્ચ નીતિનું અવલંબન કર્યું અને તેથી તેની કીર્તિ અને કર્તવ્યગારીને અંખપં લાગેલી છે; પરંતુ કંપનિના હિતની દૃષ્ટિએ જોતાં કેટલાકના મતે તેનાં કૃત્યો યોગ્ય અને દોષરહિત ગણાય છે. સમયસૂચકતા, મુત્સદ્દીપણું, યુદ્ધકલા નૈપુણ્ય, અને સંકટ સમયે અડગ હૈમત વગેરે ગુણો ક્લાધવમાં હતાં, તેમજ સ્વાર્થોષિતા અને કુટિલ નીતિ તેના દુર્ગુણ હતા. ઇ. સ. ૧૭૭૪માં તે મરી ગયો.

Q. 95. Describe the great struggle between the English and the French for supremacy in India and explain the success of the former and the failure of the latter.

ઉ:—૧૮મા સૈકામાં ઇંગ્લંડ ને ફ્રાન્સ વચ્ચે વેપારી વર્ચસ્વ અને સામ્રાજ્ય મેળવવા હરીફાઈ ચાલતી હતી. હિંદુસ્તાન સાથે બન્ને દેશોનો વેપાર સારી પેઠે ચાલતો હોઈ, હિંદુસ્તાનમાં સામ્રાજ્ય સ્થાપવાને બન્ને દેશ પ્રયત્ન કરી રહ્યા હતા અને હિંદુસ્તાનના રાજાઓને મદદ કરીને પરોક્ષ રીતે એક બીજા સાથે લડતા હતા. યુરોપના ઑસ્ટ્રીયન વારસાઈ યુદ્ધમાં (૧૭૪૦-૧૭૪૮) ઇંગ્લંડ અને ફ્રાન્સ વિરુદ્ધ પક્ષમાં લડી રહ્યા હતા અને તેથી હિંદુસ્તાનમાં પણ આ બન્ને પ્રજા વચ્ચે લડાઈ જાગી. ફ્રેન્ચોનો સેનાપતિ દુપે બચ્ચો ધોરણી અને કારસ્થાની હતો. તેણે ઇ. સ. ૧૭૪૬માં અંગ્રેજોનું મદ્રાસ શહેર જીતી લીધું અને તેમનું જોર નરમ પડ્યું. માત્ર અંગ્રેજોનો ફાઈ સેન્ટડેવીડનો કિલ્લો ફ્રેન્ચ લોકો લઈ શક્યા નહિ. ૧૭૪૮માં યુરોપની લડાઈ બંધ થતાં જ આ પહેલું ક્યુટિકનું યુદ્ધ બંધ પડ્યું. પરંતુ બીજો જ વરસે (૧૭૪૯-૧૭૫૫) ક્યુટિકની બીજી લડાઈ શરૂ થઈ. ૧૭૪૮માં નિઝામ-ઉલ-મુલ્ક મરજુ પામવાથી તેની ગાદી મેળવવા તકરારો ઉભી થઈ. નિઝામના જમાઈ ચંદા સાહેબ અને પુત્ર મુઝફ્ફરજંગનો પક્ષ ફ્રેન્ચોએ લીધો અને અંગ્રેજોએ ક્યુટિકના માજી નવાબને સહાય કરી. શરૂઆતમાં

ફ્રેન્ચોનો જય થયો. ચંદા સાહેબ આર્કટનો નવાબ થયો અને મુઝફરજંગ નિઝામ થયો. મુઝફરજંગ અને ચંદા સાહેબે ત્રિચિનાપલ્લીના ટિલ્લાને ઘેરો ઘાલ્યો હતો ત્યારે કઝાઇને ચંદાસાહેબની રાજધાની આર્કટ છૂટી લીધી. આથી ફ્રેન્ચોની સર્વ બાજુ પક્ષટાઇ. (વિશેષ માહિતી માટે પ્રશ્ન ૯૩ જુઓ, કર્ણાટકની ત્રીજી લડાઈ ૧૭૫૬-૧૭૬૧. અંગ્રેજોનો જય અને ફ્રેન્ચોના પરાજયના કારણો પ્રશ્ન ૯૨માં આપેલા છે.)

Q. 96. What were the principal charges on which Warren Hastings was impeached? What was his defence?

ઉ:—રોહિલા યુદ્ધ, નંદકુમાર, ચેતસીંગ, અને અયોધ્યાની બેગમો વગેરે પ્રસંગોમાં હેસ્ટીંગે સ્વીકારેલી નીતિ સાથે તેના પર અમીર મંડળમાં કામ ચાલ્યું; અને આખરે તેને નિર્દોષ ઠરાવવામાં આવ્યો. (૧) રોહિલા યુદ્ધ:—રોહિલાખંડનું મરાઠાઓથી સંરક્ષણ કરવાની શરતે રોહિલાઓએ બંગાળના નવાબ શુભ-ઉદ-દૌલાને ૪૦ લાખ રૂપીઆ આપવાનું કબૂલ કર્યું હતું. પરંતુ પાછળથી મરાઠાઓનો બચ દૂર થવાથી રોહિલાઓએ ઠેરવેલી રકમ આપવા ના પાડી. ત્યારે નવાબે અંગ્રેજોની મદદ વડે રોહિલાઓને હરાવ્યા, તેમનો મુલક ઉજ્જડ કર્યો અને રોહિલા ઉપર ઘણો જુલમ ગુજાર્યો. રોહિલાઓ સાથે અંગ્રેજોની દુરમનાવટ ન હોવા છતાં હેસ્ટીંગે તેમનો નાશ કર્યો અને અન્યાયથી પૈસા મેળવ્યો એવા તેના ઉપર આરોપ મૂકવામાં આવ્યો. રોહિલાઓ ઉપર થયેલા અત્યાચારને પોતાની સંમતિ ન હતી અને રોહિલાઓ અંગ્રેજો વિરુદ્ધ કાવતરું કરતા હોવાથી તેમની વિરુદ્ધ પોતાને લડવું પડ્યું, તેમજ મરાઠાઓની સત્તા અટકાવવા રોહિલાખંડ છૂતવો એ રાજકીય દૃષ્ટિએ જરૂરનું હતું એમ પોતાના પર મૂકાએલા આરોપ માટે તેણે પોતાનો બચાવ કર્યો. (૨) નંદકુમાર:—મીરજાપુરની સ્ત્રી પાસેથી હેસ્ટીંગે ૩૦ લાખ રૂપીઆ લાંચ લીધી એવો નંદકુમાર નામના આદમી હેસ્ટીંગ ઉપર આરોપ મૂક્યો. કાઉન્સિલના બીજા સભાસદોએ તે આરોપ સાબીત કરીને લીધેલા પૈસા સરકારી ખજાનામાં ભરવાનો ફકમ ફરમાવ્યો; એટલામાં હેસ્ટીંગે બનાવટી પત્રો તૈયાર કરી નંદકુમાર ઉપર

આંચ શ્રેવાનો આરોપ મૂકી તેના પર કામ ચલાવ્યું. આરોપ સાબીત થતાં નંદકુમારને ફાંસી દેવામાં આવી. પોતાનો અપરાધ છૂપાવવા હેસ્ટીંગે નંદકુમાર ઉપર જુદો આરોપ મૂકી તેને અધાર શિક્ષા કરી એવો તેના ઉપર ખીજો આરોપ હતો. હેસ્ટીંગે બચાવ કર્યો કે નંદકુમારના ગુન્હાની તપાસ સ્વતંત્ર પંચ નીમી થયેલી હોવાથી તેને થયેલી શિક્ષા ન્યાયી અને નિષ્પક્ષપાતી હતી અને પોતાનો બચાવ કરવા માટે નંદકુમારનો નાશ કરવામાં આવ્યો નથી. (૩) ચેતર્સિંગનું પ્રકરણ:—(આ વિષય સંબંધી ઇટલીક માહિતી પ્રશ્ન ૯૯માં આપેલી છે તે જુઓ). આ પ્રકરણમાં હેસ્ટીંગનું વર્તન અન્યાયી હોઈ તેણે કેવળ જોરજુલમથી નાણાં કઢાવ્યા એવો ત્રીજો આરોપ તેના પર હતો. માંડલિક રાજ્યે સંકટ સમયે સાર્વભૌમ સત્તાને મદદ કરવી જોઈએ અને તે તત્ત્વ સ્થાપન કરવા માટે ચારે ચેતર્સિંગ સાથે આ પ્રમાણે વર્તવું પડ્યું એમ હેસ્ટીંગે કહ્યું. (૪) બેગમેનું પ્રકરણ:—(આ સંબંધી ખીજી માહિતી પ્રશ્ન ૯૯માં આપેલી છે). આ બાબતમાં બેગમેને આપેલું વચન હેસ્ટીંગે પાળ્યું નહીં અને તેમની પાસેથી અન્યાયથી દ્રવ્ય કઢાવ્યું. આ ચોથા આરોપના બચાવમાં હેસ્ટીંગે કહ્યું કે રાજ્યનો પૈસો લેવા બેગમેને હક્ક નહોતો. વળી બેગમેએ ચેતર્સિંગને અંગ્રેજોને વિરુદ્ધ મદદ કરી હતી તેથી પોતે જ ક્યું તે ચોખ્ખું હતું. વિશેષમાં પૈસાની ધણી બીડ હતી અને તેથી કાઉન્સિલના નિર્ણય વિરુદ્ધ પોતાને વર્તવું પડ્યું.

Q. 97. Under what circumstances was the regulating Act passed? What were its defect? When were they removed?

ઉ:—કાંદાઈવે ઇ. સ. ૧૭૬૫માં બંગાળ પ્રાન્તમાં દીવાની મેળવી, અને ઇંગ્લીશ પાર્ટામેન્ટનું ધ્યાન કંપનીની રાજ્યબવરથા તરફ ખેંચાયું. આ વખતે એમ હતું કે કંપનીએ દર વર્ષે ૪૦ લાખ રૂપિયા વિલાયત સરકારને આપવા. આપણને ધણો નફો મળશે એમ ધારી કંપનીએ પોતાના બાગી-દારોને ખૂબ નફો આપવાનું જાહેર કરી દીધું. રાજ્ય મળ્યાના આનંદથી કંપનિને પોતાની સ્થિતિનો ખરો ખ્યાલ આવ્યો નહીં. દિવાની મળ્યા પછી કાંદાઈવે બંગાળામાં દ્વિલરાજ્યપદ્ધતિ નિર્માણ કરી વસુલ

ઉધરાવનારા અધિકારીઓ, કંપનીના અધિકારીઓને ખૂશ રાખવાનું જ કામ કરતા, તેથી કંપનીને ઉલટો ટોટો જ થવા લાગ્યો. કંપનીના માણસો ખાનગી રીતે વેપાર કરતા તેથી કંપનીનો વેપાર પડી ભાંગ્યો. આજ અરસામાં હૈદર સાથે કંપનિને યુદ્ધ કરવું પડ્યું. પૈસાની બાબતમાં કંપનીની ખરાબ સ્થિતિ હતી તોપણ તેના નોકરો માત્ર મોજમજાહ ઉડાવતા. ઇંગ્લેંડમાં તો તેઓ નવાજ કહેવાતા. લાંચ રૂશ્વતથી તેઓ પાર્લામેંટમાં અને ડાયરેક્ટર મંડળમાં સભ્યોની જગ્યાઓ મેળવવા લાગ્યા. અંગ્રેજો આ વાત જાણી ગયા. એટલામાં બંગાળામાં દુકાળ પડ્યો. કંપનીની ઉપજ ધટી અને કપૂશ કરેલા ૪૦ લાખ રૂપીઆ તે વિલાયત સરકારને આપી શકી નહોં. આ અડચણમાંથી છુટકારો કરવાને તેણે પાર્લામેંટ પાસે કર-જની માગણી કરી. તે વખતના પ્રધાન લૉર્ડ નૉર્થે આ સંધીનો ઉપયોગ કરી લીધો. તપાસ કરવા માટે એ કમીશનો નીમી તેણે કંપનીના કારભારનું નિરીક્ષણ કરાવ્યું અને કંપનીને બંધનકારક એવો રેગ્યુલેટીંગ એક્ટ પાસ કરાવ્યો. તેમાંની મુખ્ય કલમો આ પ્રમાણે હતી:- (૧) વિલાયતની સરકારે કંપનીને એક કરોડ રૂપીઆ કરજ આપવું (૨) બંગાળાના ગવર્નરને હિંદના ગવર્નર જનરલ તરીકે ગણવો, અને તેની દેખરેખ બીજા ગવર્નરો પર રહેવી જોઈએ (૩) ગવર્નર જનરલને-મદદ કરવા ચાર સભાસદોનું એક મંડળ હોવું જોઈએ. બહુમતી પ્રમાણે ગવર્નર જનરલે નિકાલ કરવો. (૪) કલકત્તામાં ન્યાયની એક વડી અદાલત રચાવવી. (૫) ઇંગ્લેંડના મંત્રી-મંડળને કંપનીના કારભારની માહિતી કંપનિએ આપવી જોઈએ.

આ કાયદાથી પાર્લામેંટને કંપનિના કારભારમાં હાથ ધાલવાનો અધિકાર મળ્યો અને કંપનિ પાર્લામેંટની દેખરેખ નીચે આવી. કંપનિનો હિંદુસ્તાનનો કારભાર વ્યવસ્થિત થયો. આમ છતાં રેગ્યુલેટીંગ એક્ટમાં ધણા દોષ રહી ગયા હતા. તેમાંના મુખ્ય એ કે ગવર્નર જનરલને કાઉન્સિલની બહુમતિથી ચાલવાનું હોવાથી તેના હાથમાં કાંઈપણ સત્તા રહી નહોં. વડી અદાલતના અધિકાર આંકી આપ્યા ન હતા તેથી વૉરન હેસ્ટીંગસને પણ આરોપી તરીકે આ અદાલત સામે ઉભા રહેવું પડ્યું. હિંદમાં કયા કાયદા પ્રમાણે ઇન્સાફ આપવો એ નક્કી કર્યું ન હતું તેમજ હિંદમાં ઉપજ થનારી

ભાંજમડો મટાડનારી સાર્વભૌમ સત્તા હિંદમાં ન હતી. હેસ્ટીંગ્સના ગુલમી વર્તનથી પાર્લામેન્ટનું ધ્યાન હિંદુસ્તાનના કારભાર તરફ ખેંચાયું. આ સિવાય રેગ્યુલેટીંગ કાયદાની ખામીઓ પણ તેમને જણાઈ આવી. તેથી તે વખતના પ્રધાન પીટે એક બીલ પસાર કર્યું. તે બીલની રૂએ ગવર્નર જનરલની કાઉન્સીલના સભાસદોની સંખ્યા ત્રણ રાખવામાં આવી. પણ રેગ્યુલેટીંગ કાયદાની મુખ્ય ખામી દૂર થઈ નહીં. લૉર્ડ કોર્નવૉલીસે આ ખામી દૂર થયા વગર ગવર્નર જનરલ થવાની ના પાડી. ઇ. સ. ૧૭૮૬માં એક નવો કાયદો પાસ કર્યો. તેથી અણીની વખતે કાઉન્સીલની વિરૂદ્ધ ચાલવાની ગવર્નર જનરલને પરવાનગી મળી.

Q. 98. Describe the reforms of Warren Hastings and Lord Cornwallis concerning (1) Judicial and (2) Revenue matters.

ઉ:—ન્યાય ખાતાના સુધારા: હેસ્ટીંગ્સ:—(૧) હેસ્ટીંગ્સે કલકત્તામાં એક દિવાની અને ફૅજલદારી અપીલ કોર્ટ સ્થાપન કરી અને ન્યાયાધીશને સલાહ આપવા મુસલમાન અને હિંદુ પંડિતોની નિમણૂક કરી. (૨) જલ્લાના ક્લેક્ટરે પોતાના જલ્લામાંના દિવાની અને ફૅજલદારી દાવાના ફેસલા આપવા. (૩) કોર્ટને ઉપયોગી થાય તેનું હિંદુ તથા મુસલમાની કાયદાનું પુસ્તક તેણે તૈયાર કરાવ્યું.

કોર્નવૉલીસના સુધારા:—(૧) ક્લેક્ટર પાસેથી ન્યાય આપવાનું કામ કાઢી લઈ તે કામને માટે સ્વતંત્ર અદાલતો સ્થાપી. (૨) ઈસાફ આપવા માટે કોર્નવૉલીસે દરેક જલ્લા દીઠ દિવાની તથા ફૅજલદારી અદાલતો સ્થાપન કરી. (૩) જલ્લા કોર્ટો વિરૂદ્ધ અપીલ ચાલે એવી પ્રાંતિક અદાલતો તેણે દરેક પ્રાંતમાં સ્થાપન કરી. એવી અદાલતો, કલકત્તા, પટણા, ઢાકા તથા મુશિદાબાદમાં હતી. આ અદાલતોમાં ફૅજલદારી અને દિવાની દાવા ચાલતા અને તેમના ફેસલા વિરૂદ્ધ અપીલ વરિષ્ઠ અદાલતમાં કરી શકાતી. (૪) તેણે સદર દિવાની અદાલત અને સદર નિઝામી અદાલત નામની બે વડી અપીલ કોર્ટો સ્થાપન કરી અને ગુનહેગારો પર દયા કરવાનો અધિકાર ગવર્નર જનરલને આપ્યો (૫) આ બધી કોર્ટોમાં અંગ્રેજ ન્યાયાધીશ

હોઈ તેમને મુસલમાન કાજ અને હિંદુ પંડિત મદદનીશ તરીકે આપ્યા હતા. (૬) આ કોર્ટોના ઉપયોગ માટે એક કામદાનું પુસ્તક પણ તેણે તૈયાર કરાવ્યું.

હેસ્ટીંગનાં જમીન મહેસૂલ સંબંધી સુધારા:—ક્ષાત્રવે નિમેશા વસુલી અમલદાર મહમદ રેઝાખાન અને સિતાપરાય વસુલીનું કામ સાફ કરતા ન હતા. તેમને વિષે હેરિટંગ્સને કાને તકરારો પણ ધણી આવી હતી. આથી કંપનિને દર વર્ષે વસુલ મળતું નહીં, તિજોરી ખાલી રહેતી અને અંદાજપત્રક બનાવવામાં ઘણો ત્રાસ પડતો; તેથી હેસ્ટીંગ્સે તેમને દૂર કર્યા અને અંગ્રેજ કલેક્ટરો વસુલ ભેગું કરવાને નીમ્યા. કલેક્ટરો પર દેખરેખ રાખવા માટે તેણે બીજા પણ કેટલાક અમલદારો નીમ્યા. તેમ જ જમીન મહેસૂલના બધા કામ પર દેખરેખ રાખવા માટે તેણે અંગણામાં ચાર મંડળો નીમ્યા અને તે મંડળો પર દેખરેખ રાખવાને એક વસુલી મંડળ (Revenue Board) નીમ્યું. તે સિવાય પાંચ વર્ષની મુદતે લીલામથી જમીન મહેસૂલ ભેગી કરવાની પદ્ધતિ શરૂ કરી. પણ આ પદ્ધતિ ફળદાયી નિવડી નહીં કારણ કે ધંજરા વખતસર ન આવ્યાથી આર્થિક ખાતામાં ઘોટાળા ઉત્પન્ન થતા. આ પરિસ્થિતિ સુધારવા કૉર્નવૉલીસે ધણી મહેનત કરી. જમીન મહેસૂલ જેવી ઉપજની મુખ્ય ખાખતમાં અનિશ્ચિતપણું સાફ નહીં, તેથી તેણે આ પ્રશ્નો પર સારી રીતે વિચાર ચલાવ્યો. વૉગન હેસ્ટીંગની લીલામની પદ્ધતિથી પહેલાંના જમીનદારો પાછળ પડી ગયા હતા. તેમને જમીન મહેસૂલની સારી માહિતી હોવાથી તેમને જ તે કામ સોંપવાનું તેણે ઠરાવ્યું. તેમ જ કંપનિને નિયમિત ઉપજ મળે તેટલા માટે તેણે પાછલા પાંચ વર્ષની સરાસરી કાઢી તેટલું મહેસૂલ જમીનદારે દર વરસ સુધી સરકારને આપવું એમ ઠરાવ્યું અને એવો કરાર પણ તેણે ૧૭૮૦માં જમીનદારો સાથે કર્યો. ઇ. સ. ૧૭૮૩માં આ કરાર કાયમ કરવામાં આવ્યો. તેમ જ જમીનદારો જમીનના કાયમના માલીકો છે, તેમણે સરકારલેણું દર વરસે નિયમિત આપવું અને તેમાં કાષ્ટ પણ જાતનો ફરક કરવામાં આવશે નહીં એમ નક્કી કર્યું. આ પદ્ધતિને કાયમીધારાપદ્ધતિ કહે છે. ઉપજ વધે તોપણ જમીનનું ઘણું વધશે નહીં

એ કારણથી જમીનદારો જમીન સુધારવા તરફ વધારે ધ્યાન આપવા લાગ્યા. સરકારને ટોટા થયો અને ખેડુનો પર જમીનદારો જુલમ ગુમરવા લાગ્યા.

Q. 99. What were the means adopted by Hastings to save the British Kingdom in India? How far was he successful?

ઉ:—હિંદમાં અંગ્રેજ રાજ્યના સંસ્થાપકો પૈકી હેસ્ટીંગ્સ મુખ્ય છે. અણ્ણીની વખતે હિંમત ન હારતાં તેણે એતાનાં મુત્સદ્દીગીરી, ખંત અને હિંમત વગેરે ગુણોથી અંગ્રેજ રાજ્ય સહિસલામત રાખ્યું. તેણે નીચેની અડચણોનું નિવારણ કરી રાજ્યનું રક્ષણ કર્યું:—

(અ) આર્થિક:—(૧) કંપનિની આર્થિક સ્થિતિ સુધારવા તેણે કલાર્થવની દ્વિલ રાજ્યપદ્ધતિ બંધ કરી અને જમીન મહેસુલની વ્યવસ્થા તેણે કંપનિને સોંપી અંગ્રેજ અધિકારી નીમ્યા. એ ઉપરાંત એક વસુલી-મંડળ નીમી તેને વસુલીના બધા અધિકાર આપ્યા તેમજ કંટ્રાક્ટની પદ્ધતિ શરૂ કરી વસુલ નિયમસર મેળવવાની તજવીજ કરી. (૨) ઇ. સ. ૧૭૭૦માં મહાદળ સીંધીઆએ શાહઆલમને દિલ્હીના તખ્ત પર બેસાડ્યો. આથી હેસ્ટીંગ્સે તેનું ૨૬ લાખનું પેન્શન બંધ કર્યું અને તે અલાહબાદ અને કોરા, એ પ્રાંતો અયોધ્યાના નવાબને વેચી દીધા. અયોધ્યાના નવાબ પાસેથી લશ્કરનો ખર્ચ અને ૫૦ લાખ રૂપીઆ લઈ તેને રોહિલખંડ છૂતવામાં મદદ કરી. (૪) યુદ્ધને લીધે હેસ્ટીંગ્સને ખર્ચ થયું થયું હતું તેથી તેણે પોતાના માંડલિક ચેતસીંગ પાસે ૨૨ લાખની વાર્ષિક ખંડણી ઉપરાંત ૫ લાખ વધારે માગ્યા અને રાજ્યએ તે આપ્યા. ફરી તેણે આવી જ માંગણી કરી અને તે ઉપરાંત ૨૦૦૦ ઘોડેસ્વાર માગ્યા. રાજ્ય આ માંગણી પૂરી કરી શક્યો નહીં તેથી હેસ્ટીંગ્સે તેને ૪૦ લાખ રૂપીઆ દંડ કર્યો અને તેને પદબ્રષ્ટ કર્યો. (૫) અયોધ્યાના નવાબ અસફઉદ્દૌલાને સૈન્યના પેટ અંગ્રેજોનું એક કરોડનું દેવું હતું પણ તેની પાસે પૈસા હતા નહીં. તેથી હેસ્ટીંગ્સે બેગમો પર ખોટો આરોપ મુકી તેમની પાસેથી જરજુલમથી પૈસા કઢાવ્યા.

(કા) રાજ્યકારણ સંબંધી:—રેગ્યુલેટીંગ એક્ટ પ્રમાણે ગવર્નર જનરલને સલાહ આપવા ચાર સભાસદોનું મંડળ નિર્માણ હતું. હેસ્ટીંગ્સની કારકીર્દિના ત્રણ સભાસદો હંમેશા તેની વિરુદ્ધ જતા તેથી તેને વહીવટ કરવામાં ઘણી અડચણો પડતી અને તેથી તેના ફેટલાક સુધારા કરવાના વિચાર નકામા ગયા. તેમાં નંદકુમારના કેસથી હેસ્ટીંગ્સના હાથમાંથી કારભાર કાઢી લેશે કે કેમ એમ લાગ્યું. પણ પોતાના સહાયકોની મદદથી અને પોતાના નસીબના બળથી તે સંકટમાંથી બચી ગયો.

(ઈ) રાજક્રિયા:—તેના પરના મોટામાં મોટાં યુદ્ધોના સંકટોથી મરાઠાઓનો અંગ્રેજોના મનમાં એટલો ધાક પેસી ગયો હતો કે તેમની સાથે લડવું એ પોતાનું રાજ્ય ગુમાવવા જેવું છે એમ તેને લાગતું. તોપણ હેસ્ટીંગ્સે બીજાની મદદ સિવાય મરાઠાઓના રાજકારણમાં દખલગીરી કરી. પુના દરબારની વિરુદ્ધ રાધેબાને મદદ કરી તેમની સાથે લડાઈ કરી સમાનતાનો તહ કર્યો. આમાંથી છૂટો થયો નહતો તેટલામાં હેસ્ટીંગ્સને હૈદર સાથે યુદ્ધ કરવું પડ્યું. હૈદરઅલીએ આ વખતે નિજમ અને મરાઠાઓની મદદથી એક ત્રિરંગી સંઘ બનાવ્યો અને ફ્રેન્ચોની પણ મદદ મેળવી. હેસ્ટીંગ્સ જરા પણ ન ડગતાં ડહાપણથી બોંસલેને લાંચ આપી અને સીધીઆ જોડે મિત્રતા કરી પોતાનાં સંકટનું નિવારણ કર્યું. છેવટે હૈદર સાથે લડી મૈસુર સરકાર સાથે મેંગલોર મુકામે તેણે સમાનતાનું તહનાસું કર્યું. એવી રીતે તેણે પોતાના રાજ્યને પોતાના ગુણો વડે સહિસલામત બચાવી લીધું.

Q. 100. What do you understand by the Non-Intervention Policy? What were its effects?

ઉ:—તટસ્થતાનું ધોરણ પીટના કાયદાથી રાખલ થયું. તટસ્થતાના ધોરણના તરફો નીચે મુજબ છે: દેશી સરકારોના કારભારમાં અંગ્રેજોએ જરાપણ હાથ ધાલવો નહોતો. દેશી રાજાઓએ પોતાની તકરારો એક બીજાની મદદથી દૂર કરી લેવી. કંપનિના નોકરોએ હિંદમાં વધારે મુલક મેળવીને પોતાની જોખમદારી વધારવી નહોતી, કારણ કે આ જવાબદારી પાર પડવાનું સામર્થ્ય તેમનામાં હજી ન હતું; લડાઈ કરવી હોય તો પોતાના

સંરક્ષણ પૂરતી જ તેમણે લડાઈ કરવી. આ ધોરણના હિમાયતી લૉર્ડ કૉર્નવૉલિસ, સર જૉન શોર ખાલો, આમ્હરેસ્ટ મિટો અને ઍટિક પ્રસિદ્ધ હતા.

આ ધોરણ પ્રમાણે ચાલનારો કૉર્નવૉલિસ પહેલો ગવર્નર હતો. શાહઆલમના પુત્રે તેની મદદ માંગી પણ તેણે તે આપી નહીં. આથી સીંધીઆ પ્રમળ થયો. ટિપુ સાથે તેણે પોતાના બચાવ માટે યુદ્ધ કર્યું. પણ લૉર્ડ કૉર્નવૉલિસ જે કરી શક્યો નહીં તે સર જૉન શોર કરી શક્યો. ખર્ડાના યુદ્ધ વખતે નિઝામે અંગ્રેજોની મદદ માંગી હતી પણ નિઝામને આપણે મદદ કરીશું તો મરાઠાઓ ગુસ્સે થશે અને ટિપુ તેમને મળી જાય તો આપણી સલામતી નથી એવો દરદર્શી વિચાર કરીને તેણે નિઝામને મદદ કરવાની સાધ ના પાડી. આનું પરિણામ એવું આવ્યું કે નિઝામના મનમાં અંગ્રેજો માટે માફી લાગણી ઉત્પન્ન થઈ અને તેણે પોતાના તાબામાંની અંગ્રેજ સેના કાઢી નાખી ફ્રેંચ સેના રાખી. અંગ્રેજોનું વજન કમી થયું અને ફ્રેંચોનું ફાળ્યું. અંગ્રેજો કમળેર છે એમ બધાને લાગ્યું. મરાઠા અને ટિપુ તો લડવાને માટે તલસી રહ્યા હતા.

શોર પછી વેલેસ્લી ગવર્નર જનરલની જગ્યાએ આવ્યો. તે ચઢાઈના ધોરણનો હિમાયતી હતો તેથી તેણે બચાવનું ધોરણ બાબુએ મૂકી ચઢાઈનું ધોરણ સ્વીકારી શોરે કરેલું નુકસાન ભરી કાઢ્યું અને અંગ્રેજોની સત્તા હિંદમાં સાર્વભૌમ કરી. વેલેસ્લી પછી ફરી તટસ્થતાનું ધોરણ સ્વીકારવામાં આવ્યું અને ખાલો તથા મિટોએ તે પ્રમાણે વર્તન કરવાનો વિચાર કર્યો. આનું પરિણામ એવું આવ્યું કે બાહરાવ પેશ્વાએ સ્વતંત્ર થવા પ્રયત્ન કર્યો. ગુરખા, સીંધીઆ વગેરે પોતાની સરહદ પધારવા લાગ્યા. પિંઢારા દેશમાં તોફાન કરવા લાગ્યા. આથી લૉર્ડ હેસ્ટીંગ્સે ફરી ચઢાઈનું ધોરણ અમલમાં મૂકી વેલેસ્લીના ધ્યેય પ્રમાણે ચાલી અંગ્રેજોને હિંદમાં સહેનશાહીપદ મેળવી આપ્યું.

Q. 101. Describe the condition of India in the beginning of Lord Wellesley's administration. State his aims and the policy he adopted.

ઉ:—અંગ્રેજોે બ્યારે નેપોલીઅન સાથે યુરોપમાં લડતા હતા તે વખતે વેલેસ્લી હિંદુસ્તાનનો ગવર્નર જનરલ થયો. વેલેસ્લી હિંદમાં આવ્યો સારે ઠેકઠેકાણે નાનાં રાજ્યો નજરે પડતાં હતાં. મરાઠાઓ મોમલ સહનત નહ થયા પછી જોરમાં આવ્યા હતા પણ તેમની સત્તા પણ જરા ક્ષીણ થઈ હતી. સૌધીઆ, હોલ્કર, ભોંસલે, ગાયકવાડ ઇલાદિ પોતાના મુલકમાં સ્વતંત્ર હતા અને પોતપોતાના લશ્કરને ફેંચોને રાખી યુરોપીઅન પદ્ધતિથી શિક્ષણ આપતા હતા. મરાઠાઓમાં પહેલાની કર્તમ-ગારી રહી ન હતી. મુસલમાની રાજ્યોની તો આથી પણ વધારે ખરાબ સ્થિતિ હતી. શાહઆલમ જે કે દિલ્હીનો બાદશાહ હતો તોપણ તે કેવળ નામનો જ હતો. અંગ્રેજોએ બંગાળા, કર્ણાટક, રૌહીલખંડ વગેરે રાજ્યો જીતી અયોધ્યા, હંદ્રાબાદ વગેરેના રાજ્યોને ખંડીઆ બનાવી દીધા હતા. માધસોરના રાજ્યનો ધણો ખરો ભાગ અંગ્રેજોએ જીતી લીધાથી તે રાજ્ય પણ કમજોર અવસ્થામાં હતું.

અંગ્રેજોે વિરૂદ્ધ એક સંપ થયાનાં પણ કેટલાક કારણો હતા. શોરે તટસ્થતાનું ધોરણ સ્વીકાર્યાથી અંગ્રેજોના કત્રુ પેદા થયા હતા અયોધ્યાનો નવાબ, નિઝામ, કર્ણાટકનો નવાબ અંદરખાને અંગ્રેજોને ધિક્કારતા અને ઉપરથી સ્નેહ બતાવતા. ખરડાના યુદ્ધ વખતે અંગ્રેજોએ કુરેલું વર્તન નિઝામની યાદ બહાર ન હતું. તે અંગ્રેજોનો દુશ્મન બન્યો હતો. આપણી રાજ્યપદ્ધતિ માટે અંગ્રેજોએ આપણને વગર કારણે તાકીદ આપી એ વાત અયોધ્યાના નવાબને ખૂંચતી હતી. આપણા બધા અધિકાર અંગ્રેજોએ ખૂંચવી લીધા તેથી કર્ણાટકનો નવાબ પણ ક્રોધે ખરાયો હતો. કૉર્નવૉલીસે હાર ખવડાવ્યાથી ટિપુને તો માથાથી પગ સુધી ઝાળ ઉડી હતી.

આવી સ્થિતિમાં અંગ્રેજોને હિંદમાંથી હાંકી કાઢવા ટિપુએ બધા મુસલમાની રાજ્યોનો સંઘ બનાવ્યો. અફઘાનીસ્તાનના બાદશાહ ઝમાનશાહને પણ મદદ માટે નિમંત્રણ કર્યું; આટલું કરી તે યાંત રહ્યો નહો. ફાંસના અદ્વિતીય સેનાપતિ અને અંગ્રેજોના દૈદા દુશ્મન નેપોલીઅનને પણ પોતાનું લશ્કર લઈ આવવાનું તેણે કહેણ મોકલ્યું; નેપોલીઅને આવવાનું કમ્બલ કર્યું. આવી અણીની વખતે વેલેસ્લી હિંદુસ્તાનમાં આવ્યો

અને તેણે ધીરજ, કુશળતા, સમયસૂચકતા, મુત્સદોપણું, ખંત વગેરે ગુણોના બળે પોતાના રાજ્યને બચાવ્યું એટલું જ નહીં પણ તે વધારી તેને સામ્રાજ્યની પદવી અપાવી.

વેલેસ્લીએ હિંદમાં આવતા બાથ બીડવાની અને કયા પરિસ્થિતિ સાથે કામ કરવાનું છે તે જોઈ લીધું અને કાર્ય શરૂ કર્યું. હિંદુસ્તાનમાં અંગ્રેજોનું રાજ્ય બચાવી લેવાશે એટલું જ નહીં પણ તેરે સાર્વભૌમ કરી હિંદના બધા રાજ્યોને ખંડીઆ બનાવાશે એવું તેણે ધ્યેય નક્કો કર્યું. શોરનું તટસ્થતાનું ધોરણ બાળુએ મૂકી ચઢાઈનું ધોરણ ઉપાડી લીધું અને અંગ્રેજોની બાળુ નબાવી લીધી. આ કામ માટે તેણે જુદાજુદા ઉપાય યોજ્યા. (૧) સ્નેહભાવથી અને સામદામની નીતિવડે તેણે કેટલાક રાજ્યોને વશ કર્યા. (૨) ઉદ્ધત રાજ્યો સાથે લડી તેમને માંડલિક બનાવ્યા. (૩) કેટલાકના રાજ્યો ખાલસા કર્યા. (૪) સહાયકારી સેનાના બળે કેટલાએકને પોતાના આશ્રિત બનાવ્યા.

Q. 102. "Lord Wellesley made the English paramount in India" Explain the remark.

ઉ:—હિંદુસ્તાનમાં આવ્યા પછી વેલેસ્લીએ બધી પરિસ્થિતિનું અવલોકન કર્યું. દેશી રાજ્યોમાં ફેંચોનું પ્રાબલ્ય વધી ગયું હતું તે કાઢી નાંખી પોતાનું ઉપરીપણું રાજ્યો પાસે કબૂલ કરાવી અંગ્રેજોની સત્તા સાર્વભૌમ કરવાનું તેણે નક્કી કર્યું. શોરે સ્વીકારેલું તટસ્થતાનું ધોરણ લગીને પોતાનો હેતુ બર લાવનાર ચઢાઈનું ધોરણ અમલમાં મૂક્યું. તેણે પોતાનો હેતુ પાર પાડવા કેટલીએક યોજનાઓ કરી. (૧) તેણે યુદ્ધો કર્યા. (૨) સ્નેહભાવથી કેટલાએકને વશ કર્યા. (૩) સહાયક લશ્કર રાજ્યોને રાખવાની ફરજ પાડી તેમને અંકિત કર્યા. (૪) રાજ્યો ખાલસા કર્યા.

(૧) ઇ. પોતાના કદા દુશ્મન ટિપુનો નાશ કરવાનું તેણે પ્રથમ ઠરાવ્યું. કારણ કે તેમ કર્યા સિવાય આપણો માર્ગ નિષ્ફળ થશે નહીં એમ તેને લાગ્યું. તેથી નિઝામને તેણે પોતાની તરફ વળાવી લઈ પેશવાની પણ મદદ મેળવી અને ટિપુ સાથે યુદ્ધ આરંભ્યું. ટિપુ હાર્યો. તેનું રાજ્ય ખાલસા કર્યું અને તેમનો થોડો ભાગ મૈસૂરના બુના રાજા કૃષ્ણરાજ વોડીયારને આપી તેને

વશ કરી લીધો. આ. ઇ. સ. ૧૮૦૨માં બીજા બાજરાવે વસાઈ મુકામે અંગ્રેજો સાથે તહનામું કર્યું અને મરાઠાઓની સ્વતંત્રતા ગુમાવી બેઠો. આ વાત સીંધીઆ, હોલ્કર, બેંસલે વગેરે મરાઠા સરદારોને ગમી નહીં તેથી તેઓએ અંગ્રેજો સાથે યુદ્ધ જાહેર કર્યું. વેલેસ્લીએ તેમને જુદે જુદે ઠેકાણે મળી તેમને હરાવ્યા. એ ઉપરાંત તેમનો ધણો મુલક મેળવી પોતાના માંડલિક બનાવ્યા.

(૨) ડૉ. શેરના સમયથી નિઝામ અંગ્રેજોનો શત્રુ બન્યો હતો. વેલેસ્લીએ સામઘમથી અને ધમકાથી તેને ફ્રેંચ લશ્કર કાઢી નાખવાનું ફરમાવ્યું અને પોતાનું લશ્કર ત્યાં રાખ્યું. આથી નિઝામ ફરી અંગ્રેજોનો આશ્રિત બન્યો (આ) ઇ. સ. ૧૮૦૨માં બીજા બાજરાવ સાથે તહ કરી તેના રાજ્યમાં સહાયક સેના રાખી તેને વશ કર્યો. (હ) વસાઈના તહ પહેલાં જ ગાયકવાડે સહાયક સેના રાખી અંગ્રેજોનું માંડલિકત્વ સ્વીકાર્યું હતું (ફ) અયોધ્યાના નવાબને ઝમાનશાહની સ્વામીનો ધાક બતાવી તેની પાસેની સહાયક ફૈજમાં વધાવ કર્યો.

(૩) સહાયકારી ફૈજની પદ્ધતિ:—હિંદુસ્તાનના દેશી રાજાઓને પોતાના માંડલિક બનાવી દેવાને આ ફૈજનો અંગ્રેજોએ સારો ઉપયોગ કર્યો. આ લશ્કરના બળે વેલેસ્લીએ મૈસુરનો રાજા, પેશ્વા, નિઝામ, સીંધીઆ, બેંસલે, અયોધ્યાનો નવાબ, ગાયકવાડ વગેરે દેશી સંસ્થાના અધિપતિઓ પાસે પોતાનું માંડલિકત્વ સ્વીકારાવ્યું. સહાયક ફૈજ રાખનારને કડક શરતો કબૂલ કરવી પડતી. (૧) અંગ્રેજોનું સાર્વભૌમત્વ કબૂલ કરવું પડતું. (૨) અંગ્રેજોના હાથમાં પોતાની દેશાંતર નીતિ સોંપી દેવી પડતી. (૩) ફૈજના ખર્ચ પેટે મુલક અગર પૈસા આપવા પડતા. આવી બંધનકારક શરતો પાળવાની તેણે દેશી રાજાઓને ફરજ પાડી (જુદા જુદા દેશી રાજાઓને તેણે કેવી રીતે વશ કર્યા તે ઉપરના પેરેગ્રાફમાં જુઓ) અંગ્રેજોના સામ્રાજ્યનો વિકાસ કરવાને આ જ ફૈજ કારણ થઈ.

(૪) (અ) ઇ. સ. ૧૭૮૭માં તંજાવરની માદી માટે ઝગડો શરૂ થયો. વેલેસ્લીએ સરફાજને વારસ તરીકે કબૂલ કરી તેને પેન્શન બાંધી આપ્યું અને તેનું રાજ્ય ખાલસા કર્યું. (આ) ઇ. સ. ૧૭૯૯માં સુરતનો

નવાય પુત્રહીન મરણ પામ્યો. વેલેસ્લીએ તેનું રાજ્ય ખાલસા કર્યું. (૬) કૃષ્ણદેવના નવાય મહમદઅલીએ મૈસુર સાથે અંગ્રેજોના થએલા યુદ્ધમાં ટિપ્પુને મદદ કરી હતી એવો તેના પર આરોપ મૂકી તેનું રાજ્ય ખાલસા કર્યું (૧૮૦૧).

વેલેસ્લીએ એવી રીતે અંગ્રેજ રાજ્યનો વિકાસ કરી તેને સામ્રાજ્યને પદે ચઢાવ્યું અને જમના નદીની દક્ષિણનો ખંધો મુલક પોતાના તાબામાં આણ્યો.

Q. 103 What were the steps taken by Lord Hastings to expand the British Power in India and to place it on a Solid basis ?

ઉ:—ઇ. સ. ૧૮૧૩થી ૨૩ સુધી લૉર્ડ હેસ્ટીંગ હિંદુસ્થાનનો ગવર્નર જનરલ હતો. હિંદુસ્થાનમાં આવતાં પહેલાં તે વેલેસ્લીની ચઢાઈની નીતિ વિરુદ્ધ હતો પરંતુ અહિં આવ્યા પછી ઉપલું ધોરણ સ્વીકાર્યા સિવાય અંગ્રેજોને છૂટકો નથી એવું તેને સ્પષ્ટ લાગ્યું અને તેથી તે નીતિને અનુસરી વેલેસ્લીનું બાકી રહેલું કામ તેણે પૂરું કર્યું. ગુરખા, મરાઠા અને પિંડરા વગેરે લોકો સાથે યુદ્ધ કરી તેણે ધણો મુલક પોતાના રાજ્યમાં જોડી દીધો. ત્રણ નાના પ્રાંતને જોડી દેવામાં આવ્યા અને સતલજથી કન્યાકુમારી સુધી અંગ્રેજોનું એક જ રાજ્ય સ્થાપન થયું.

(અ) નેપાળ યુદ્ધ:—નેપાળના ગુરખાઓ પોતાની દક્ષિણ સરહદ વધારવાના ઉપરાઉપરી પ્રયત્ન કરતા હતા. આથી અંગ્રેજો સાથે તેમને યુદ્ધ કરવું પડ્યું. ખારલૉ અને મીન્ટોએ યુદ્ધનો પ્રસંગ ટાળવા બધા પ્રયત્નો કરી જોયા પરંતુ ગુરખાઓના દુરાચરને લીધે હેસ્ટીંગ્સના સમયમાં યુદ્ધની શરૂઆત થઈ. પ્રથમ અંગ્રેજોનો પરાજય થયો પરંતુ આખરે ગુરખાઓને અંગ્રેજો સાથે સેમાલીનો તહ કરી યુદ્ધ બંધ કરવું પડ્યું. આ તહનામ્નાથી નેપાળ તરફની અંગ્રેજોની સરહદ ઠરાવવામાં આવી. ગુરખા જેવા લડાઈક સિપાઈઓ અંગ્રેજોના લશ્કરમાં જોડાવા લાગ્યા અને સીપાહી, નૈનિતાલ જેવા હવાખાવાનાં સ્થળો અંગ્રેજોને મળ્યાં.

(આ) પિંઢારા : યુદ્ધ:—મોગલ બાદશાહી અને મરાઠી રાજ્યની પડતીના કાળમાં પિંઢારાઓએ દેશમાં મહાન ત્રાસ વર્તાવ્યો હતો. તેઓ કોઈ પણ સંસ્થાનિકનો આશ્રય લઈ દુરસદના વખતમાં દેશના ગમે તે ભાગમાં જઈ હુલ્લટ કરતા. હેસ્ટીંગ્સના સમય સુધી તેમનો અંગ્રેજોને ઉપદ્રવ થયો ન હતો. પણ હવે તેઓ અંગ્રેજોના માંડલિકોને ત્રાસ આપતા હોવાથી અંગ્રેજોને તેમની સામે લડાઈમાં ઉતરવું પડ્યું. યુદ્ધમાં પિંઢારાઓનો પરાજય થયો અને તેમના આગેવાન અમીરખાન અને ગદુરખાન શરણે આવ્યા. અંગ્રેજોએ તેમને જાગીરો આપી. બાકીના બે નાયકો વાસીલ મહમદ અને છતુનો નાશ કરવામાં આવ્યો.

(ઇ) મરાઠાઓ સામે યુદ્ધ:—ત્રીજા મરાઠા યુદ્ધમાં મરાઠાઓનો પરાજય થયો હતો તો પણ ગુપ્ત રીતે તેઓ યુદ્ધની તૈયારી કરી રહ્યા હતા. વસઈના તહથી પોતાનું નષ્ટ થએલું સ્વાતંત્ર્ય પાછું મેળવવાની બાજરાવની ઇચ્છા હતી. વડોદરાના ગાયકવાડ અને બાજરાવ પેશ્વા વચ્ચે થએલો ટોટો દ્વર કરવા અંગ્રેજોએ ગંગાધરશાસ્ત્રીને બાજરાવ પાસે મોકલ્યો. ત્યાં પેશ્વાના દિવાન ત્ર્યંબકજી ડેંગેએ તે વકીલનું ખુન કરાવ્યું. અંગ્રેજોએ ત્ર્યંબકજીને પકડી કેદમાં પૂર્યો; પરંતુ બાજરાવની મદદથી તે છુટો થયો. આ કારણથી બાજરાવ અને અંગ્રેજો વચ્ચે અણખનાવ થઈ યુદ્ધનો પ્રસંગ આવ્યો. યુદ્ધમાં બાજરાવ હાર્યો અને અંગ્રેજોએ તેનું રાજ્ય પોતાના રાજ્યમાં જોડી દીધું (૧૮૧૮)

અંગ્રેજોના સામ્રાજ્યને મજબૂત કરવા હેસ્ટીંગ્સે નીચે લખેલા સુધારા દાખલ કર્યા. (૧) શાળા અને કોલેજો સ્થાપી વિદ્યાને ઉત્તેજન આપ્યું. (૨) દેશી ભાષાના વર્તમાનપત્રોને સ્વાતંત્ર્ય આપ્યું. (૩) મદ્રાસ ઇલાકામાં રૈયતવારી પદ્ધતિ શરૂ કરી (૪) ન્યાયાધીશોના પગાર વધાર્યા. (૫) કાયમધારા પદ્ધતિના દોષ દૂર કર્યા. (૬) કલકત્તા શહેરની સુધારણા કરી. (૭) ફરખશાયરે બંધાવેલી જમના નદીની નહેર દુરસ્ત કરી. આવા કામો કર્યા પછી તે ૧૮૨૩માં વિલાયત ગયો.

Q 104. Describe the reforms of Lord William Bentinck.

ઉ:—હિંદુસ્તાનમાં જે મહાન ગવર્નર જનરલ થઈ ગયા તેમાં લૉર્ડ વિલીયમ બેન્ટિક પણ હતો. અંગ્રેજોના રાજ્યને સ્થિર કરવું હોય તો જુદા જુદા સુધારા કરવા જોઈએ એમ તેનો મત હતો. પૌતાળા મત પ્રમાણે તેણે નીચે મુજબ સુધારા કર્યા:—

(૧) રાજ્યકારભાર સંબંધી સુધારા:—(૧) મોગલોના વખતમાં સરકારી દફતરો ફારસી ભાષામાં રાખવાનો રિવાજ હતો. અંગ્રેજોએ પણ શરૂઆતમાં આ જ પદ્ધતિ ચાલુ રાખી હતી પણ આથી ધણીને હરકત પહોંચે છે એમ જાણી બેન્ટિકે પ્રાંતવાર દફતર તે પ્રાંતની ભાષામાં રાખવાનું ઠરાવ્યું. (૨) હિંદી ભોકાને લાયકાત પ્રમાણે ન્યાય આપવાનું ઠરાવ્યું. (૩) અયોધ્યા અને આગ્રા પ્રાંતની તપાસણી અને જમીનની માપણી કરાવી સરકાર લેણું ઠરાવી આપ્યું. (૪) અશીષુની પેદાશ ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં ધણી હતી. અશીષુથી ઉપજ વધશે એમ લાગ્યાથી તેણે અશીષુ પરવાનાથી વેચવાની પદ્ધતિ શરૂ કરી. (૫) નોકરોના પગારનું પ્રમાણ નક્કી કર્યું. (૬) લશ્કરમાં અપાતા બદ્ધાની પદ્ધતિ અંત કરી.

શિક્ષણ સંબંધી સુધારા:—(૧) કંપનિની ૧૮૧૩ની સનદમાં કંપનિએ હિંદના ભોકાને કેળવણી આપવા ૧ લાખ રૂપિયા ખર્ચ કરવા એમ હતું હતું. તે મુજબ તે રકમ કલકત્તાની કૉલેજમાં સંસ્કૃત અને અરેબિક ભાષાના શિક્ષણ માટે ખર્ચ થવા લાગી. પણ ૪ સ. ૧૮૩૩ માં હિંદી ભોકાને રીતસર કેળવણી આપવાનો પ્રશ્ન ઉભો થયો. બેન્ટિકે એક કમિટી નીમી મેકડોલે, વીલ્સન, ડફ, ટ્રિવેલીઅન વગેરે તેના સભાસદો હતા. પણ કેળવણી કઈ આપવી અને કઈ ભાષામાં આપવી એ બાબતમાં મતભેદ થયો. છેવટે બેન્ટિકે મેકડોલેના કહેવા પ્રમાણે પાશ્ચિમાત્મ જ્ઞાન અંગ્રેજ દ્વારા આપવું એમ ઠરાવ્યું. તે વખતથી શિક્ષણ માટે ખર્ચ પડતી બધી રકમ શાળાઓ અને કૉલેજો ચલાવવામાં ખર્ચ થવા લાગી. (૨) ૧૮૩૩ના કાયદાથી ઉપરની શાળાઓ અને કૉલેજોમાંથી શિક્ષણ લેનારને જાતી, ધર્મ વગેરેનો વિચાર કર્યા સિવાય નોકરી આપવી એમ જાહેર કરવામાં આવ્યું.

ન્યાયખાતાને લગતા સુધારા:—(૧) પહેલા દરેક પ્રાંતમાં ફરતી અદાલતો (circuit courts) હતી તે તેણે કાઢી નાખી તે કામ જિલ્લાના ન્યાયાધીશને સોંપ્યું. (૨) દરેક કોર્ટમાં તે દેશની ભાષા વાપરવી (૩) દાવાઓના નિકાલ જલદી થાય તથા લોકોને ઓછો ખર્ચ થાય એટલા માટે જજોના પગારમાં અને તેમની સંખ્યામાં વધારો કર્યો. (૪) કલકત્તાની વડી અદાલતનું કામ ઓછું થાય એટલા માટે તેણે અલાહાબાદમાં એક વડી અદાલત સ્થાપી. (૫) ન્યાયાધીશની જગ્યાઓ હિંદી ગૃહસ્થોને આપવી એમ ઠરાવ્યું.

(૪) સમાજસુધારા:—(૧) પ્રાચીન કાળમાં પતિ મરી જાય તો તેની પાછળ તેની સ્ત્રી સતી થઈને બળી મરતી; પણ કેટલીક વખતે આ બાબતમાં સંપ્તાર્થ વપરાતી. બેટિકે ઇ. સ. ૧૮૨૯માં કાયદો કરી સતી થવું એ ગુન્હો છે અને સતી થવાને જે મદદ કરે તે પણ ગુન્હેગાર તરીકે ગણાશે એમ જાહેર કર્યું તેથી આ રિવાજ બંધ પડ્યો (૨) ઇંગ લોકોએ દેશમાં લુટફાટ ચલાવી હતી તેથી રૈયતને તથા મુસાફરોને ધણો ત્રાસ વેઠવો પડતો. બેટિકે આ ત્રાસમાંથી લોકોને છોડાવ્યા. (૩) રજપુતાનામાં બાળહત્યા કરવાનો રિવાજ ચાલુ હતો તે બંધ કરવાને તેણે અથાગ શ્રમ લીધો. (૪) ગોંડ લોકોમાં જીવતા માણસનું બળિદાન આપવાનો રિવાજ હતો તે પણ તેણે કાઢી નાખવાનો પ્રયત્ન કર્યો.

(૫) તેની કારકીર્દિના બીજા બનાવો:—(૧) તેની કારકીર્દિમાંથી એંડ ઓ કંપનીની આગબોટોની યુરોપ અને હિંદુસ્તાન વચ્ચે આવજાન શરૂ થઈ. સુએઝની સંયોગીબૂમિ પુરતી આગગાડી હતી. આ પ્રયત્નને બેટિકે ઉત્તેજન આપ્યું. (૨) ઇ. સ. ૧૮૩૫માં તેણે કલકત્તામાં એક વૈદકીય કોલેજ સ્થાપી તેમાં પાશ્ચાત્ય પદ્ધતિથી શસ્ત્રક્રિયા તેમજ વૈદકનું જ્ઞાન આપવાની યોજના કરી (૩) તેણે મોટીમોટી સડકો બંધાવી. કલકત્તા-દિલ્હી-લાહોર-પેશાવર એ મોટી સડક તથા મુંબઈ આમરોડ તેની જ કારકીર્દિમાં તૈયાર થયાં. (૪) તેણે મોટીમોટી નહેરો ખોદાવી ખેતીને ઉત્તેજન આપ્યું.

Q. 105. Describe the frontier policy of the English upto 1856.

ઉ:—૪. સ. ૧૭૮૯માં ફ્રાન્સમાં રાજ્યવિપ્લવ થયો. થોડા સમય પછી નેપોલીયનનો ઉદય થયો. નેપોલીયન અંગ્રેજોનો કટો શત્રુ હોવાથી તેમનો બધે ઠેકાણે પરાજય કરવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો. વેલ્સલી હિંદુસ્તાનનો ગવર્નર જનરલ હતો ત્યારે ટિપુ સાથે સમાધાન કરી અંગ્રેજોને હાંકી કાઢવાનો તેણે પ્રયત્ન કરી જોયો પણ નેહસને એ દાવ ઉઠાવ્યો; તેથી નેપોલીયને ૧૮૦૭માં ટિલસીટના તહનામાથી રૂશિયા સાથે મંત્રિ કરી. એ જ તહથી રૂશિયાએ નેપોલીયનને હિંદ પર સ્વારી કરવા મદદ કરશે એમ અંગ્રેજ મુત્સદ્દીઓએ સાંભળ્યું. તેથી અંગ્રેજો નેપોલીયનનો માર્ગ રોકવા તત્પર થઈ રહ્યા હતા. નેપોલીયન દરિયા માર્ગે હિંદમાં જાય એ અશક્ય હતું તેની સ્વારી ઇરાન-અફઘાનીસ્તાન-પંજાબ માર્ગે સંભવે એમ હતું. આથી હિંદની સરહદ પર આવેલા દેશો જોડે મિત્રતાની સલાહ કરીને નેપોલીયનનો રસ્તો રોકવો અથવા તેને વિદેશ આવે એમ કરવું એવો વિચાર અંગ્રેજોએ કર્યો. આ નીતિને અનુસરીને વેલ્સલી પછીના ગવર્નર જનરલ મિટોએ ઇરાન અફઘાનીસ્તાન અને પંજાબના રાજાઓ પાસે પોતાના એલચી મોકલ્યા અને મિત્રતાના તહ કર્યા. આ કામમાં ઇરાન અને પંજાબમાં યશ મળ્યો. એમ કર્યાથી ફ્રેંચોથી હવે ભય નથી એમ લાગી તેનું મન શાંત થયું.

મિટો પછી લૉર્ડ વિલીયમ બેન્ટિન ગવર્નર જનરલ થયો. આવખતે નવો જ ભય ઉત્પન્ન થયો. સને ૧૮૧૫માં યુરોપે નેપોલીયનનો પરાજય કર્યો હતો તેથી ફ્રેંચો તરફથી અંગ્રેજોને ખીક ન હતી; પણ તે વખતથી રૂશિયાની સત્તા અને સામ્રાજ્યનો વિકાસ થવા લાગ્યો. રૂશિયા કોઈ દિવસે હિંદુસ્તાન પર ચઢાઈ કરશે એમ અંગ્રેજોને ધારતી લાગી. આ વખતે રૂશિયાએ પોતાનો એક એલચી રશુનતસિંગ તરફ મોકલી તેની સાથે સંધિ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો. તેમજ ૪. સ. ૧૮૨૮માં ઇરાનના શાહ જોડે પણ રૂશિયાએ દોસ્તીનો તહ કર્યો. બન્નેએ મળીને અફઘાનીસ્તાન પર હુમલો કરી હિંદ પર સ્વારી કરવી એમ તેમનો વિચાર હતો. આ વાતની

અખર પડતાં અંગ્રેજો બચમાં પડ્યા તેથી બેટિક રણજીતસિંગ સાથે ફેરી તહ કરી પહેલાંનો તહ કાયમ કર્યો.

બેટિક પછી ઑકલૅંડ ગવર્નર જનરલની જગ્યાએ આવ્યો. આ વખતે રૂશિઆની સરહદ અફઘાનીસ્તાન અને ઇરાનની સરહદ સાથે જોડાઈ ગઈ હતી. ઇરાન અને રૂશિઆ વચ્ચે સારા સંબંધ હતા. આ વખતે રૂશિઆનો કદો દુસ્મન લૉર્ડ પામરસ્ટન ઈંગ્લેંડનો પરરાષ્ટ્રીય મંત્રી હતો. રૂશિઆનો બધે ઠેકાણે પરાજય કરવાનો તેનો વિચાર હતો. અફઘાનીસ્તાન, ઇરાન, પંજાબ અને સિંધમાં જઈ ત્યાંના રાજાઓ સાથે મિત્રતા બાંધી રૂશિઆને હરકત કરવી; બનતા સુધી અફઘાનીસ્તાન, પંજાબ, સિંધ વગેરેને એક તટસ્થ (Buffer-state-એ વિરોધી દેશની વચ્ચેનો બલહીન દેશ) સંસ્થાનનું સ્વરૂપ આપવું એ ધોરણુ તેણે જાહેર કર્યું. ઑકલૅંડ પામરસ્ટનના મત બહાર જાય તેવો નહતો. તેણે પામરસ્ટનના હુકમ પ્રમાણે ચાલવાનું કરાવ્યું. ઇરાન રૂશિઆની સાથે હતું તેથી તેની સાથે તહ કરવો અશક્ય હતું પંજાબ સાથે પહેલાંનો તહ કાયમ હતો તેથી અંગ્રેજોએ અફઘાનીસ્તાન તરફ પોતાની નજર ફેરવી. અંગ્રેજો માફક, ઇરાનનો શાહ પંજાબનો રણજીતસિંગ અને રૂશિઆના ઝારે પણ અફઘાનીસ્તાન સંબંધી પોતાના દાવ ખેલવાના હતા.

(for farther answer, see Q. 106.)

Q. 106. Describe the circumstances that led to the first Afghan War and the policy adopted by the English towards that country.

ઉ:—ઉપર જણાવેલી સ્થિતિ હતી ત્યારે અફઘાનીસ્તાનમાં જરાપણ શાંતિ ન હતી. અફઘાનીસ્તાનના અમીર ઝમાનશાહે તેના વજીર ફતેખાને પદબ્રજ કરી ગાદી પચાવી પડ્યો; તેથી ઝમાનશાહ અને તેના ભાઈ શાહશુજાએ રણજીતસિંગની મદદથી ગાદી ફરી મેળવવાનો પ્રયત્ન કરી જોયો; પરંતુ તેઓ ફાળ્યા નહીં. વચમાં થોડો વખત દોસ્તમહમદ અફઘાનીસ્તાનનો અમીર બન્યો. પછી દોસ્ત મહમદ પાસે ઑકલૅંડે બર્નિસને એલચી તરીકે મોકલ્યો. એ જ અરસામાં રૂશિઆએ પણ પોતાનો એલચી

દોસ્તમહમદ પાસે મોકલ્યો હતો. ખરૂં જોતાં દોસ્ત મહમદને અંગ્રેજો માટે સારો ભાવ હતો. કારણ કે તેમની મદદ વડે રણજીતસિંગે જીતેલો પેશાવર પ્રાંત તેને પાછો મેળવવાનો હતો. તેથી તે પ્રાંત તેને અંગ્રેજો પાછો મેળવી આપે તો તેમની સાથે દોસ્તી કરવા દોસ્ત મહમદ તૈયાર હતો. પણ પેશાવર પ્રાંત મેળવી આપવો એટલે મહાન રણજીતસિંગ સાથે વેર કરવા જેવું હતું. અંગ્રેજો તેમ કરવા ખુશી ન હતા તેથી કરેલો તહ મુલતવી રહ્યો. પોતાનું કહેવું દોસ્ત મહમદને પસંદ નથી માટે તે રૂશીઆને વશ છે એવો અંગ્રેજોને વહેમ આવ્યો. વચ્ચે માત્ર ધાર્યા પ્રમાણે ઇરિનના શાહે રૂશીઆની સહાયતાથી અફઘાનીસ્તાન પર હુમલો કરી હેરાતના કિલ્લાને ઘેરો ધાલ્યો. (૧૮૩૭). તેથી ઇંગ્લેન્ડના મંત્રિમંડળે દોસ્ત મહમદને ઉઠાડી શાહશુજને ગાદી પર બેસાડવાનો વિચાર કર્યો. તેમજ ઇરિનના શાહને બચ બતાવવા માટે અંગ્રેજ લશ્કર ઇરિનના અખાતમાં રવાના કર્યું.

ઇંગ્લેન્ડના આ ચઢાઈના ધોરણ મુજબ ઑક્લૅંડે વર્તન કરવાનું કરાવ્યું. તરત જ તેણે ૧૮૩૭માં ત્રણનો—(રણજીતસિંગ, શાહશુજ અને અંગ્રેજો) સંઘ બનાવ્યો. શાહશુજ ગાદી પર બેઠા પછી તેણે રૂશીઆનો અટકાવ કરવો, કાબુલમાં અંગ્રેજ વકીલ રાખી તેની મસલતથી દેશાંતર નીતિ આંકવી તથા અંગ્રેજ અને રણજીતસિંગને તેણે મદદ કરવી એવી શરતો તહનામામાં કરી. ઈર્ષા મુજબ શાહશુજને સૈન્યની મદદ આપી સિંધ-કવેટા કંદહારને રસ્તે અફઘાનીસ્તાનમાં પહોંચાડી ગાદીએ બેસાડ્યો. ઇ. સ. ૧૮૩૯. એક વર્ષ પહેલાં જ ઇરિનના શાહે હેરાતનો ઘેરો ઉઠાવ્યો હતો. દોસ્ત મહમદ અફઘાનીસ્તાનમાંથી નાસી ગયાથી શાહશુજને અમીર તરીકે જાહેર કરવામાં આવ્યો. થોડા વખત પછી દોસ્ત મહમદ અંગ્રેજોને સ્વાધીન થયો. એમ છતાં શાહશુજનો અમલ કાયમ થયો નહીં. અફઘાનીસ્તાનમાં થોડું અંગ્રેજ લશ્કર રાખવામાં આવ્યું. તે સૈન્ય બૈરાંછોકરાં સાથે આનંદમાં રહેવા લાગ્યું.

શાહશુજ અફઘાનોને જરાપણ ગમતો નહીં. તેમાં તે અંગ્રેજોનો સાથી હોવાથી અફઘાનો તેનો દ્રેષ કરવા લાગ્યા અને તેમણે અંગ્રેજો સામે બંડ કર્યું. બંડખોરોનો આગેવાન દોસ્ત મહમદનો દીકરો અકબરખાન અંગ્રેજોને ધાસ દાણા મળવા દેતો નહીં. બંડખોરોએ અંગ્રેજના વકીલ

અનસિનું ખૂન કર્યું. આવી સ્થિતિ ઝાળખી મેકનાઈને અકબરખાન સાથે સલાહનું કહેણ મોકલ્યું પણ તેનું પણ ખૂન થયું. અફઘાનીસ્તાનમાંથી પાછા જતા અંગ્રેજ લશ્કરને ખીણોમાં રોકી તેનો પૂરો નાશ કર્યો આ ફજેતીની ખબર આપવા ડૉ. ક્રાયડન જલાલાબાદ પહોંચ્યો. ઑકલંડને આ વાતની ખબર મળતાં જ તે હિંમત હારી ઇંગ્લંડ જતો રહ્યો. તેની જગ્યાએ લૉડ એલનબરો ગવર્નર જનરલ થયો.

એલનબરોએ તરત જ અફઘાનીસ્તાનમાંના અંગ્રેજ સ્ત્રી તથા બાળકોને છોડાવવા તથા ગએલી આખર પાછી મેળવવા જનરલ પોલક અને નાઈને રવાના કર્યા. વચમાં શ્વાશુજનું ખૂન થયાથી અંગ્રેજોને પણ અફઘાનીસ્તાન માટે પ્રેમ ન હતો. તેથી અંગ્રેજ લશ્કરે કંદહાર, કાબુલ વગેરે શહેરો કબજે કરી, બૈરાંછોકરાંને છોડાવી હિંદુસ્થાન તરફ કૂચ કરી. એલનબરોએ પણ દોસ્ત મહમદને છોડી દીધો અને અફઘાનીસ્તાનની અંતર્ય બાબતોમાં ભાગ લેવો નહીં એવું જાહેર કર્યું. અફઘાનીસ્તાની બાંજગડોને મધ્યપૂર્વનો પ્રશ્ન (Middle East Question) એમ કહે છે.

107. Describe the policy of Lord Auckland and Lord Ellenborough towards Afghanistan.

ઉ:—(આ પ્રશ્નનો જવાબ ઉપરના પ્રશ્નમાં જુઓ)

Q. 108 Trace the rise and growth of the Sikh power. What was the contribution of Ranjit Singh towards it ?

ઉ:—પંદરમાં સૈકામાં હિંદુ તથા મુસલમાન વચ્ચેની દુશ્મનાવટ દૂર કરવાના ધણા પ્રયત્નો કરવામાં આવ્યા. રામચંદ કચીર વગેરે સંતોએ રામ અને રહીમ એ એક જ છે એવો લોકોને ઉપદેશ કરી ‘પરમેશ્વર એક જ છે’ એવો પણ ઉપદેશ કર્યો. તે પછી નાનકે પણ તે જ કામ કર્યું. નાનકનો જન્મ સને ૧૪૬૯માં લાહોરમાં થયો હતા. એકેશ્વરી પંથના તત્ત્વોનો ઉપદેશ કરવાને તે પંથમાં ફરવા લાગ્યો. તેના પંથમાં સામેલ થનારા શીખ (ચેલા) કહેવાતા. આ ઉપરથી તેના પંથના લોકોને શીખ નામ મળ્યું અને તેના ધર્મને શીખ ધર્મ એમ લોકો કહેવા લાગ્યા. મૂર્તિપૂજા, ગોવધ,

ધર્મનો જીલ્લમ વગેરે ન કરવું એમ તે લોકોને કહેતો. તેના ધર્મમાં જાતિ-
બેદના સિદ્ધાંતો ન હતા તેથી શરૂઆતથી જ તકરારોનું બીજ નાશ પામ્યાથી
તેના ધર્મનો એકદમ ફેલાવો થયો.

શિખ લોકોને મુસલમાનો તરફથી કાંઈ શરૂઆતમાં ખલેલ પહોંચી
નહીં; પણ જહાંગીરના વખતથી તેઓ શીખોની દુશ્મનાવટ કરવા લાગ્યા. તે
વખતે શીખોનું ધર્મમંદિર-સુવર્ણમંદિર બંધાવનારા તેમના ગુરૂ અર્જુનસિંગને ઠાર
મારવામાં આવ્યા. આથી શીખ બાદશાહના દુશ્મન બન્યા. ઔરંગઝેબે તેમના
પર હાથચાર ચલાવી તેમના ગુરૂ તેજબહાદુરને મારી નાંખ્યા. આ પ્રમાણે
મુસલમાનો તરફથી ત્રાસ પહોંચવાથી શીખોએ પોતાની શાંતિ છોડી દઈ
ધર્મનું રક્ષણ કરવા માટે લશ્કરી સ્વરૂપ ધારણ કર્યું. તેમના લશ્કરનું
ખાલસા નામ હતું. ઔરંગઝેબ પછીના બહાદુરશાહે તેમના પર
જીલ્લમ ચુગરી તેમના ધર્મગુરૂને કરતાથી મારી નાખ્યા. મોગલાઈની
પડતી દશામાં શીખોએ ફરી જોર કર્યું અને તેમની જીદી જીદી ટાળી-
ઓએ પંજાબ અને કાશ્મીરમાં વસતી કરી નાના નાના ૧૨ સંસ્થાનો
સ્થાપન કર્યાં. આ સંસ્થાનોને મિસલ કહેવામાં આવતાં.

આ સંસ્થાનો સ્થાપન કરનારા શીખ સરદારોમાં મહાનસિંગ નામનો
એક કર્તૃત્વવાન સરદાર હતો. તેણે આ બાર સંસ્થાનોનો એક સંઘ બના-
વવાનો પ્રયત્ન કર્યો પણ તેમાં તે ફાળ્યો નહોતો. તેની અતૃપ્ત ધૃષ્ટિ તેના
પુત્ર રણજીતસિંગે તૃપ્ત કરી. રણજીતસિંગે કદી યુક્તિથી, તો કદી જબર-
જસ્તીથી સતલજની કિનાર તરફના ધણાખરા સંસ્થાનો એક કરી પંજાબમાં
શીખોનું જોર વધાર્યું; પછી તે શીખોનો રાજા થયો. આટલું કરી તે
થોભ્યો નહોતો. સતલજ નદી પાર પૂર્વ તરફ પણ આપણી સત્તા ફેલાવી
જોઈએ એમ વિચારી તેણે નબા અને પતીઆળાના રાજ્યો પર આક્રમણ
કર્યું; પણ ત્યાંના રાજાઓએ અંગ્રજોની મદદ માંગ્યાથી તે નાહિલાજ
થયો. અંગ્રજો સાથે વેર બાંધવું નહીં એ દૃષ્ટિથી જ તેણે તે પ્રસંગ ચતુ-
રાઈથી ટાળી દીધો. છેવટે અમૃતસર મુકામે અંગ્રજોએ તેની જાડે તક
કરી સતલજ સુધી તેના રાજ્યની હદ ઠરાવવામાં આવી અને તેથી રણજી-

તર્સિંગે મરતાં સુધી અંગ્રેજો સાથે વિરોધ કર્યો નહીં. આનું કારણ એટલું જ કે તેઓ એક બીજાનું સામર્થ્ય ઓળખતા હતા. અફઘાનીસ્તાનમાં બંન્ધ થયું ત્યારે શાહસુબ્બનો પક્ષ લઈ તેને ગાદીએ બેસાડવાનો તેણે પ્રયત્ન કર્યો પણ તેમાં તેને યશ મળ્યો નહીં. માત્ર આ બાજગડમાં તેણે શાહ-સુબ્બનો પેશાવર પ્રાંત હાથ કરી લીધો.

રણજીતસિંગની લશ્કરી વ્યવસ્થા સારી હતી. પોતાની નોકરીમાં ફ્રેંચ અમલદારો રાખી તેણે પોતાના સૈન્યને ક્વાયતી બનાવ્યું હતી. તેનું તોપ-ખાનું પણ સારું હતું. આ સૈન્યના બજે તેણે પંજાબ પ્રાંત કમજો કરી રાજ્યવિસ્તાર કર્યો. પોતાના રાજ્યને દૃઢ કર્યું. પોતાના આતુર્યની અને મુત્સદ્દીપણાની છાપ તેણે અંગ્રેજો પર પાડી હતી. તેની હયાતીમાં અંગ્રેજો તેને કદી દુભાવતા નહીં. તે ઇ. સ. ૧૮૩૯માં મરણ પામ્યો.

Q. 109. Describe very briefly the administration of Lord Dalhousie.

ઉ:—હિંદુસ્તાનમાં જે ગવર્નર જનરલ થઈ ગયા અને જેમણે બ્રિટિશ સામ્રાજ્યનો વિસ્તાર કર્યો તેઓમાં લૉર્ડ દેલહૌસીનું નામ આગળ પડતું છે. તેના નીચેનાં કામો મહત્ત્વનાં છે: (અ) યુદ્ધો. (આ) રાજ્યો ખાલસા કરવાં અને (ઇ) જનહિતનાં કામો કરવાં.

અ. યુદ્ધો:—(૧) લૉર્ડ હાર્ડિન્ગની કારકીર્દિમાં શીખ લોકો સાથે અંગ્રેજોને યુદ્ધ થયું હતું. લૉરેન્સ, રાણીને પંજાબનો રાજ્યકારભાર ચલાવવામાં મદદ કરતો હતો. તેણે મુલતાનના સુબા મુળારાજ પાસે હિસાબ માંગ્યો પણ તેણે તે ન આપતાં પોતાની જગ્યાનું રાજનામું આપ્યું. અને તરત જ તેણે અંગ્રેજો સામે યુદ્ધ જાહેર કર્યું અને અંગ્રેજોના નવા સુબાનું ખૂન કર્યું. તેથી અંગ્રેજોએ યુદ્ધ શરૂ કરી એડવર્ડ તથા સર હ્યુગોને પંજાબમાં મોકલ્યા. પરંતુ શીખ લોકોએ તેમનો રામનગર, ત્રિલીયનવાલા વગેરે ઠેકાણે પરાજય કર્યો. સર હ્યુગોએ છેવટે શીખોનો ગુજરાતની લડાઈમાં પરાજય કર્યો તેથી દેલહૌસીએ પંજાબ પ્રાંત ખાલસા કર્યો અને લૉરેન્સ બાર્ડોલોને પંજાબની વ્યવસ્થા માટે નીમ્યા. તેમણે ત્યાં સારી વ્યવસ્થા કરી બધે ઠેકાણે શાંતિ સ્થાપિત કરી લોકોને ખૂશ

કર્્યા. (૨) અંગ્રેજ રેસીડન્ટનું અપમાન કરી અહીં લોકોએ તેને કાઢી મૂક્યો. બન્ને વચ્ચે દ્વેષ વધી જઈ અંગ્રેજ વેપારીઓનું અહીં લોકોએ ખૂન કર્યું તેથી યુદ્ધ જાહેર થયું. અહીં લોકો હાર્યા અને દેલહૌસીએ તેમનો મુલક ખાલસા કર્યો.

આ. ખાલસા કરેલા રાજ્યો:—દેલહૌસીએ અંગ્રેજ રાજ્યનો વિસ્તાર કરવાનું ઠરાવીને ગમે તે કારણ બતાવી રાજ્યો ખાલસા કર્યાં. અંગ્રેજોનો મુલક છુટોછવાયો હતો તેથી આગગાડી, તાર વગેરે ઉપયોગી સુધારા દાખલ કરવા હરકત પડશે એમ તેને લાગ્યું. તેથી વચ્ચે આવનારા સંસ્થાનો ખાલસા કર્યાંથી પોતાના સુધારા ખીનહરકતે દાખલ કરાશે એમ લાગ્યાથી તેણે ધણા રાજ્યો ખાલસા કર્યાં. એમ કરવામાં તેણે નીચેના ઉપાયો યોજ્યા. (૧) દત્તક વિધાનનો પ્રશ્ન (Doctrine of Lapse):—હિંદુધર્મ પ્રમાણે ઔરસ પુત્ર ન હોય તો દત્તક લેવાની પરવાનગી હતી. પણ લૉર્ડ દેલહૌસીએ એવું જાહેર કર્યું કે સંસ્થાનિકોને દત્તક લેવો હોય તો તેમણે તે જરૂર લેવો પણ એવા દત્તકને માત્ર ખાનગી મિલકત જ મળશે. રાજ્ય માટે તે હકદાર ગણાશે નહીં. રાજ્ય મેળવવાની ઈચ્છા હોય તો દત્તક લેનાર સંસ્થાનિકે સાર્વભૌમ રાજાની-અંગ્રેજોની પરવાનગી લેવી એટલે સંસ્થાનિકોના બધા અધિકાર તેને મળશે. માત્ર એવી મંજૂરી આપવી કે નહીં તે સાર્વભૌમ સત્તાની મરજીની વાત છે. એવી રીતે આ પ્રશ્નનો નિકાલ એક બાજુથી કરી તેણે સત્તારા, ઝાંસી, સંબલપુર વગેરે સંસ્થાનોના દત્તકવિધાનો નામંજૂર કરી ખાલસા કર્યાં. (૨) દત્તક વિધાનની માફક જ એકાદ રાજા અપુત્ર મરણ પામે તો તેનું રાજ્ય ખીનવારસ સમજી દેલહૌસીએ ખાલસા કર્યું. આવા રાજ્યોમાં આર્કટ, તંજાવર, નાગપુર વગેરે હતાં. (૩) અંતર્ય વ્યવસ્થા સારી નથી એ બદલે તેણે અયોધ્યા, સિક્રીમ, ખૈરપુર વગેરે રાજ્યો ખાલસા કર્યાં. (૪) તે સિવાય તેણે ખીજા બાજુના પુત્ર નાના સાહેબને આઠ લાખની આસામી આપવાની ના પાડી. લશ્કરનો ખર્ચ ખાફા હતો તેથી નિઝામનો વરાક પ્રાંત પોતાના રાજ્ય સાથે જોડી દીધો.

લોકહિતનાં કામો:—(૧) હિંદના લોકોનું હિત કરવા માટે તેણે P. W. D. ખાતું શરૂ કર્યું અને ગંગા નદીની નહેર ખોદાવી તથા દિલ્હીથી લાહોર સુધી મોટી સડક બંધાવી. (૨) વેપાર અને બીજા કાયદા માટે તેણે આગગાડી શરૂ કરી. (૩) પોસ્ટ ખાતું સુધારી અડધા આનામાં હિંદુસ્તાનના ગમે તે ભાગમાં કાગળ મોકલવાની યોજના કરી. (૪) તારયંત્રની ગોઠવણ કરી. (૫) ૧૮૫૪ના વુડના લખાણ મુજબ સ્વતંત્ર કેળવણીખાતું સ્થાપી શિક્ષણનો પ્રચાર કરવાને શાળાઓમાં સંખ્યાનો વધારો કર્યો. ઍટ આપવાની પદ્ધતિ પણ તેણે જ શરૂ કરી. (૬) કારોબારી કાઉન્સિલના સભાસદોને એક એક ખાતું સોંપીને તેણે ખાતાની પદ્ધતિ અમલમાં મૂકી. (૭) પહેલાં, ગવર્નર જનરલ બંગાળની વ્યવસ્થા જોતો આથી તેના પર વધારે ભાર પડતો. તેનું કામ ઓછું કરવા માટે તેણે બંગાળ માટે સ્વતંત્ર લેફ્ટેનન્ટ ગવર્નરની નિમણૂક કરી. (૮) હિંદુસ્તાનના લાયક માણસોને (જે તેઓ સીવીલ સર્વિસની પરીક્ષા પાસ કરે તો) મોટા હોદ્દાઓની જગ્યાઓ આપવાની તેણે શરૂઆત કરી.

Q. 110. Describe the reforms of Lord Dalhousie.

ઉ:—See Q. 109.

Q. 111. State very briefly the causes and the effects of the Indian Mutiny (1857).

ઉ:—હિંદમાં ૧૮૫૭માં જે બંડ થયું તેનાં જુદા જુદા કારણો છે. (૧) રાજકીય. (૨) સામાજિક અને ધાર્મિક. (૩) લશ્કર. પહેલાં આપણે રાજકીય કારણો વિષે વિચાર કરીશું. (૧) રાજકીય:—દેલહૌસી પછી લોકોના મનમાં વહેમ પેસી ગયો હતો. તેણે કરેલા સુધારા આપણા લાભ માટે નથી પણ અંગ્રેજોની જીલમી સત્તા કાયમને માટે ટકાવવાના પ્રયત્ન છે, એમ બધાએ ધાર્યું. હિંદુ લોકોની પ્રાચીન પરંપરા ડૂબાવી બધે ઠેકાણે યુરોપીઅન વાતાવરણ ફેલાવવા દેલહૌસીએ પોસ્ટ, આગગાડી, તારયંત્ર વગેરે સુધારા દાખલ કર્યા એમ હિંદી લોકોને લાગ્યું. દેલહૌસીની રાજ્યો

ખાલસા કરવાની નીતિથી તો લોકોના મનમાં તેને વિષે દ્રેષ પેડો. તેમ જ અયોધ્યાના જમીનદારોના હક કાઢી લીધાથી તેઓ અસંતુષ્ટ થતા. તેણે બહાદુરશાહને દિલ્હી છોડી જવા કહ્યું એથી તો પરમાવધિ થઈ. એવી રીતે દેલહૌસીના કૃત્યોથી રાજા, રજવાડા, જમીનદાર અને સામાન્ય લોકોના મનમાં અંગ્રેજો માટે ખરાબ ભાવના થઈ અને ચોમેર અસંતોષના વાદળ ઝવાયાં. (૨) સામાજિક અને ધાર્મિક:—ઉપર કહ્યા પ્રમાણે લોકોની અંગ્રેજો માટે ખોટી સમજ થયાથી લોકોને અંગ્રેજોએ કરેલા સુધારા તરફ અણગમો ઉત્પન્ન થયો. આ જ અરસામાં પાદરી લોકો હિંદુસ્તાનમાં ધર્માલ મચાવી રહ્યા હતા. તેથી લોકોને લાગ્યું કે અંગ્રેજો બધા લોકોને ખ્રિસ્તી કરવા ધારે છે. દેલહૌસીએ વિધવાઓને ફરી પરણવાની છૂટ આપી હતી તેથી હિંદુ લોકોને લાગ્યું કે અંગ્રેજો આપણા ધર્મમાં વિના કારણ દખલગીરી કરે છે. પંડાસીની લડાઈ પછી અંગ્રેજોનું રાજ્ય સો વરસ ટકશે એવી કલ્પના લોકોના મનમાં આવી અને હવે અંગ્રેજોનો ૧૮૫૬માં નાશ થશે એવું તેઓ ધારવા લાગ્યા. એવી રીતે હિંદુ અને મુસલમાન સમાજમાં અંગ્રેજો વિરુદ્ધ લાગણી ફેલાઈ. (૩) લશ્કર સંબંધી:—અંડનું ખર્ચ કારણ સિપાઈના મનમાં પેડેલો અસંતોષ હતો. હિંદુસ્તાન અંગ્રેજોના તાગામાં આવ્યાથી દેશી સિપાઈઓનું નોકરીનું ક્ષેત્ર વધ્યું. કેટલીક વાર તેઓને હિંદુસ્તાનની બહાર પણ મોકલતા તેથી અંગ્રેજોનો વિચાર બધાને ખ્રિસ્તી બનાવવાનો છે એમ તેમના મનમાં વહેમ પેડો. તેમને ગમે તે ઠેકણે મોકલતા પણ પહેલાંની માફક બધું આપતા નહીં. શિવાય ગમે તેટલી વફાદારીથી નોકરી કરે તો પણ મોટી જગ્યાઓ આપણને મળવાની નથી એવી સિપાઈઓની ખાતરી થઈ હતી. સૈન્યભરતીના નિયમમાં ફેરફાર કરી સૈન્યમાં દાખલ થનારા કેટલાક લોકો પર જુલમી નિયમનું બંધન નાંખતા. આ અને બીજા અનેક કારણોથી સિપાઈઓના મન અસ્વસ્થ હતાં.

એવા કારણોની પરંપરા પૈકી એક તાત્કાલિક કારણ પણ બન્યું. આ વખતે સિપાઈઓને નવી જાતની બંદુકો વાપરવા માટે આપી હતી. તેને માટે કારતુસો વાપરવા પડતા. તે કારતુસો પરનો કામળ હાથે ફાડવા કરતાં

દાંત વડે ફાડવું વધારે સુગમ પડતું તેથી સિપાઈઓ તેમ જ કરતા. પણ તેને ડુકકર અને ગાયની ચરખી લગાડવામાં આવે છે એવી તેમને સમજ થતાં વાર જ તેમને લાગ્યું કે આપણે ધર્મબ્રહ્મ થઈએ છીએ અને સરકારે આ યોજના જાણી જોઈને કરેલી છે એમ સમજી સિપાઈઓએ બંડ શરૂ કરી ઠેકઠેકાણે ધમાલ મચાવી દીધી.

આ બંડનું તાત્કાલિક પરિણામ એ થયું કે કંપની સરકારના હાથમાંથી હિંદુસ્તાનનો કારબાર કાઢી લઈ, રાણી સરકારે તે હાથમાં લીધે (૧૮૫૮). ડાયરેક્ટરોનું મંડળ, ભાગીદારોનું મંડળ વગેરે મંડળ કાઢી નાંખી તે સાલના ધારા મુજબ તેમના કામો ભારતમંત્રીને સોંપવામાં આવ્યા. તે જ વરસે રાણીએ એક જાહેરનામું કાઢીને “ હિંદી સંસ્થાનોના હક્ક કાયમ રહેશે, ધાર્મિક બાબતોમાં દબલગીરી કરવામાં નહીં આવે, જાતીધર્મ વગેરે ધ્યાનમાં ન લેતાં લાયકાત પ્રમાણે બધાને સરકારી નોકરી આપવામાં આવશે, દત્તક વારસો પણ રાજ્ય અને આસામીને લાયક મણુશે અને બંડમાં સામેલ થએલાને પણ માફી મળશે ” એવું વચન આપ્યું. તે જાહેરનામું તે વખતના ગવર્નર જનરલ લૉર્ડ કૅનોંગે દિલ્હીમાં મોટા દરબાર ભરી લોકોને વાંચી બતાવ્યું.

Q. 112. Describe the administration of Lord Lytton.

ઉ:—લૉર્ડ લીટન ૧૮૭૬થી ૧૮૮૦ સુધી વૉઇસરૉય હતા. સને ૧૮૭૬માં દિલ્હીમાં એક મોટા દરબાર ભરાવી ઇંગ્લેંડની રાણી હિંદની સમ્રાજ્ઞી થયાનું તેણે જાહેર કર્યું. આ જ વખતે હિંદમાં ઠેકઠેકાણે દુકાળ પડ્યાથી દુષ્કાળ નિવારણના કામો શરૂ થયાં. દુકાળથી પીડાતા લોકોને અનાજ બંને તેટલું પુરૂં પાડવા તેણે બંને તેટલું દ્રવ્ય ખરચ્યું. આટલું કર્યા છતાં પણ કાંઈ વળ્યું નહીં તેથી તેણે એક દુષ્કાળ કમીશન નીમી તેના રિપોર્ટ પ્રમાણે ધણા સુધારા ધડ્યા.

લીટને જમામંદી ખાતામાં ધણા સુધારા કર્યા. (૧) હિંદુસ્તાનમાં મીઠાનો કર બધા પ્રાંતોમાં સરખો ન હતો તેથી તેણે બધે ઠેકાણે સરખો કરી તેનું પ્રમાણુ મણે રાા રૂપીઆ રાખ્યું. (૨) હિંદુસ્તાનના લોકોના

વિરોધને ન ગણુકારતાં અને મેન્ચેસ્ટરના લોકોના લાભ માટે તેણે કપાસ પરની ૫ ટકા જકાત કાઢી નાંખી. (૩) લૉર્ડ મેયોનું જમાબંદીની વિભાગથી ધોરણ ઉપાડી લઈ પ્રાંતોને તેમની ઉપજનો થોડો ભાગ રાખવાની પરવાનગી આપી.

તેણે લોકોને અપ્રિય એવું કૃસ કર્યું હોય તો તે ‘વર્નાક્યુલર પ્રેસ એક્ટ’ પાસ કર્યો એ જ છે. આ વખતે યુરોપમાં રૂશિયા અને તુર્કસ્તાન વચ્ચે યુદ્ધ ચાલુ હતું. તે હિંદી વર્તમાનપત્રોના અધિપતિઓએ પ્રિન્ટિંગના ધોરણ સામે નિષેધ દર્શાવી રૂશિયન લોકોના પરાક્રમનું વર્ણન કર્યું. આ વાત ન ગમવાથી તેણે આ કાયદો પસાર કર્યો. તે કાયદાથી મેજિસ્ટ્રેટને ધણી અધિકાર આપી એમ નક્કી કરવામાં આવ્યું કે કોઇપણ દેશી અધિપતિએ એક ખીજી જાત વચ્ચે અસંતોષ ફેલાય એવી હકીકત છાપવી નહીં. તેણે એક બાંડ મેજિસ્ટ્રેટને લખી આપવો અગર તો હકીકતના પ્રુફ સરકારી અમલદારને બતાવી જો તે પાસ કરે તો જ છાપવા. આ કાયદાથી લીટન અપ્રિય થઈ પડ્યો.

ખીજું અફધાન યુદ્ધ:—કારણો:—લીટનની કારકાદિનો સહસ્ત્રનો બનાવ ખીજું અફધાન યુદ્ધ છે. ચઢાઇનું ધોરણ સ્વીકારી તે દેશના આંતરિક કારભારમાં દખલ કરવાનો અધિકાર મળે અને આપણો રેસીડેન્ટ ત્યાં રહે એવી તેની ઇચ્છા હતી. આનું કારણ રૂશિયા તરફનો ભય પણ હોઇ શકે. તેથી હિંદુસ્તાનમાં આવતાંની સાથે તેણે શેરઅલ્લી અમીરને કહેવડાવ્યું કે અમે અમારો વકીલ અફધાનિસ્તાનમાં રાખવાના છીએ. અમીરે જવાબ આપ્યો કે વકીલ અફધાનિસ્તાનમાં રહે તો હરકત નથી પણ હું તેના જીવનો જોખમદાર નથી તેમ જ રૂશિયન વકીલને પણ હું કાઢી મૂકવા માંગતો નથી. આ જવાબથી લીટનના મનનું સમાધાન થયું નહીં. અમીરે આપણું અપમાન કર્યું એમ તે કહેવા લાગ્યો. વયલા કામમાં અંગ્રેજોએ બહુચીસ્તાનના અમીર પાસેથી કવેટા પોતાના તાબામાં લીધું, તેથી આ બાબતમાં કાંઇ પણ વિપરિત છે એમ અમીરને લાગ્યું.

આવી એકંદર પરિસ્થિતિ હતી ત્યારે પેશાવરમાં એક મોટો દરબાર બરી લીટને અમીરના વકીલની મુલાકાત લીધી અને અંગ્રેજ રેસીડેન્ટ

અધ્યાનિસ્તાનમાં રાખવાનું કહ્યું; પણ તે વકીલે તેમ કરવાની સાફ ના પાડી. તે જ વખતે યાકુબખાનને ગાદી પર બેસાડવાના છે એવી ખબર તેને કાને આવી તેથી અમીરે રૂશીઅન વકીલને દરબારમાં રાખી અંગ્રેજ વકીલ રાખવાની સાફ ના પાડી. આથી અમીરે આપણું અપમાન કર્યું એમ ધારી એક શિષ્ટમંડળ અમીરને ત્યાં રવાના કર્યું; પરંતુ અમીરે તે મંડળને પોતાની હદમાં પેસવા દીધું નહીં. તેથી તરવારના બળે પોતાનો વકીલ અમીરના દરબારમાં રાખવાનું વિચારી તેણે ખીજું અધ્યાન યુદ્ધ શરૂ કર્યું. શેરઅલ્લીનો પરાજય થયો અને અંગ્રેજોએ યાકુબખાનને અમીર બનાવી તેની સાથે ગુંડમુખ નજીક તહ કર્યો. તે તહ પ્રમાણે અંગ્રેજ વકીલને પોતાના દરબારમાં રાખવો અને પરરાષ્ટ્રીય રાજનીતિ અંગ્રેજોના કહેવા પ્રમાણે આંકવી એવી શરતો કરાવી એ શરતો પ્રમાણે કેવેઝારીને, અંગ્રેજોએ પોતાના વકીલ તરીકે અમીરના દરબારમાં મોકલ્યો. પણ થોડા દિવસ પછી તેનું ખૂન થયું અને યુદ્ધની શરૂઆત થઈ. આ યુદ્ધ ચાલુ હતું તે જ વખતે લીટને પોતાના હોદ્દાનું રાજનામું આપી વિશ્વાયત તરફ પ્રયાણ કર્યું.

Q. 113. Describe the part played by Wellesley, the Marquis of Hasting and Dalhousie in establishing the British as the Paramount power in India.

ઉ:—See Q. Nos. 102, 103 and 109.

Q. 114. Review the administration of Lord Ripon.

ઉ:—લૉર્ડ લીટન પછી લૉર્ડ રીપન હિંદુસ્તાનનો વાઈસરૉય થયો. હિંદુસ્તાનમાં આવતાં જ તેણે ચઢાઈનું ધોરણ બાબતે મૂકી શાંતિનું ધોરણ સ્વીકાર્યું તેણે અબદુલ રહેમાનને અધ્યાનિસ્તાનના અમીર તરીકે કબૂલ રાખી બ્રિટિશ લશ્કર પાછું બોલાવી લીધું આ પ્રમાણે જબરજસ્તીથી રેસીડેન્ટ રાખવાનો અંગ્રેજોનો પ્રયત્ન નિષ્ફળ નિવડ્યો. પછી રીપને હિંદુ-

સ્થાનના સુધારા તરફ ધ્યાન આપવાનું શરૂ કર્યું. (અ) આર્થિક સુધારો:-
 પ્રથમ તેણે મીઠાની જગત બદલીને તે મણે બે રૂપિયા કરી. આથી
 તે લોકપ્રિય થયો. કપાસની નિર્યાત જગત તેણે કાઢી નાંખી. ઇ. સ.
 ૧૮૮૨માં તેણે જમાબંદી ખાતામાં સુધારા કરી ખાતા વિભાગની (System
 of divided heads) શરૂ કરી. આ પદ્ધતિ પ્રમાણે જંગલખાતું, આબકારી
 કાર્ટની ટિકીટો વગેરેથી થતું ઉત્પન્ન, મધ્યવર્તી અને પ્રાંતિક સરકાર વચ્ચે
 વહેંચી લેવું; અને અહીંથી, મીઠું, વગેરે ખાતાં હિંદુસ્તાન સરકારને સોંપવાનું
 તેણે નક્કી કર્યું. (આ) પરચુરણ બાબતો: (૧) પ્રાથમિક અને ઉચ્ચ
 ફેળવણીની બાબતમાં સુધારા કરવા માટે તેણે એક કમીશન નીમ્યું. તેને
 હંટર કમીશન કહે છે. તે કમીશનની રિપોર્ટથી તેણે ફેળવણીને લગતાં
 કેટલાક સુધારા હામલ કર્યા. (૨) લૉર્ડ લીટનનો વર્નાક્યુલર પ્રેસ એક્ટ
 તેણે રદ કર્યો. (૩) રેલ્વેનો વિસ્તાર કરવા ઉત્તેજન આપ્યું. (૪) ઇજિપ્તમાં
 લડવા માટે હિંદની બહાર પ્રથમ તેણે હિંદી સિપાઈઓને મોકલ્યા.
 આ સૈન્યે ધણી સારી છાપ પાડી હિંદુસ્તાનનું નામ રાખ્યું. (૫) ખેતીને
 ઉત્તેજન આપવા માટે તેણે નહેરો ખોદાવવાનું ઠરાવ્યું તેમ જ દેશી વેપાર-
 ઉદ્યોગને ઉત્તેજન આપવાનું પ્રાંતિક સરકારને ફરમાવ્યું (૬) ઇ. સ.
 ૧૮૮૩-૮૪માં તેના પરિશ્રમથી કલકત્તામાં એક આંતરરાષ્ટ્રીય પ્રદર્શન
 બરાયું હતું. (૭) બંગાળમાં જમીનદારો ખેડુતોને ત્રાસ આપતા. તે દૂર
 કરવાના હેતુથી તેણે ‘બંગાલ ટેનન્સી એક્ટ’ તૈયાર કર્યો અને તે પાસ થયો.
 (૮) કારખાનામાં છોકરાઓ પાસેથી સખત કામ લેવામાં આવતું. તેણે આ
 સંબંધી એક કાયદો કરી છોકરાઓ પાસેથી ફક્ત ૮ કલાક કામ કરાવવું
 એમ ઠરાવ્યું. (૯) મહત્વના કામો: (૧) ઇલિઅર્ટ બીલ:-યુરોપીઅન
 ગુન્હેમારોને શિક્ષા કરવાનો અધિકાર હિંદી ન્યાયાધીશોને ન હતો. વર્ણદ્વેષને
 અમલી આ વાત દૂર કરવાના હેતુથી રીપનની કારોઆરી કાઉન્સિલના
 સભાસભ ના. ઇલિઅર્ટ નામના ગૃહસ્થે એક બીલ કાઉન્સિલમાં રજૂ કર્યું.
 તેનો ઉદ્દેશ એવો હતો કે યુરોપીઅન ગુન્હેમારો પર દેશી ન્યાયાધીશ
 કામ ચલાવી શકે. આનું પરિણામ એવું આવ્યું કે બીનસરકારી યુરો-
 પીઅનોએ તે બીલ સામે વિરોધ કર્યો અને સુશિક્ષિત હિંદીઓએ તે

પસાર કરવા ચળવળ કરવા માંડી. છેવટે હિંદી ન્યાયાધીશો સામે યુરોપીઅન ગુન્હેગારોનો દાવો ચલાવવો. પણ તે ગુન્હેગારને યુરોપીઅન બહુમતી હોય એવી જ્યૂરી માંગવાનો અધિકાર હોવો જોઈએ એમ ઠરાવી તે બીજા પસાર થયાથી રીપનની લોકપ્રિયતા ઘણી વધી.

(૨) સ્થાનિક સ્વરાજ્યનો કાયદો:—રીપનની કારકીર્દિમાં સ્થાનિક સ્વરાજ્ય સંસ્થાઓનો પાયો નાંખવામાં આવ્યો. આથી લોકોને રાજકીય શિક્ષણ મળશે અને લોકસત્તાક પદ્ધતિનો થોડો અંશ ભોગવવા મળશે એમ તેને લાગતું હતું. તેથી તેણે ઇ. સ. ૧૮૮૨માં આ કાયદો પસાર કર્યો. તે કાયદા પ્રમાણે સ્થાનિક સ્વરાજ્ય સંસ્થાઓને સ્વતંત્રતા મળી. તેમની જવાબદારી પણ વધી આ કાયદાથી મ્યુનિસિપાલીટી અને લોકલબોર્ડ સ્થાપન થયાં અને તેમાં સરકારી અને બિનસરકારી સભાસદોનું પ્રમાણ અર્ધું રાખવામાં આવ્યું અને તેમને પોતાનો પ્રમુખ ચૂંટવાનો અધિકાર મળ્યો. (૩) લૉર્ડ બેંટિકે ખાલસા કરેલું માધ્યસરનું રાજ્ય તેણે ફરી કૃષ્ણરાજ વોડીયરના દત્તક પુત્રને આપ્યું. (૪) સયાજીરાવ ગાયકવાડ લાયક ઉમરનાં થતાં તેમને બધા અધિકાર આપવામાં આવ્યા.

આ બધી કામગીરી કરીને લૉર્ડ રીપન સને ૧૮૮૦માં વિલાયત ગયો.

Q. 115. Contrast the policies and measures of the Viceroyalties of Lord Lytton and Lord Ripon.

ઉ:—જ્યારે ઇંગ્લાંડમાં કટો સામ્રાજ્યવાદી અને પુરાણ મતવાદી (Conservative) ડીઝરેલી મુખ્ય પ્રધાન હતા ત્યારે લૉર્ડ લીટન હિંદુસ્તાનનો વાઇસરૉય નામાયો. ડીઝરેલીને સામ્રાજ્યનો વિસ્તાર કરવા માટે અને અફઘાનિસ્તાન સંબંધી ચઢાઈનું ધોરણ નક્કી કરવા માટે લૉર્ડ લીટનને ખાસ નિમવામાં આવ્યો હતો. લૉર્ડ લીટનની રાજનીતિ જીલમી હતી; અને તે, જેમના ઉપર રાજ્ય ચલાવવાનું છે તેમના હિતની વિશેષ દરકાર કરતો નહીં. અંગ્રેજોના હિત તરફ અને ઇંગ્લીશ સામ્રાજ્યના વિસ્તાર કરવા તરફ તે વિશેષ ધ્યાન આપતો. જ્યારે ડીઝરેલીનું પ્રધાનમંડળ પડી બાંધ્યું ત્યારે લીટનને પણ પોતાની જગ્યાનું

રાજનામું આપવું પડ્યું. નવી ચુંટણીમાં ઉદારમતવાદી (Liberals) ગૅઝર્ટનના પક્ષનો વિજય થયો અને તે પક્ષના હાથમાં સર્વ અધિકાર આવવાથી લૉર્ડ રીપન હિંદનો વાઇસરૉય નીભાયો. રીપને લીટનની ચલાઈનું ધોરણ અને જીલમી રાજનીતિ છોડી ઈર્ષને શાંતિનું ધોરણ સ્વીકાર્યું અને હિંદી પ્રજાના હિતાર્થે નીચે લખેલા કાયદા પસાર કર્યા. (૧) મીઠા પરનો મણે રા. રૂપીઆનો કર ઘટાડી ૨ રૂપીઆ કર્યો અને એવી રીતે ગરીબોની આશિષ મેળવી. (૨) સરહદની રાજનીતિ વિરૂદ્ધ હિંદી વર્તમાન-પત્રોમાં કડક ટીકા આવતી. લીટને 'વર્નાક્યુલર પ્રેસ એક્ટ' પસાર કરીને હિંદી વર્તમાનપત્રો ઉપર ધણા અંકુશ મૂક્યા હતા. તે કાયદો રદ કરીને રીપને લોકપ્રિયતા મેળવી. (૩) અફઘાનિસ્તાન સંબંધી ચલાઈનું ધોરણ સ્વીકારીને અને તે દેશના અંતર્ય કારભારમાં માયું મારીને તે દેશમાં તલવારના બળે રાજકીય સત્તા સ્થાપન કરવાનો લીટને પ્રયત્ન કર્યો હતો; લૉર્ડ રીપને આ નીતિને બદલે શાંતિનું ધોરણ સ્વીકાર્યું. (૪) રીપને પોતાની કારકીર્દિમાં સ્થાનિક સ્વરાજ્યનો કાયદો, ઇલ્યુમીનલ અને લોકોને રાજકીય શિક્ષણ આપવાના હેતુથી ધારા પસાર કરી લોકપ્રિયતા મેળવી. લીટને કોઈ પણ પ્રકારના એવાં કામો કર્યા નહીં અને તેથી હિંદી પ્રજા તેના પર નારાજ હતી. (૫) રીપને શિક્ષણ, ખેતી અને મજૂરો માટે ઉપયોગી કામ કર્યાં; લીટને એવું કોઈ પણ લોકહિતનું કામ કર્યું નથી.

Q. 116. Describe the Frontier Policy of the English from 1856 to the Times of Lord Curzon.

ઉ:—લૉર્ડ એલનબરોએ ૧૮૪૨માં જાહેર કર્યા પ્રમાણે અફઘાનિસ્તાનના અંતર્ય કારભારમાં અંગ્રેજોએ આશરે વીસ વર્ષ સુધી દખલગીરી કરી નહીં અને તટસ્થ વૃત્તિ આદરી; પણ ઇ. સ. ૧૮૫૩માં અફઘાનિસ્તાનમાં ફરી યાદવી શરૂ થઈ અને આંગલેંડના વખતની પરિસ્થિતિ જેવી પરિસ્થિતિ ઉત્પન્ન થઈ. આ વખતે પણ રૂશીઆનું સામ્રાજ્ય વધતું જતું હતું અને જે દેશનો અંગ્રેજોને હજી પણ ભય લાગતો હતો તે વખતના ગવર્નર જનરલ લૉર્ડ લૉરેન્સે 'મસ્ટરફર તટસ્થતા'ની નીતિ (Masterly

inactivity) સ્વીકારી અફઘાનિસ્તાનની ભાંજગડોમાં ન પડવાનું ઠરાવ્યું. કારણ કે પહેલાંનો અનુભવ હતો તેના ધ્યાનમાં હતો. અફઘાનિસ્તાનના હકદાર સંબંધી તેણે એમ જાહેર કર્યું કે, યુદ્ધ કરી જે વિજયી થશે અને રાજ્યપદ મેળવશે તેને અમે અમીર તરીકે કબૂલ રાખીશું. તે પ્રમાણે છેવટે શેરઅલીને અમીર તરીકે તેમણે કબૂલ રાખ્યો. તેને તેણે પૈસાની અને શસ્ત્રોની પણ મદદ આપી, પણ એવો તક કરી તે ખાખતમાં પોતાને બાંધી લીધું નહીં. આ રાજ્યનીતિને 'નમુનેદાર તટસ્થપણું' કહે છે. કેટલાક લોકોને આ નીતિ પસંદ ન હતી. પણ છેવટે આ ધોરણથી અંગ્રેજોને ફાયદો જ થયો. લૉર્ડે-સ પછી લૉર્ડ મેયોએ તે જ નીતિ આદરી અને અફઘાન અમીરની સાથે મિત્રતાનો તક કર્યો.

લૉર્ડ મેયો પછી લૉર્ડ નૉર્થબ્રુક વાઇસરૉય થયો. આ વખતે અફઘાનિસ્તાન અને રશીઆની હદ એક થઈ. અમીર શેરઅલીને ભય લાગ્યો અને તેણે વાઇસરૉય તરફ પોતાનો એકલો મોકલી રશીઆ વિરુદ્ધ મદદની યાચના કરી. પણ લૉર્ડ નૉર્થબ્રુક લૉર્ડે-સની નીતિનો અનુયાયી હતો તેથી તેણે એ વાતનો એકદમ સ્વીકાર કર્યો નહીં. તેણે રશીઆનો આ ખાખતમાં મત પૂછી અને રશીઆનો અફઘાનિસ્તાન જીતવાનો ઇરાદો છે કે કેમ તે સમજી લીધા પછી, અંગ્રેજો અફઘાનોને મદદ કરશે એવું અફઘાન વકીલને જણાવ્યું, પણ શેરઅલીને આ વાત પસંદ પડી નહીં તેમજ ઇંગ્લેંડના મુખ્ય પ્રધાન અને ચલાઈની નીતિના હિમાયતી લૉર્ડ સેકીસબરીને આ નીતિ પસંદ પડી નહીં, તેથી લૉર્ડ નૉર્થબ્રુકે રાજનામું આપ્યું.

પછી લૉર્ડ લીટને ચલાઈનું ધોરણ સ્વીકારી પોતાનો રેસીડેન્ટ તથા ચારના બંને અફઘાન દરબારમાં રાખવાનો પ્રયત્ન કર્યો (વધુ મહિતી માટે પ્રશ્ન નં. ૧૧૨માં જુઓ.) પણ તે નિષ્ફળ ગયો. લૉર્ડ રીપને તટસ્થતાની નીતિ સ્વીકારી અમીરની સાથે સલાહ કરી.

લૉર્ડ ડફ્રીનની કારકીર્દિમાં ફરી ઇંગ્લેંડને રશીઆનો ભય લાગવા માંડ્યો ત્યારે અફઘાનિસ્તાન અને રશીઆ વચ્ચે સરહદની ખાખતમાં વાદવિવાદ ચાલતો જ હતો. તેથી રશીઆ અને અફઘાનિસ્તાનની હદ

હરાવવા માટે એક કમીશન નિમવામાં આવ્યું. તે બાબતમાં હકીમ અમીર સાથે પેશાવર મુકામે ચર્ચા ચલાવી. તે જ દરમ્યાન અફઘાનિસ્તાનના વાયવ્ય ખુશામાં પેનજેહ મુકામે રશીઅન અને અફઘાનો વચ્ચે તકરાર ઢી અને યુદ્ધના ચિહ્નો જણાવા લાગ્યાં. આ તકરારનું કારણ એવું હતું કે અફઘાન અને રશીઅન, બન્ને પોતાનો હક પેનજેહ ઉપર છે એમ કહેવા લાગ્યા; પણ બન્ને પક્ષે ગણકાર્યું નહીં તેથી અફઘાન સરદારોએ તે થાણું લેવા માટે સૈન્ય રવાના કર્યું. આ વાત રશીઅન સેનાપતિને રચી નહીં અને તેણે લશ્કર પાછું ખેંચી લેવા અફઘાનોને કહ્યું, પણ તેમ કરવા અફઘાનોએ ના પાડવાથી તકરાર થઈ અને યુદ્ધ થશે એમ બધાને લાગ્યું. છેવટે હકીમના કહેવા પ્રમાણે અમીર અબ્દુલ રહેમાને પડતું મૂક્યું અને યુદ્ધચક્રારની ખીણ પર અમીરોનો હક છે એમ રશીઅનો જો કબૂલ રાખે તો અમે (અફઘાનો) પેનજેહ ઉપરનો અમારો હક છોડી દઈશું. રશીઆએ આ શરત સ્વીકારી અને યુદ્ધ ટળ્યું. આને જ પેનજેહ પ્રકરણ કહે છે.

લૉડ હકીમ પછી લૉડ લૅન્સડાઉને અફઘાનિસ્તાન સાથે ફરી બાંજગડ ઉપસ્થિત ન થાય માટે ડ્યુરૅડ કમીશન નીમી હદ હરાવી લીધી. તે પછી લૉડ કર્ઝને પણ અમીર સાથે દોસ્તીનો તહ કાયમ કર્યો. લૉડ કર્ઝને હિંદનો વાઇસરૉય થયો ત્યારે પહેલાંનો અમીર અબ્દુલ રહેમાન મરણ પામ્યો હતો અને તેના પુત્ર હખીયુલા અફઘાનિસ્તાનનો અમીર થયો. તેથી આપણે પહેલાંનો દોસ્તીનો હક કાયમ રહે એવી કર્ઝને પોતાની ઇચ્છા દર્શાવી. પણ અમીર આ વાત કબૂલ રાખવા તૈયાર નહોતો. છેવટે તેની સાથે સલાહ કરવા કર્ઝને ડેન કમીશન મોકલ્યું. આ કમીશનનું અપમાન પણ કરવામાં આવ્યું. કર્ઝને ખંડણીની પાછલી બાકી તેને આપી સ્વતંત્ર રાજ્યના અધિપતિ તરીકે તેને માન આપી તેની સાથે દોસ્તીનો તહ કાયમ કર્યો.

Q. 117. Write notes on:—

ઉ:—(૧) અલ્પચક્રકર્ક:—અલ્પચક્રકર્કનો જન્મ સને ૧૪૫૩માં એક મોટા કુળમાં થયો. યુદ્ધ અને સાહસ કરી કાર્તિ મેળવવાની હોંશ તેને નાનપણથી જ હતી. હિંદુસ્તાનમાં પોર્ટુગીઝોનો ગવર્નર થતાં પહેલાં તેણે;

પોર્ટુગીઝ રાજની સારી સેવા બજાવી હતી. તે ઇ. સ. ૧૫૦૯માં આદમીડાની જગ્યાએ પોર્ટુગીઝોનો ગવર્નર થયો. એશીઆના કિનારા પરના મહત્વનાં થાણાં હાથ કરી તે ઠેકાણે કિલ્લા બાંધી તેને મજબુતી આપ્યા સિવાય હિંદમાં પોર્ટુગીઝોનું રાજ્ય સ્થાપી શકાશે નહીં એમ તેની સમજણ હતી. આ દૃષ્ટિથી પ્રયત્ન કરી ગોવા, મલાક્કા, ઑર્બઝ, એડન વગેરે થાણાં તેણે કબજે કર્યા અને હિંદુસ્તાનમાં પોર્ટુગીઝોનું રાજ્ય સ્થાપ્યું. આ કતૃત્વવાન પુરૂષ સને ૧૫૧૫માં ગોવા મુકામે મરણ પામ્યો.

(૨) પિટનું બીલ:—વૉરન હેસ્ટીંગ્સે જે અન્યાયી વર્તન કર્યું તે વિરુદ્ધ ઇંગ્લાંડમાં ખૂબ પોકાર ઉઠ્યો રેગ્યુલેટીંગ એક્ટમાંના દોષ પણ પાર્લમેન્ટની જાણમાં હતા. તેથી કંપનિના કારભાર પર વધારે અંકુશ રાખવાના ઇરાદાથી તે વખતના મુખ્ય પ્રધાન પીટ એક બીલ પસાર કરાવ્યું. (૧૭૮૪). તેને પીટનું બીલ કહે છે. આ બીલમાંની મુખ્ય કલમો નીચે મુજબ હતી:—(૧) ગવર્નર જનરલ ઇન કાઉન્સિલમાં ત્રણ સભાસદો હોવા જોઈએ. (૨) ઇંગ્લેંડમાં બોર્ડ ઓફ કન્ટ્રોલ-નિયામક મંડળ-નામનું છ સભાસદોનું મંડળ હોવું જોઈએ અને આ મંડળને કંપનીના હિંદુસ્તાનમાંના રાજકીય કારભાર પર દેખરેખ રાખવાનો પૂર્ણ અધિકાર રહેશે. (૩) કંપનિએ હિંદમાં મુલક મેળવી જવાબદારીમાં વધારો કરવો નહીં. (૪) ડાયરેક્ટર મંડળે કંપનિના વેપાર પર પહેલાંની માફક દેખરેખ રાખવી. આ કાયદો પાસ થયાથી ઇંગ્લેંડની પાર્લામેન્ટના હાથમાં કંપનિના વ્યવહાર ગયા અને શાંતિની નીતિ રાખવાની શરૂઆત થઈ. પણ રેગ્યુલેટીંગ એક્ટની મુખ્ય ખામી-ગવર્નર જનરલે કાઉન્સિલના મત પ્રમાણે ચાલવું તે ખામી દૂર થઈ નહીં.

(૩) હૈદરઅલી:—હૈદરનો જન્મ ઇ. સ. ૧૭૦૨માં થયો. તે પંજાબી મુસલમાન હતો, પણ પછી તેણે મૈસુરના લશ્કરમાં નોકરી લીધી. ત્યાં શિલેદાર, ફાજદાર-સેનાપતિ એમ અનુક્રમે ચઢી છેવટે તેણે માધસોરના રાજાને પદબદ્ધ કરી મૈસુરની ગાદી છીનવી લીધી. મૈસુરનો રાજા થયા પછી તેણે મરાઠા અને નિજામના રાજ્યમાં તોફાન મચાવી પોતાના રાજ્યની હદ વધારવા શરૂઆત કરી. પરંતુ પહેલા માધવરાવ પેશ્વાએ તેના પર બે સ્વારીઓ કરી તેને તોખા પોકરાવી. છેવટે તેનો બધો મુલક

ખાણે આપી તેની પાસેથી ૩૦ લાખ રૂપીઆ દંડ લઈ તેની સાથે સલાહ કરી. પછી અંગ્રેજ, મરાઠાઓ અને નિજામ તેના પર ચઢી આવતાં તેણે મરાઠાઓને લાંચ આપી અને નિજામને પોતાના પક્ષમાં ખેંચી અંગ્રેજોને એવો માર માર્યો કે તેઓ તેની સામે માથું ઉઠ્યું કરી શક્યા નહીં. તેજ વખતે સને ૧૭૬૯માં મદ્રાસ મુકામે અંગ્રેજોને તુકસાનકારક અને ત્રાસદાયક તહ કરવાની ફરજ પાડી. ઇ. સ. ૧૭૮૧માં નાના ફૂડનવીસના કારસ્થાનમાં બાગ લઈ તેણે અંગ્રેજો સાથે ફરી લડાઈ શરૂ કરી. તેને જયની આશા પણ હતી પણ ખરી અણીની વખતે તે ૧૭૮૨માં મૃત્યુવશ થયો. હૈદર એક કતૃત્વવાન મુત્સદ્દી હતો. કોઈ પણ મતનું શિક્ષણ ન હતું છતાં તેણે ચરાકમી કામો કર્યાં, અને રાજ્ય મેળવ્યું.

(૪) વર્નાક્યુલર પ્રેસ ઍક્ટ:—See Qs. 112, & 113.

(૫) ઇલિબર્ટ બીલ:—See Q. 113.

(૬) રેગ્યુલેટીંગ ઍક્ટ:—See Q. 97.

(૭) કાયમી ધારા પદ્ધતિ:—See Q. 98

(૮) સહાયકારી ફાજની પદ્ધતિ:—See Q. 102.

(૯) દત્તક વિધાનનો પ્રશ્ન:—See Q. 109.

(૧૦) નમુનેદાર તટસ્થતા:—See Q. 116.

(૧૧) રણજીતસીંહ:—See Q. 108.

(૧૨) તટસ્થતાનું ધોરણ:—See Q. 100.

(૧૩) ટિપુ સુલતાન:—ટિપુનો જન્મ ઇ. સ. ૧૭૪૯માં થયો. હૈદર પછી ટિપુ મૈસુરનો રાજા થયો. બીજા મૈસુર વિગ્રહમાં તેનું શૌર્ય અંગ્રેજોએ જોયું હતું કૉનવૉલીસ હિંદુસ્તાનનો ગવર્નર હતો ત્યારે તેને ટિપુ સાથે યુદ્ધ કરવું પડ્યું. આ યુદ્ધમાં ટિપુ હાર્યો અને તેનું અડધું રાજ્ય તેના દુશ્મનોએ વહેંચી લીધું. તેજ પ્રમાણે વેલ્હેસ્ટીના વખતમાં તો તેણે અંગ્રેજો વિરુદ્ધ એક મોટું કારસ્થાન રચ્યું હતું પણ છેવટે કોઈની મદદ વગર તેને અંગ્રેજો સથે યુદ્ધ કરવું પડ્યું. તેમાં તે લડતા લડતાં જ મરણ પામ્યો અને તેનું રાજ્ય ગયું. ટિપુ ધીરજવાળો અને મહત્વાકાંક્ષી હતો. ઉતાવળો સ્વભાવ અને ડહાપણની મગરૂરી એ દુર્ગુણ

તેનામાં હતા. તે ધર્મધિ હતો તેથી તેણે પોતાની પ્રજા પર ગુલમ ગુમર્યો. તે શૂરો હતો તોપણ સેનાપતિ થવાને જોઇતા ગુણ તેનામાં ન હતા. મુત્સદીપણું તો તેનામાં હતું જ નહીં. છેવટે તેણે હઠીલા, વહેમી અને ઉતાવળા સ્વભાવથી પોતાના આપનું રાજ્ય ગુમાવ્યું. તે ઇ. સ. ૧૭૯૯માં મરણ પામ્યો.

(૧૪) પેનહેજ પ્રકરણ:—See Q. 116.

(૧૫) ટૉમસ રો:—સરટૉમસ રો, જહાંગીરની કારકીર્દિમાં ઇંગ્લેન્ડના પહેલા જેમ્સના વકીલ તરીકે ઇ. સ. ૧૬૧૫માં હિંદમાં આવ્યો. ઇસ્ટ ઇન્ડીઆ કંપનીને વેપારીના વિશેષ હક્ક અપાવી મોગલ દરબાર સાથે કાયમનો વેપારી તહ કરવા રો જેવા તરણ વિદ્વાન અને ઉદ્યમી માણસને હિંદુસ્તાનમાં રવાના કરવામાં આવ્યો. આદશાહને નજરાણું આપવા તે સાથે મુલ્યવાન વસ્તુઓ લાવ્યો હતો. પ્રથમ તે સુરત ઉતર્યો. ત્યાંથી તે બદ્રાનપુર જઈ પર્વીઝ શાહજહાને મળ્યો અને ત્યાં પોતાની વખાત સ્થાપવાની પરવાનગી મેળવી. ત્યાંથી અજમેર જઈ તેણે જહાંગીર આદશાહની મુલાકાત લીધી. આદશાહે તેનું સ્વાગત કરી સન્માન કર્યું. અંગ્રેજ અને મોગલો વચ્ચે વેપારી તહ કરવાની તેણે ધણી ખટખટ કરી. પણ મોગલ સુખા અને ખીજા સરદારોને રો સાથે ખુનું નહીં અને તેઓએ વાંધો લીધો તેથી તેની વકીલાત નિષ્ફળ નિવડી, તોપણ રોએ ખટખટ કરી અંગ્રેજોને ત્રાસ ન થાય એવી ગોઠવણ કરી. રોએ ડહાપણથી આલી રાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિએ મોગલોના દરબારમાં અંગ્રેજોની સારી છાપ પાડી. રોએ જહાંગીરના દરબારનું ઉત્કૃષ્ટ વર્ણન કરેલું છે. રોના પત્રો અને નોંધપોથી ઉપરથી તે વખતની સ્થિતિનું સાફ દિગ્દર્શન થાય છે. ઇ. સ. ૧૬૧૯માં વિલાયત ગયો.

હિંદુસ્તાનની રાજ્યપદ્ધતિ

Q. 118. Describe the relations of the Secretary of State for India with the Government of India.

ઉ:—પાર્લામેન્ટમાં જે પક્ષ બહુમતી ધરાવતો હોય તે પક્ષનું મંત્રીમંડળ અધિકાર ચલાવે છે. આ મંત્રીમંડળમાં જ હિંદુસ્તાનને લગતી બાબતો જોવાને એક પ્રધાન હોય છે અને આ પ્રધાનને ભારતમંત્રી કહેવામાં આવે છે. ભારતમંત્રીને હિંદવિષયક બધાં કામો કરવાં પડે છે. વિશેષે કરીને હિંદુસ્તાનના વહીવટ ઉપર દેખરેખ રાખવી, તેના માર્ગ-દર્શક બનવું, રાજ્યવ્યવસ્થા રૂપી શકટને ચોખ્ખા રસ્તે દોરવું, પાર્લામેન્ટ કરેલા ધારા મુજબ અમલ થાય છે કે નહીં તે જોવું, વગેરે અનેક કાર્યો તેને કરવાં પડે છે.

ભારતમંત્રી એ બ્રિટિશ પ્રધાનમંડળ (Cabinet) માંનો એક સભાસદ હોય છે. હિંદુસ્તાનને લગતી બધી બાબતોમાં બાદશાહને સલાહ આપનારો તે એક મંત્રી છે. ગવર્નર જનરલથી માંડીને હિંદુસ્તાનના સર્વ અધિકારીઓ તેનો હુકમ માને છે. વડી ધારાસભામાં અથવા પ્રાંતિક ધારાસભામાં પસાર થનારા અગર થએલા ખરડાઓ તેની સંમતિ માટે મોકલવાં પડે છે. હિંદુસ્તાનના મહેસુલમાં અને ખાસ કરીને જમ્મત વગેરેમાં ફેરફાર કરવા હોય તો હિંદુસ્તાન સરકારને ભારતમંત્રીની સંમતિ લેવી પડે છે. હિંદુસ્તાનમાંના વરિષ્ઠ અધિકારીઓની (ગવર્નર, વડી અદાલતોના ન્યાયાધીશ, કાર્યમંત્રી વગેરે) નિમણૂક કરવી, હિંદુસ્તાનના વહિવટનું ધોરણ ઠરાવવું, વગેરે કામો ભારતમંત્રી કરે છે. આ રીતે જોતાં ભારતમંત્રીની હિંદુસ્તાન સરકાર પર પૂર્ણ હુકમત આલે છે એમ કહેવામાં હરકત નથી.

હિંદુસ્તાનને લગતી સર્વ પ્રકારની માહિતી પાર્લામેન્ટને આપવી એ તેનું કર્તવ્ય છે. હિંદુસ્તાનમાં યુદ્ધ જાહેર કરતાં પહેલાં તેને જોખતાં નાણાં પાર્લામેન્ટની પરવાનગીથી તેણે હિંદુસ્તાનની તિજોરીમાંથી લેવાં; કરજ કાઢવું હોય તોપણ પાર્લામેન્ટની મંજૂરીની તેને જરૂર હોય છે. હિંદની પ્રગતિનો

રિપોર્ટ (અહેવાલ) અને દર વર્ષનું અંદાજપત્રક, વર્ષ પુરું થતાં પાર્લામેન્ટમાં રજૂ કરવું પડે છે. એ પ્રમાણે જો તે કામ ન કરે તો તેનો પમાર થતાડવો અથવા તેના પર નિદાવ્યંજક ઠરાવ પાસ કરી તેને રાજીનામું આપવાની ફરજ પાડવાનો અધિકાર પાર્લામેન્ટને છે.

ઇ. સ. ૧૯૧૯ના ધારા મુજબ ભારતમંત્રીના અધિકારમાં ક્ષણ ફરક કરવામાં આવેલો છે. હાલ, હિંદુસ્તાન સરકાર અને તેની ધારાસભા જે બાબતમાં એક બીજાના મતને મળતા હોય તેવી બાબતમાં હાથ ધાલવાનો અધિકાર ભારતમંત્રીને નથી.

Q. 119. Describe the powers and functions of the Secretary of State for India.

ઉ:—See Q. 118.

Q. 120. Describe the relations of the Secretary of State with the India Council.

ઉ:—ઈંગ્લિશ કાઉન્સિલના સર્વ સભાસદો ભારતમંત્રી જ નીમે છે. આ કાઉન્સિલનો અધ્યક્ષ ભારતમંત્રી પોતે જ હોય છે; પરંતુ પોતાની ગેરહાજરીમાં કામ કરવા માટે સભાસદો પૈકી એકને ઉપાધ્યક્ષ તરીકે તે નીમે છે. આ કાઉન્સિલની બેઠક ભારતમંત્રી બોલાવે છે અને સભાનું કારમ પણ તે જ નક્કી કરે છે. ભારતમંત્રી બેઠકમાં હાજર હોય અને કોઈ એક બાબતમાં મતભેદ થતાં હોય-પછી બહુમતી હોય કે ન હોય, તોપણ ભારતમંત્રીએ આપેલો ચુકાદો કબૂલ કરવો પડે છે; પણ જે દરખાસ્તો પર બહુમતીની જરૂર હોય એવી દરખાસ્ત ઉપર માત્ર તેનો ચુકાદો ચોખ્ખો ગણાતો નથી. બેઉ પક્ષના સરખા મતો પડે તો તે પ્રસંગના અધ્યક્ષને એક વધારે મત આપવાનો અધિકાર હોય છે. ભારતમંત્રીની ગેરહાજરીમાં એકાદ ખરડો પસાર થાય તો તે ખરડાને ભારતમંત્રીની લેખિત મંજૂરી જોઈએ. એવી મંજૂરી મળે તો જ તે ખરડો પાસ થઈ શકે. ભારતમંત્રીએ પોતાના અધિકારમાં એકાદ ખરડો કર્યો હોય તો તેમ કરવાના કારણો તેણે રજૂ કરવા જોઈએ. જે જે બાબતોમાં ભારતમંત્રીને કાઉન્સિલની સંમતિ

શેવી પડે છે તે તે બાબતો આ પ્રમાણે છે: (૧) હિંદના મહેસુલની બાબત (૨) સનદી નોકરો માટે રાખેલી જગ્યાઓ પર હિંદી ગૃહસ્થની નિમણૂક કરવી. (૩) સનદી નોકરોના પગાર, પેન્શન, રજા વગેરેમાં ફેરફાર કરવા. (૪) મવર્નર જનરલના કાર્યવાહી મંડળમાં એકાદ કામચલાઉ નિમણૂક કરવી. (૫) લશ્કરી અથવા બીજા અધિકારીઓને નોકરીમાંથી દૂર કરવા. આ પ્રશ્નો સંબંધી ભારતમંત્રી પે તે કાઉન્સિલની સંમતિ સિવાય વહીવટ ચલાવે તો તેમાં હરકત નથી. વળી હિંદની સાથે ચાલતા પત્રવ્યવહાર સંબંધી કાઉન્સિલના સભ્યોના મત લેવા જોઈએ પણ તેમના મતાનુસાર વર્તન કરવાને ભારતમંત્રી બંધાએલો નથી. કાઈ મહત્વની બાબતમાં કાઉન્સિલને પૂછ્યા સિવાય ભારતમંત્રી ફરમાન કાઢે તો હરકત નથી; પરંતુ આ ફરમાન કાઉન્સિલની બેઠકમાં રજૂ થવું જોઈએ. યુક્ત બાબતો સંબંધી પણ કાઉન્સિલની પરવાનગી સિવાય ફરમાન કાઢવાનો તેને અધિકાર છે.

Q. 121. Describe the relations of the Secretary of State for India with the India Council and the Government of India.

ઉ:—For answer See Qs. 118 & 120.

Q. 122. Mention the powers at present exercised by the Governor-General personally and in Council.

ઉ:—હિંદુસ્તાનના વહીવટના હકકો ગવર્નર જનરલના હાથમાં છે. રાજપ્રતિનિધિ અને મવર્નર જનરલ એ બન્ને હોદ્દાને લઈને તેને આ હકકો ચલાવવાં પડે છે. વાઈસરૉય એ રાજપ્રતિનિધિ હોવાથી રાજા જે માનને પાત્ર થાય છે તે જ માનને વાઈસરૉય પણ પાત્ર થાય છે. રાજાના બધા અધિકાર વાઈસરૉયને છે. શહેનશાહના પ્રતિનિધિ તરીકે મુંબેગારન માફી બક્ષવાનો અધિકાર વાઈસરૉયને છે. હિંદી સંસ્થાનો અને રજવાડા પર તેની પૂર્ણ સત્તા છે. અમુક સંસ્થાના અધિપતિને પદબ્રહ્મ કરવો, બીજાને ગાદી પર બેસાડવો અગર સંસ્થાન ખાલસા કરવું વગેરે બાબતો વાઈસરૉય કરી શકે છે. ટુંકામાં વાઈસરૉય એ હિંદમાં રાજાની માફક સત્તા ચલાવે છે.

ગવર્નર જનરલ તરીકે હિંદની તમામ પ્રાંતિક સરકારના વહીવટ પર તેની હુકમત ચાલે છે. તેની સંમતિ સિવાય પ્રાંતિક સરકાર કોઈ પણ ધારો પસાર કરી શકે નહીં. દેશાંતર નીતિનું સુક્રાન તેના જ હાથમાં હોવું જોઈએ એમ ઠરેલું છે. તે જ પ્રમાણે હિંદુસ્તાનની મુલકી અને લશ્કરી બાબતોમાં પણ તેના અધિકાર સર્વોપરિ છે. ધારામંડળો પર તેનો આપખુદ અધિકાર ચાલી શકે છે. તેની સંમતિ સિવાય કોઈ પણ ખરડો પાસ થાય નહીં. બંને સભાઓને ઉદ્દેશીને તે બાબતુ કરી શકે છે. કાઉન્સિલની પરવાનગી સિવાય તેને વટ હુકમ-ઓર્ડિનન્સ એટલે કે છ મહિના જેનો કાયદા પ્રમાણે અમલ થઈ શકે એવો હુકમ કાઢવાનો અધિકાર છે. કાઉન્સિલે પસાર કરેલો ગમે તે ખરડો તે નામંજૂર કરી શકે છે. આ અધિકારને ‘વહેટો’ એવી સંજ્ઞા છે. કાઉન્સિલે નાપાસ કર્યા છતાં પોતાના મત પ્રમાણે જો તે બીલ દેશના હિતને, સુરક્ષિતપણાને અને શાંતિને બાધક ન હોય તો શેરો મારીને તે બીલ તે પાસ કરી શકે છે. તેના આ અધિકારને ‘પાવર ઓફ સર્ટીફિકેશન’ કહે છે. ભારત-મંત્રીના બધા હુકમો તેને પાળવા પડે છે અને તેમને અમલમાં પણ મૂકવા પડે છે. ભારતમંત્રીની પરવાનગી સિવાય તે યુદ્ધ જાહેર કરી શકે નહીં અથવા તો તહ કરી શકે નહીં. માત્ર અસાધારણ પ્રસંગોમાં જ તે તેમ કરી શકે; પરંતુ તે નીતિનું અવલંબન તેણે કેમ કર્યું તેનો ખુલાસો ભારતમંત્રીને આપવો એ તેનું કર્તવ્ય છે. આ પ્રમાણે હિંદુસ્તાનના બધા પ્રકારનાં કામો જેવાં કે મુલકી, લશ્કરી વગેરે પર દેખરેખ રાખી દેશમાં શાંતિ જળવીને પ્રજાપાલન અને પ્રજાહિતની મોટી જવાબદારી તેને શિર હોય છે.

Q. 123. What is the present constitution of the Executive Council of the Governor General of India? Describe its working.

ઉ:—ગવર્નર જનરલને મદદ કરવાને એક કાઉન્સિલ છે. તેને શ્રીયવાહી મંડળ કહે છે. મુખ્ય સેનાપતિ અને વાઈસરોય એમ મળીને આ સભામાં કુલ ૮ સભાસદો છે. સભાસદોની સંખ્યા નક્કી ન કરતાં

તેમાં યોગ્ય ફેરફાર ગવર્નર જનરલની મરજી પ્રમાણે થઈ શકે. સભાસદોની નિમણૂકો બાદશાહ કરે છે અને તેમની મુદત પાંચ વર્ષની છે. મંડળમાં સભાસદ થવાને નીચેની લાયકાતોની જરૂર છે. (૧) નિમણૂક થતાં પહેલાં મંડળમાંના ઓછામાં ઓછા ત્રણ સભ્યોએ હિંદુસ્તાનમાં ૧૦ વર્ષ નોકરી કરેલી હોવી જોઈએ. સનદી નોકર અથવા તો વસુલ વેપાર અને ઉદ્યોગ ખાતામાં જ પ્રવીણ હોય એવા શમ્સને પણ જગ્યા મળે છે. (૨) ઇંગ્લંડ, સ્કોટલંડ અથવા આયર્લેન્ડમાં જોણે પાંચ વર્ષ બેરીસ્ટરનું કામ કર્યું હોય અથવા હિંદુસ્તાનમાંની હાઈકોર્ટોમાં ૧૦ વર્ષ સુધી જોણે વકીલાત કરી હોય એવા ગૃહસ્થને ધારાશાસ્ત્રી (Law member)ની જગ્યા મળે છે. હાલ આ સભામાં ત્રણ હિંદી સભ્યો છે. એટલે લગભગ અડધી સંખ્યા હિંદીઓની છે. હિંદી સભાસદોનું આ પ્રમાણ ધીમે ધીમે વધારીને આ મંડળના તમામ સભાસદો હિંદી હોવા જોઈએ એવો ૧૯૧૯ના સુધારાના કાયદાનો હેતુ છે.

આ કાઉન્સિલનો અધ્યક્ષ અથવા પ્રમુખ વાર્ષિકરોય જ હોય છે. પોતાની ગેરહાજરીમાં અધ્યક્ષનું કામ કરવાને તે કાઉન્સિલમાંના જુના સભાસદને ઉપાધ્યક્ષ તરીકે નીમે છે. આ કાઉન્સિલે મંજૂર કરેલા હુકમો ગવર્નર જનરલે કરેલા હુકમો પ્રમાણે મનાય છે. કાઉન્સિલની બેઠક ઘણું ફરીને અઢવાડીઆમાં એક દિવસ થાય છે. અમલ બગલવણીના કામો બરાબર થાય એ હેતુથી જુદાં જુદાં ખાતાંઓ નિર્માણ કરેલાં છે અને દરેક ખાતા પર એક કાર્યમંત્રી હોય છે. કાર્યમંત્રીને મદદ કરવાને એક સેક્રેટરી, નાયબ સેક્રેટરી અને અમલદારો હોય છે. સર્વ સાધારણ બાબતોમાં દરેક ખાતાના મુખ્ય મંત્રીને પોતાના ખાતાને લગતા હુકમો કાઢવાનો હક છે. કેટલાક મહત્ત્વના અને ગુંચવાડા બરેલા પ્રશ્નો પર કાઉન્સિલનો મત પ્રમાણ મનાય છે અને ગવર્નર જનરલને કાઉન્સિલની બહુમતિને માન આપી હુકમ કાઢવા પડે છે. જો બેઠક પક્ષના સરખા મતો પડે તો અધ્યક્ષને વધુ મત આપવાનો અધિકાર છે. માત્ર હિંદુસ્તાનના હિતને, સુરક્ષિતપણાને અને શાંતિને બાધક નીવડે એવા બિલો પર કાઉન્સિલની બહુમતિ વિરુદ્ધ સંમતિ આપવી કે નહીં. એ ગવર્નર જનરલની મુનસફી ઉપર છે. તે જ

પ્રમાણે એકાદ બીજા પર વિરુદ્ધ મત આપનાર સભાસદને પોતાનો મત ભારતમંત્રીને જણાવવાનો હક છે.

કાર્યની સુગમતા માટે જે ખાતાં પાડવામાં આવ્યાં છે તેની સંખ્યા હાલ ૮ છે. તે આ પ્રમાણે: (૧) દેશાંતરખાતું: આ ખાતાના અધિકારીને હિંદી સંસ્થાનો સંબંધી કામકાજ જોવું. દેશાંતર રાજનીતિ વિષે ધોરણ આંકવું અને સરહદનું રક્ષણ કરવું વગેરે કામો કરવાં પડે છે. (૨) અંતર્ય વહીવટીખાતું (Home Department) હિંદુસ્તાનના વહીવટ ઉપર દેખરેખ રાખવી એ કામ ગૃહમંત્રીનું છે. (૩) લશ્કર ખાતું (૪) વેપાર, રેલવે અને ધાર્મિકખાતું (૫) ધારાખાતું. (૬) આર્થિકખાતું (Finance Department) હિંદુસ્તાનના મહેસુલની વ્યવસ્થા આ ખાતાના મુખ્યને જોવી પડે છે (૭) શિક્ષણ, આરોગ્ય અને ખેતીવાડીખાતું (૮) ઉદ્યોગ અને મજૂરખાતું. ઉપરના આઠે ખાતાંઓ જુદા જુદા કાર્યમંત્રીને સોંપેલા છે. પરરાષ્ટ્રીયખાતું ગવર્નર જનરલના તાબામાં હોઈ લશ્કરખાતું મુખ્ય સેનાપતિની હુકમત નીચે છે.

Q. 124. Compare & contrast the Executive Council of the Governor-General with the British Cabinet.

ઉ:—હિંદુસ્તાન સરકારનાં કારોબારી મંડળ અને બ્રિટિશ પ્રધાન મંડળ વચ્ચે મુકાબલો કરવાનો રિવાજ આ જ ધણા વખતથી ચાલતો આવ્યો છે. પણ કારોબારી સભા અને પ્રધાનમંડળમાં સરખાપણું તદ્દન થોડું હોઈ વિષમતા જ ધણી છે. બન્નેમાં ખાતાંવાર પદ્ધતિ હોઈ દરેક ખાતું એક મંત્રીને સોંપેલું હોય છે. ખાતાના મુખ્ય મંત્રીને મદદ કરવાને સેક્રેટરી, નાયબ સેક્રેટરી વગેરે અમલદારો બન્નેમાં હોય છે. તેમ જ એક કાયમ કચેરી પણ બન્ને ટેકાણે છે. આટલું સરખાપણું બન્નેમાં જોવામાં આવે છે. હવે આપણે બન્ને વચ્ચે ભેદ શોધીએ તે જોઈશું. જે પ્રમાણે બ્રિટિશ પ્રધાનમંડળમાં મુખ્ય પ્રધાન એ મુખ્ય અધિકારી હોય છે તેમ કારોબારી સભામાં કોઈ નથી. તેમજ ગવર્નર જનરલ દરેક ખાતામાં પુષ્કળ અંશે ભાગ લે છે તેમ ઇંગ્લાંડનો મુખ્ય પ્રધાન બીજા

ખાતામાં વિના કારણ દખલ કરતો નથી. ઇંગ્લાંડમાં જવાબદાર રાજ્યપદ્ધતિ હોવાથી ત્યાંના પ્રધાનમંડળમાં લોકોને એક તંગીપણું માલમ પડે છે કારણ કે મતભેદ થાય તો તે પ્રધાનો પોતાની જગ્યાઓનાં રાજનામાં આપે છે. સિવાય બધું પ્રધાનમંડળ પાર્લામેંટને જવાબદાર હોવાથી પાર્લામેંટ તેના પર જો નાપસંદગીનો ઠરાવ પસાર કરે અથવા તો પ્રધાનોના પગારમાં ઘટાડો કરે અથવા પગાર નામંજુર કરે તો પ્રધાનમંડળને રાજનામું આપવું પડે છે. એવી રીતે બ્રિટિશ પ્રધાનમંડળ પાર્લામેંટને સર્વાંશે જવાબદાર છે. કારોબારી મંડળની બાબતમાં આ વાત ખરી નથી. પોતાના મતની વિરુદ્ધ કાર્ય કરનાર મંત્રીને પદબ્રજ કરવાનો અધિકાર હિંદી ધારામંડળોને નથી. હિંદી ધારામંડળો કાર્યમંત્રી ઉપર નિર્દાવ્યંજક ઠરાવ પાસ કરે અથવા અણુવિશ્વાસ દર્શાવે તો પણ તે મંત્રી રાજનામું આપતા નથી. મુદત પુરી થયા બાદ જ તે નોકરીમાંથી નિવૃત્ત થાય છે. વચમાં ધારામંડળ તેને કાઢી શકે જ નહીં. આ ઉપરથી કારોબારી સભા ધારાસભાને જવાબદાર નથી એ વાત સિદ્ધ થાય છે. બ્રિટિશ પ્રધાનમંડળમાંના બધા મંત્રીઓ લોકોએ ચૂંટેલા હોય છે. પણ કારોબારી મંડળના સભ્યો લોકનિયુક્ત હોતાં નથી પણ સરકારે નિમેલા હોય છે. બ્રિટિશ પ્રધાનમંડળના હાથમાં એકી વખતે સત્તા આવે છે અને તે એકી વખતે અધિકારબ્રજ થાય છે. કારોબારી મંડળના સભાસદોના હાથમાં એકી વખતે સત્તા આવતી નથી અને એકી વખતે અધિકારબ્રજ થતો નથી. આ બધી વાત ધ્યાનમાં લેતાં આપણને એમ જણાય છે કે કારોબારી મંત્રી તદ્દન સ્વતંત્ર હોય છે. ધારામંડળ સાથે તેમનો, બ્રિટિશ પ્રધાનમંડળ મુજબ, કોઈ પણ જાતનો સંબંધ નથી. જવાબદાર રાજ્યપદ્ધતિ હિંદમાં શરૂ કરવામાં આવે તો જ બ્રિટિશ પ્રધાનમંડળ અને કારોબારી સભાની તુલના સર્વાંશે થઈ શકે.

Q. 125. What are the new changes introduced in the Provincial and central legislatures by the Act of 1919 ?

ઉ:—ધ. સ. ૧૯૧૯ના સુધારાના કાયદાથી ધારામંડળોના અધિકારમાં મુખ્યત્વે ફેરફાર કરવામાં આવ્યા છે. પહેલાં આપણે વડી ધારાસભામાં

કયા કયા ફેરફાર કરવામાં આવ્યા છે તે જોઈશું. નવા ધારા પ્રમાણે હિંદુસ્તાન સરકારને સલાહ આપવાને એકને બદલે બે કાઉન્સીલો આપવામાં આવી છે અને આ બન્ને કાઉન્સીલોમાં લોકનિયુક્ત સભાસદોનું પ્રમાણ વધારવામાં આવ્યું છે. આ મંડળના સભાસદોને અંદાજપત્રક ઉપર ચર્ચા કરવાનો અધિકાર છે અને એસેમ્બલી અથવા લોકસભાના સભ્યોને જ માત્ર તે પાસ અગર નાપાસ કરવાનો અધિકાર આપવામાં આવ્યો છે. તે જ પ્રમાણે તેમને નવા મુસદ્દા અને ઠરાવ કરવાનાં અને પ્રશ્ન ઉપપ્રશ્ન પૂછવાના અધિકાર મળ્યા છે. લોકસભા-એસેમ્બલી પોતે અધ્યક્ષ ચૂંટી શકે છે. વડી ધારાસભાના મતદારોની સંખ્યામાં વિસ્તાર કરવામાં આવ્યો છે અને ચૂંટણીનું તત્ત્વ જરીથી અમલમાં મૂકાયું છે.

હવે પ્રાંતિક ધારામંડળોના અધિકારમાં શા ફેરફાર કર્યા છે તે આપણે જોઈશું. પ્રાંતિક કાઉન્સીલના સભાસદોની સંખ્યા વધારવામાં આવી છે અને તેમાં લોકનિયુક્ત સભાસદોની બહુમતિ રાખવામાં આવી છે. પ્રાંતિક મંડળોમાં સેક્ટરે ૭૦ ટકા લોકનિયુક્ત સભ્યો છે. પ્રાંતમાં પણ પ્રત્યક્ષ ચૂંટણીનું તત્ત્વ સ્વીકારવામાં આવ્યું છે, તેમ જ મતદારોની સંખ્યા પણ વધી છે. જવાબદાર રાજ્યપદ્ધતિ, પ્રાંત સરકારના વહિવટમાં ધણે અંશે દાખલ થઈ છે. પ્રાંતમાં દ્વિલ રાજ્યપદ્ધતિ (Dyarchy) શરૂ કરવામાં આવી છે. અધિકારનું કેંદ્રીકરણ પણ થોડું શિથિલ કરવામાં આવ્યું છે અને તેથી હાલ કેટલાએક ખાતાંઓ પ્રાંતિક સરકારને સોંપવામાં આવ્યાં છે. ધારામંડળોના સભાસદોને અંદાજપત્રકની ચર્ચા કરવાનો તેમ જ તેને મંજૂરી અગર નામંજૂરી આપવાનો અધિકાર મળ્યો છે તથા નવા મુસદ્દા, ઠરાવ, પ્રશ્ન, ઉપપ્રશ્ન વગેરે ઉપસ્થિત કરવાનો અધિકાર મંડળમાંના સભ્યોને મળ્યો છે. પ્રાંતિક ધારામંડળને પણ પ્રમુખ ચૂંટવાનો અધિકાર છે.

Q. 126. What is the composition of the central legislatures? Describe their powers and functions.

ઉ:—૧૯૧૯ના કાયદા મુજબ હિંદુસ્તાન સરકારને મદદ કરવા માટે બે મંડળો સ્થપાયાં છે. (૧) કાઉન્સીલ ઓફ સ્ટેટ અને (૨) લેજિસ્લેટીવ

એસેમ્બલી. કાઉન્સિલ ઑફ સ્ટેટમાં ૬૦ સભાસદો હોઈ તેમાંના ૩૩ લોકનિયુક્ત અને ૨૭ સરકાર નિયુક્ત છે. આ સભાસદો પૈકી ફક્ત ૨૦ સરકારી છે. આ સભાની મુદત પાંચ વર્ષની છે, પરંતુ મુદત ઓછી કરવી અથવા વધારવી એ વાત ગવર્નર જનરલને સ્વાધીન છે. આ સભાનો પ્રમુખ વાઇસરોયે નિમેશો હોય છે અને તે સરકારી અમલદાર હોય છે. લેજિસ્લેટીવ એસેમ્બલીમાં ૧૪૪ સભાસદ હોઈ તે પૈકી ૧૦૩ સભાસદો લોકનિયુક્ત છે. સરકારનિયુક્ત ૪૧ હોય છે તેમાંના ૨૬ સભ્યો જ સરકારી નોકર છે. આ સભાની ત્રણ ત્રણ વરસે ચૂંટણી થાય છે. પરંતુ આ મુદત કभी અગર વધુ કરવાનો હક્ક ગવર્નર જનરલને છે. આ સભાનો પ્રમુખ સભાના સભાસદોએ ચૂંટવાનો હોય છે. માત્ર જે પ્રમુખ તરીકે ચૂંટાય તે એસેમ્બલીનો લોકનિયુક્ત સભાસદ જ હોવો જોઈએ.

ઉપર કહેલી બંને સભાઓને હિંદુસ્તાનને લગતા બધા કાયદા ધડવાનો અધિકાર છે. પરંતુ આ સભાઓને પાર્લામેંટ કરેલા કાયદામાં દખલ કરવાનો અધિકાર નથી. હિંદુસ્તાનમાં અસલના થએલા કાયદા રદ કરવાનો અધિકાર આ સભાઓને હોય છે. કાયદો પાસ કરતી વખતે જે જે વિષય સંબંધી ગવર્નર જનરલની પરવાનગી નેઓને લેવી પડે છે તે તે બાબતો નીચે પ્રમાણે છે:—

(૧) રાષ્ટ્રીય કરજ અને હિંદુસ્તાનનું મહેસુલ (૨) હિંદુસ્તાનમાંનો કોઈપણ ધર્મ અથવા ધાર્મિક રીત (૩) દરિયાઈ અને લશ્કરી સત્તા (૪) દેશાંતરનીતિ (૫) પ્રાંતિક સરકારના અધિકાર બહાર જે ખાતું હોય એવા ખાતા સંબંધી કાયદો પસાર કરવો. (૬) ગવર્નર જનરલે કરેલો એકાદ કાયદો અગર હુકમ રદ કરવો અથવા તેમાં ફેરફાર કરવાં. તે સિવાય ધાર્મિક, સામાજિક, રાજકીય, ઔદ્યોગિક, ચલન, ખેતી વગેરે બાબતોમાં આ કાઉન્સિલને ગવર્નર જનરલની પરવાનગીની જરૂર નથી. માત્ર આ સંબંધી ખરડો પસાર થાય તો તેને ગવર્નર જનરલની સંમતિ અને સહી સિદ્ધા જોઈએ. તે સિવાય આ સભાઓના સભ્યોને હિંદુસ્તાન સરકારના અંદાજપત્ર પર ચર્ચા કરવાની છૂટ છે. બધું અંદાજપત્ર અગર તેમાંના કેટલોક ભાગ નામંજૂર અથવા મંજૂર કરવાનો અધિકાર માત્ર એસેમ્બલીના સભાસદોને છે. અંદાજપત્રમાં

વધારો કરવાનો હક્ક સભાસદોને નથી. હિંદુસ્તાન સરકાર પોતાનું બધું બજેટ ધારામંડળ સમક્ષ રજુ કરતી નથી. તેમાંનો જે થોડો ભાગ ધારામંડળ સામે રજૂ થતો નથી તેને 'નોન-ટેબલ બજેટ' કહે છે. તે બાબતો આ પ્રમાણે:—બાજ અને કરજ ઉપર થનારો નાહક ખર્ચ (૨) કાયદાથી કરેલો ખર્ચ (૩) શહેનશાહ અને ભારતમંત્રીએ નિમેશા નોકરોનો પગાર અને પેન્શન. (૪) ચીફ કમિશ્નર અને જ્યુડીશીયલ કમિશ્નરનું વેતન (૫) રાજકારણ અને દેશ સંરક્ષણ માટે હિંદુસ્તાન સરકારે કરાવેલો ખર્ચ. આ સભાનો પ્રમુખ આ સભા બરખાસ્ત કરે છે તેમ જ ગમે તે સભાસદ બરખાસ્તનો ખરડો રજૂ કરી સભા બરખાસ્ત કરાવી શકે છે. બીજા સરકારી સભાસદને મુસદ્દો ધડવો હોય અગર શંકા પૂછવી હોય તો તે બાબતમાં તેણે સરકારને સૂચના આપવી જોઈએ અને તે સાથે તે મુસદ્દાનો હેતુ અને કારણો જણાવવાં જોઈએ. તેમ જ બીજાને સરકારી પરવાનગીની જરૂર હોય તો તેવી પરવાનગી પહેલાંથી જ મેળવવી જોઈએ. તેવી પરવાનગી ન મળે તો તેનું બીજા તે કાઉન્સિલમાં રજૂ થઈ શકે નહીં.

Q. 127. What part can a non-official member of the Legislature play in the present administration ?

ઉ:—See last four parts of Q. 126.

Q. 128. Enumerate the chief sources of revenue as they stand (a) for the Government of India and (b) for the Government of Bombay.

ઉ:—હિંદુસ્તાન સરકાર:—(૧) જકાત (Customs duty) દેશની સરહદ પર અગર બંદર પર પરદેશી આયાત અને નિકાસ લેવામાં આવે છે તેને જકાત કહે છે. આ કર કેવળ એક ઉત્પન્ન થવા માટે રાખવામાં આવ્યો છે. વખતોવખત આ કરમાં વધારો કરવો સરકારને હાથ છે. આ કરનું ઉત્પન્ન રૂપ કરોડની ઉપર છે.

(૨) આવક વેરો (Income tax) આ કર આવક ઉપર લેવામાં આવે છે. ૨,૦૦૦ રૂપિયા સુધી આવક વેરો નથી, પણ ૨૦૦૦થી

૫૦,૦૦૦ રૂપીઆની ઉપજ પર પાંચ પાઈથી માંડીને દોઢ આના સુધી કર આપવો પડે છે. ૫૦,૦૦૦ રૂપીઆ ઉપરાંતના ઉત્પન્ન પર 'સુપર ટેક્સ' લેવામાં આવે છે. આ કર એક આનાથી છ આના સુધી લેવામાં આવે છે. આ કરનું ઉત્પન્ન એકંદરે ૨૩૫ કરોડ જેટલું છે.

(૩) અશીષ્યનું ઉત્પન્ન:—અશીષ્યનું વાવેતર કરી તે ચીન, હિંદુસ્તાન, તુર્કસ્તાન વગેરે દેશોમાં વેચવાથી આ ઉત્પન્ન ઘણું આવતું. પણ હિંદુસ્તાન સરકારે પરદેશ અશીષ્ય મોકલવાનું લગભગ બંધ કર્યાથી આ ઉપજ નહીં જેવી થવા લાગી છે. હાલ અશીષ્યથી ૪ કરોડ જેટલા રૂપીઆ પેદા થાય છે.

(૪) મીઠા પરનો કર:— આ કર આઠ આનાથી વધતો વધતો ૨૫ રૂપીઆ સુધી ગયો હતો. હાલ આ કર દર બંગાલી મળે ૧ રૂપીએ ૪ આના છે. આ વેરાનું ઉત્પન્ન લગભગ ૭ કરોડનું છે.

(૫) દેશી સંસ્થાનો તરફથી મળતી ખંડણી.

(૬) પ્રાંતિક સરકાર તરફથી મળતી ખંડણી:—લગભગ ૧૦ કરોડ.

(૭) આગગાડી, પોસ્ટ અને તાર યંત્રની:—હિંદુસ્તાનની બધી રેલ્વે ઉપર હિંદુસ્તાન સરકાર માલિકી ધરાવે છે. તેમાંથી કેટલીક સરકાર પોતાના વહિવટ નીચે ચલાવે છે અને બાકીની કંપનિને પડા આપી વહિવટ માટે સોંપી છે. આગગાડીથી સરકારને ૩૬૩ કરોડ ઉપજે છે. તે પ્રમાણે પોસ્ટ અને તાર યંત્રથી આવનારી બધી ઉપજ હિંદુસ્તાન સરકારને મળે છે. આ ઉપજ લગભગ ૩ કરોડ છે.

(૮) ઉપર કહેલી બાબતો ઉપરાંત ટંકશાળા, વ્યાજનું ઉત્પન્ન, ચલનથી થતો હાથદો વગેરેથી હિંદુસ્તાન સરકારને ધણી આવક છે.

ખુંબાઈ સરકાર:—(૧) જમીન મહેસુલ (૨) આબકારી જકાત (Excise) આ વેરા અશીષ્ય દારૂ વગેરે કેરી પદાર્થો પર લેવામાં આવે છે (૩) કાર્ટ ડી-ફ્રાન્ચાઈઝી અને દિવાની અદાલતોમાં ઉપયોગમાં આવતી દીકાટોના વેચાણથી આ ઉત્પન્ન મળે છે (૪) રજીસ્ટ્રેશન ખાતું-ખરીદી, ગીરાખત, પ્રાંતીકારી નોટ વગેરે સરકારમાં રજીસ્ટર કરવા માટે જે

ચી લેવામાં આવે છે તે, (૫) મેજમજ પરનો કર, જંગલ અને લોકહિતનાં કાર્યથી થનારું ઉત્પન્ન.

Q. 129. Mention the chief heads of Provincial and Central expenditure.

હિંદુસ્તાન સરકાર:—(૧) કર વસુલ કરવાને પ્રયત્ન થતો અર્થ (આશરે ૫ કરોડ).

(૨) પોસ્ટ ટેલીગ્રાફ અને ટેલીફોન માટે થતો અર્થ (આશરે ૬ લાખ)

(૩) રેલ્વે અને તેને લગતી ખાખતોનો અર્થ રેલ્વે ખાંધવા માટે જે કરજ કાઢ્યું હોય તે પરનું વ્યાજ પણ અર્થનું અંગ છે. (સુમારે ૩૩ કરોડ).

(૪) નહેરો, પુલ, મોટમોટી સડકો વગેરે સાર્વજનિક હિતનાં કામો માટે કરવામાં આવતો અર્થ. (આશરે બે કરોડ).

(૫) સર્વ સાધારણ રાજ્યવહીવટ માટે પગાર, પેન્શન ભથ્થું, વગેરેને લગતો અર્થ (સુમારે ૧૧ કરોડ).

(૬) રાષ્ટ્રીય કરજ પર વ્યાજ આપવું પડે છે તે અર્થ.

(૭) વિભાગ્યત મોકલવામાં આવતો પૈસો (Home charges).

(૮) લશ્કરને અર્થે થનારો અર્થ (૫૯૩ કરોડ).

પ્રાંતિક સરકાર:—(૧) વહીવટ માટે થતો અર્થ.

(૨) પોલીસ, કારાગૃહ અને ન્યાયકોર્ટોને લગતો અર્થ.

(૩) શિક્ષણ આરોગ્ય, વૈદ્યક વગેરે માટે થતો અર્થ.

(૪) સાર્વજનિક હિતનાં કામો માટે થતો અર્થ.

(૫) હિંદુસ્તાન સરકારને આપવી પડતી ખંડણી.

(૬) દુષ્કાળ નિવારણાર્થે થતો અર્થ.

Q. 130. What do you understand by Dyarchy? How is the Government of a province carried on under the reformed constitution of India?

ઉ:—હાલ પ્રાંતિક સરકારના રાજ્યશાસનના બે વિભાગ કરવામાં આવ્યા છે. એક વિભાગ એક જાતના મંત્રીઓને અને બીજો બીજી જાતના મંત્રીઓને સોંપવામાં આવ્યો છે. એટલે બધા મંત્રી પૈકી અડધા મંત્રી પોતાનાં કૃત્યો માટે પાર્લામેન્ટને જવાબદાર છે અને અડધા પ્રાંતિક ધારામંડળને જવાબદાર છે. સારાંશ જવાબદારીનું તત્ત્વ પૂર્ણાંશ અમલમાં ન મૂકાતાં અર્ધે અંશે દબાલ થયું છે. તેથી આ રાજ્યપદ્ધતિને દ્વિધલ રાજ્યપદ્ધતી અથવા Dyarchy કહેવામાં આવે છે. આ વ્યાખ્યાનું નિરીક્ષણ કરતાં આપણને એમ માલમ પડે છે કે પ્રાંતિક સરકારનું કાર્યક્ષેત્ર બે વિભાગમાં વહેંચાઈ ગયું છે. એક વિભાગ ક્ષિટિક પાર્લામેન્ટને જવાબદાર તો બીજો હિંદી લોકમતને જવાબદાર. આ વિભાગ થવાથી ખાતાઓમાં પણ રાખેલા અને સોંપેલા એવા બે પ્રકાર કરવામાં આવ્યા છે. સોંપેલા ખાતાઓનો વહીવટ કરવા ગવર્નર લોકનિયુક્ત સભાસદોમાંથી ખાતાની સંખ્યા પ્રમાણે પ્રધાનો પસંદ કરે છે અને તેમને તે ખાતાઓ સંબંધી બધા અધિકાર આપવામાં આવે છે. આ અધિકારીઓને 'દિવાન' કહે છે. દિવાન પોતાનાં કૃત્યો માટે ગવર્નર તથા કાઉન્સિલ બન્નેને જવાબદાર છે. રાખેલા ખાતાનો કારભાર કારોબારી કાઉન્સિલના સભાસદો ચલાવે છે અને આ સભાસદો પાર્લામેન્ટને જવાબદાર છે. દિવાન અને કારોબારી મંત્રી-એ બન્નેના કામ પર ગવર્નર દેખરેખ રાખી શકે છે.

ગવર્નર, તેનું કારોબારી મંડળ (દિવાનો સાથે) અને ધારામંડળ એ ત્રણે મળીને પ્રાંતિક સરકાર બને છે. ગવર્નર એ પ્રાંતનો મુખ્ય અમલદાર છે. પ્રાંતની બધી જોખમદારી તેને શિર હોય છે. ગવર્નરને તેના કામમાં મદદ કરવાને કારોબારી મંડળ, દિવાન અને ધારામંડળ-એમ ત્રણ સંસ્થાઓ છે. વહીવટી ખાતાના બે વિભાગ કરીને રાખેલા ખાતા કાર્યમંત્રીને અને સોંપેલા ખાતા દિવાનને વહેંચી આપ્યા છે. દરેક દરખાસ્તનો નિકાલ કારોબારી કાઉન્સિલની બહુમતિ પ્રમાણે થાય છે. પરંતુ અત્યંત વિકટ પ્રસંગે ગવર્નર પોતાની હુકમત ચલાવી કાઉન્સિલની બહુમતિ વિરુદ્ધ વર્તી શકે છે. વળી પ્રાંતની રાજ્યવ્યવસ્થામાં દેખાઈ આવતી ભિન્નતા સાંધવાનું જોખમદારીનું કામ ગવર્નરને કરવું પડે છે. કામની

ખાતાવાર વિભાગથી થએલી હોય છે અને દિવાન તથા કાર્યમંત્રીને મદદ આટે એકેક ચિટનીસ આપવામાં આવે છે. વહીવટી ખાતાઓના આ અધિકારીઓ ઉપરાંત પોલીસ, શિક્ષણ, વૈદ્ય વગેરે માટે ઇન્સ્પેક્ટરો દરેક પ્રાંતમાં હોય છે.

પ્રાંતિક સરકારને સહાય કરવાને જે ધારામંડળ નિર્માણ થએલું છે તેમાં લોકનિયુક્ત સભાસદોનું સંખ્યાબળ બહુમતિ ધરાવે છે. દરેક પ્રાંતને આવી એકેક કાઉન્સિલ આપવામાં આવી છે. આ કાઉન્સિલના સભાસદોને ખરડા તથા મુસદ્દા માંડવાનો અધિકાર હોઈ પ્રશ્ન તથા ઉપપ્રશ્ન પૂછવાનો પૂર્ણ હક છે. અંદાજપત્રક પર ચર્ચા જ કેવળ નહીં પણ તે પાસ અગર નાપાસ કરવાનો અધિકાર પણ આ કાઉન્સિલોને છે. માત્ર તે પત્રકમાં વધારે કર નાંખવાની દરખાસ્ત કરી શકાય નહીં. આ જ કાઉન્સિલોને દિવાન જવાબદાર છે એમ સમજવામાં આવે છે.

ન્યાય આપવા માટે દરેક પ્રાંતમાં એક વડી અદાલત હોય છે. હાઇકોર્ટોના હાથ નીચે દિવાની અને ફાજદારી ગુન્હાઓનો ફેસલો આપવા માટે કેટલીક નાની કોર્ટો હોય છે તે ન્યાય આપવાનું કામ કરે છે.

જે પ્રમાણે પ્રાંત હિંદુસ્તાન સરકારની રાજ્યવ્યવસ્થાનો એક ભાગ સમજવામાં આવે છે તેવી જ રીતે પ્રાંતની રાજ્યવ્યવસ્થામાં જિલ્લો, તાલુકો, મહાલ, અને ગામડું એ ભાગ છે. જિલ્લાનો મુખ્ય અમલદાર કલેક્ટર હોઈ જિલ્લાની વસુલીનું બધું કામ તે કરે છે. તે સિવાય જિલ્લાના લોકનું સંરક્ષણ અને હિત સાચવવાનું જોખમ તેને માથે છે. તાલુકામાં મુખ્ય મામલતદાર હોય છે. અને મહાલનો મહાલકરી હોય છે. આ અમલદારોને પણ પોતપોતાના વિભાગમાં કલેક્ટરનું કામ કરવું પડે છે. ગામડાનો અધિકારી પટેલ છે તેને મદદ કરવાને તલાટી હોય છે. ગામડું એ રાજ્યવ્યવસ્થાનો નાનામાં નાનો ભાગ છે.

Q. 131. Describe the relations of the ministers with the Governor, the Legislatures and the Executive Councillors.

દિવાન અને ગવર્નર:—ગવર્નર દિવાનોને નીમે છે અને ગમે ભારે તેઓને નોકરી પરથી દૂર કરી શકે છે. દિવાનના મતો અને ધોરણ શું છે એ ગવર્નરે સમજી લઈ દિવાનને પોતાના મત પ્રમાણે ચલાવવા તેમજ ગવર્નરે પોતાના અનુભવનો અને ડાહ્યાપણનો ફાયદો દિવાનને આપી તેને માર્ગદર્શક બનવું એ તેનું કર્તવ્ય છે. ઉલટું દિવાનોએ પણ લોકમત અને તે બાબતમાં પોતે કેવું વર્તન કરવાની જરૂર છે એ વાત ગવર્નરના મનમાં ઠસાવવી જઈએ. નજીવી બાબતોમાં અથવા મોટી મહત્વની બાબતોમાં દિવાન તથા ગવર્નર વચ્ચે કેટલીક વાર મતભેદ થાય છે. મતભેદ હુલ્લક હોય તો દિવાને પોતાની જગ્યાનું રાજીનામું આપવું અથવા ગવર્નરે તેને રજા આપવી. કોઈ એક મહત્વના પ્રશ્ન પર મતભેદ થઈ તેની પરમાવધિ થાય અને તે પ્રશ્ન સંબંધી બીજા દિવાન, કાર્યમંત્રી તથા કાન્સીલનો ટેકો હોય તો ઘણા ગુંચવણ બંધો પ્રસંગ ઉપસ્થિત થાય છે. આવા પ્રસંગે ગવર્નરે કાઉન્સિલ બરખાસ્ત કરવી અને થોડા સમય સુધી સોંપેલા ખાતાનો વહીવટ પોતે જ કરવો. ‘અત્યંત વિકટ પરિસ્થિતિને લઈને મારે આ ખાતા મારા તાબામાં લેવા પડ્યા’ એવો ખુલાસો તેણે ગવર્નર જનરલ તરફ મોકલવો. ચૂંટણી થાય અને તેમાં તેજ દિવાન ચાછા ચૂંટાય અને પહેલાંના દિવાનો સિવાય બીજા સભ્યો દિવાન થવા ના પાડતા હોય તો ગવર્નરે નમતું મૂકીને તે જ માણસોને દિવાન તરીકે કબૂલ રાખવા. આ પ્રમાણે થોડા વખત સુધી ગવર્નર કોઈ આપખુદ રાજા પ્રમાણે વર્તી શકે છે.

દિવાન અને ધારામંડળ:—જે દિવાન નીમાય છે તે ધારામંડળનો લોકનિયુક્ત બીનસરકારી સભાસદ હોવો જોઈએ. અને ધારામંડળનો દિવાન પર પૂર્ણ વિશ્વાસ જોઈએ; નહીં તો ધારામંડળ તેના પર અણુ-વિશ્વાસનો ઠરાવ પાસ કરી તેના કાર્યમાં ખસેલ કરે.

આ દિવાનો ધારામંડળને જવાબદાર હોવાજોઈએ એવો સિદ્ધાંત છે. પણ દિવાન માત્ર તેવો નથી. કારણ કે ધારામંડળને દિવાન પરનો વિશ્વાસ ઉઠી જાય અને તેની વિરૂદ્ધ અણુવિશ્વાસનો અથવા નિંદાવ્યંજક ઠરાવ પાસ કરી તેના મનારમાં ઘટાડો કરે તોપણ દિવાન રાજીનામું આપવા બંધાએલો છે એવું

કાયદથી ઠરેલું નથી. એમ કરવા છતાં પણ દિવાન રાજનામું ન આપે તો ધારામંડળ તેને બરતરફ કરી શકતું નથી. ધારામંડળનું ધોરણ શું છે એ દિવાન સમજી લઈ કાર્ય કરે તો તેનાં કાર્યમાં ધારામંડળ કદી પણ હસ્કત કરે નહીં; નહીં તો ધારામંડળ તેની વિરુદ્ધ નિંદાવ્યંબક ઠરાવ પાસ કરી તેનો પગાર ધટાટવાનો હક ધરાવે છે. આટલે સુધી વાત આવે તો ધારામંડળનો દિવાન પર વિશ્વાસ નથી એમ સમજીત થાય છે અને એવે પ્રસંગે દિવાને રાજનામું આપવું એ જ યોગ્ય છે.

દિવાન તથા કાર્યમંત્રી:—ખાતાના વિભાગ થયાથી દિવાન અને કાર્યમંત્રી એમના કામોની દિશા જુદી જુદી હોય એ વાત નિર્વિવાદ છે. પરંતુ કેટલાક મહત્વના પ્રશ્નોના નિકાલ લાવવા માટે અગર અમુક એક વિશિષ્ટ ધોરણ ઠરાવવા માટે દિવાન અને કાર્યમંત્રી એક બીજાના સંબંધમાં આવે છે. આવા પ્રસંગે એક કમીટી નીમાય છે. ગવર્નર આ કમીટીનો પ્રમુખ બને છે. આ કમીટીમાં બંનેને પોતાના ધોરણો પ્રમાણે મત આપવાનો અધિકાર હોય છે. આ પ્રસંગે જ બંનેએ એક બીજાને મદદ કરી અને સમયાનુસાર પોતાની રપટ સલાહ આપીને દિલ્લની એકતા કરવાની હોય છે. આ પદ્ધતિને જ દિલ્લનો વિચાર વિનિમય (Cabinet Consultation) એમ કહે છે. પરંતુ દિવાન અને કાર્યમંત્રીની કાર્યક્ષેત્રની સીમા ગવર્નર આંકી આપે છે.

Q. 132. What is a Budget? What amount of control is exercised by the Central and Provincial Legislatures over their respective Budgets?

ઉ:—અંદાજ પત્રક એટલે દર વર્ષે થનારી આવકબચકનું આશરે અને અગાઉ તૈયાર કરેલું પત્રક. દર વર્ષે ડેપુટી ચીફ સેક્રેટરી આ પત્રક ડ્રાફ્ટ-સીલમાં રજૂ કરે છે. વડી ધારાસભામાં તે પત્રક પર ચર્ચા કરવાને વાઈસરૉય દિવસ નક્કી કરે છે અને પ્રાંતિક ધારામંડળમાં ગવર્નર દિવસ નક્કી કરે છે. વડી ધારાસભામાં આ પત્રક બંને મંડળોમાં એકી વખતે રજૂ થાય છે. જે દિવસે તે રજૂ થાય છે તે દિવસે તેના પર વાદવિવાદ

મતો નથી પણ રજુ થયા પછી આઠ દિવસ વીત્યા બાદ એસેમ્બલીમાં અથવા પ્રાંતિક કાઉન્સિલમાં તેના ઉપર સર્વ સાધારણ ચર્ચા થાય છે. તે વખતે મતો ગણવામાં આવતા નથી અગર તેમાંની કોઈ એક બાબત ઉડાવી દેવામાં આવતી નથી. બીજી બેઠકમાં માત્ર પત્રકમાં રજુ કરેલી બાબતો પર ક્રમશઃ ટીકા શરૂ થાય છે. આ ચર્ચાને માટે એકથી બે અઠવાડીયા સુધીની મુદત આપવામાં આવે છે. એક બાબતને માટે બે દિવસથી વધુ વખત ચર્ચા કરવાને મળતો નથી. એવી રીતે નિયમિત સમયમાં તે પત્રક પર ચર્ચા થયા બાદ તે વિષે સભાસદોના મત લેવાય છે. એસેમ્બલીના સભાસદો જ માત્ર બધું બજેટ અથવા તો તેમાંની એકાદ બાબત ઉડાવી દઇ શકે. કાઉન્સિલ ઑફ રેટરને એવો અધિકાર નથી. કાઉન્સિલના સભાસદોને પણ પોતાનું બજેટ પાસ અગર નાપાસ કરવાનો અધિકાર છે. કાઉન્સિલના સભાસદોને નવો કર સૂચવવાનો અથવા અંદાજપત્રકમાં આપેલા ખર્ચમાં વધારો કરવાનો અધિકાર નથી એસેમ્બલીએ અથવા પ્રાંતિક કાઉન્સિલે નાપાસ કરેલું બજેટ ગવર્નર જનરલ અથવા ગવર્નર 'પાવર ઑફ સર્ટીફિકેશન'ની રૂએ પાસ કરી શકે છે. આ બજેટમાં બે પ્રકારની બાબતો હોય છે. જે બાબતો કાઉન્સિલની સંમતિ માટે કાઉન્સિલ સામે રજુ કરવામાં આવે છે તેને 'વોટેબલ બજેટ' કહે છે અને જે રજુ કરવામાં આવતી નથી તેને 'નોન વોટેબલ' એવું નામ છે (નોન વોટેબલ બાબતો માટે પ્રશ્ન નં. ૯ જુઓ).

અંદાજપત્રક પ્રમાણે જમાવંદીનું બીલ પણ કાઉન્સિલે પાસ કરવાનું હોય છે. આ બીલમાં નવા નાંખવાના કર અથવા જુના કરમાં ફેરબદલ કરવાની દરખાસ્તોનો સમાવેશ થાય છે. વળી નવા કર નાંખવાના માર્ગ અને સાધનો પણ તેમાં સૂચવેલા હોય છે. આ બીલ રજુ કરતાં પહેલાં તેમ કરવાની પરવાનગી કાઉન્સિલ તરફથી મળવી જોઈએ. કાઉન્સિલ પરવાનગી આપે તો જ તેના પર ચર્ચા થાય અને પછી મત લેવાય. આ બીલ પાસ અગર નાપાસ કરવાનો અધિકાર પણ એસેમ્બલી તથા પ્રાંતિક ધારાસભાઓને છે.

આર્થિક ખાતાને મદદ કરવાને અને ધારામંડળોએ મંજૂર કરેલી રકમો યોગ્ય રસ્તે ખર્ચાય છે કે નહીં તેની તપાસ રાખવાને ધારામંડળને એક કમીટી નિમવાનો અધિકાર છે. આ કમીટીમાં ૧૨ સભાસદ હોઈ તેમાંના કુ કાઉન્સીલના ખિનસરકારી સભાસદોએ ચુંટેલા હોય છે. આ કમીટીને બે કામો સોંપેલાં હોય છે. (૧) નવીન ઉભા થએલા ખર્ચની રીતસર માંગણી. (૨) કરકસરથી ખર્ચ કરવા માટે તથા ખર્ચ ઓછો કરવા માટે સરકારને સૂચના કરવી.

Q. 133 What are the changes made in the Indian Constitution by the Reform Act of 1919 ?

ઉત્તર:—(અ) બ્રીટીશ સરકાર:—(૧) પાર્લામેન્ટે ભારતમંત્રીનો પગાર અને ઇન્ડિયા કાઉન્સીલ અને ઇન્ડિયા ઑફીસનો ખર્ચ આપવો. (૨) હિન્દુસ્થાનમાં નવા રાજકીય સુત્રારા કરવા સંબંધી વિચાર કરવાને દર દસમે વર્ષે બાદશાહી કમીશન નીમવું. (૩) ઇન્ડિયા કાઉન્સીલમાં સભાસદોની સંખ્યા દસથી બાર સુધીની રાખવી અને ભારતમંત્રીએ તેમની નિમણૂંક કરવી. (૪) હિન્દુસ્થાન તરફથી ઈંગ્લંડમાં હાઈ કમીશ્નર રાખવો. (આ) હિન્દુસ્થાન સરકાર:—(૧) હિન્દુસ્થાન સરકારના કારોબારી મંડળમાં ત્રણ હિન્દી સભાસદ રાખવા. (૨) ગવર્નર જનરલને મદદ કરવાને બે કાયદામંડળો સ્થાપવાં; કાઉન્સીલ ઑફ સ્ટેટમાં ૩૩ લોકનિયુક્ત સભાસદ અને ૨૭ સરકારનિયુક્ત સભાસદ હોવા જોઈએ અને લેજિસ્લેટીવ એસેમ્બલીનાં ૧૦૪ લોકનિયુક્ત અને ૪૦ સરકારનિયુક્ત સભાસદ રાખવા જોઈએ. સ્ટેટ કાઉન્સીલની મુદત પાંચ વર્ષની અને એસેમ્બલીની મુદત ત્રણ વરસની રાખવી. પરંતુ ગવર્નર જનરલ આ બંને કાયદામંડળોનો અધ્યક્ષ થઈ શકે નહીં. (ઇ) પ્રાંતિક સરકાર:—(૧) પ્રાંતિક સરકારનાં બે ખાતાં પાડી, એક બાગ લોકનિયુક્ત દિવાનેને સોંપવો અને બાકીના બાગનો કારભાર ગવર્નરે કરવો. (૨) દરેક પ્રાંતમાં આવી દ્વિલ રાજ્ય-પદ્ધતિ દાખલ કરવી. (૩) દિવાનો તે પ્રાંતના કાયદા કાઉન્સીલને જવાબદાર છે. (૪) પ્રાંતિક સરકારના કારોબારી મંડળમાં બે હિન્દી સભાસદ

રાખવા જોઈએ. (૫) પ્રાંતિક કાયદા કાઉન્સીલમાં લોકનિયુક્ત સભાસદ સેંકડે ૭૦ના પ્રમાણમાં હોવા જોઈએ. (૩) દરેક પ્રાંતનું સ્વતંત્ર અંદાજ-પત્રક બનાવવું. અને કોષ્ટકો વિશિષ્ટ કર નાખવાનો પ્રાંતિક સરકારને અધિકાર છે. (૪) કાયદામંડળો: (૧) પ્રાંતિક અગર વરિષ્ઠ કાયદામંડળને અંદાજપત્રક મંજૂર અગર નામંજૂર કરવાનો અધિકાર છે. (૨) કોર્ષ પથ ઠરાવ (બીલ) લાવવાનો અને ઉપપત્રો પૂછી માહિતી મેળવવાનો દરેક કાયદામંડળને અધિકાર છે. (૩) પોતપોતાના મંડળનો અધ્યક્ષ ચુંટવાનો પ્રાંતિક અગર વરિષ્ઠ કાયદામંડળને અધિકાર છે.

Q. 134. What do you understand by Local-self Government? Mention the functions and sources of income of a Municipality.

ઉ:—રાષ્ટ્રની અખિલ પ્રજા સાથે કોર્ષ પથ જનતા સંબંધમાં ન આવતાં અમુક સ્થાનના રહેવાસી સાથે સંબંધ ધરાવતી જાગતોની વ્યવસ્થા જે વહીવટ લઇને કરવામાં આવે છે તેને સ્થાનિક સ્વરાજ્ય એમ કહે છે.

મ્યુનિસિપાલિટીને ધણાં કામો કરવાનાં હોય છે. તેનું વર્ગીકરણ ત્રણ પ્રકારે થઈ શકે:—

(૧) લોક સંરક્ષણ:—નવા રસ્તા બાંધવા, જુના રસ્તાઓ દુરસ્ત કરવા અને તેના પર દીવાગતીની સગવડ કરવી વગેરે જાગતો મ્યુનિસિપાલિટી કરે છે. તે સિવાય સાર્વજનિક તથા મ્યુનિસિપલ હિમારતો બાંધવી, તેમને સારી વ્યવસ્થામાં રાખવી એ કામ પણ એ કમીટીનું જ છે. જામ જગીયા, સંગ્રહસ્થાન, પુસ્તકાલયો વગેરેનો સમાવેશ પણ એમાં જ થાય છે.

(૨) સાર્વજનિક આરોગ્ય રક્ષણ:—લોકોની તંદુરસ્તી સાચવવા હવાખાનાં સ્થાપન કરવાં, શીતળા ટાંકવા, ગટર સુધારવી, પાણી માટે હોજ અગર તળાવ ખોદવાં તેમજ રોગની મોસમ અને બીજા માંદગીનું નિવારણ કરવાની વ્યવસ્થા કરવી, દુકાળથી પીડાતા લોકોને સહાય આપવી વગેરે કામો પણ મ્યુનિસિપાલિટીનાં છે.

(૩) શિક્ષણ:—પ્રાથમિક શિક્ષણ આપવા નિશાળો સ્થાપી પોતાની હદમાં રહેનારા રહેવાસીઓના બાળકોને પ્રાથમિક કેળવણી આપવાની સગવડ કરવી એ કામ મ્યુનિસિપાલિટીનું છે.

આ બધાં કામો કરવાને માટે મ્યુનિસિપાલિટી જીદે જીદે રસ્તે નાણાં વસુલ કરવાનો અધિકાર અપાએલો છે. નીચેની બાબતો તેમનું વસુલ જણાવે છે. (૧) જકાત (Octroi duty). (૨) ઘર અને જમીન વેરો. (૩) ધંધો રોજગાર અને વેપાર ઉપરનો વેરો. (૪) રસ્તા પરની દસ્તુરી. (૫) ગાડી, ટાંગા, મોટર, સાયકલ વગેરે વાહનના સાધનો પર કર (૬) માર્કેટ, પુસ્તકાલયો, દવાખાના અને ઈતર ઈમારતોથી થતી ઉપજ. (૭) કમીટીએ લોકહિતને માટે કરેલા કામોથી મળતો નફો જેમકે, શાળામાં લેવાતી ફી, પાણીપટ્ટી, ગટરપટ્ટી, ભંગીપટ્ટી વગેરે. (૮) સરકાર તરફથી મળતી રકમ.

Q. 185. Describe the administration of a District.

ઉ:—બ્રિટિશ હિંદુસ્તાનની રાજ્યવ્યવસ્થામાં જિલ્લો અત્યંત મહત્વનું સ્થાન ગણાય છે. દરેક જિલ્લાનો ઉપરી કલેક્ટર હોય છે. તેને જિલ્લાનું બધું મહેસુલ ભેગું કરવાનો અધિકાર છે તે ઉપરાંત મેજિસ્ટ્રેટના પણ તેને અધિકાર હોય છે. કલેક્ટરના હોદ્દાને અનુસરીને તેને કયા કયા અધિકાર છે તે આપણે જોઈશું. જિલ્લાનું બધા પ્રકારનું મહેસુલ ભેગું કરવું, પોતાના જિલ્લામાંના શાહુદાર તથા ખેડૂત વર્ગ વચ્ચેના ટંટાફિસાદ તોડવા, જકાત, આવકવેરો, કોર્ટસ્ટેપ વગેરેની વ્યવસ્થા રાખવી, જલ્લાની ત્રિજેરી પર દેખરેખ રાખવી, ખેડૂતોના જમીન સંબંધી હક રજીસ્ટર કરવા, જમીનની વહેંચણી કરવી, બક્ષિસપત્રો બનાવવા અને ખેતીને ઉત્તેજન આપી વખતોવખત ખેડૂતોને તગાવી આપવી વગેરે કામો કલેક્ટરને કરવાં પડે છે. આ ઉપરાંત મ્યુનિસિપાલિટી અને લોકલ બોર્ડોના કારભાર પર દેખરેખ રાખવી, દુકાળ પડે તો તે દૂર કરવાના ઉપાય ચોજવા, જંગલ ખાતાની વ્યવસ્થા રાખવી, ઇલાહિ કામો કલેક્ટરે કરવાનાં હોય છે. જલ્લામાં બનતા અગત્યના બનાવો વારંવાર તે પ્રાંતના અધિકારીને વિદિત કરે છે.

મેજસ્ટ્રેટ તરીકે તેને પહેલા વર્ગના મેજસ્ટ્રેટનો અધિકાર હોઈ ગુન્હે-
ગારને બે વરસની સજા કરવાનો અને ૧૦૦૦ રૂપિયા દંડ કરવાનો
અધિકાર છે. તે ઉપરાંત પોતાના હાથ નીચેના મેજસ્ટ્રેટના કામ પર
દેખરેખ રાખવી, ગુન્હા અટકાવવા અને પોલીસ ખાતા પર સામાન્ય
હુકમત ચલાવવી વગેરે કામો પણ તેને કરવાં પડે છે.

કમેઠર ઉપરાંત જલ્લામાં ડીસ્ટ્રીક્ટ પોલીસ સુપરીન્ટેન્ડેન્ટ, સીવીલ
સર્જન, ડેપુટી ઇન્સ્પેક્ટર, ઇન્જનેર વગેરે અમલદારો હોય છે. સુપરીન્ટેન્ડેન્ટ
આંદ્ર પોલીસ ગુન્હેગારો શોધી કાઢે છે તથા જલ્લામાં શાંતિ રાખે છે.
સીવીલ સર્જન, જલ્લામાંના દવાખાના પર દેખરેખ રાખી લોકોના આરોગ્યની
કાળજી લે છે. ફળવણીની જવાબદારી ડેપુટી ઉપર હોય છે અને
સાર્વજનિક હિતનાં કામો ઇન્જનેર કરે છે.

રાજ્યવ્યવસ્થા સુગમ થવા માટે દરેક જલ્લાના જુદા જુદા ભાગ
ખાડવામાં આવ્યા છે. તેમાં તાલુકો, પેટામહાલ અને ગામડાનો
સમાવેશ થાય છે. તાલુકાનો ઉપરી, અમલદાર અથવા તહસીલદાર હોય
છે. પેટામહાલ મહાલકારીના તાબામાં હોય છે. પોતાના તાલુકાનું અગર
પેટા મહાલનું મહેસુલ ભેગું કરવાનું કામ આ અમલદારને માથે છે. તાલુકા
અથવા મહાલમાંના ફાજદારી કામોનો ફેસલો આપવો એ કામ પણ તેનું જ
છે. મામલતદાર ધણું કરીને પહેલો અગર બીજા વર્ગનો મેજસ્ટ્રેટ હોય છે.
મહાલકારી બીજા અગર ત્રીજા વર્ગનો મેજસ્ટ્રેટ હોય છે.

તાલુકા પછી ગામડું. ગામડામાં પટેલ, તલાટી, ચોકીદાર વગેરે
મુખ્ય અધિકારી છે. ગામડાનું ઘણું વસુલ કરવું, તે તાલુકાની ત્રિજેરીમાં
જમા કરવું, ગામમાં વ્યવસ્થા અને શાંતિ રાખવી તથા નાના ફાજદારી
ફરિયાદીઓના ફેસલા આપવા, વગેરે કામો પટેલને કરવાં પડે છે. ગામનો
હિસાબ રાખવો, સરકારનું ઘણું કેટલું જમા થયું અને કેટલું બાકી છે
વગેરે જોવું, ગામની જમીનનો નકશો રાખવો તે કામો તલાટીનાં છે.
ગામનું સંરક્ષણ કરવાને ચોકીદાર પહેલો રાખે છે.

ઉપર કહેલા અધિકારીઓ સિવાય કેટલાક ગામોમાં ગ્રામ-પંચાયતો
રચાવેલ થવા માંડી છે. આ ગ્રામ-પંચાયતોને, ગામડાઓના સાધારણ

ફાજલદારી તથા દિવાનીદાવાના નિકાલ આપવા, ગામમાં દિવાળીની વ્યવસ્થા રાખવી, પાણી પુરું પાડવું તથા લોકોનું આરોગ્ય સાચવવું ઇત્યાદિ કામો તેને સોંપેલાં હોય છે.

Q. 136. How is the Justice administered in India ?

ઉ:—હિંદી લોકોને ન્યાય મળવાની યોગ્ય તજવીજ કરવામાં આવેલી છે દરેક પ્રાંતમાં હાઇકોર્ટ હોય છે. પ્રાંતની હાઇકોર્ટ એજ હિંદુસ્તાનમાંની મોટામાં મોટી ન્યાયની અદાલત છે. હાઇકોર્ટને ઇલાકાની રાજધાનીમાંના દિવાની તથા ફાજલદારી દાવા ચલાવવાનો, પ્રાંતમાંની બીજી કનિષ્ઠ અદાલતોએ આપેલા દિવાની તથા ફાજલદારી દાવાઓના ફેસલાઓ વિરૂદ્ધ અપીલ સાંભળવાનો અને તે અદાલતોના કામ પર દેખરેખ રાખવાનો અધિકાર છે. ફાજલદારી દાવામાં હાઇકોર્ટ જયુરીના નિકાલ પ્રમાણે ફેસલો આપે છે. હાઇકોર્ટના નિકાલ વિરૂદ્ધ ઇંગ્લંડની પ્રીવી કાઉન્સિલ અપીલ સાંભળે છે. કાઉન્સિલનો નિકાલ છેવટનો ગણાય છે. પોતાના ફેસલા વિરૂદ્ધ અપીલ કરવાની પરવાનગી આપવી કે નહીં એ હાઇકોર્ટની મુન્સફી ઉપર છે. હાઇકોર્ટ પર હુકમત ચલાવનારી મધ્યવર્તી અદાલત હિંદુસ્તાનમાં નથી. કાયદાની રૂએ ઠરેલી બધી જાતની શિક્ષાઓ આપવાનો હાઇકોર્ટને અધિકાર છે.

પ્રાંતમાં, હાઇકોર્ટની હુકમત નીચેની કનિષ્ઠ કોર્ટો ધણી છે. કનિષ્ઠ કોર્ટો બે પ્રકારની હોય છે (૧) દિવાની અને (૨) ફાજલદારી. (૧) દિવાની કોર્ટોમાં દરેક જલ્લામાં આવેલી જલ્લા કોર્ટ મુખ્ય છે. આ કોર્ટનો અધિકાર જલ્લાની બીજી કોર્ટો ઉપર ચાલે છે. નીચેની કોર્ટો વિરૂદ્ધ અપીલો જલ્લા કોર્ટમાં આવે છે. આ જલ્લા કોર્ટના હુકમત નીચે મુન્સફ કોર્ટો અર્થાત્ પહેલા અને બીજા વર્ગની મુન્સફ કોર્ટો હોય છે. આ કોર્ટો ઉપરાંત પ્રાંતોના મુખ્ય શહેરોમાં અને બીજા મહત્વના શહેરોમાં સ્થાનિક કોર્ટો હોય છે. (૨) ફાજલદારી કોર્ટો પૈકી દરેક જલ્લામાંની સેશન્સ જજની કોર્ટ શ્રેષ્ઠ છે. જલ્લામાં ફાજલદારી દાવા આ કોર્ટમાં ચાલે છે. હાઇકોર્ટની માફક આ કોર્ટને ગમે તેટલી શિક્ષા ફરમાવવાનો અધિકાર છે. ફાંસીની સજા માત્ર હાઇકોર્ટની પરવાનગીથી આપાય છે. આ કોર્ટને જયુરીએ

આપેલો નિકાલ માન્ય કરવો પડે છે. સેશન્સ કોર્ટોને મદદ કરવાને પહેલા ખીળ અને ત્રીજા વર્ગના મેજસ્ટ્રેટ હોય છે. તે સિવાય ધલાકાના મુખ્ય શહેરમાં એક પ્રેસીડેન્સી મેજસ્ટ્રેટ હોય છે. કેટલાક ઓનરરી મેજસ્ટ્રેટ પણ હોય છે અને તેમાં પહેલા, ખીળ અને ત્રીજા વર્ગના મેજસ્ટ્રેટ એવા પ્રકાર હોય છે. ઉપર કહેલી અદાલતો ઉપરાંત લશ્કરની હદમાં કેન્ટોનમેન્ટ મેજસ્ટ્રેટની કોર્ટ હોય છે. રેવેન્યુ કોર્ટો મહેસુલ વસુલ કરવા માટે સ્થપાએલી હોય છે. પટેલ પોતાના ગામમાંના સાધારણ દાવાઓ ચલાવે છે.

Q. 137. What do you know of the Police Department ?

ઉ:—દરેક પ્રાંતમાં ‘ઈન્સ્પેક્ટર જનરલ ઓફ પોલીસ’ નામનો એક વડો અધિકારી હોય છે. આ અધિકારી સનદી નોકર હોય છે. પ્રાંતના જુદા જુદા વિભાગ ઉપર એક એક ‘ડેપુટી ઇન્સ્પેક્ટર જનરલ’ હોય છે. દરેક જિલ્લામાં એક ‘સુપરીન્ટેન્ડેન્ટ ઓફ પોલીસ’ હોય છે. તેને મદદ કરવાને ફાજદાર હોય છે. જિલ્લાનો બંદોબસ્ત રાખવો, શાંતિ જાળવવી, ગુન્હા અટકાવવા, ગુન્હા થાય તો ગુન્હેગારોને શોધી કાઢવા વગેરે બાબતોમાં તે કસેડરને મદદ કરે છે. આ કામ ઉપરાંત પોતાના હાથ નીચેની પોલીસ પલટણને પોતાના કાલુમાં રાખી તેનો ખરોખર બંદોબસ્ત રાખવાનું કામ તે જ કરે છે. જિલ્લાના જુદા જુદા વિભાગ કરી દરેક વિભાગમાં એક એક પોલીસ થાણું રાખેલું હોય છે અને આ થાણું એક ફાજદારના હાથ નીચે હોય છે. ગામડામાં વરતણીયા હોય છે જેનું કામ ગુન્હા શોધી કાઢી ગામમાં બંદોબસ્ત રાખવાનું હોય છે.

પોલીસના જુદા જુદા પ્રકાર છે (૧) રીઝર્વ ફોર્સ અથવા રાખેલી પલટણ. આ પલટણ દરેક જિલ્લામાં હોય છે. જે ભાગમાં સુલેહનો ભંગ થયો હોય અથવા હુલ્લડ થવાનો ભય હોય તે ભાગમાં આ ટુકડી મોકલવામાં આવે છે. (૨) લશ્કરી પોલીસ: આ પોલીસ બંગાળા, આસામ, વાયવ્ય સરહદનો પ્રાંત તથા સરહદના પ્રાંતોમાં હોય છે. (૩) શહેર પોલીસ: શહેરનો બંદોબસ્ત ખરોખર રાખવાને આ લોકોનો ઉપયોગ થાય છે. (૪) ગુપ્ત

પોલીસ: ગુન્હેગારોની ટાળી પર અથવા શંકાપાત્ર માણસો પર નજર રાખવી તથા ચોર અને બહારવટીઆઓની ટાળીની શોધખોળ કરવી વગેરે કામ આ પોલીસને કરવું પડે છે. (૫) રેલવે પોલીસ: આ પોલીસ સ્વતંત્ર હોઈ રેલવે પોતાને ખર્ચે માલમતા સાચવવા તેનો ઉપયોગ કરે છે.

પોલીસ ખાતાની આટલી બધી વ્યવસ્થા હોવા છતાં પણ પોલીસ અભણ હોય છે. તેમને થોડુંક જ્ઞાન, ડીલ વગેરે શીખવવા માટે હાલ કેટલાક પ્રાંતોમાં શિક્ષણ આપનારી સંસ્થાઓ સ્થાપી છે. તેમના મુખ્ય થાણા જીલ્લાના મુખ્ય શહેરમાં હોય છે. પરંતુ ગમે તેટલું શિક્ષણ પોલીસને આપો તોપણ તેમનું જંગલીપણ જતું નથી અને કેળવણીના માણસોથી જેવું સાફ અને વ્યવસ્થિત કામ થાય છે તેવું આ લોકોથી થતું નથી.

Q. 138. What are the different kinds of prisons? Describe their management.

ઉ:—હાલમાં કેદખાનાના બે પ્રકાર છે (૧) મધ્યવર્તી કેદખાનું: આ કેદખાનામાં જેમને એક વરસથી વધારે સજા થઈ હોય તેમને રાખવામાં આવે છે. (૨) ડીસ્ટ્રીક્ટ કેદખાનું: આમાં પહેલો વર્ગ, બીજો વર્ગ તથા ત્રીજો વર્ગ એમ ત્રણ પ્રકાર છે. પહેલા વર્ગની જેલમાં ૧-વરસ સુધી શિક્ષા થએલાને રાખે છે. બીજા અને ત્રીજા વર્ગની જેલમાં ૧૫ દિવસથી એક વરસ સુધી સજા થએલા કેદીને રાખવામાં આવે છે. આ કેદખાના જીલ્લાના મુખ્ય શહેરોમાં હોય છે. (૩) કનિષ્ઠ કેદખાનાં: આ કેદખાનામાં જેમને ૧૫ દિવસથી ઓછી સજા થએલી છે એવા કેદીઓ તથા જેમની તપાસ ચાલતી હોય એવા કેદીઓ રાખવામાં આવે છે.

દરેક કારાગૃહ ઉપર ચાર અધિકારીઓ હોય છે. (૧) સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ કે જેને ગુન્હેગારને ફરમાવેલી સજા પ્રમાણે સજા આપવી, જેલના ખર્ચની વ્યવસ્થા રાખવી, કેદીઓને કામ આપવું અને કેદખાનાની વ્યવસ્થા બરાબર રહે છે કે નહીં તે જોવું વગેરે કામો તેને કરવાં પડે છે. (૨) સુપરિન્ટેન્ડેન્ટને મદદ કરનારા કનિષ્ઠ અધિકારીઓ. (૩) જેલમાંના કેદીઓને દવા પેચી

આપનારો ડૉક્ટર અને (૪) જેલર. ડીસ્ટ્રીક્ટ જેલ અને ખીજી જેલ ધાલું કરીને સીવીલ સર્જનના તાખામાં હોય છે. બધા કેદીઓને એક જ ઠેકાણે રાખવામાં આવે છે. પણ દરેકની જુદી ઝોરડી હોવી જોઈએ એવી કેટલેક ઠેકાણે વ્યવસ્થા કરેલી છે. સ્ત્રી ગુન્હેગારોને પુરુષ કેદીઓથી અલગ રાખવામાં આવે છે. તેમજ ૧૮ વર્ષની નીચેના કેદીઓને ધરમ કેદી સાથે રાખવામાં આવતા નથી. કેદીઓને નવ કલાકથી વધારે કામ કરવું પડતું નથી. દરેક કેદી પ્રત્યે સરખું વર્તન હોતું નથી. સોપેલું કામ તકરાર વગર કરે તો કેદીને ધાલું કરીને ઝોાછો ત્રાસ થાય છે.

Q. 139. Describe the various classes of Indian States. State their relations with the Government of India.

ઉ:—હાલ હિંદુસ્તાનમાં આશરે ૭૦૦ દેશી સંસ્થાનો છે. તેના જુદા જુદા વર્ગ પાડ્યા છે. (૧) જમનો સંબંધ હિંદી સરકાર સાથે છે એવાં રાજ્યો (૨) ગવર્નર જનરલના એજંટો મારફત દેખરેખ રાખવામાં આવે છે એવાં દેશી રાજ્યો. (૩) પ્રાંતિક સરકારની દેખરેખ નીચેના સંસ્થાનો. હૈદરાબાદ, મહેસુર, વડોદરા અને કાશ્મીર. સંસ્થાનો પહેલા વર્ગના ગણાય છે. ખાલીયર, ઇટોર, ભોપાળ, ઉદેપુર, જયપુર વગેરે સંસ્થાનો તથા બલુચીસ્તાન ખીજી વર્ગના રાજ્યો છે. બાકીના પ્રાંતિક સરકારની દેખરેખ નીચે છે.

પરશત્રુથી દેશીરાજ્યોનું રક્ષણ કરવું તથા વખત આવે દેશીરાજ્યની અંતર્ય શાંતિ જાળવવી એ કામ હિંદુસ્તાન સરકારનું છે. સંસ્થાનિકોને કોઈ પરરાજ્ય સામે યુદ્ધ કે તહનાયું કરવાનો અધિકાર નથી. કરાર કરતાં વધુ લશ્કર રાખવું, કિલ્લા બાંધવા, હથિયારો તૈયાર કરવા વગેરે બાબતોની તેમને મનાઈ કરેલી છે. ખીજી દેશોની સાથે કોઈ પણ જાતનો વ્યવહાર રાખવાની તેમને પરવાનગી નથી. એ સંસ્થાનોમાં ઝમડો થાય તો તેના નિકાલ હિંદી સરકાર આવે છે અને સંસ્થાનિકોને તે માન્ય કરવો પડે છે. સંસ્થાનોના અંતર્ય કારભારમાં સરકાર ભાગ્યે જ દખલ કરે છે. જે સંસ્થાનમાં અંધાધુણી પ્રવર્તે તેને રાજ્યની સ્થિતિ કોઈડી મંજૂર નથી.

તો તે પ્રસંગે હિંદી સરકાર હાથ ધાલે છે અથવા એક રાજ્યને પદબ્રહ્મ કરી બીજાને ગાદીએ બેસાડે છે અગર તે રાજ્ય ખાલસા પશુ કરી શકે છે. દત્તક લેવાની પરવાનગી પ્રથમથી મેળવવી જોઈએ. સંસ્થાનો પોતાનું સંસ્થાન પોતાના પુત્રોને વહેંચી આપી શકતાં નથી.

ઈતર બાબતોમાં સંસ્થાનિકોને પૂર્ણ છૂટ છે. ધારા ધડવા, નાણું પાડવા, કાયદા અમલમાં મૂકવા, કર નાંખવા વગેરે બાબતો તેઓ પોતાના અધિકારમાં કરી શકે છે. પોતાની પ્રજાને કેટલાક રાજકીય હક્ક પશુ સંસ્થાનિકો આપી શકે છે. દરેક સંસ્થાનમાં અંગ્રેજ સરકારનો એજન્ટ અગર રેસીડેન્ટ રહે છે. તે સંસ્થાનિકને તેના કારભારમાં મદદ કરે છે. વળી હિંદી સરકાર પશુ કેટલીક વખતે તેને સહાય કરે છે. પોતાના સંસ્થાનનું સંરક્ષણ કરવા માટે અથવા સામ્રાજ્યને સહાય કરવાને સંસ્થાનો સૈન્ય રાખી શકે છે. હિંદુસ્તાન સરકાર અને સંસ્થાનોનો દરજ્જો સમાન નથી.

૧૯૧૯ના સુધારાના અરડાથી હિંદુસ્તાન સરકાર અને સંસ્થાનિક વચ્ચેનો સંબંધ દૃઢ કરવા માટે નરેન્દ્ર મંડળની (Chamber of Princes) સ્થાપના થઈ છે. એક બીજા સાથે વિચાર વિનિમય કરવાની તક આ રાજ્યોને મળે છે. તેમજ અમુક સંસ્થાનિકે અમુક સુધારા કર્યા છે અને તેવા સુધારા આપણે પણ કરવા જોઈએ એવી ઇચ્છા તેમના મનમાં ઉત્પન્ન થાય છે. હિંદુસ્તાન સરકારને પણ તેમની સાથે વાતચીત કરવાની તક મળે છે. આ મંડળનો પ્રમુખ ગવર્નર જનરલ પોતે હોય છે. તેની ગેરહાજરીમાં બીજા કોઈ સંસ્થાનિક પ્રમુખપદે બિરાજે છે. આ મંડળની બેઠક વરસમાં એક વાર મળે છે. મંડળમાં ઘણું ભાગે બધા મોટા સંસ્થાનિકો સભાસદ તરીકે બેસે છે. નાના સંસ્થાનોના વર્ગ તરફથી પ્રતિનિધિ બેસે છે. આ મંડળનું કામ કરવા માટે છ સંસ્થાનિકોનું એક કાયમ મંડળ પણ બનાવ્યું છે.

Q. 140. Write notes on:—

ઉ:—(૧) હાઇ કમીશ્નર:—સન ૧૯૧૯ના કાયદા અનુસાર હાઇ કમીશ્નરની નિમણૂક થઈ. કમીશ્નર દર પાંચ વરસે બદલાય છે. તેનો પગાર

હિંદુસ્તાનને માથે છે. તેની નિમણુક શહેનશાહ પોતે કરે છે. તેની કચેરી ઇંગ્લાંડમાં હોઈ તેને મદદ કરનારા બીજા અમલદારો પણ છે. હિંદુસ્તાન સરકારનો ઇંગ્લેંડમાંનો તે એક મારફતીઓ અથવા એજન્ટ છે અને તેને નીચેના કામો કરવાં પડે છે: (૧) રેલ્વેને અથવા બીજી કોઈ આયતોને લગતી યંત્ર સામગ્રી હિંદુસ્તાન સરકાર અગર પ્રાંતિક સરકારની વતી તે ખરીદ કરે છે. (૨) હિંદુસ્તાનમાં જેમણે કામ કર્યું હોય તેવા નોકરોને તેમના પેન્શન પહોંચાડી દેવા. (૩) હુડીને વ્યવહાર ચોખ્ખી રીતે ચાલે છે કે નહીં તેની તપાસ રાખવી. (૪) ઇંગ્લાંડમાં રહેતા હિંદી વિદ્યાર્થીઓની સગવડ કરવી અને અને ટેટલી તેમને સુગમતા મળે એવી વ્યવસ્થા કરવી.

(૨) મોલ્ટીમિટોના સુધારા:—સન ૧૯૦૯ના સુધારાના કાયદા મુજબ હિંદુસ્તાનમાં જે સુધારા દાખલ કરવામાં આવ્યા તેને મોલ્ટીમિટો રીફોર્મથી કહે છે. આ સુધારાથી (૧) વડી ધારાસભામાં અને પ્રાંતિક ધારાસભામાં સભાસદોની સંખ્યા વધારવામાં આવી અને વિશિષ્ટ સંઘ તરફથી પ્રતિનિધિ ચુંટી આપવામાં આવ્યા. (૨) બિનસરકારી સભાસદોની સંખ્યામાં વધારો થયો. વડી ધારાસભામાં સરકારી સભાસદોની બહુમતિ અને પ્રાંતિક ધારામંડળમાં બિનસરકારી સભાસદોની બહુમતિ દાખલ થઈ. (૩) અંદાજપત્રક ઉપર ચર્ચા કરવાની, નવી દરખાસ્તો મુકવાની તથા પ્રશ્ન ઉપપ્રશ્ન પુછવાની પરવાનગી સભાસદોને આપવામાં આવી. (૪) ચુંટણીનું ધોરણ અમલમાં મૂકાયું. (૫) વરિષ્ઠ અને પ્રાંતિક કારોબારી મંડળમાં હિંદી સભાસદો નીમવાનું ધોરણ સ્વીકારાયું. આ સુધારામાં ઘણા દોષ હતા. તેમાંના સ્પષ્ટ દોષ એટલે જવાબદાર રાજ્યપદ્ધતિને તેમાં લેશ માત્ર પણ અંશ ન હોય અને સભાસદોને ખરા હક્ક જરા પણ પ્રાપ્ત થયા નહીં.

(૩) નર્સેસ મંડળ (Chamber of Princes):—See Q. 139.

(૪) ગ્રામ પંચાયત (Village Panchayat):—See Q. 135.

(૫) સર્ટીફિકેશન (Power of Certification):—સન ૧૯૧૯ ના કાયદાની રૂએ ગવર્નર જનરલને તેમ જ ગવર્નરને જે મહત્વનો અધિકાર મળ્યો તે સર્ટીફિકેશનનો અધિકાર છે. ધારામંડળે નાપાસ કરેલો ખરડો

ગવર્નર જનરલ અગર ગવર્નર આ નવા અધિકારના બજે પાસ કરી શકે છે. પણ આ અધિકાર વાપરતી વખતે 'અમુક બીજા નાપાસ થાય તો દેશનું હિત, શાંતિ અને સુરક્ષિતપણું સચવાશે નહીં' એ વાત તેણે સિદ્ધ કરવી જોઈએ. આ અધિકારીથી ગમે તે બીજા તે પાસ કરી શકે અને તેથી ધારામંડળને મળેલા હક્ક નહીં જેવા જ ઠરે છે.

(૬) હિન્દી સનદી નોકર વર્ગના (I. C. S.): હિંદુસ્તાનમાં મુલકી ખાતામાં કલેક્ટર, આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટર, કમીશ્નર વગેરે અમલદાર હોય છે, આ અમલદારો 'ઇન્ડિયન સીવીલ સર્વીસ' ની પરીક્ષા પાસ થએલા અનુભવી ગૃહસ્થો હોઇ પોતાના કામમાં બાંહેધાર હોય છે. ઇ. સ. ૧૮૫૩માં ડેલહૌસીએ હિંદી લોકોને આ પરીક્ષા માટે બેસવાની પરવાનગી આપી. આ પરીક્ષા માટે બેસનારો ઉમેદવાર બ્રિટિશ પ્રજાજન હોવો જોઈએ અને તે ૨૧-૨૩ વર્ષની ઉંમરનો હોવો જોઈએ. પરીક્ષા માટે જે ઉમેદવાર બેસે છે તેમની હરિકાઈની પરીક્ષા હાલ ઇંગ્લાંડમાં અને હિંદુસ્તાનમાં એકી વખતે લેવાય છે. આ હરિકાઈની પરીક્ષામાં જે પાસ થાય તેને જ માત્ર 'ઇન્ડિયન સીવીલ સર્વીસ' ની પરીક્ષામાં બેસવાની પરવાનગી આપવામાં આવે છે. આ પરીક્ષા પાસ થએલાને કલેક્ટરથી માંડીને મધ્યપ્રાંત જેવા નાના પ્રાંતના ગવર્નરના હોદ્દા સુધી જગ્યા મળે છે. હાલ સીવીલ સર્વીસમાં સેંકડે ૩૩ ટકા હિંદીઓ હોઇ હવે પછી આ પ્રમાણુ વધવાનું છે.

Q. 141. What do you understand by Dyarchy? Explain how it works in the Bombay Presidency?

ઉ:—For answer See Q. 130.

ટયુડર વંશના રાજાઓ.

Q. 1. 'The Tudor period makes the beginning of a new Era'. Explain' the remark.

ઉત્તર:—આધુનિક કાળની ગણના ઈ. સ. ૧૪૮૫થી એટલે ટયુડર વંશના પહેલા રાજા (સાતમા હેન્રી)ના કારભારથી શરૂ થાય છે. મધ્ય યુગમાં સામાજિક, રાજકીય, આર્થિક, હુનર, કળા, શિક્ષણ અને વેપાર, ઉદ્યોગ વગેરે વિષયોમાં લોકોમાં જે જે માન્યતાઓ હતી તેના ધીમે ધીમે લોપ થયો અને તેમાં નવયુગને અનુસરી નવા વિચારો અને સુધારા દાખલ થતા ગયા; તેમાંના કેટલાક નીચે મુજબ છે:—

(૧) પ્રાચીન વિદ્યાનું પુનર્જીવન:—ઈ. સ. ૧૪૫૩માં તુર્ક લોકોએ ક્રીશ્ચિયન લોકો પાસેથી કોન્સ્ટેન્ટીનોપલ શહેર જીતી લીધું; તે વખતે લાંના ગ્રીક પંડિતો અને તત્વજ્ઞાનીઓ નાશ અને યુરોપના જુદા જુદા દેશોમાં તેમજ આશ્રય લીધો અને તે તે દેશના લોકોને પોતાની વિદ્યા બજાવી. આથી વિદ્યા અને કળાનો પ્રચાર યુરોપમાં થવા લાગ્યો. આ પ્રમાણે પ્રાચીન વિદ્યાનું પુનર્જીવન થવાથી ભૌતિક વિજ્ઞાનશાસ્ત્રમાં નવી નવી શોધ થવા લાગી અને અંધશ્રદ્ધાનો નાશ થઈ લોકોમાં ચિકિત્સક-બુદ્ધિ જન્મી થઈ. (૨) છાપવાની કળા:—છાપવાની કળાની શોધ થવાથી પ્રાચીન ગ્રંથોના જુદા જુદા ભાષાઓમાં ભાષાન્તરો થયાં અને તેથી પુસ્તકો અને તે દ્વારા જ્ઞાનનો ફેલાવો લોકોમાં ઝડપથી થવા લાગ્યો. (૩) ધર્મસુધારણા:—વિદ્યાનું પુનર્જીવન થવાથી અને છાપવાની કળાનો પ્રચાર થવાથી જુના ધર્મસમાજના દોષો લોકોને સ્પષ્ટ જણાવા લાગ્યા અને તેથી ધર્મસમાજમાં મોટી ક્રાંતિ થવા પામી. પોપની ધાર્મિક સત્તા કાઢી નાંખીને રાજાઓ જ ધર્મખાતાના મુખ્ય સત્તાધીશ થઈ પડ્યા. વળી મધ્યયુગમાં જે રાજ્યપદ્ધતિ હતી તેમાં પણ ઘણા મોટા ફેરફાર થયો. (૪) બંદુકના ફાટની શોધ:—આ શોધથી યુદ્ધકળામાં મોટો ફેરફાર થયો. તોપખાનાની શક્તિ વધવાથી, તેના જોરપર રાજાઓએ સરદારોના

કિલ્લા પાડી નાંખી તેમનું. જોર નરમ પાડ્યું. ગુલામના આંતર કલહોમાં ધણી સરદારો માર્યા ગયા તેથી પણ ઉમરાવમંડળની સત્તા પડી ભાંગી; અને મધ્યયુગમાં જે પ્રમાણે ઉમરાવોની સત્તા વધી પડી હતી તેને ઠેકાણે આ યુગમાં રાજસત્તા પ્રબળ થઈ. (૫) નવી દુનીઆની શોધ:—લોકોમાં સાહસ અને ઉત્સાહ વધવાથી નવી દુનીઆની શોધ થઈ. ઈ. સ. ૧૪૦૨માં કોલંબસે અમેરીકા ખંડ શોધી કાઢ્યો તેથી વેપારને ધણું ઉત્તેજન મળ્યું. તેજ પ્રમાણે ૧૪૯૭માં વાસ્કોડીગામા કેપ ઓફ ગુડહોપ ઓળંગીને હિન્દુસ્તાનના પશ્ચિમ કિનારે આવ્યો અને આવી રીતે હિન્દુસ્તાન આવવાના જળમાર્ગની શોધ થવાથી દૂર દૂરના દેશો સાથે વેપારી સંબંધ જોડવાનો માર્ગ ખુલ્લો થયો; અમેરીકા જેવો વિશાળ અને સમૃદ્ધ દેશ જડવાથી યુરોપીઅન લોકોને નવો વસવાટ કરવાને સારી જોગવાઈ થઈ. (૬) એક રાષ્ટ્રીયત્વની કલ્પના:—મધ્યયુગમાં યુરોપના બધા દેશો ધર્મદ્રષ્ટિથી એક જ પોપ અને એક જ રાજની સત્તામાં માનતા; પરંતુ હવે પ્રત્યેક દેશ પોતે એક સ્વતંત્ર રાષ્ટ્ર છે એમ માનવા લાગ્યો અને તે તે દેશના લોક પોતાના દેશનું સ્વાતંત્ર્ય કેમ ટકે અને પોતપોતાના દેશની શક્તિ અને સત્તા કેમ વધશે તેનો વિચાર કરવા લાગ્યા. ધર્મસુધારણા થવાથી પોપની ધાર્મિક સત્તા નાશ પામી અને એક જ ધર્મ માનનારા યુરોપ ખંડમાં અનેક વિભાગો પડ્યા; રાજઓ રાષ્ટ્રદ્રષ્ટિથી પોતપોતાના દેશનું બળ વધારવા પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા અને સામાન્ય લોકોમાં પણ રાષ્ટ્રીય ભાવના ફેલાવા લાગી.

Q. 2. What were the means adopted by Henry VII to make the Royal power absolute?

ઉ:—ઈ. સ. ૧૪૫૫-૧૪૮૫ સુધી ત્રીસ વર્ષો દરમિયાન ગુલામના જે આંતરવિગ્રહ થયા તેમાં ધણી આગેવાન ઉમરાવો માર્યા ગયા. દેશમાં સર્વ ઠેકાણે અવ્યવસ્થા અને અરાજકતા હતી. લોકો ઉમરાવોની લડાઈઓથી કંટાળ્યા હતા અને તેઓમાં ત્રાસ અને અસંતોષ ફેલાયો હતો. દેશમાં શાંતિ અને સુરાજ્ય સ્થાપી શકે એવા પ્રબળ રાજની જરૂરીઆત લોકોને દેખાવા લાગી. આથી જ લોકોએ અને લોકસભાએ (પાર્લામેન્ટ)

ઓસવર્થના વિજ્ઞી વીર હેન્રીને રાજ તરીકે વધાવી લીધો. હેન્રીએ પણ ચોક્કસથી રાજકુવરી ઈલીઝાબેથ સાથે લગ્ન સંબંધ કરીને પરસ્પર વિરોધી એવા થોર્ક અને લેંકેસ્ટરના બંને રાજકુટુંબોની એકતા કરી અને એવી રીતે વિરોધનું મૂળ કાઢી નાંખીને પોતાની સત્તા વધારી. ગાદી ઉપર પોતાનો હક્ક છે એમ કહીને બંડ, ક્રિસાદ કરનારા ધુતારાઓને પરાજય કરીને પોતાનું રાજ્યાસન નિર્ભય કર્યું. દેશમાં શાંતિ અને સુવ્યવસ્થા થાય એ હેતુથી તેણે ઉમરાવોનું સંઘમળ તોડી પાડવાનું ઠરાવ્યું. તેમ કરવા દ્રવ્યશક્તિ જોઈએ એ જાણીને તેણે વિપુલ ધન જે જે રીતે એમનું કરી શકાય એવા અનેક ઉપાયો યોજ્યા. (૧) ઉમરાવો પોતાની તહેનાતમાં પુષ્કળ હથીઆરબંધ સિપાઈઓ રાખતા અને તેઓના જોર ઉપર વારંવાર દેશમાં બંડ અને તોફાન જગાવતા. આ સિપાઈઓ પોતાને આશ્રય આપનારા ઉમરાવોની બાબતોએ લઢવાને બંધાયલા હતા અને ઉમરાવો પણ તેમનું રક્ષણ (Maintenance) અને પોષણ કરતા. આ સિપાઈઓ ભવ્ય અને એક સરખો ડ્રેસ (Livery) રાખતા અને પોતપોતાના માલીકનો ચાંદ લટકાવતા. જ્યારે જ્યારે તેઓ તોફાન કરવાથી પકડાતા ત્યારે સારે સરદારો ન્યાયકોર્ટના ન્યાયાધિશેને ધમકી આપીને પોતપોતાના સિપાઈઓને બચાવી લેતા. આમ હોવાથી ઉમરાવોની આવી સત્તા નાબુદ કરવાને હેન્રીએ એવો કાયદો કર્યો કે દરેક સરદારે તેને ઠરાવી આપેલી સંખ્યા કરતાં વધારે સશસ્ત્ર સિપાઈ ન રાખવા તેમજ તેમને એક સરખો ડ્રેસ અને હથીઆર રાખવાની પણ મનાઈ કરવામાં આવી. આ કાયદો વિરુદ્ધ જે ઉમરાવ વર્તન કરે તેને બારે દંડ કરીને હેન્રીએ અપૂટ પૈસો ભેગો કર્યો. આ કાયદોનો ભંગ કરવા માટે રાજ્યે પોતાના મિત્ર આર્લ ઓફ ઓક્સફર્ડને પણ ૧૫૦૦૦ પૌંડનો દંડ કર્યો. (૨) સામાન્ય ન્યાય કોર્ટના અધિકારીઓ ઉમરાવોને શિક્ષા કરતા ડરતા તેથી હેન્રીએ તેમને માટે સ્ટારચેમ્બર નામની એક ખાસ અદાલત સ્થાપી. આ અદાલતના ન્યાયાધીશે રાજના પ્રધાનો અને મંત્રીઓ હતા અને તેમને રાજની ઓથ હોવાથી તથા તેમના સુબદ્ધ ઉપર અપીલ નહીં હોવાથી સ્ટારચેમ્બરના ન્યાયાધીશે મોટા મોટા ઉમરાવોને પણ શિક્ષા કરતાં ડરતા નહીં. તેમને ગમે તેટલો દંડ

કરવાની સત્તા હતી. હેન્રીએ આ અદાલત તરફ ઉમરાવોની સત્તા તોડી પાડી દેશમાં શાંતિ જમાવી અને રાજ્યની ત્રિજેરી તરફ કરી. આગળ જતાં બ્યારે રાજ્યમાં આ અદાલતનો ગેરઉપયોગ કરી લોકો પર બુલ્લમ કરવા લાગ્યા ત્યારે એટલે ઇ. સ. ૧૬૪૦માં લાંબી લોકસભાએ (લોંગ પાર્લામેન્ટ) આ અદાલતને રદ કરી. (૩) હેન્રીએ સરદારોને પોતાની જગીરો વેચવાની પરવાનગી આપી તેથી કેટલાક કરજદાર ઉમરાવોએ પોતાની જમીનો વેચી. પૈસાદાર વેપારીઓએ આ જમીનો વેચાતી રાખી તેથી સમાજમાં વેપારીવર્ગની પ્રતિષ્ઠા વધવા લાગી. તે ઉપરાંત સરદારોની સત્તા નાબુદ કરવાને રાજ્યએ મધ્યમ વર્ગના અને વેપારીવર્ગના કેટલાએક બુદ્ધિવાન માણસોને મોટા અધિકારની જગ્યાઓ આપી અને આવી રીતે પોતાને વશ રહી શકે એવો નવો વર્ગ તૈયાર કર્યો, આથી પણ રાજ્યકારભારમાં ઉમરાવોની સત્તા લગભગ નાશ પામી.

લોકસભાની સંમતિ સિવાય રાજ્ય કોઈ પણ કાર વસુલ કરી શકે નહિ એવો કાયદો હતો; તોપણ હેન્રી લોકો પાસેથી ફરજિયાત નજરાણાં, બક્ષિસો, જકાત વગેરે ઉઘરાવતો અને વખતે પૈસાદાર વેપારીઓ પાસેથી જપ્તજસ્તીથી ઉછીના નાણાં લેતો. ગરીબ માણસો કરકસરથી રહે છે માટે તેઓ પુષ્કળ પૈસા બચાવતા હશે એવું ધ્યાનું કરી ગરીબો પાસેથી પણ રાજ્ય પૈસા કઢાવતો અને ધનવાનો પોતાના મોજશોખનો ખર્ચ ઓછો કરી દેશના બહા ખાતર રાજ્યને નજરાણાં આપી શકે એમ પૈસાદાર લોકોને જણાવવામાં આવ્યું; આ પ્રમાણે ગરીબ અને તવંમર પ્રજાજનો પાસેથી પૈસા કઢાવવાની યુક્તિ રાજ્યના એક ચતુર અમલદારે શોધી કાઢી. આ અમલદારનું નામ મોર્ટન હતું અને આ તેની યુક્તિને મોર્ટનનો ચીમટો Morton's Fork એવું નામ મળ્યું. તે ઉપરાંત ગુલામના આંતરવિગ્રહોમાં ધણી સરદારો નિર્વશ થયા અને તેવાઓની જગીરો રાજ્યએ જપ્ત કરી.

આ પ્રમાણે પૈસા માટે રાજ્યને લોકસભા બોલાવવાની જરૂર પડતી નહતી અને ન્યાય કોર્ટો ઉપર તેની સંપૂર્ણ સત્તા હોવાથી હેન્રીના હાથમાં

અનિયંત્રિત સત્તા આવી. તેના તેર વર્ષના રાજ્યકારભારમાં તેણે લોકસભા એક જ વખત બોલાવી. ઉમરાવોની સત્તા તોડી પાડી દેશમાં શાન્તિ અને સુવ્યવસ્થા સ્થાપવાનો હેન્રીનો હેતુ હોવાથી તેને પ્રજા તરફથી સર્વ રીતે મદદ મળી. પહેલાના વખતના ઉમરાવોના બંડ કિસાદો અને અરાજકતા કરતાં હેન્રીનો એકતંત્રી અને કડક રાજ્યકારભાર લોકોને ધણો પસંદ પડ્યો.

Q. 3. How did Henry VIII succeed in establishing a strong and absolute royal power ?

ઉ:—સાતમા હેન્રીએ વિપુલ ધનસંચય કરી મુકેલો હોવાથી આઠમા હેન્રીને પોતાની સત્તા અનિયંત્રિત કરવાનું ધણું સુગમ થઈ પડ્યું. પૈસા માટે લોકસભા ઉપર આધાર રાખવાનું તેને કારણ ન હતું. ઇ. સ. ૧૫૧૫-૧૫૨૩ સુધી તેણે લોકસભા બોલાવ્યા સિવાય જ રાજ્ય કર્યું. જરૂર પડતી ભારે તે ધનિક વર્ગો પાસેથી ફરજિયાત કરજનાં નાણાં લેતો તેમજ રાજબિક્ષા અને નજરાણાના સ્વરૂપમાં પણ પૈસા કઢાવતાં અચક્રતો નહિ. હેન્રી અત્યંત સ્વાર્થી અને લોભી હતો. પોતાની રાણી કથેરાર્ધન સાથે છુટાછેડા કરવાની પરવાનગી પોપ આપતો નથી એમ જ્ઞેતાં જ તેણે પોપની ધાર્મિક સત્તા નાબુદ કરી અને ઇંગ્લંડના ધર્મખાતાનો પોતે જ કુલ સત્તાધીશ થઈ બેઠો. આવી રીતે તેના હાથમાં સર્વ રાજકિય અને ધાર્મિક સત્તા આવી. રાજ એ જ ધર્મખાતાનો મુખ્ય છે અને ધર્મખાતા સંબંધી વાદગ્રસ્ત પ્રશ્નોનો નિવેડો કરવાનો અધિકાર રાજાને છે, ધર્મશિક્ષકોની નિમણૂકો રાજાએ કરવી અને નવા નિમાયલા ધર્મશિક્ષકોએ પહેલા વરસની ઉપજ રાજાને જ આપવી જોઈએ વગેરે વગેરે કાયદાઓ તેણે લોકસભા પાસેથી પસાર કરાવી લીધા. આ ઉપરથી જણાઈ આવે છે કે તે વખતની લોકસભા ઉપર રાજાની ધણી હકુમત ચાલતી.

પૈસાની તાણ પડતાં જ તેણે પૈસા કઢાવવા મઠો તરફ પોતાની કરડી નજર નાંખી. મઠોના તાબામાં ધણી વિશાળ અને રસાળ જમીનો હતી અને ત્યાં ખીજું પણ અખુટ દ્રવ્ય ભેગું થયું હતું. મઠો જમ કરવાથી પોતાને વિપુલ ધન મળશે અને પોપની સત્તાને સખત ફટકો

લાગશે એવા બેવડા હેતુથી રાજ્યે મઠ જમ કરવાનો હુકમ છોડ્યો. આવી રીતે મઠોનો ઉચ્છેદ કરવાથી લોકસભાના અમીરમંડળમાં (હાઉસ ઓફ લોર્ડ્ઝ) જે ધર્મગુરુઓ સભાસદો હતા તેમનું પ્રાબલ્ય કમી થયું. જમ કરેલી જમીનોનો મોટો ભાગ તેણે પોતાના અનુયાયીઓને આપ્યો. પોતાને વશ રહે એવા નવીન અમીરો બનાવ્યા અને તે દ્વારા અમીરમંડળમાં પોતાની સત્તા વધારી. અમીરમંડળમાં ધર્મશિક્ષકોની સંખ્યા અને મતાધિકાર ઓછો થવાથી તે મંડળમાં રાજ્યના પક્ષના નવા અમીરોનું જોર વધી પડ્યું. તે જ પ્રમાણે જે જે પ્રાંતમાં પોતાનો વગ અને અધિકાર વિશેષ ચાલતો હતો એવા નવા ગામોને આમસભામાં (હાઉસ ઓફ કોમન્સ) પ્રતિનિધિ મોકલવાનો નવો હક્ક આપીને પોતાને અનુકૂળ થઈ પડે તેવા સભાસદો ચુંટાઈ આવે તેવી વ્યવસ્થા કરી. આમસભાનો અધ્યક્ષ તો રાજ્યનો ખાસ માનીતો જ થઈ શકતો. આ પ્રમાણે અમીરમંડળ અને આમસભા બન્ને ઉપર તેની સત્તા ચાલુ રહેતી.

પાર્લામેન્ટની સંમતિ સિવાય કોઈપણ નવો કાયદો ધડવાની રાજ્યને સત્તા નહતી; તોપણ તેણે જુદા જુદા જાહેરનામા અને વટહુકમો કાઢીને જરૂરી કાયદા કરવાની સત્તા પોતાના હાથમાં લીધી. સમગ્ર લોકસભા ઉપર તેનું આતું દબાણ હોવાથી રાજ્યે કાઢેલા જાહેરનામા અને વટહુકમો, લોકોએ કાયદા પ્રમાણે જ માનવા જોઈએ એવો લોકસભાએ દરાવ કર્યો અને એવા કાયદા ન માનનારાઓને શિક્ષા કરવા સાર એક નવું મંડળ સ્થાપ્યું. વળી રાજ્યે લોકો પાસેથી ઉછીના લીધેલા નાણાં પાછા આપવાની જરૂર નથી એવો પણ દરાવ લોકસભાએ કર્યો. રાજ્યનો વારસ દરાવવાનો લોકસભાનો હક્ક પણ લોકસભાએ રાજ્યને આપી દીધો. તેથી ગાદીનો વારસ, હેન્રીએ મૃત્યુપત્રથી દરાવવાની નવી પદ્ધતિ પાડી. આ ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે કે તે વખતની લોકસભા કેટલી બધી દુર્બળ અને રાજ્યધીન હતી. જ્યારે હેન્રી નાણામાં બેળસેળ કરીને પુષ્કળ દ્રવ્ય એકઠું કરવા લાગ્યો ત્યારે લોકસભા તેને અટકાવી શકી નહીં. પ્રધાનો સંપૂર્ણ રીતે તેને જ જવાબદાર હોવાથી રાજ્ય મરણ પ્રમાણે પ્રધાનો નીમતો અગર કાઢી મુકતો. આ ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે

કે આઠમો હેન્રી સર્વ સત્તાધીશ હતો; તોપણ ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે હેન્રી દરેક કામ લોકસભા અને સલાહકાર મંડળ (પ્રીવી કાઉન્સિલ) મારફત જ કરાવી લેતો. હુંકમાં એટલું જ કે રાજાએ ધર્મ ખાતાની તમામ સત્તા પોતાના હાથમાં લીધી. તાત્કાલિક કાયદા કરવાની સત્તા, કર વસુલ કરવાનો અધિકાર, પ્રધાન નિમવાનો તેમજ કાઢી નાંખવાનો અધિકાર, મુખ્ય ન્યાય કોર્ટ ઉપર પણ હકુમત ચલાવવાની સત્તા, વારસ ઠરાવવાનો હક વગેરે અધિકારો પોતાના હાથમાં લીધા. વિશેષતઃ સમસ્ત પ્રગ્નજનો ઉપર તેનું અસાધારણ વજન જેતાં લોકસભા હેન્રીને કેટલી આધીન હતી તે તેણે પોતાના હાથમાં ઝમાવેલી સત્તા પરથી જણાઈ આવશે.

Q. 4. State how royal power increased under Edward VI. Mary and Elizabeth. Why did Elizabeth yield to the Commons ?

ઉ:—છઠ્ઠો એડવર્ડ સગીર ઉમરનો હોવાથી તેના આપના મૃત્યુપત્ર પ્રમાણે રાજ્યકારભાર ચલાવવા સાથે એક કારભારી મંડળ નીમવામાં આવ્યું. લોકસભાએ પોતાના જુના હક સ્થાપિત કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો તોપણ રાજસત્તા પ્રથમની માફક જ પ્રગળ રહી. કારભારી મંડળે, પોતાને અનુકૂળ હોય એવા નવા ગામેને લોકસભામાં પ્રતિનિધિ મોકલવાનો હક આપીને આમસભામાં પોતાનો પક્ષ (રાજપક્ષ) મજબૂત કર્યો. લોકસભાએ રાજાની વટહુકમ કાઢવાની સત્તા ગેરકાયદેસર ઠરાવી તોપણ બાળરાજાના કારભારી મંડળે ધર્મ અને વેપાર સંબંધી વટહુકમો કાઢીને લોકસભાના ઠરાવોની અવગણના કરી. જળી તેમણે કારાગીર મંડળો (Guilds) અને પરાધિકારી સંસ્થાઓ તોડી પાડીને અને હલકુ નાણું પગારીને પુષ્કળ ધન એકઠું કર્યું. આવી રીતે એડવર્ડના વખતમાં પણ રાજસત્તા અનિયંત્રિત અને પ્રગળ રહી શકી. ધાર્મિક બાબતોમાં પણ રાજાની સત્તા અબાધિત રહી.

ઝેરીએ ઈંગ્લેંડમાં ફરીથી રોમન કેથોલીક ધર્મ ચાલુ કર્યો અને લોકમતને ધુતારીને સ્પેનના રાજા ફિલિપ સાથે લગ્ન કર્યું. જાહેરનામા કાઢીને તેણે પણ કાયદા કરવાનો અધિકાર હાથમાં લીધો. રાજદ્રોહી ચોપાનિયા અને પાખંડી વિચારા ફેલાવનારી ચોપડીઓ જપ્ત કરવાના હુકમો

કર્ચા. ધણા નવા ગામોને આમસભામાં પ્રતિનિધિ મોકલવાનો હક્ક આપીને તે સભા પોતાને વશ રાખવાનો પ્રયત્ન કર્યો. આ રાણીનો કારભાર પણ એકતંત્રી જ હતો એમ કહેવું જોઈએ.

ઇલીઝાબેથના વખતમાં લોકસભાએ ધર્માધિપત્યનો કાયદો(એક્ટ ઓફ સુપ્રીમસી) ફરીથી એકવાર પસાર કરીને રાજ્ય એ જ ધર્મનો વડો છે એમ ઠરાવી આપ્યું. આ રાણીએ પોતાની ધાર્મિક સત્તા ચલાવવાના હેતુથી હાઈ કમીશન કોર્ટ નામની એક ખાસ અદાલત સ્થાપી. પોતાની આજ્ઞાને વશ હતા એવા ૬૨ નવાં ગામોને પ્રતિનિધિ મોકલવાનો હક્ક આપીને આમસભા પોતાના તાબામાં લીધી. રાજ્યનું પ્રધાન મંડળ અને સર્વશ્રેષ્ઠ “ પ્રીવી કાઉન્સિલ ” નામની ખાસ અદાલત ઉપર તેની પૂરે પૂરી સત્તા હતી અને તે સર્વ મહત્ત્વના કામો પ્રધાન મંડળ અને પ્રીવી કાઉન્સિલ મારફત કાયદેસર રીતે કરાવી લેતી. આમ સભાના અધ્યક્ષની (સ્પીકર) નિમણુંક રાણીની સિદ્ધારસથી કરવામાં આવતી. રાણી, પોતાના પ્રધાનો કાર્યકુશલ અને પ્રજાના માનીતા હોય એવા જ નિમત્તી, તોપણ આ પ્રધાનોને સંપૂર્ણ રીતે રાણીને જ જવાબદાર રહેવું પડતું. ૧૫૮૬ની સાલમાં રાણીએ વર્તમાન પત્રો ઉપર કડક નિયંત્રણ નાખનારો વઠહુકમ કાઢ્યો ત્યારે પણ લોકસભા રાણીનો વિરોધ કરી શકી નહીં. તેની રહેણી-કરણી અને રાજ્ય ચલાવવાની પદ્ધતિ બહુ ખર્ચાળ નહીં હોવાથી પૈસા માટે લોકસભા ઉપર આધાર રાખવાની તેને જરૂર પડતી નહીં. જો કે કેટલાક પ્રસંગે તેને લોકમતને નમવું પડ્યું તોપણ એકંદર રીતે તેની સત્તા ધણી પ્રબળ હતી એમ જણાઈ આવશે.

વિધાનું પુનર્જીવન, ધર્મસુધારણા, નવી દુનીઆની શોધ અને વેપાર ઉદ્યોગનો વિસ્તાર વધવાથી લોકોના વિચારોમાં અજબ ક્રાન્તિ થવા પામી. લોકોમાં, વેપારી અને મધ્યમ વર્ગનું મહત્ત્વ વધવાથી આ બન્ને વર્ગના લોક રાજકારણમાં વિશેષ ધ્યાન આપવા લાગ્યા. સ્વતંત્ર અને વિચારવંત લોકોનું જોર આમસભામાં વધ્યું. દેશમાં શાન્તિ જામવાથી, સ્પેન જેવા બળવાન શત્રુનો પરાજય કરવાથી અને દેશ ઉપરનું સંકટ દૂર થવાથી ઇલીઝાબેથના વખતમાં લોકોને પ્રબળ અને એકતંત્રી રાજસત્તાની જરૂરીઆત

અમાઉ પ્રમાણે રહી નહીં. સ્વાતંત્ર્યવાદી પ્યુરીટન પંથના સભાસદ આમસભામાં વિશેષ હોવાથી તેમના સ્વતંત્ર અને સ્વાભિમાની વિચારોની અસર ખીજા સભાસદો ઉપર પડવાથી હવે રાજસત્તાનો લોકપક્ષ તરફથી વિરોધ થવા લાગ્યો. આમ સભાએ રાણીને લગ્ન કરવા અને ગાદીનો વારસ ઠરાવી મુકવા વારંવાર કહીને તેને બહુ જ સતાવી ત્યારે સભાસદોને રાણી આ બાબતમાં ધમકાવવા લાગી. ત્યારે સભાસદોએ સ્પષ્ટ રીતે તેને જણાવી દીધું કે આમસભાના સભાસદોને બાપણુ સ્વાતંત્ર્યનો ખાસ હક્ક છે. સભાસદોનો આ રોકડો જવાબ અને તેમની સાવધાનતા જોઈને રાણીએ લોકમતને નમતું આપ્યું. રાણીએ પોતાના માનીતા લોકોને સાચુ, રંગ વગેરે વસ્તુઓ તૈયાર કરીને તે વેચવાનો ઇગ્ગરો આપ્યો, ત્યારે તે વસ્તુઓ ઘણી મોંઘી વેચાવા લાગી. લોકસભાએ આ બદલ રાણીને ફરીઆદ કરી. લોકમત એના વિરુદ્ધ ધણો થયો. જાય છે એ જોતાં જ રાણીએ પ્રજામતને નમતું આપ્યું અને ઇગ્ગરા આપવાની પદ્ધતિ અંધ કરી. આ પ્રમાણે ઇલિઝાબેથને કેટલીક વખતે પ્રજામતને માન આપવું પડ્યું.

Q. 5. What were the characteristics common to the Tudor Monarchs? How do you account for the fact that in the Tudor period the House of Commons increased in power and importance?

ઉ:—ટયુડર રાજાઓએ ઇંગ્લાંડમાં અનિયંત્રિત રાજસત્તા સ્થાપન કરી. લોકોને શાંતિ અને સુરાજ્યની જરૂર હોવાથી તેમણે રાજસત્તાનો વિરોધ કર્યો નહીં. જો કે રાજાઓએ પોતાની સત્તા વધારી તોપણ તેમણે પોતાની સત્તા, દેશની આબાદી, વૈભવ અને પ્રતિષ્ઠા વધારવામાં વાપરી. તેમણે પાર્લામેન્ટની સનદશીર સત્તા કબુલ રાખી અને પ્રત્યેક પ્રસંગે પાર્લામેન્ટની સમ્મતિથી રાજ્યકારભાર ચલાવ્યો. આ વંશના દરેક રાજાએ પાર્લામેન્ટ ઉપર સત્તા ચલાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો અને પોતાને અનુકૂળ એવા નવા શહેરોને પ્રતિનિધિ મોકલવાનો હક્ક આપીને આમસભામાં પોતાનું

વર્ચસ્વ કાયમ રાખ્યું. પાર્લામેન્ટની સંમતિથી વટહુકુમ અને જાહેરનામાં કાઢવાનો અધિકાર પોતાના હાથમાં લીધો અને પૈસાની આબતમાં પણ તેઓ પાર્લામેન્ટથી સ્વતંત્ર રહેવા બનતો પ્રયત્ન કરતા.

તેમના વખતમાં મધ્યમવર્ગનો અને વેપારીવર્ગનો ઉદય થયો અને તેમનું રાજકિય મહત્ત્વ વધ્યું. આ લોકોને અધિકારની જગ્યાઓ આપી ધર્મગુરુ અને ઉમરાવોની સત્તા તોડી પાડી, વળી ટયુડર કાળમાં ઇંગ્લાંડના નૌકાદળની સત્તા પ્રબળ થઈ અને દેશને સમુદ્ર ઉપર વરીષ્ઠ હક્ક પ્રાપ્ત થયા, સાહસી લોકોને સમુદ્રની મુસાફરી કરવા મદદ આપવામાં આવી તથા દૂરના દેશો સાથે વેપાર કરવા સ્થાપન થયેલી કંપનીઓને ઉત્તેજન આપવામાં આવ્યું. આ કારણથી દેશના વેપાર અને હુન્નર ઉદ્યોગોનો વિકાસ થયો અને દેશ આબાદ થયો. પરદેશના કારીગરોને પોતાના દેશમાં વસાવીને ઇંગ્લાંડમાં નવા નવા ઉદ્યોગો શરૂ કરવામાં આવ્યા. તે જ પ્રમાણે ટયુડર રાજ્યોએ પરરાજ્યોમાં ઇંગ્લાંડની પ્રતિષ્ઠા વધારી. ટયુડર રાજ્યો દૂરદર્શી અને કર્તબગાર હોવાથી તેમને પ્રજા તરફથી કદી પણ વિરોધ થતો નહીં. તેમનું ધર્મ સંબંધી ધોરણ (જે રાજ્યોનું ધોરણ ન ગણતા) પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથને અનુકૂળ હતું; જો કે આદમા હેન્રીનું ધર્મ સંબંધી ધોરણ અનિશ્ચિત હતું તોપણ તેના વખતમાં પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથની પ્રગતિ જ થઈ.

દેશમાં શાંતિ હોવાથી લોકો રાજકારણ તરફ વિશેષ લક્ષ આપવા લાગ્યા અને પોતાના હક્કોનું સંરક્ષણ કરવા માટે સાવધ રહેવા પૈસાદાર, વેપારી અને મધ્યમ વર્ગના લોકો પાર્લામેન્ટમાં બેસવા લાગ્યા તેથી રાજ્યોને તે વર્ગના લોકોનો મન ધ્યાનમાં લઈ રાજ્યકારભાર ચલાવવો પડતો. રાજ્યો સર્વ કાયદા પ્રીવી કાઉન્સિલ મારફત કરતા હોવાથી અને તે કાઉન્સિલમાં મધ્યમ વર્ગના લોકો વધારે પ્રમાણમાં આવવાથી આમસમાનું મહત્ત્વ દિવસે દિવસે વધતું ગયું. વિધાનું પુનરુત્થાન થવાથી લોકોના વિચારમાં ક્રાન્તિ થઈ અને સમાજમાં જાગૃતિ આવી. (વિશેષ માહિતી સારૂ પ્રશ્ન ચોધાને છેવટનો ભાગ જુઓ).

Q. 6. How do you account for the despotic power which the Tudor Sovereigns were allowed to exercise? Why were they popular?

ઉ:—ટયૂડર રાજાઓની સત્તા અનિયંત્રિત અને એકતંત્રી હતી તોપણ નીચે લખેલાં કારણો લીધે આ વશના રાજાઓ લોકપ્રિય હતા અને તેમને પ્રજા તરફની પૂરેપૂરી સહાનુભૂતિ હતી. (૧) ઉમરાવોના આંતરકલહના સમયમાં દેશમાં બધે ઠેકાણે અરાજકતા ફેલાઈ હતી. આ ઉમરાવોનો પરાજય કરી ટયૂડર રાજાઓએ દેશમાં શાંતિ અને સુવ્યવસ્થા સ્થાપી. (૨) ઉમરાવોને નમાવવા તેમણે મધ્યમ અને વેપારી વર્ગના લોકોને પોતાના પક્ષમાં લીધા અને તેમને મોટા અધિકારની અને માનદ્ જગ્યાઓ આપી. (૩) ટયૂડર રાજાઓનો કારભાર જો કે એકતંત્રી હતો તોપણ દેશનું હિત તે જ પોતાનું હિત, એવી ભાવનાથી તેઓ વર્તતા; આથી રાષ્ટ્રનું એકંદર રીતે તેમણે બહું જ કર્યું એમ કહેવાય. તેમના વખતમાં વેપાર અને ઉદ્યોગ ધંધાની પ્રગતિ થતી ગઈ અને દેશ સમૃદ્ધ થયો. (૪) લોકસભાના સર્વ હક્કો ઉપર ત્રાપ ન મારીને તે સભાની મારફત જ પોતાનો રાજ્ય કારભાર ચલાવ્યો. તેમના રાજ્ય કારભારનું ધોરણ લોકોને ગમ્યું. (૫) આ રાજાઓની પરદેશ પ્રત્યેની નીતિ એવી રહી કે જેથી પરરાજ્યોમાં ઇંગ્લંડની પ્રતિષ્ઠા વધી અને યુરોપના રાજકારણમાં ઇંગ્લંડને ઉચ્ચ દરજ્જે પ્રાપ્ત થયો. ટયૂડર રાજાઓએ નવું નૌકાસૈન્ય નિર્માણ કરીને દેશ માટે સમુદ્ર ઉપર પણ શ્રેષ્ઠ સ્થાન મેળવી આપ્યું. (૬) તેઓએ કાયમી લશ્કરના જોર ઉપર કદી પણ રાજ્ય ચલાવ્યું નહીં. (૭) ધર્મ, વિધાનું પુનર્જીવન અને ખીજ સાહસના કામો તરફ લોકોનું ધ્યાન પરોવાયેલું હોવાથી સામાન્ય લોકોએ દેશના રાજકારણ તરફ ખાસ ધ્યાન આપ્યું નહીં.

Q. 7. Describe the main features of the Tudor period

ઉ:—See Q. 5.

Q. 8. What do you understand by the Reformation ? Say under what circumstances it began in England. How did it differ from the one on the continent ?

ઉ:—સોળમા સૈકાની શરૂઆતમાં ખ્રિસ્તિ ધર્મની ઘણી અવનતિ થઈ હતી. ખ્રિસ્તિ ધર્મમાં દાખલ થયેલા દોષો કાઢી નાંખી તે ધર્મની શુદ્ધ અને પવિત્ર નવેસર પુનઃરચના કરવા યુરોપમાં જે ચળવળ શરૂ થઈ તેને ધર્મસુધારણાની ચળવળ એવું નામ મળ્યું. પોપ, ખ્રિસ્તિ ધર્મનો મુખ્ય આચાર્ય મનાતો. પોપ અને બીજા ધર્મગુરૂઓ કર્તવ્ય વિમુખ અને સ્વાર્થપરાયણ થયા હતા. તેમના આ ધાર્મિક, દુરાચારી અને ભોગવિલાસી વર્તનને લીધે લોકો તેમને તિરસ્કારતા હતા. ધર્મના બહાને આ ધર્મગુરૂઓ લોકો પાસેથી અનેક રીતે પૈસા કઢાવતા. એવી પરિસ્થિતિમાં વિધાનું પુનરુત્થાન અને છાપવની કળા નીકળી; તેથી ક્રીશ્ચિયન ધર્મગ્રંથ બાઈબલનું અધ્યયન ઘેરઘેર થવા લાગ્યું. લોકોને બાઈબલનો ખરો તત્ત્વબોધ થવાથી વિચારવંત લોકોને ધર્મસુધારણાની જરૂરીયાત દેખાવા લાગી. પહેલાં આ ચળવળ ધર્મની સુધારણા કરવા પુરતી હતી પરંતુ પાછળથી તેનું સ્વરૂપ બદલાઈને આ ચળવળનો હેતુ પોપની ધાર્મિક સત્તા નાબુદ કરવાનો થઈ પડ્યો.

પોપના આ ધાર્મિક અને નીતિભ્રષ્ટ વર્તનને લીધે અંગ્રેજ સમાજમાં તેના વિષે સંપૂર્ણ અનાસ્થા હતી. તે ઉપરાંત ઇંગ્લંડના લોકોને ઇંગ્લંડમાં પોપની ધાર્મિક સત્તા ચાલે એ ગમતું નહીં. ધર્મખાતામાં ધર્મશિક્ષકોની નિમણૂંક કરવાનો અધિકાર પોપને હતો અને તે પરદેશીઓની ધર્મગુરૂ તરીકે નિમણૂંક કરતો. ધાર્મિક વિચારોમાં, છેવટનો નિવેડો આપવાની સત્તા કેવળ પોપના હાથમાં હતી. નવા નિભાયેલા ધર્મશિક્ષકોનું સાલીઆણું પોપને જ મળતું. અંગ્રેજ ધર્મસમાજનું સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ ટકાવવા અનેક રાજ્યોએ પ્રયત્ન કર્યા હતા. બીજા રીચર્ડ, પોપના હુકમ અને આજ્ઞાપત્રો ઇંગ્લંડમાં લાવનારને અને તે હુકમો માનનારાઓને કડક શિક્ષા કરતો. ધર્મગુરૂઓ પોતાનો વખત આજસ અને મોજશોખમાં ગુમાવતા અને પોતાનું ધાર્મિક કર્તવ્ય જરા પણ બજાવતા નહીં. તે ઉપરાંત

ધર્મગુરુઓને સામાન્ય પ્રભાવનો કરતાં કેટલાએક વિશેષ હુકો અને છૂટ હતી. તેમને માટે સ્વતંત્ર અદાલતો હતી અને આ ધાર્મિક અને સ્વતંત્ર અદાલતોને જ ગુન્હેગાર ધર્મશિક્ષકોનો ન્યાય કરવાની સત્તા હતી. આ અદાલતો ઉપર રાજની જરા પણ હકુમત ચાલતી ન હોવાથી તેઓએ કરેલા ગુન્હા બદલ ભાગ્યે જ શિક્ષા થતી.

ઔદમા સૈકામાં ઇંગ્લંડના વીકલીફ નામના ધર્મસુધારકે ધર્મગુરુઓ વિરુદ્ધ જાહેર ચળવળ કરીને ધર્મખાતાના દોષો લોકોની નજરમાં આણ્યા અને બાઈબલનું ભાષાન્તર કરીને લોકોમાં તેનો પ્રચાર કર્યો. રાજ્યના અધિકારીઓએ વીકલીફના અનુયાયીઓ (લોલ્ડઝ) ઉપર નિર્દયતાથી હાથ નાંખ્યો અને વીકલીફની ચળવળ તોડી પાડી. વિધાનું કાળાંતરે પુનર્જનન થવાથી મુળ ધર્મગ્રંથોનું અધ્યયન સારી પેઠે થવા લાગ્યું અને તેમાં છાપખાના નીકળવાથી બાઈબલના ભાષાન્તરોનો પ્રચાર ઝપટાબંધ થતો ગયો. આથી લોકોને ખરા ધર્મનું સ્વરૂપ શું છે તે જાણવાનું સાધન મળ્યું. કોલેટ, ઇર્સ્મસ અને મુરેએ ધર્મસુધારણાનો પ્રશ્ન હાથમાં લઈ લોકોમાં જાગૃતિ કરવાનો આરંભ કર્યો. લ્યુથર જર્મનીમાં પોપ વિરુદ્ધ મચાવેલી મહાન ચળવળની અસર પણ ઇંગ્લંડમાં અનુદ્રૂળ જ થઈ પડી.

શરૂઆતમાં આઠમા હેન્રીએ લ્યુથર વિરુદ્ધ એક ચોપડી લખીને પોપ અને જીના ધર્મનું સમર્થન કર્યું. પોપે પ્રસન્ન થઈને હેન્રીને તેના આ કામ માટે ધર્મસંરક્ષકની પદવી આપી પરંતુ એટલામાં એની ખુલીન નામની એક સુંદર યુવતિ ઉપર હેન્રીનું મન ગયું એટલે પોતાની પ્રથમની રાણી કેથેરાઈન સાથે થયેલું લગ્ન ફાટ કરવાની તેને જરૂર પડી. તેણે આ કામમાં પોપની મદદ માંગી. પોપ, જર્મનીના શહેનશાહ પાંચમા ચાર્લસના કબ્જામાં હતો. આ શહેનશાહ, કેથેરાઈન રાણીનો ભાણેજ થતો હોવાથી કેથેરાઈનનો વિવાહ રદ કરવા પોપે પરવાનગી આપી નહીં ત્યારે હેન્રીએ ચીલાઈ જઈને પોપનો ધાર્મિક અધિકાર ઇંગ્લંડમાંથી કાઢી નાંખવાનું ઠરાવ્યું. પોપે હેન્રીના મુખ્ય પ્રધાન વુલ્સીને પોતાનો ખાસ પ્રતિનિધિ નીમ્યો હતો. પોતાની પરવાનગી વગર વુલ્સીએ આ જગ્યા સ્વીકારી એ કારણસર તેને નોકરીમાંથી કાઢી મુક્યો અને ગ્રેમ્યુનાયરનો કાયદો તોડવાનો આરોપ

તેના ઉપર મુકી તેની માલમિલકત જપ્ત કરી. આ જોતાં બીજા ન્હાના ન્હાના ધર્મગુરુઓની સભાએ ગભરાઇને રાજા એ જ ધર્મખાતાનો મુખ્ય છે એવી કબુલાત આપી. કેન્ટરબરીના મુખ્ય ધર્મગુરુ (આર્ચબીશપ) થોમસ કેન્ટરે ધર્મગુરુઓની સભા બોલાવી હેન્રીનું કેથેરાઇન સાથે થયેલું લગ્ન રદ કરાવ્યું. લોકસભાએ પણ એક કાયદો પસાર કર્યો કે ઇંગ્લંડમાં રાજા એજ ધર્મખાતાનો મુખ્ય સત્તાધીશ છે અને ધાર્મિક વિવાદોમાં પોપ તરફ અપીલ કરવી એ કૃત્ય ગેરકાયદેસર છે. અપીલ રાજા તરફથી થવી જોઇએ અને ધર્મગુરુની નવી નિમણૂકો થયા બાદ પહેલા વરસનું ઉપજ રાજાને જ મળવું જોઇએ એવો પણ કાયદો લોકસભાએ કર્યો. આવી રીતે પોપની ધાર્મિક સત્તા ઇંગ્લંડમાંથી નીકળી ગઇ.

શરૂઆતમાં આઠમા હેન્રીના વખતમાં ઇંગ્લંડની ધર્મ સુધારણાની ચળવળ કેવળ રાજકિય સ્વરૂપની હતી. આઠમા હેન્રીનો હેતુ ધર્મ સુધારણા કરવાનો ન હતો પરંતુ ફક્ત તેની ઇચ્છા પોપની ધાર્મિક સત્તા ઇંગ્લંડમાંથી કાઢી નાંખવાનો હતો એ વાત સ્પષ્ટ ધ્યાનમાં રાખવી જોઇએ. આગળ ઉપર આ ચળવળને ધાર્મિક સ્વરૂપ અપાતું ગયું તેથી તે મિશ્ર સ્વરૂપની થઇ. યુરોપની ધાર્મિક ચળવળ આરંભથી જ કેવળ ધાર્મિક સ્વરૂપની હતી. અને ધર્મમાં દાખલ થયેલા દોષો કાઢી નાંખીને ધર્મનું સ્વરૂપ શુદ્ધ અને ઉન્નત કરવાનો તેનો હેતુ હતો.

Q. 9. Give a sketch of the attitudes of the different Tudor Sovereigns towards the Reformation.

ઉ:—આઠમા હેન્રીને પોતાની રાણી કેથેરાઇન સાથે થયેલું લગ્ન રદ કરાવી લેવું હતું પરંતુ પોપે આ બાબતમાં પરવાનગી આપી નહીં. તેથી ચીઢાઈ જઈને હેન્રીએ પોપનો ધાર્મિક અધિકાર કાઢી નાંખવાનો વિચાર કર્યો. કોમવેલ અને કેન્ટરબરી સહાયતાથી તેનું આ કામ પાર પડ્યું. રાજા એ જ ધર્મનો મુખ્ય છે, ધાર્મિક પ્રશ્નો માટે રાજા આગળ જ અપીલ કરી શકાય, ધર્મગુરુઓની નિમણૂક થયા પછી તેઓનું પહેલા વરસનું ઉત્પન્ન રાજાને જ મળવું જોઇએ, એવા એવા

કાયદા લોકસભાએ પસાર કર્યા. હેન્રીએ આઠમિલના ભાષાન્તરો કરાવી, તે ભાષાન્તરની એક એક નકલ દરેક ક્રિશ્ચિયન દેવળમાં રાખવી જોઈએ એવો હુકમ કાઢ્યો. ઇંગ્લંડમાં આવેલા મઠવાસીઓ તરફથી રાજ્યને ધણો વિરોધ થયો; કારણ પોપનો અધિકાર દેશમાંથી કાઢી નાંખવામાં આવ્યો એ તેમને ગમ્યું નહિ. હેન્રીએ પૈસા મેળવવાનો પોતાનો સ્વાર્થ પાર પાડવા અને પોપની સત્તાને સખત ફટકો આપવાના હેતુથી મઠોની જમીન અને જંગમ મિલકત જપ્ત કરવાનો હુકમ છોડ્યો. દેવળમાં અંગ્રેજી ભાષા દ્વારા પ્રાર્થના થવી જોઈએ એવું તેણે ઠરાવી આપ્યું. ધર્મમાં ખરી સુધારણા કરવાનો તેનો જરા પણ હેતુ ન હતો. તેની આ સર્વ નીતિ સ્વાર્થ સાધવા પુરતી હતી. પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથનો પ્રચાર અટકાવવાને છ કલમેનો કાયદો પસાર કરાવી લીધો અને આ કાયદાનો ભંગ કરનારને કડક શિક્ષા કરવાનું ઠરાવ્યું આ તેનું ધાર્મિક ધોરણ હતું. તેણે કોલોલિક્સ અને પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથના લોકો ઉપર જુલમ કર્યો.

છઠ્ઠો એડવર્ડ, દરેક રીતે પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથનો અનુયાયી હતો. તેણે આ પંથને ચીરસ્થાયી કરવા ધણો પ્રયત્ન કર્યો. તેણે એક નવીન પ્રાર્થના પુસ્તક તૈયાર કરાવ્યું અને તે પુસ્તકને અનુસરી દરેક દેવાલયોમાં ધર્મગુરુઓએ પ્રાર્થના કરવી જોઈએ એવો કાયદો કર્યો. ધર્મગુરુઓને વિવાહ કરવાની છૂટ આપવામાં આવી. પ્રાર્થના અંગ્રેજી ભાષામાં જ થવી જોઈએ એવો સખત નિયમ કર્યો. તેના આપના વખતમાં પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથ નાબુદ કરવા જે છ કલમેનો કાયદો થયો હતો તે રદ કરાવ્યો. દેવળમાં મુકવામાં આવેલી મૂર્તિઓ અને સંત સાધુઓના ચિત્રોનો નાશ કરવામાં આવ્યો. ધર્મ તત્ત્વોની ઐતાણીસ કલમે કરીને તેમને ધર્મના પાયા તરીકે માન્ય કરવામાં આવી. સ્પેન અને નેધરલેન્ડમાંથી ધાર્મિક જુલમને લીધે ઇંગ્લંડમાં આવેલા પરદેશી પ્રોટેસ્ટન્ટ લોકોને આશ્રય આપવામાં આવ્યો.

ઝેરી (આઠમા હેન્રીની છાકરી), કથોલીક પંથમાં માનનારી હતી. નવા નીકળેલા પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથનો પાથો જડથી હખેડી નાંખી સનાતન કથોલીક પંથનું ફરીથી પ્રસ્થાપન કરવાનું તેનું ધોરણ હતું. સ્પેનનો રાજ્ય

શ્રીલીપ્સ જે કદર કેથોલિક હતો તેની સાથે લગ્ન કરીને પોતાનો હેતુ પાર પાડવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો. તેણે પોપનો ધર્મ ખાતા ઉપરનો અધિકાર માન્ય રાખ્યો અને પોપના પ્રતિનિધિનું સંપૂર્ણ માન સાથે ઇંગ્લંડમાં સ્વાગત કર્યું. એડવર્ડના વખતમાં થયેલા કાયદા રદ કરીને પ્રોટેસ્ટન્ટ લોકો ઉપર સીતમ ગુજાર્યો અને તેમાંના સેંકડોને જીવતા બાળા મુક્યા.

ઈલ્ડીઝાબેથની માતા એનબુલીન (આઠમા હેન્રીની બીજી પત્ની) નું લગ્ન પોપે ગેરકાયદેસર અને અધાર્મિક ઠરાવ્યું હતું તેથી ઈલ્ડીઝાબેથ રાણીને કેથોલીક પંથ સ્વીકારવો ઇષ્ટ ન હતો કારણ તેમ કરતાં પોતે રાજ્ય ગાદીના વારસ માટે ગેરકાયદેસર હતી હતી તેથી તેને પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથનો સ્વીકાર કરવો પડ્યો. તેણે ફરીથી એકવાર લોકસભા પાસેથી ધર્માધિપત્યનો કાયદો પસાર કરાવી લીધો અને રાજ્ય એ જ ધર્મનો મુખ્ય સત્તાધીશ છે એવું જાહેર કર્યું. આ કાયદો ન માનનારાઓને તેણે સખ્ત શિક્ષા કરી, એક્ટઓફ યુનિફોર્મિટીનો કાયદો પસાર કરાવી, છઠ્ઠા એડવર્ડના વખતની પ્રાર્થના ચોપડી દરેક દેવળમાં વાપરવી જોઈએ એવું ઠરાવ્યું. પ્યુરીટન પંથના લોકોને આ પુસ્તક માન્ય ન હોવાથી તેઓએ આ ચોપડી વિરુદ્ધ વિરોધ દર્શાવ્યો. ત્યારે ઈલ્ડીઝાબેથે એક્ટ ઓફ યુનિફોર્મિટીના કાયદાની કડક અમલ બગલવણી થવી જોઈએ એવો હુકમ કાઢ્યો. પ્રોટેસ્ટન્ટ લોકોની ચળવળ તોડી પાડવા પોપના પ્રોત્સાહનથી કેથોલિક પંથના જેસુઈટ લોકોએ એક નવી ચળવળ ઉપાડી હતી. જ્યારે જેસુઈટ લોકો ઇંગ્લંડમાં પોતાની ચળવળ શરૂ કરવા લાગ્યા ત્યારે રાણીએ ઠરાવ્યું કે પોતાની આજ્ઞા ઇંગ્લંડમાં પાળવી અને કેથોલિક ધર્મનો સ્વીકાર કરવો એ રાજદ્રોહ છે. પસાર થયેલા કાયદા પ્રમાણે જ દેવળોમાં પ્રાર્થના થવી જોઈએ અને પ્રાર્થનાની વખતે ગેરહાજર રહેનારાઓને કડક શિક્ષા કરવામાં આવશે એવા હુકમો કર્યા. પોતે કાઢેલા હુકમો અને પસાર થયેલા કાયદાઓની સખ્ત અમલ બગલવણી થાય એ હેતુથી હાઈકમિશન કોર્ટ નામની ધાર્મિક અદાલત સ્થાપી. ધાર્મિક જીલ્લમને લીધે રોપનાંધી નાસી આવેલા પ્રોટેસ્ટન્ટ લોકોને રાણીએ આશ્રય આપ્યો અને નેધરલેન્ડના પ્રોટેસ્ટન્ટ લોકોને રાણીએ આશ્રય આપ્યો અને નેધરલેન્ડના પ્રોટેસ્ટન્ટ લોકોએ

સ્થેનના કેથોલિક રાજા વિરુદ્ધ જે સ્વાતંત્ર્ય યુદ્ધ મચાવ્યું હતું તેમાં રાષ્ટ્રીએ નેધરલેન્ડના લોકોને દ્રવ્ય અને લશ્કર દ્વારા મદદ આપી. આવા તેના ધોરણથી પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથ ઇંગ્લંડમાં સારી રીતે જાગ્યો. ઇલીઝાબેથનું એકંદર ધાર્મિક ધોરણ ઉદાર અને પક્ષાપક્ષની દ્રષ્ટિથી અલગ હતું. માત્ર પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથ તરફ તેનું ખાસ વલણ હોવાથી તેના વખતમાં રાષ્ટ્રીય પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથનો મજબૂત પાયો નંખાયો.

Q. 10. Why did Henry VIII suppress the monasteries? What were the effects of this suppression?

ઉ:—આઠમા હેન્રીએ એક્ટ એક સુપ્રીમસીનો કાયદો પસાર કરાવીને પોપની સત્તા નાબુદ કરી. પછી તેણે પોતાનું લક્ષ પોપની સત્તાને આશ્રય આપનારા મઠો તરફ વાળ્યું. મઠોના તાબામાં પુણ્ય જમીન તેમજ અખુટ ધન હતું. મઠવાસીઓ પહેલાની માફક સાદાઈમાં રહેતા નહતા અને હવે તેઓ દુરાચરણી, વિલાસી અને આળસુ બન્યા હતા. અગાઉ માફક તેઓ ખેતીપકારના કામ કરતા નહીં. તેથી તેમના તરફ લોકોનો પૂજ્યભાવ નહતો. રાજાએ મઠોની તપાસણી કરવા એક કમીશન નીમ્યું. કમીશને કેટલાક મઠોની તપાસ કરીને રીપોર્ટ કર્યો કે મઠો અનીતિ અને દુરાચારના ધામો થઈ પડ્યા છે અને દેશમાં મઠોની આવશ્યકતા નથી. પછી હેન્રીએ લેક્સબામાં ઠરાવ મુકીને ૧૫૩૬માં નાના મઠો અને ૧૫૩૯માં મોટા મઠો જપ્ત કર્યાથી ઘણા આળસુ અને બેકાર ભિખારીઓનું પેટ ભરવાનું સાધન જતું રહ્યું. તેથી તેમણે એક મોટું બંડ કર્યું (Pilgrimage of Grace). રાજાએ તે બંડ સંપૂર્ણ રીતે દબી દીધું. મઠો જપ્ત કરવામાં હેન્રીનો હેતુ પૈસા મેળવવાનો અને પોપની સત્તાને અનુકૂલ એવો મઠવાસીઓનો વર્ગ નાશ કરવાનો હતો. હેન્રીએ મઠોની સંપત્તિનો થોડો ભાગ વહાણો બાંધવામાં અને નિશાળો સ્થાપવામાં વાપર્યો. તથા પોતાના પક્ષના કેટલાક લોકોને મઠોની જમીન આપીને રાજાએ નવા સરદારો બનાવ્યા અને એવી રીતે અમીરમંડળમાં પોતાનો પક્ષ નિર્માણ કર્યો. મઠો નીકળી જવાથી અમીરમંડળમાં ધર્માધિકારીઓનું જોર નરમ.

પડયું અને ઔદિક અમીરોનું મતાધિક્ય થયું. આવી રીતે અમીરોની સભા પૂર્ણ અંકિત થઇ શકી. નવીન સરદારોને મઠોની જમીન આપવાથી અને તેમ કરતાં ૪૮,૦૦ લોકોનો હિતસંબંધ જોડાયથી ઇંગ્લંડમાં ધર્મસુધારણાનો પાયો મજબૂત રીતે નંખાયો.

Q. 11. Trace the rise of the naval power of England under the Tudors.

ઉ:—સમુદ્ર પર્યટન, નવી દુનિયાની શોધ અને વેપાર, આ ત્રણે કારણોને લીધે ઇંગ્લંડના નૌકાસૈન્યનો પાયો નંખાયો. સાતમા હેન્રીએ સમુદ્ર પર્યટન કરી આવવા માટે કેપ્ટને વહાણો, દ્રવ્ય અને ખીજ સાધનોની જોગવાઈ કરી આપી. નૌકાસૈન્ય, વેપાર અને વેપારી વહાણોનો ખર્ચ પર સંબંધ જાણીને હેન્રીએ વેપારને દરેક રીતે ઉત્તેજન આપ્યું. ફ્લેન્ડર સાથે નિરંકુશ વેપાર પદ્ધતિના સ્વરૂપનો તેણે તહ કર્યો. ઇંગ્લંડના કિનારાનું રક્ષણ થાય એ હેતુથી તેણે કેટલાએક લડાઈનાં વહાણો બંધાવ્યા અને વહાણો અને વેપારની સગવડ માટે પોર્ટસ્મથમાં એક મોટી ગોદી બાંધી.

આઠમો હેન્રી, અંગ્રેજ નૌકાસૈન્યનો ખરો પાયો નાંખનારો કહી શકાય. તેણે વૃદ્ધનીય આગળ એક ખીજ નવી ગોદી બાંધી અને ખીજ જગ્યાઓની ગોદીઓ દુરસ્ત કરાવી. સમુદ્ર કિનારા ઉપર અંતરે અંતરે કિલ્લાઓ બંધાવી ઇંગ્લંડના કિનારો નિર્ભય કર્યો. તેણે એકંદર ૫૮ વહાણો બંધાવ્યા. ટ્રિનિટી હાઉસ નામની એક સંસ્થા કાઢીને, તે સંસ્થાને નૌકાસૈન્યના અધિકારીઓની નિમણૂક કરવાનું, અનુભવી ખજાસીઓ પુરા પાડવાનું, દીવાદાંડીઓ બંધાવવાનું, ખજાસીઓને તેમનાં કામ માટે પરવાના અને ઈનામો આપવાનું અને સમુદ્ર પર્યટનને ઉપયોગી થઈ પડે એવા નિયમો ઘડવા વગેરે કામો સોંપ્યા. નૌકાસૈન્યનું નવું ખાતુ કાઢીને તે ખાતાને નવા વહાણો બંધાવવા અને જુના દુરસ્ત કરાવવાના કાર્યો સોંપવામાં આવ્યા. નવા મજબૂત લડાયક વહાણો બાંધીને, તેઓ બનાવવાના કારખાના પશ્ચ તેણે ઉભા કર્યાં. વહાણો બંધાવવાને સાર અને ટકાઉ લાકડું મળે એ હેતુથી જંગલની હદ વધારી અને જંગલોનું સંરક્ષણ થાય એવી વ્યવસ્થા કરી. જળમાર્ગનો વેપાર વધે એ હેતુથી બંદરોની જગત કાઢી

નાંખી. દૂર દૂરનાં પ્રદેશોમાં મુસાફરી કરવાથી લોકોને પોતાની હોશીઆરી અને સાહસ બતાવી આપવા સારી તક મળી અને તેમનો આત્મવિશ્વાસ વધ્યો. ઇલીઝાબેથને સમુદ્રની રાણી કહે છે. તેના વખતમાં નવીન દેશો સાથે વેપાર કરવામાં, સમુદ્ર ઉપર પોતાની સત્તા ચલાવવામાં અને નવા સંસ્થાનો મેળવવામાં, ઇથોલિક પંથી સ્પેન અને પ્રોટેસ્ટન્ટધર્મી ઇંગ્લંડ વચ્ચે સખત હરિફાઈ થઈ અને છેવટે બંને દેશો વચ્ચે આ સંબંધમાં મહાન યુદ્ધ થયું.

હૉકીન્સ, ક્રેક, ફોર્બીશર, ગીલબર્ટ, રેલે, વગેરે સાહસિક અને અનુભવી ખલાસીઓ અમેરીકાથી સોના રૂપાથી ભરેલા સ્પેનનાં વહાણો લુંટવા લાગ્યા અને સ્પેનનાં લોકોને બતાવી આપ્યું કે ઇંગ્લંડનું નૌકાયળ પશુ પ્રયત્ન છે. વળી પરદેશમાંથી લૂંટનો માલ લાવીને પોતાના દેશનું દ્રવ્યબળ અને નૌકાયળ વધાર્યું. ઇલીઝાબેથ રાણીએ ધણી લડાયક વહાણો બંધાવી સ્પેન સાથે થનારા યુદ્ધ માટે અગાઉથી તૈયારી કરી મુકી. સમુદ્ર પર્યટનના વિષય ઉપર લખાયેલા પુસ્તકોના અંગ્રેજીમાં ભાષાન્તરો કરાવી લોકોનાં તેનો ખુબ પ્રચાર કર્યો. તેની કારકીર્દિમાં સ્પેન સાથેના વિરોધનું પર્યવસાન યુદ્ધમાં થયું. સ્પેન સાથે થયેલી દરીઆઈ લડાઈમાં સ્પેનના નૌકાસૈન્યનો સંપૂર્ણ પરાજય થયો અને તેમનાં લડાયક વહાણો ધણાખરા નાશ પામ્યા અને ઇંગ્લંડને સમુદ્ર પર સ્વામીત્વનો હક્ક પ્રાપ્ત થયો. હવે સમુદ્ર ઉપર ઇંગ્લંડની બરોબરી કરી શકે એવો એક પણ દેશ રહ્યો નહીં. તેના વખતમાં ઇંગ્લંડના વહાણોની સંખ્યા ૧૯૭ હતી.

Q. 12. It is said that the Tudor Times saw the beginnings of England's Naval Supremacy. Explain the statementt.

ઉ:—(See Q. 11).

Q. 13. Describe the relations between England and Spain from the accession of Mary in 1553 to the times of the defeat of the Armada in 1588.

ઉ:—મેરી ટ્યુડર કથોલીક પંથની પૂર્ણ અભિમાની હતી. ન્હાનપણથી કથોલિક લોકોની સંમતમાં તેનો વખત ગયેલો હોવાથી પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથ પર તેના મનમાં ઉગ્ર દ્વેષ હતો. તેણે ઇંગ્લંડમાં કથોલિક પંથની પુનઃસ્થાપના કરવાનું ધોરણ ઠરાવ્યું અને તે માટે કથોલિક પંથના કટ્ટર અભિમાની—એવા રપેનના શીલીપ રાજ સાથે પ્રજામતની વિરુદ્ધ લડાઈ સંબંધ જોડયો. આવી રીતે ઇંગ્લંડ રપેનનું પૂર્ણ અંકિત બન્યું અને પોપનું વર્ચસ્વ ફરીથી ઇંગ્લંડમાં ઘામલ થયું. રપેન અને ફ્રાન્સ વચ્ચે અણબનાવ થવાથી આ બંને દેશોમાં જ્યારે લડાઈ શરૂ થઈ ત્યારે મેરીને રપેનને મદદ કરવી પડી. આ યુદ્ધમાં અંગ્રેજોના તાબાનું મહત્ત્વનું કેલે નામનું બંદર ફ્રાન્સે જીતી લીધું.

ઇલીઝાબેથ, એનબુલીનની પુત્રી હોવાથી સ્વાભાવિક રીતે તેનું વલણ પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથ પ્રત્યે હતું. તેથી તેણે રાષ્ટ્રીય પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથનો મજબૂત પાયો નાંખ્યો. શીલીપ રાજ્યએ તેની પાસે કરેલી લડાઈની માંગણી તેણે ધુલકારી. આવી રીતે ઇંગ્લંડ ઉપરની રપેનની સત્તા દૂર થઈ. રપેન અને ઇંગ્લંડ, આ બંને દેશો વચ્ચે ધર્મ અને વેપારના વિષયોમાં વિરોધ હતો. રપેન પૂર્ણ કથોલિક પંથનું ત્યારે ઇંગ્લંડ પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથમાં માનતું હતું. રપેનના તાબાની અમેરિકામાં ધણી વસાહતો હતી અને હિંદુસ્તાનમાં આવવા માટે નવા શોધાયેલા સમુદ્ર માર્ગ ઉપર રપેનની જ સત્તા હતી. બીજાઓનો આ માર્ગ ઉપર અને અમેરિકન વસાહતો ઉપર કાબુપણ પ્રકારનો હક્ક નથી અને બીજા દેશોએ તેમાં માથું મારવું નહીં એવું રપેનીશ સરકારનું કહેવું હતું. આ નવી દુનીઆમાં અને સમુદ્રો ઉપરના વેપારમાં પોતાને પણ યોગ્ય ભાગ મળવો જોઈએ એવી ઇંગ્લંડની માંગણી હતી. ઇંગ્લંડના સાહસી ખલાસીઓએ રપેનનો હક્ક ન માનતા રપેનના વેપારી વહાણોને ખુદી રીતે સમુદ્ર ઉપર હુલ્લો આરંભ કર્યો અને અમેરિકન સંસ્થાનો સાથે વેપાર પણ શરૂ કર્યો. ફ્રેંક નામના અંગ્રેજ સાહસી ખલાસીએ તો રપેનની વસાહત ઉપર હુમલો કરી ત્યાંથી અખુટ દ્રવ્ય મેળવ્યું અને રપેનીશ સરકારનો ગર્વ ઉતાર્યો. આ બંને દેશ વચ્ચે વેર વધતું ગયું. ફ્રેંક જ્યારે પોતાના સ્વદેશ પાછો ફર્યો ત્યારે

ઇલીઝાબેથે તેનું ધણું સન્માન કર્યું અને નાઇટની માનનીય પદવી આપી. સ્પેનનું રાજ્ય યુરોપમાં અત્યંત બળવાન હતું અને તેનું નૌકાસૈન્ય પણ શ્રેષ્ઠ હતું. ઇ. સ. ૧૫૮૦માં શીલીપ રાજ્યે પોર્ટુગલને પોતાના દેશ સાથે જોડી દીધી. નેધરલેન્ડ્સ (બેલજિઅમ અને હોલેન્ડ) શીલીપના તાબામાં હતાં. શીલીપના ધાર્મિક જીલમથી કંટાળીને લાંબા પ્રોટેસ્ટન્ટ લોકોએ શીલીપ વિરુદ્ધ બંડ ઉઠાવ્યું. સ્વાતંત્ર્ય યુદ્ધની શરૂઆત કરી અને પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથની રાણી ઇલીઝાબેથની મદદ માંગી. ઇલીઝાબેથે આ લોકોને પહેલાં સુખ રીતે અને છેવટે ઉધાડી રીતે પૈસાની અને લશ્કરની મદદ મોકલી અને તે દેશમાંથી ધાર્મિક જીલમને લીધે નાશી આવેલા પ્રોટેસ્ટન્ટ લોકોને ઇંગ્લંડમાં આશ્રય આપ્યો. આથી શીલીપના રોષનો પાર રહ્યો નહીં. શીલીપે પણ જેમુદિ લોકોની ચળવળને ઉત્તેજન આપીને ઇલીઝાબેથ વિરુદ્ધ કાવત્રું રચવા તેમને ઉશ્કેર્યા, પણ ઇલીઝાબેથની સાવધાનતાને લીધે આ કાવત્રામાંથી તે બચી શકી. શીલીપને અંગ્રેજ પ્રજા તરફ પણ ધણો ક્રોધ ચઢ્યો હતો. સ્કોટલેન્ડની રાણી મેરી કેથોલિક પંથની હતી અને તે આ વખતે ઇલીઝાબેથના કેદખાનામાં હતી. તેને ગાદી પર બેસાડી ઇલીઝાબેથને ગાદી ઉપરથી કાઢી નાંખવાના કાવત્રામાં પોપ અને શીલીપ, બન્નેએ, મુખ્ય આગેવાની લીધી. બ્યારે ઇલીઝાબેથે આ કાવત્રામાં સામેલ થવાના ગુનહા માટે સ્કોટલેન્ડની રાણી મેરીને ફાંસી દીધી ત્યારે તો ઇંગ્લંડ ઉપર સ્વારી કરવાનો શીલીપનો નિશ્ચય કાયમ થયો અને તેણે થોડા જ વખતમાં લશ્કર અને નૌકાસૈન્ય ઉભું કર્યું. કેકે ઓર્ચિતા સ્પેનના એડીઝ બંદરમાં દાખલ થઇને ત્યાંના વહાણો હુલ્લો અને લગાયક વહાણોને વિનાશ કરી ઇંગ્લંડના નૌકાસૈન્યના બળની શીલીપને ખાતરી કરી આપી. આવી રીતે ધાર્મિક વિષય સંબંધી તકરારો વધતાં વધતાં ઇલીઝાબેથના સમયમાં આ બન્ને વચ્ચે દારણુ યુદ્ધ થયું.

Q 14. What were the causes that led to the Naval War between England and Spain in the reign of Elizabeth ? To what do you attribute the defeat of the Armada ? State the results of the war.

ઉ:—(આ પ્રશ્નના પહેલા ભાગના ઉત્તર માટે ૧૩મા પ્રશ્નનો બીજો પેરેગ્રાફ જુઓ.)

સ્પેનના પરાજયના કારણો:—(૧) અંગ્રેજોના વહાણો નાના અને ઝડપથી ચાલનારા હોવાથી અંગ્રેજ ખલાસીઓએ સ્પેનના વજનદાર વહાણો ઉપર ઉપરાછાપરી હુમલા કરીને તેમને ત્રાહિત્રાહિ પોકરાવ્યા (૨) અંગ્રેજ ખલાસીઓ વહાણો અસાવવામાં અત્યંત કુશળ હતા અને પોતાનાં દેશ ઉપર આવેલું મોટું સંકટ દૂર કરવા નિઃસ્વાર્થીપણાથી અને એકસંપીથી લડ્યા; ભારે સ્પેનના ખલાસીઓ સામાન્ય સિપાઈઓ જેવા હોવાથી તેમનાથી શત્રુ સામે ટકી શકાયું નહિ. વળી તેમનામાં લશ્કરી તાલીમ પણ નામની જ હતી. (૩) અંગ્રેજોને પોતાના જ સમુદ્રમાં લડવાનું હોવાથી અને ભાંતી એકંદર માહિતી હોવાથી તેમને ધણો ફાયદો થયો; સ્પેનિશ સિપાઈઓ અપરિચિત સમુદ્રમાં લડતા હોવાથી તેમને અનેક મુશ્કેલીઓ વેઠવી પડી. (૪) નેધરલેન્ડમાં રોકાયેલા ડ્યુક ઓફ પાર્માના સૈન્ય અને સ્પેનથી નીકળેલા નૌકાસૈન્ય એકત્ર થયા પછી જ ઇંગ્લંડ ઉપર ચડાઈ લઈ જવી એવી પ્રથમની યોજના હતી. પરંતુ પામ નેધરલેન્ડમાં રોકાઈ જવાથી તે નૌકાસૈન્યને મળી શક્યો નહિ. (૫) સ્પેનના ઉંચા અને ભારે વહાણોમાં અંગ્રેજોએ આગ લગાડી શકે એવી બળતી નહાની હાડીઓ છોડી મુકી. આથી શત્રુઓ ગમરાટમાં પડ્યાં અને તેમનાં જ વહાણો અંદર અંદર અથડાયા અને તેમને ધણું નુકશાન થયું. (૬) આ જ વખતે તેફાની પવન ધ્રુકાવા લાગ્યો અને આકાશ ધનધોર ચર્મ રહ્યું અને અંગ્રેજોને ધણો ફાયદો થયો. વાદળને લીધે સ્પેનના લડાયક વહાણોનો ધણો વિનાશ થયો અને અંગ્રેજોને સહેલાઈથી જય મળી શક્યો.

પરિણામ:—આ યુદ્ધમાં સ્પેનના પ્રચંડ નૌકાસૈન્યનો નાશ થયો અને સ્પેનની સત્તાને જળ્મર ફટકો લાગ્યો. હવે પછી સમુદ્ર ઉપર ઇંગ્લંડ એ પહેલા દરજ્જાનું રાષ્ટ્ર ગણાવા લાગ્યું અને સમુદ્ર ઉપર તેનું વર્ચસ્વ જામ્યું. આ વિજયથી ઇંગ્લંડનો હિંદુસ્તાન પર આવવાનો જળમાર્ગ ખુલ્લો થયો અને સ્પેન જેવા શત્રુનો પરાજય થવાથી ઇંગ્લંડનો વેપાર વધવા

લાગ્યો. જુદા જુદા વેપારી મંડળો સ્થાપન થયાં અને અમેરીકામાં સંસ્થાનો સ્થાપવાની પણ છૂટ થઈ. ઇંગ્લંડ જેવા ન્હાના દેશે સ્પેન જેવા બળવાન શત્રુને હરાવવાથી યુરોપના બીજા રાજ્યોમાં ઇંગ્લંડની પ્રતિષ્ઠા વધી અને છાપ પડી રાષ્ટ્રીય સંકટની વખતે અંગ્રેજ લોકો અંદર અંદરના મતભેદો અને ધાર્મિક પંથો બાજુએ મુકીને સામાન્ય સંકટ દૂર કરવા એકઠિલથી લડી શકે છે, એ વાત આ યુદ્ધથી સિદ્ધ થઈ. રાષ્ટ્રીય પ્રોટેસ્ટન્ટ ધર્મની મજબૂત પાયા ઉપર સ્થાપના થઈ અને રોમન કેથોલિક ધર્મ ફરીથી સ્થાપન થવાની બીક હવે રહી નહીં.

Q. 15. What induced Philip of Spain to think of an invasion of England? To what do you attribute the defeat of the Armada? What were the results?

ઉ:—See Qs. 13 & 14.

Q. 16. Describe the Sea-faring activities of the English in the reign of Elizabeth?

ઉ:—ઈંગ્લીઝમેથ રાષ્ટ્રીની કારકીર્દિમાં જે જે શૂર, સાહસી અને સમુદ્રપર્યટનમાં કુશળ એવા નાવિકોએ દૂર દૂરની મુસાફરીઓ કરી ઇંગ્લંડનું બળ વધાર્યું, તેમાં ફ્રાન્સિસ ડ્રેક મુખ્ય હતો. અંગ્રેજ ખસાણાઓ અમેરીકાથી પાછા ફરતાં સોનું, રૂપું અને બીજી કિમતી વસ્તુઓથી ભરેલા સ્પેનીશ વહાણો ઉઘાડી રીતે લુટવાં લાગ્યાં. સ્પેનીશ લોકો આ સંભાવિત લુટારૂઓને સમુદ્રના કુતરા (Sea Dogs) કહેતા. હેકીન્સે આફ્રીકાથી હમસી જાતિના સ્ત્રી પુરૂષોને પકડી, વહાણમાં લઈ જઈ, સ્પેનના વેસ્ટ ઇંડીઝ ટાપુઓમાં ગુલામ તરીકે જાહેર રીતે વેચ્યા. ગુલામોને વેપાર કરનારો આ પહેલો જ અંગ્રેજ ખસાણો હતો. હેકીન્સની અમેરીકાની બીજી મુસાફરીમાં સ્પેનીશ વહાણો સાથે લડાઈ થઈ તેમાં પણ અંગ્રેજ વહાણો હુમ્મલામાં આયાં અને ફક્ત હેકીન્સ અને ડ્રેકના એ વહાણો બચ્યા પામ્યા. ડ્રેકને હેકીન્સના હાથ નીચે નૌકાનયન વિધાની સારી તાલીમ મળી હતી તેમજ પ્રત્યક્ષ અનુભવ પણ મળ્યો હતો. નાનપણથી જ તેના

મનમાં સ્પેનીશ લોકો તરફ વેર બંધાયું હતું. તેણે ત્રણ મોટી અને દૂરની મુસાફરી કરી. ઇ. સ. ૧૫૭૨માં તેણે અમેરીકામાં આવેલા સ્પેનના નાંબે ડી ગાયસ પોર્ટોબેલો નામના મુખ્ય થાણા ઉપર હુમલો કરી ત્યાંથી ખૂબ દ્રવ્ય લુટ્યું અને મેક્સિકોના અખાતમાં ધણા સ્પેનીશ વહાણો લુંટીને પુષ્કળ સંપત્તિ મેળવી. ડરીયનની સંયોગીબૂમિ પરથી તેને પહેલી જ વાર પેસીફિક મહાસાગર દેખાયો. ૧૫૭૭માં જ્યારે તૈયારી સાથે તે દૂરની મુસાફરી કરવા બહાર પડ્યો અને દક્ષિણ અમેરીકાને છોડા ઝાળંગી પેસીફિક મહાસાગરમાં દાખલ થયો અને ત્યાં પણ તેણે કિનારાઓ ઉપર આવેલાં સ્પેનીશ વહાણો લુંટીને અપાર દ્રવ્ય મેળવ્યું. તેના પ્રસિદ્ધ વહાણનું નામ સુવર્ણમૃગ (ગોલ્ડનહાર્ન) હતું.

આવેલા માર્ગે પાછા ફરવું એ જોખમ ભર્યું હોવાથી અને સ્પેનીશ વહાણો ફેકને પકડવા તે માર્ગમાં બેઠેલા હોવાથી ફેકે પોતાને બચાવ કરવાના હેતુથી વિશાળ પેસીફિક મહાસાગર ઝાળંગવાનો નિશ્ચય કર્યો અને ૭૦ દિવસ સુધી એક સરખી મુસાફરી કરીને આફ્રિકાને દક્ષિણ કિનારો ઝાળંગીને ત્રણ વરસની આખરે ઇંગ્લંડ પાછો ફર્યો. ઇલીઝબેથ રાણીએ ધણા સન્માનથી તેનું સ્વાગત કર્યું અને તેને નાઈટનો ઈલ્કાબ આપ્યો. તેની આ અપૂર્વ મુસાફરીમાં રાણીએ તેને બધી રીતે ગુપ્ત મદદ કરી હતી. પૃથ્વી પ્રદક્ષિણા કરનારો ફેક એ પહેલો જ અંગ્રેજ ખલાસી હતો. તે પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથનો હોવાથી સ્પેનીશ વહાણો લુંટવામાં પોતાના ધર્મની સેવા બજાવે છે એવી તેની સમજ હતી. ૧૫૮૫માં રાણીના કહેવાથી જાહેર રીતે અને સરકારી મદદ લઈને તે ફરીથી સમુદ્રપર્યટન કરવા બહાર પડ્યો. એટલેન્ટિક મહાસાગર ઝાળંગીને સેન ડોમીનીગો, પોર્ટોરિકો વગેરે સ્પેનીશ બંદરો તેણે લુટ્યાં અને સ્વદેશ પાછો આવ્યો. ૧૫૮૭માં સ્પેનના કેડીઝ બંદર ઉપર આંચિતો હલ્લો કરીને ઇંગ્લંડ ઉપર સ્વારી કરવા માટે તૈયાર થતાં સ્પેનીશ વહાણો તેણે લુટ્યાં અને સ્પેનના નૌકાસેન્યનો પૂરેપૂરો નાશ કર્યો. ફેકનું સાહસ, ધૈર્ય અને પ્રસંગાવધાન અસામાન્ય હતાં. સ્પેન સાથે થયેલા જળયુદ્ધમાં તેણે મહત્વની સેવા બજાવી. આ સાહસી ખલાસી પોતાને મનગમતું કામ કરતાં કરતાં ૧૫૯૬માં મરણ પામ્યો.

હોકી-સ અને ફ્રેકે સિવાય સમુદ્ર ઉપર લાંબી મુસાફરી કરનારા ખલાસીઓમાં ફ્રેન્ચીસર, ગીલબર્ટ અને રેલે પ્રસિદ્ધ છે. ૧૫૭૬થી ૧૫૭૮ દરમિયાન ફ્રેન્ચીસરે હિંદુસ્તાન અને પૂર્વમાં આવેલા દેશો તરફ આવવા માટે વાયવ્ય દિશામાં ત્રણ મોટી સફરો કરી પણ માર્ગ ભૂલવાથી હાસ-નનો ઉપસાગર શોધી કાઢી શક્યો. ગ્રીનમેન્ડના કિનારે થઈને તે લેએડોર પહોંચ્યો. ગીલબર્ટ નામના ધાડસી ખલાસીએ લાંબી સફર કરી ન્યુફાઉન્ડ-લેન્ડના ટાપુમાં અંગ્રેજ વસાહત સ્થાપન કરવાનો ભગીરથ પ્રયત્ન કર્યો પણ તેમાં તે સફળ થયો નહિ. વસાહત સ્થાપન કરવાની આ કદમના રેલેને પસંદ પડી અને તેણે ૧૫૭૪માં વરજીનીઆ નામની વસાહત સ્થાપી. જોકે આ સંસ્થાન (વસાહત)નો ઉત્કર્ષ થયો નહિ અને વસાહત કરનારાઓને ઘણી ઘણી મુશ્કેલીઓ વેઠવી પડી તો પણ ભવિષ્યમાં રેલેના પ્રયત્નનું અનુકરણ થયું અને અનેક વસાહતોના પાયો નંખાયો.

Q 17. How will you show that Elizabeth's reign forms one of the most brilliant periods in English History ?

ઉ:—See Q. 18.

Q. 18. "The reign of Elizabeth was a glorious period in English History from many points of view". Justify the statement.

ઉ:—ઇલીઝાબેથ રાણીના વખતમાં ઈંગ્લંડની ધાર્મિક, સામાજિક અને સાહિત્ય વગેરે દરેક બાબતોમાં પ્રગતિ થઈ અને તેને સમુદ્ર ઉપર શ્રેષ્ઠ સત્તા પ્રાપ્ત થઈ-એમ આપણે કહીએ છીએ. તેના રાજ્યના આરંભ-કાળમાં સર્વ રીતે દેશની સ્થિતિ કફાડી થઈ હતી. પણ આ રાણીએ અત્યંત ડહાપણથી અને પોતાની કુશળ રાજનીતિથી દેશને વૈભવના શિખરે પહોંચાડ્યો. ધાર્મિકવાદોનો અતુરાઈથી ફડકો કરીને દેશમાં રાષ્ટ્રીય ધર્મની સ્થાપના કરી અને ધર્મના મોટા તકરારી પ્રશ્નો નિકાલ કર્યો. ધર્મજીવથી નાશી આવેલા ફ્રેન્ડસના કુશળ વલકરોને પોતાના દેશમાં

કારખાના કાઢવા જોગવઈ કરી આપી અને તેથી ઇંગ્લંડમાં રંગ, સાબુ અને હિન વણવાના ઉદ્યોગો શરૂ થયા; આથી દેશનો દેશપારનો વેપાર વધ્યો. રાણીના પ્રોત્સાહનથી સાહસી નાવિકોએ દૂર દૂરના દેશની મુસાફરી કરીને નવી દુનિયાની શોધ કરી. સ્પેન સાથે થયેલા જળયુદ્ધમાં ઇંગ્લંડને વિજય મળવાથી સમુદ્ર પરની સત્તા તેને પ્રાપ્ત થઈ અને નૌકાસૈન્યનો પાયો નંખાયો. વળી આ વિજયથી હિન્દુસ્તાન આવવાનો માર્ગ મોકળો થવાથી ઇંગ્લંડનો વેપાર વધ્યો અને હિન્દુસ્તાન, રશિયા, તુર્કસ્તાન વગેરે દેશો સાથે વેપાર કરવા સારું ઇસ્ટ ઇન્ડીઆ કંપની, મસ્કોવી કંપની, લીવન્ટ કંપની વગેરે કંપનીઓ સ્થાપન થઈ ગિલબર્ટ, રેલે વગેરે ખલાસીઓએ અમેરીકામાં સંસ્થાનો સ્થાપવાની શરૂઆત કરી. હિન્દુસ્તાન સાથે વેપાર અને અમેરીકન વસાહતો—આ બંને કારણોને લીધે બ્રિટિશ સામ્રાજ્યનો પાયો નંખાયો. બેકાર લોકોને કામધંધો મળે અને અનાથ અને પાંગળા લોકોના પોષણની તજવીજ થાય એ હેતુથી ૧૬૦૧માં ગરીબોનો કાયદો (Poor Law) પસાર કાઢ્યો. સ્પેન ઉપર વિજય મળવાથી યુરોપના રાજ્યોમાં ઇંગ્લંડને મહત્વનું સ્થાન મળ્યું; તે ઉપરાંત આ રાણીના વખતમાં વિદ્યાનું પુનર્જીવન ઝડપી થવાથી, પ્રસિદ્ધ અને પ્રતિભાશાળી કવિઓ, નાટ્યકારો અને વિજ્ઞાનીઓ બહાર પડવાથી ઇલીઝાબેથની કારકીર્દિ ઘણી જ ઝળકવા લાગી. બેકન, સીડની, માર્લો, દ્રકર અને શેક્સપીયર આ વખતના પ્રસિદ્ધ ગ્રંથકાર હતા અને તેમાં બેકન અને શેક્સપીયર તો જગવિખ્યાત થયા છે. આ વખતે પ્રસિદ્ધ થયેલું રાષ્ટ્રીય સાહિત્ય અત્યંત તેજસ્વી નીવડ્યું સાંજમાં કહેવનું કે રાષ્ટ્રીય ધર્મની સ્થાપના, સમુદ્ર ઉપરનું સ્વામિત્વ, વેપાર અને હુન્નર ઉદ્યોગનો વિસ્તાર, વસાહતોની સ્થાપના અને તેજસ્વી સાહિત્ય રચના વગેરે બનાવોથી ઇલીઝાબેથ રાણીના સમય ઇંગ્લંડના ઇતિહાસમાં અત્યંત વૈભવશાળી થઈ પડ્યો.

Q. 19. Describe the literary, commercial and sea-faring activities of the English in the reign of Elizabeth.

ઉ:—See Qs. 16 and 18.

Q. 20. "Elizabeth found England weak and divided; She left it strong and united." Explain the statement.

ઉ:—ઈલિઝાબેથ જ્યારે ગાદીએ આવી ત્યારે દેશની સ્થિતિ ઘણી વિકટ થઈ હતી. એડવર્ડ અને મેરીના વખતમાં થયેલા ધર્મ સંઘર્ષો જીલમથી લોકો ત્રાસી ગયા હતા અને લોકોમાં કેથોલીકસ, પ્રોટેસ્ટન્ટ અને પ્યુરીટન એવા ત્રણ પક્ષો પડ્યા હતા. કેથોલીક ધર્મનો પ્રચાર કરવાની નેસુકટિ લોકોની ચળવળ ચાલુ હતી અને તે ચળવળ રાણીના ગેરલાભમાં હતી. મેરીએ ધર્મ ખાતાની જમીન પોપને ફરિયાદી સુપ્રત કરવાથી અને યુદ્ધમાં પુષ્કળ ધન વપરાઈ જવાથી ત્રિજેરી ખાલી થઈ હતી પાછલા રાજ્યોએ નાણાંમાં ભેજસેજ કરવાથી વેપાર ખેતી ગયો હતો અને મેંધવારી વધી હતી. ખેતરોનું ગોચરમાં રૂપાનર થવાથી ખેતી ઉપર આજીવિકા ચલાવનારા લોકોમાં જીખમનો વધ્યો. આયલેંડમાં પણ હુલ્લો ઉપરાઉપરી થવા લાગ્યાં. સ્કોટલેંડમાં કેથોલીકધર્મી મેરીના હાથમાં રાજ્યસત્રો આવવાથી ત્યાં ફ્રેન્ચ લોકોનું વગ્ન વધું હતું. આવી રીતે ઇંગ્લેંડ કટોકટીના પ્રસંગમાં હતું. સ્કોટલેંડની રાણી મેરીએ ઇંગ્લેંડની ગાદી પર પોતાનો હક્ક જાહેર કર્યો અને કેથોલીક રાજ્યોએ અને પોપેનોના હક્કને ટેકા આપ્યો. ઇંગ્લેંડ ઉપર ક્યારે શત્રુની સ્વારી થશે તે કહી શકાય તેમ ન હતું. ઈલિઝાબેથ પાસે સૈન્ય, નાણાં, નૌકાસૈન્ય વગેરે સર્વ સાધનોની અછત હતી અને શત્રુઓ સર્વ બાજુથી તેની વિરુદ્ધ તૈયારી કરી રહ્યા હતા. દેશની આંતરિક સ્થિતિ પણ તેટલી જ અવનત દશાએ પહોંચી હતી. આવી પરિસ્થિતિમાં રાણીએ ઘણી જ ચતુરાઈથી દૂરદર્શી રાજકારણ લાવીને સંકટોમાંથી અચવાને માર્ગ શોધી કાઢ્યો અને દેશને આબાદ, સમર્થ અને સત્તાધીશ બનાવ્યો.

(વિશેષ માહિતી માટે પ્રશ્ન ૧૮માં પણ જુઓ.).

Q. 21. Write Notes on:—

(૧) (Renaissance)

ઉ:—૪. સ. ૧૪૫૩માં તુર્ક લોકોએ પૂર્વ રોમન બાદશાહીનું મુખ્ય શહેર કોન્સ્ટેન્ટીનોપલ જીતી લીધું ત્યારે ત્યાંના વિદ્વાન ગ્રીક પંડિતો પોતાના અમુલ્ય ગ્રંથો સાથે યુરોપના જુદા જુદા દેશોમાં નીકળી પડ્યા. પ્રાચીન ગ્રીક લોકોએ ગણિત, તત્ત્વજ્ઞાન, જ્યોતિષ અને બીજા શાસ્ત્રો ઉપર ઘણા વિદ્વતા પૂર્ણ ગ્રંથો લખ્યા હતા. હવે યુરોપની પશ્ચિમ દિશામાં આવેલા દેશોમાં ગ્રીક અને લેટીન ભાષામાં લખાયેલા પ્રાચીન ગ્રંથોનો અભ્યાસ ઉત્સાહથી થવા લાગ્યો. ઇટાલીમાં ચિત્રકળા, શિલ્પશાસ્ત્ર વગેરેનો અભ્યાસ શરૂ થતો અને તે કળાનો વિકાસ થવા લાગ્યો. હાપવાની કળા નીકળવાથી ગ્રીક અને લેટીન ભાષામાં લખાએલા પ્રાચીન ગ્રંથોનાં ભાષાન્તર જુદી જુદી ભાષામાં થયાં અને ભાષાન્તર થયેલા પુસ્તકોથી સ્વતંત્ર વિચાર કરવાની વૃત્તિ પેદા થઈ. આ પ્રવૃત્તિને વિદ્યાનું પુનર્જીવન એવું નામ પડ્યું. અત્યારસુધી ધર્મગુરુઓ પ્રાચીન ગ્રંથો વાંચી અને સમજી શકતા પણ હવે જ્ઞાનના દાર બધા માટે ખુલા થયાં. આ ચળવળથી ઇંગ્લંડમાં પણ જાગૃતિ આવી અને ઓક્સફર્ડના વિશ્વવિદ્યાલયમાં પ્રાચીન વિદ્યાનો અભ્યાસ ખંતથી થવા લાગ્યો. કોલેટ, ઇરેસ્મસ અને મુર ઓક્સફર્ડ રીફોર્મર્સ (નવકાલીન પંડિતો) તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. કોલેટ નામના પંડિતે મૂળ ગ્રીક ભાષામાં લખાએલા બાઈબલનો અભ્યાસ કરીને પોતાના જ્ઞાનનો લોકોને વ્યાખ્યાન દ્વારા પરિચય કરાવ્યો અને તે માટે નવી શાળાઓ પણ ઉઘાડી. ઇરેસ્મસ નામના ગ્રંથકારે બાઈબલનું ભાષાન્તર કરીને ધર્મગુરુઓના વર્તન વિરુદ્ધ સખત ટીકાત્મક લેખો પ્રસિદ્ધ કર્યાં. મુર નામના પંડિતે ‘યુટોપીઆ’ નામનો ગ્રંથ લખીને આદર્શ લોકસત્તાક રાજ્યનું કાલ્પનિક ચિત્ર ખડું કર્યું.

ધર્મસુધારણા થવાનું એક મુખ્ય કારણ આ વિદ્યાનું પુનર્જીવન છે; કારણ તેને લીધે લોકોને બાઈબલના ખરા તત્ત્વજ્ઞાનની માહિતી મળી અને ધર્મગુરુઓના ધર્તિગો અને જુઠાણા તેમનાં જાણવામાં આવ્યા. વળી વિદ્યાના પુનર્જીવનને લીધે ભૌતિક શાસ્ત્રોમાં નવીન શોધો થઈ. સ્વતંત્ર વિચાર કરવાની બુદ્ધિનો જન્મ થવાથી રાજ્યપ્રકરણી વિચારોમાં પણ ક્રાન્તિ થવા પામી અંધશ્રદ્ધાનો કાળ જતો રહ્યો અને લોકોમાં ચિકિત્સક બુદ્ધિ અને સ્વતંત્ર વિચાર કરવાની વૃત્તિ ઉત્પન્ન થઈ.

(૨) Star Chamber Court:—

ઉ:—See Q. 2.

(૩) Livery & Maintenance:—

ઉ:—See Q. 2.

(૪) Benevolences:—

ઉ:—See Q. 2.

(૫) Hoke and Drake:—

ઉ:—See Q. 16.

(૬) Martin Luther.

ઉ:—આ પ્રસિદ્ધ ધર્મવીર અને ધર્મસુધારક ઇ. સ. ૧૪૫૩માં જર્મનીના એક ગામડામાં જન્મ્યો હતો. ન્હાનપણમાં તેનો એક મિત્ર વિજળી પડવાથી મરી ગયો. આ બનાવથી દ્યુથરના મનમાં વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થયો અને સાધુની દિક્ષા લઈ એક મઠમાં પ્રવેશ કર્યો. ત્યાંના આચાર અને નિયમ કડક રીતે પાળવા છતાં તેના મનને શાન્તિ મળી નહીં; તેથી તેણે તે માર્ગ છોડી દીધો અને વર્ટનબર્ગના વિશ્વવિદ્યાલયમાં તત્ત્વજ્ઞાન વિષયના અધ્યાપકની નોકરી સ્વીકારી. પરમેશ્વર અને ક્રાઇસ્ટ ઉપર પૂર્ણ વિશ્વાસ રાખીને બાઇબલ પ્રમાણે જો માણુસ પોતાનું વર્તન રાખે તો તેને કરેલાં પાપોની માફી મળે અને મોક્ષ પ્રાપ્તિ થાય એવી દ્યુથરની માન્યતા હતી. એક વખતે તે રોમ ગયો પણ ત્યાંના ધર્મખાતાના દુરાચારો અને ભોગવિલાસો જોઈને તેનું મન ઉદ્દેગ પામ્યું. તે હરમ્યાન પોપના અનુયાયી પાપ વિમોચનના પાસ (ઇન્ડલજન્સીસ) વેચી પૈસા મેળવવા જર્મની આવ્યા. ધર્મખાતાને નજરાણાં આપવાથી પાપનો નાશ થાય છે એવી સામાન્ય લોકોની સમજ હતી. દ્યુથરે પોતાના ધાર્મિક મતો જાહેર કરીને પાપવિમોચનના પાસ વેચવાના કામનો નિષેધ કર્યો અને પોપને પોતાનું કામ ધર્મશાસ્ત્રને અનુસરીને છે એમ સાબીત કરવા એકેન્જ આપી અંતઃકરણપૂર્વક પશ્ચાત્તાપ કરવાથી જ પાપ દૂર થઈ શકે છે એવું દ્યુથરનું દૃઢ માનવું હતું. દ્યુથરના વિરોધથી પોપ ક્રોધે બરાચો અને દ્યુથરને ધર્મબાણ ફાંચ્યો. દ્યુથરે પોતાનો સાત્ત્વિક પ્રકોપ દર્શાવવા પોપના આજ્ઞાપત્રો જાહેર રીતે બાળ્યા. દ્યુથર પોતાનો ધર્મબોધ

જર્મન ભાષામાં કરતો હોવાથી લોકોને તે સમજાયો અને તેમને દ્યુથરના પક્ષની ખાત્રી થઇ. દ્યુથર ધણો લોકપ્રિય થઇ પડ્યો. દ્યુથરના વર્તન પ્રત્યે જર્મનીના શહેનશાહે જ્યારે તેને પોતાના વર્તનનું સમર્થન કરવા ફરમાવ્યું ત્યારે પણ તે ડગ્યો નહી. દ્યુથરના અનુયાયી-ઓએ પોપની આજ્ઞાનો અને તેના આજ્ઞાપત્રોનો વિરોધ કર્યો માટે લોકોમાં તેમનું નામ પ્રોટેસ્ટન્ટસ પડ્યું. કેટલાંક વર્ષ સુધી દ્યુથરને એક ન્હાના પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથના ઠાકોરના રક્ષણમાં રહેવું પડ્યું. દ્યુથરે બાઇબલનું જર્મન ભાષાન્તર કરીને તેનો જર્મનીમાં પ્રચાર કર્યો. છેવટે તેના મહાન કાર્યને યશ મળ્યો અને જર્મનીના ધર્માખના સંસ્થાનો તેના પંથમાં ભળવા મંડ્યા. આ અદ્વિતીય ધર્મતીરે, પોપ જેવા ગળવાન સત્તાધીશની વિરુદ્ધ વિરોધ અને અગ્રહો ચાલુ રાખીને અંગીકૃત કાર્ય સાધ્ય કર્યું અને ઇ. સ. ૧૫૪૬માં મરણ પામ્યો.

(૭) Suppression of Monasteries.

ઉ:—See (૧). 10.

(૮) જેસુઈટ્સ:—ઈગ્નેસ લોયલા નામના એક રોમેનીશ સરદારે પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથનો ફેલાવો અટકાવવાને અને કેથોલીક પંથની સર્વ ઠેકાણે પુનઃ સ્થાપના કરવાના હેતુથી જેસુઈટ લોકોનો (જીસુસના અનુયાયીઓનો) એક નવો પંથ ઇ. સ. ૧૫૩૪માં સ્થાપન કર્યો. આ પંથના લોકોને કડક તાલીમ આપવામાં આવી. અમે બ્રહ્મચર્યથી રહીશું, ઉપરીઓના હુકમ વગર તકરારે માનીશું અને પોપની આજ્ઞા વિરુદ્ધ કદી પણ વર્તીશું નહીં એવી આ નવા પંથના લોકોને પ્રતિજ્ઞા લેવી પડતી. ધર્મ પ્રચાર કરવા ગમે તેટલાં સંકટો વેડીને દુનીઆના કોઈપણ ભાગમાં જવાને તેઓ તૈયાર હતા. શિક્ષણ પ્રચારનું કામ દરેકમાં લઈ નવી પેઢીને પોતાના કાર્યમાં જોડવાનો તેમણે રતુત્ય ઉપયોગ કર્યો. રાજકારણમાં ગમે ત્યાં માથું મારી રાજ્ય કાનભારમાં પોતાની સત્તા સ્થાપન કરવાની શરૂઆત કરવાથી આ લોકોને યુરોપના મુખ્ય મુખ્ય દેશોમાંથી ઘાટી મુકવામાં આવ્યા. પોપે પોતાના આ નવા અનુયાયીઓને ઇંગ્લંડમાંનો પ્રોટેસ્ટન્ટ ધર્મ નાબુદ કરવા મોકલ્યા. ઇલીઝાબેથને ગાદી ઉપરથી ઉઠાડવાનો તેમણે પ્રયત્ન રચ્યો. તેમના પ્રયત્નોને લીધે કેથોલિકોની સંખ્યા વધવા લાગી લોકપ્રિય રાણીને

જીવ ભયમાં છે એવું જોઈને લોકસભાએ કેથોલિક લોકો વિરુદ્ધ અનેક સખ્ત કાયદા પસાર કર્યા.

(૯) Inquisition:—(પ્રોટેસ્ટન્ટ ધર્મપંથીઓ ઉપર જુલમ વરસાવનારી ધાર્મિક અદાલત).

ઉ:—સ્પેનનો ખીજો ફીલીપ રાજા કેથેલિક પંથનો ચુસ્ત અનુયાયી હતો. પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથ નાબુદ કરવાના હેતુથી તેણે ધર્મગુરુઓની “ઈન્કવીઝીશન” જાતની એક ધાર્મિક અદાલત સ્થાપી. આ કોર્ટમાં નાસ્તિક એટલે કેથોલિક પંથ વિરુદ્ધ ધર્મ વિચારો દર્શાવનારા લોકોનો ન્યાય થતો અને તેમને ઉંચે શાસન કરવામાં આવતું. આ અદાલતમાં ચારોપી અને સાક્ષીઓની તપાસ પણ ગુમ રીતે થતી. ફીલીપરાજાએ આ અદાલત મારફત પોતાના વિશાળ સામ્રાજ્યમાં ઘણો જ ધાર્મિક છળ કર્યો. ફીલીપના તાબામાંના હોલેન્ડના પ્રોટેસ્ટન્ટ લોકોએ ફીલીપની ધાર્મિક અદાલતના જુલમ વિરુદ્ધ જખ્ખર બંડ કર્યું અને ધર્મ અને સ્વતંત્રપણાના યુદ્ધમાં હોલંડ દેશ પૂર્ણ સ્વતંત્ર થયો.

(૧૦) કેનમર:—કેનમર કેબ્રીજ વિશ્વવિદ્યાલયનો અધ્યાપક હોઈ આઈમા હેન્રીનો ધાર્મિક સલાહકાર હતો. તેણે રાજાને કેથેરાઈન રાણીનો લગ્ન સબંધ ફેક કરવા મુખ્ય મુખ્ય વિશ્વવિદ્યાલયોના પંડિતોના અભિપ્રાય મંગાવવા સલાહ આપી. પંડિતોએ આ વિવાહ રદ કરવા પોતાની અનુમતિ આપી. આથી હેન્રી કેનમર પર પ્રસન્ન થયો અને તેને કેન્ટરબરીના આચાર્યનું (આચાર્યપ્રીશપ) પદ આપ્યું. તરત જ કેનમરે ધર્મગુરુઓની સભા ખોલાવી કેથેરાઈન સાથે થયેલું હેન્રીનું લગ્ન ધર્મખાલ્ય ઠરાવ્યું. હેન્રીને મઠ જમ કરવાના કામમાં કેનમરની પૂર્ણ મદદ હતી. છઠ્ઠા એડવર્ડના વખતમાં કેનમરે એકટ ઓફ યુનિફોર્મિટી અને ખીજા કાયદા પસાર કરાવી લઈ ઈંગ્લંડમાં પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથની સ્થાપના કરી અને ધાર્મિક જુલમથી સ્પેનમાંથી નાસી આવેલા પ્રોટેસ્ટન્ટોને આશ્રય આપ્યો. જ્યારે મેરી ગાદી ઉપર આવી ત્યારે તેણે પોતાની મા કેથેરાઈનનું લગ્ન ગેરકાયદેસર ઠરાવનાર કેનમરને કેદમાં નાંખ્યો, રીખાવ્યો અને આખરે જીવતો બાળી નાંખવાની શિક્ષા કરી. કેથોલિક પંથ સ્વીકારે તો જીવતહાન આપવામાં આવશે એમ તેને કહેવામાં

આબુ. ધડપણની મનની નમજાઇને લીધે કેન્મરનું મન વિચલિત થયું અને તેણે માશીપત્ર ઉપર સહી કરી. પરંતુ રાણી પોતાને જીવતા આળી નાંખ્યા વગર રહેવાની નથી એવું જાણવામાં આવતાં જ તેના મનમાં ફરી નૈતિક ધૈર્ય ઉત્પન્ન થયું અને છેવટની ધડીએ પોતાને પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથ જ માન્ય છે એવું જાહેર કરીને ધણી શાન્તિથી મરવા તૈયાર થયો.

(૧૧) નોકસ અને પ્રેસબીટરીયન ધર્મસમાજ:—નોકસ સ્કોટલેન્ડની ધર્મ સુધારણાનો ખરો આગેવાન હતો. પ્રમળ રાજસત્તા વિરુદ્ધ છતાં ધર્મ સુધારણાની ચળવળ ચક્ષસ્વી રીતે તેણે પાર પાડી. ધર્મછળથી કંટાળી તેને થોડા સમય માટે સ્વીટઝરલેન્ડ નાસી જવું પડેલું. ત્યાં તે કેલ્વીન નામના ઉચ્ચ પ્રોટેસ્ટન્ટ ધર્મ સુધારકનો અનુયાયી થયો. સ્વદેશ આવ્યા પછી વિદેશી (ફ્રેન્ચ) સત્તા નાખુદ કરી તેણે સ્કોટલેન્ડમાં પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથ સ્થાપવાના હેતુથી સ્કોટીશ સરદારોનો એક પ્રમળ સંઘ નિર્માણ કર્યો. ધર્મ ખાતાના તાજામાંની જમીનો આપણને મળશે એવી આશાથી સ્કોટીશ ઉમરાવો ધર્મ સુધારણા કરવા અનુકૂળ થયા. ઇલ્ડીઝાબેથની મદદ મળવાથી આ સંઘે સ્કોટલેન્ડમાંથી ફ્રેન્ચ સત્તા કાઢીતાંખી અને ત્યાં પ્રેસબીટરીઅન નામના રાષ્ટ્રીય ધર્મની સ્થાપના કરી. રાજ્ય એ જ ધર્મનો વડો છે એ તત્વ આ પંથના લોકો માનતા નથી અને ધર્મખાતાની વ્યવસ્થા લોકોના હાથમાં હોવી જોઈએ એમ આ પંથ માને છે. આ પંથમાં વિદ્વાન લોકોનું (પ્રેસબીટર્સ) એકલોક નિયુક્ત મંડળ હોય છે. ગામડાનાં તેમજ શહેરોના ધર્મ ખાતાની વ્યવસ્થા કરવા અનેક સ્વતંત્ર લોકનિયુક્ત મંડળો હોય છે અને આ સર્વ મંડળો ઉપર ધાર્મિક અધિકાર ચલાવનાર મધ્યવર્તી લોકનિયુક્ત મંડળ હોય છે. આ પંથની ધાર્મિક વિધિઓ સાદી હોય છે અને બાઇબલ એ જ તેમનો મુખ્ય ધર્મગ્રંથ છે ધાર્મિક અંધશ્રદ્ધા આ પંથમાં નથી અને સ્વતંત્ર વિચાર કરવાને પૂર્ણ છૂટ હોય છે.

(૧૨) High Commission Court:—

ઉ:—See Q. 9.

(૧૩) Morton's Fork:—

ઉ:—See Q. 2. _____

સ્ટુઅર્ટ વંશ

Q. 22. What was the main point of dispute between James I and his Parliament ? Describe the struggle between James I and his Parliament.

ઉ:—પહેલો જેમ્સ ધણો દુરાગ્રહી અને સંકુચિત મનનો હતો. ટ્યૂડર રાજાઓ પ્રમાણે પોતાને પણ અનિયંત્રિત સત્તા હોવી જોઈએ એવી તેની મહત્વાકાંક્ષા હતી. રાજાના વિશેષ હક્કો સંબંધી તેની કલ્પનાઓ તરહેવાર હતી. રાજા પરમેશ્વરનો અંશ હોય તે પરમેશ્વરનો પ્રતિનિધિ છે એવું તેનું માનવું હતું અને રાજાને પોતાના અધિકારો વંશપરંપરાથી ઈશ્વર તરફથી મળેલા છે અને તે પોતાના કર્તવ્યો માટે ફક્ત ઈશ્વરને જ જવાબદાર છે, રાજાની આજ્ઞાનો ભંગ કરવો એ પરમેશ્વરની આજ્ઞા ભંગ કરવા જેવુંજ છે, એવી તેની માન્યતાઓ હતી. રાજાના અધિકારો અમર્યાદિત છે, ફક્ત તેણે પોતાના હક્કો પૈકી થોડાએક હક્કો મહેરબાનીથી પ્રજાને સોંપ્યા છે, રાજા પ્રજાનો નોકર નથી પણ માલીક છે, રાજા કાયદાથી બંધાતો નથી અને કાયદા ધડવા અને બદલવાનું કામ તેનું એકલાનું છે એવી નવયુગને અનુભૂતિ તેની વિચારપદ્ધતિ હતી. એને અંગ્રેજીમાં Divine Right of Kings કહે છે. આ માન્યતાઓ લઈને તે ગાદીએ આવતાં રાજા અને આમસંજ દરમિયાન વિરોધના પ્રસંગો આવવા લાગ્યા. ઈલીઝાબેથના વખતથી લોકોમાં સ્વતંત્ર વિચાર કરવાની વૃત્તિ આવેલી હોવાથી પ્રજા તરફથી રાજસત્તાનો વિરોધ થવા લાગ્યો.

રાજા પ્રજાનો નોકર છે તેથી પ્રજાને તે જવાબદાર છે અને લોકો તરફથી તેને તમામ અધિકારો મળેલા છે એવા લોકપક્ષના વિચારો હતા. આથી રાજા ‘એથ કે લોકસભા એથ’ એવું આ વિરોધને સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થયું.

(૧) (અ) ઇ. સ. ૧૬૦૪માં જેમ્સે પોતાની પહેલી લોકસભા બોલાવી ત્યારે રાજાએ ન્યાયબાણ ઠરાવેલા ગુડવીન નામના ગૃહસ્થને લોકોએ

આમસભામાં પોતાના પ્રતિનિધિ તરીકે ચુંટયો. ગુડવીન ન્યાયભાણ છે એવા કારણસર જેમ્સે તેની ચુંટણી રદ કરી. આ વખતે લોકસભાએ ઉચ્ચ વિરોધ દર્શાવવાથી, ચુંટણીનો નિકાલ કરવાનો હક્ક કેવળ લોકસભાને જ છે એવું જેમ્સને કબૂલ રાખવું પડ્યું અને પ્રજના હક્કને માન્યતા મળી. લોકસભાના પ્રતિનિધિને રાજદ્રોહના ગુન્હા સિવાય ખીજા કોઈ કારણથી પકડી શકાતો ન હતો. રાજ્યએ શરલેનામના લોકસભાના એક સભાસદને કરજને લીધે જેલમાં પૂર્યો હતો. તે વેળા પશુ લોકમનને નમી જઈને રાજ્યને શરલેને છોડવો પડ્યો. (આ) દર વસુક્ષાતઃ—જેમ્સને લોકસભાએ ટોળે અને પાઉન્ડેજ નામના બે કરોડનું ઉત્પન્ન કાયમનું બાંધી આપ્યું હતું. લોકસભાની સંમતિ સિવાય રાજ્ય કોઈ પણ કર ઉધરાવી શકે નહીં એ સિદ્ધાંત તોડીને પોતાનો અર્થ નિભાવવા આયાત માલ ઉપર વિશેષ જકાત (ઇમ્પોઝીશન) નાંખી. બેટસ નામના વેપારીને આ વધારાની જકાત ન આપવા બદલ કેદમાં પૂરવામાં આવ્યો હતો. ન્યાયાધીશો રાજ્યને આધીન હોવાથી રાજ્યનું કૃત્ય કાયદેસર છે એવો તેમણે ચુકાદો આપ્યો. અર્થ ચલાવવા પૈસા મંગુર કરવાની લોકસભાએ ના પાડવાથી તેને અરખાસ્ત કરવામાં આવી અને તેણે ૧૬૧૪થી ૧૬૨૧ સુધી સાત વર્ષ પર્યંત લોકસભા બોલાવ્યા સિવાય રાજ્યકારભાર ચલાવ્યો. ફરજિયાત કરોળે અને નજરાણાં, ઇન્જી-રાઓ, ઇલ્કાઓનું વેચાણ વગેરે અન્યાયી માર્ગોથી તેણે લોકો પાસેથી પૈસા કઢાવ્યા. (બ) કાયદા કરવાનો લોકસભાને હક્ક તેણે છીનવી લીધો અને જાહેરનામા કાઢી કાયદા કરવાની સત્તા પોતાના હાથમાં લીધી અને પોતાના હક્કોનું સમર્થન ન્યાયકોર્ટ દ્વારા કરાવી લેતો. કોઈ નામના નિઃસ્પૃહ ન્યાયધીશે જાનુર રીતે પ્રતિપાદન કર્યું કે કાયદો રાજ્ય કરતાં ઐક્ય છે. આ કારણથી રાજ્યએ ન્યાયાધીશને કેદમાં નાંખ્યો. આ જ વખતે અમીરમંડળમાં બેકન નામના મુખ્ય ન્યાયાધીશની લાંચ લેવાના ગુન્હા માટે તપાસ થતી હતી અને બેકનનો ગુન્હો સાબીત થવાથી તેને બારે શિક્ષા કરવામાં આવી. આવી રીતે લોકસભાને રાજ્યના પ્રધાન અને સલાહકારોના ગેરકાયદેસર વર્તનની તપાસણી કરવાનો હક્ક મળ્યો.

(૨) જેમ્સની પરરાષ્ટ્રીય રાજનીતિ લોકપ્રિય નહતી રહેવાના કથોલિક

રાજની પુત્રિ સાથે પોતાના છોકરાનો લગ્ન સંબંધ જોડવાનો તેણે પ્રયત્ન કર્યો અને સ્પેનના રાજાને ખુશી કરવા સારૂ રેકેને ફ્રાંસી દીધી. યુરોપમાં આલતા ધાર્મિક યુદ્ધમાં છેવટે પ્રોટેસ્ટન્ટ પક્ષની જ પાળુ તેને લેવી પડી. (૩) તકરારનું વિશેષ એક કારણ જેમ્સની ધાર્મિક નીતિ હતી. રાજની ધાર્મિક અને રાજકીય સત્તાનું સમર્થન કરનારા એપીસ્કોપેલીઅન ધર્મસમાજને તેણે આશ્રય આપ્યો અને કેથોલીક અને પ્રોટેસ્ટન્ટ લોકો ઉપર જુલમ કરવા લાગ્યો. ધર્મસંબંધી જુલમથી કંટાળીને કેટલાએક પ્યુરીટન લોકોએ સ્વદેશ છોડીને અમેરિકામાં નવી વસાહતો સ્થાપન કરી. અમેરિકામાં પહેલી વસાહતો સ્થાપન કરનારા પ્યુરિટન લોકોને પીલ્ગ્રીમ ફાધર્સ (Pilgrim Fathers).

Q. 28. 'Never had a sovereign a higher notion of his dignity, never was any less qualified to sustain it.' Justify this remark about James I.

જિ:—રાજના હક અમર્યાદિત હોઈ તે સર્વસત્તાધીશ છે, એવી જેમ્સની માન્યતા હતી. ન્હાનપણમાં જેમ્સને ઉત્તમ પ્રકારનું શિક્ષણ મળ્યું હતું અને તેણે ધર્મ અને રાજકારણ ઉપર આરા નિબંધો લખ્યા હતા. પેતાની કર્તવ્યગારી વિષે તેને હદ ઉપરાંત અભિમાન હતું; તેના વિચારો અને હેતુઓ ઉચ્ચ હતા. દેશમાં શાંતિ રાખી રાષ્ટ્રની સર્વ પ્રકારની ઉત્તતિ કરી જોઈએ એમ તેને લાગતું હતું. પરંતુ તેનામાં વ્યવહારીક ડહાપણ નહોતું ટ્યુકર રાજાઓ બદલાએલી પરિસ્થિતિ ધ્યાનમાં લઈ દીર્ઘ દ્રષ્ટિમય વર્તન રાખના તેથી તેમનો નિભવ થતો; પરંતુ જેમ્સ મિથ્યાભિમાની, દુરાગ્રહી અને અવિચારી હોવાથી પાર્લામેન્ટ અને તેની વચ્ચે વિરોધ ઉત્પન્ન થયો સમય ઝાળખવાની તેનામાં અકક્ષ નહોતી. લોકોના હક નાકબુલ કરીને તેણે પ્રજા ઉપર ધાર્મિક બંધન નાખવાનો પ્રયત્ન કર્યો. પરંતુ લોકોમાં પોતાના હક જાળવવાની વૃત્તિ ઉત્પન્ન થઈ છે તે વાત તેણે ધ્યાનમાં લીધી નહીં. આ કારણથી તે દરેક પ્રસંગે તેના કામમાં નિષ્ફળ થયો. જેમ્સ, દુર્બળ મનનો, ખિચલુ, કર્તવ્યહિન અને ચંચળ

સ્વભાવનો હતો. સારાસાર વિચાર કરી પ્રજા સાથે સહાનુભૂતિથી વર્તવાની કળા તે જરી પણ જાણતો નહીં. તેનામાં મનની મોટાઈ, વ્યાપકદષ્ટિ અને દૃઢ નિશ્ચય વગેરે ગુણોનો અભાવ હતો. સ્વભાવના, ઉપર લખેલ દોષોને લીધે તેને દરેક વખતે પ્રજા આગળ નમતું આપવું પડ્યું. (વિશેષ માહિતી માટે પ્રશ્ન ૨૨મો જુઓ.)

Q. 24. Describe the personal rule of Charles I from 1629-40.

ઉ:—હકોની અરજી (પીટીશન ઓફ રાઇટ્સ) ઉપર સહી કરેલી છતાં ચાર્લ્સ તેની કલમો તોડી લોકસભાની સંમતિ સિવાય ટનેજ અને પાઉન્ડેજના કરો ઉઘરાવવા લાગ્યો. રાજસત્તા મર્યાદિત કરવાનો ઠરાવ લોકપક્ષના આગેવાનોએ ઘણી ચતુરાઈથી પસાર કરાવી લીધો ત્યારે ગુસ્સે થઇને રાજાએ ૧૬૨૯માં લોકસભા બરખાસ્ત કરી અને અગીઆર વર્ષ સુધી સ્વતંત્ર રાજ્યકારભાર ચલાવ્યો. પહેલાં તેણે પોતાનો વિરોધ કરનારા પિમ, ઇર્લિઅટ વગેરે આગેવાનોને કેદ પૂર્યા. પોતાનો ખર્ચ નિભાવવા ટનેજ, પાઉન્ડેજ, ફરજિયાત કરજ, નગરાણા વગેરે માર્ગથી તેણે પૈસો ભેગો કર્યો. આયાત માલ ઉપરની જકાત વધારી અને જીવનને આવશ્યક એવી વસ્તુઓ વેચવાના ઇન્જિર સર્વસામાન્ય લોકોને ન આપતા પોતાના પક્ષના મંડળોને આપીને ઘણું ધન ભેગું કર્યું. ચાળીસ પાઉન્ડની આવકવાળી જમીનના માલિકને નાઈટહુડની પદવી લેવાને દયાણુ કરવામાં આવ્યું અને તે પદવી સ્વીકારનારા પાસેથી ઘણો પૈસો લેવામાં આવતો. તે પદવી ન સ્વીકારનારને બારે દંડ કરવામાં આવતો. ઇંગ્લંડના જંગલની હદ વધારીને પણ તેણે પુષ્કળ ધન ભેગવ્યું. અસહની પટાવતી પદ્ધતિની માફક (ફ્યુડલ સીસ્ટમ) તેણે લોકો ઉપર નવા કર નાંખ્યા. ઇ. સ. ૧૬૩૪માં પ્રજા ઉપર વહાણુવેરો નાંખ્યો. આ કર પૂર્વે વિદેશી શત્રુઓથી ઠિનારાઓનું રક્ષણ થાય એ હેતુથી ઠિનારા પાસે આવેલા જહાઝોમાંથી ફક્ત યુદ્ધના વખતમાં જ લેવામાં આવતો. હવે આ જુનો કર ચાર્લ્સ, શાન્તિના વખતમાં, લોકસભાની સંમતિ સિવાય અને દેશના તમામ ભાગોમાંથી ઉઘરાવવા લાગ્યો. આ તેની ગંભીર ભૂલ થઈ.

લોકોમાં ઉચ્ચ વિરોધ અને અસંતોષ ઉત્પન્ન થયો; વળી આવી રીતે ઉધરાવેલો પૈસો વહાણો બાંધવામાં ન વાપરતાં હોલેન્ડ વિરુદ્ધની લડાઈમાં આર્લ્સ વાપર્યો તેથી પ્રજા ધણી ખળભળી ઉઠી. હેમ્પડન નામના ગૃહસ્થે વહાણવેરા ભરવાની ના પાડવાથી રાજ્યએ તેને કેદમાં પુર્યો.

સ્ટ્રેફર્ડ અને લૉડ આ વખતે રાજના દુષ્ટ સલાહકારો હતા. સ્ટ્રેફર્ડ પહેલાં હક્કોની અરજી ધડતી વખતે લોકપક્ષનો નાયક હતો પરંતુ પાછળથી તે રાજપક્ષમાં જોડાયો. રાજ્યએ તેને આયલેંડનો સુબો બનાવ્યો. ત્યાં તેણે કેનાંટ પ્રાંતમાં આવેલી આયરીશ્ઝ ઇથેલિક ખેડુતોની જમીન જપ્ત કરીને તે જમીન ઇંગ્લંડમાંથી આવી વસેલા પ્રોટેસ્ટન્ટ લોકોને આપી. આયલેંડના ઉદ્યોગધંધાને ઉત્તેજન આપી ત્યાંનો રાજ્યકારભાર સુધાર્યો. શ્રેષ્ઠ પ્રકારનું કેળવાયલું લશ્કર ઉભું કરી તેના જોર ઉપર આયલેંડમાં શાન્તિ સ્થાપી. લોકમતની પરવા ન કરતાં લશ્કરી જોર ઉપર રાજ્ય કરવાની તેની પદ્ધતિનું થરો (Thorough) નામ પડ્યું. તેની આ કડક રાજ્યપદ્ધતિથી આયલેંડમાં અસંતોષ ફેલાયો.

રાજનો ધાર્મિક અને રાજકીય સલાહકાર લૉડ હતો. રાજ્યએ તેને કેન્ટરબરીના વડા આચાર્યની જગ્યા આપી. ધાર્મિક વિધિ અને નિયમો કડક રીતે અમલમાં મુક્યા અને તેણે પ્યુરિટન પંથના લોકો ઉપર ધાર્મિક જીલમ ચલાવીને તેમનાં મન દુબલ્યાં. હાઇકમીશન નામની ધાર્મિક અદાલત અને તારાગૃહ અદાલત દ્વારા પ્રજા ઉપર કેર વર્તાવવાથી લોકમત તેની વિરુદ્ધ થયો. સ્કોટીશ લોકો પ્રેસબીટેરીઅન પંથના હતા. તેમના દેવળોમાં તેમને અમાન્ય એવું પ્રાર્થના પુસ્તક વાંચવાની સખ્તાઈ કરવાથી અને ત્યાં આંગ્લધર્મસમાજના પોતાના પક્ષના ધર્મ-શિક્ષકોની નિમણૂક કરવાથી સ્કોટીશ લોકોએ લૉડની ધાર્મિક નીતિ વિરુદ્ધ ઉચ્ચ અસંતોષ દર્શાવ્યો અને પોતાનો પ્રેસબીટેરિયન પંથ અને ધાર્મિક સ્વાતંત્ર્ય રક્ષણ કરવાની પ્રતિજ્ઞા લઈને એક રાષ્ટ્રીય ધાર્મિક સંઘ ઉભો કર્યો—(નેશનલ કોવેનન્ટ). આ વિરોધમાંથી યુદ્ધનો દાવાનળ સળગ્યો. તેમાં આર્લ્સનું લશ્કર હાર્યું અને સ્કોટીશ પ્રજાને લડાઈના ખર્ચ વાસ્તે ખંડણી આપવાની કમુલત આપવી પડી. રાજ્યએ આયલેંડમાંથી સ્ટ્રેફર્ડને

બોલાબો. તેણે રાજને લોકસભા બોલાવવાની સલાહ આપી. ૧૬૪૦માં બોલાવેલી આ લોકસભાને લાંબી પાર્લામેન્ટ કહે છે. આ પ્રસિદ્ધ લોકસભાએ લૉડ અને સ્ટ્રેફર્ડને ફ્રાંસીની શિક્ષા કરી લૉડની ધર્મ સંબંધી નીતિથી અંગ્રેજો અને સ્કોટીશ લોકો રાજ વિરુદ્ધ ઉશ્કેરાયા તેજ પ્રમાણે સ્ટ્રેફર્ડની રાજનીતિથી આયરીશ પ્રજા પણ ખળભળી હતી. રાજના બે લગભી વર્તનથી અને તેના પ્રધાનોના જુલમી રાજ્ય કારભારને લીધે દેશમાં આખરે આંતરવિચ્છેદ શરૂ થયો તેમાં છેવટે લોકપક્ષનો જય થયો અને ચાર્લ્સ રાજને ફ્રાંસીએ લટકવું પડ્યું.

Q. 25. Who were the advisers of Charles I? What influence did they exercise over his policy and with what results?

ઉ:—પહેલા ચાર્લ્સના મુખ્ય સલાહકાર અર્ચ બોફોર્ડ અને બર્કીંગહામ આર્ચબીશપ લૉડ અને અર્ચ બોફોર્ડ સ્ટ્રેફર્ડ હતા. એ ત્રણેયે અનિયંત્રિત રાજ્યકારભાર ચલાવવા રાજને ઉત્તેજન આપ્યું. (૨) બર્કીંગહામ, પહેલા જોમ્સ અને પહેલા ચાર્લ્સનો સલાહકાર હતો. લોકોને ધનરા આપતી વખતે લાંચ લઈને તે લક્ષ્યાધીશ થયો હતો. તે અત્યંત હલકા મનનો અને નીચ વૃત્તિનો હતો. કેડીઝ બંન્ન જીતવા તેણે નીકાસૈન્ય મોકલ્યું હતું પણ તેમાં નિષ્ફળતા મળી. તેણે ફ્રેંચ પ્રોટેસ્ટન્ટોને નાણા અને લશ્કરની મદદ મોકલી પરંતુ આ કામમાં પણ નુકસાન વેડીને તેને પાછા હટવું પડ્યું. તેની મૂર્ખાઈભરેલી રાજનીતિથી યુરોપમાં ઇંગ્લંડનું વર્ચસ્વ ઓછું થયું. દેશમાં પણ જુલમી રાજ્યકારભાર ચલાવવાથી લોકોમાં તે ધણો અપ્રિય થયો. અન્યાયના રસ્તે પ્રજા પાસેથી નાણા ભેગાં કરાવવામાં તેણે આગળ પડતો ભાગ લીધો. બર્કીંગહામ ઉપર કામ ચલાવવાની માંગણી પાર્લામેન્ટે કરી પરંતુ તે પ્રસંગ અટકાવવા રાજએ પાર્લામેન્ટ બરખાસ્ત કરી. તે ફાતેલ જવા નિકળ્યો હતો તેવામાં ફ્રેંચ નામના એક શત્રુએ તેનું ખૂન કર્યું (૧૬૨૮). (૨) લૉડ અને સ્ટ્રેફર્ડની માહિતી સાર રહ્યો પ્રજા જુઓ. રાજ આ ત્રણ માણસોની સલાહ પ્રમાણે વર્તતો હોવાથી રાજ અને પાર્લામેન્ટ વચ્ચેનો વિરોધ દિવસે દિવસે વધતો ગયો અને છેવટે તેનું

પરિણામ રાજા પ્રજા વચ્ચે લઘાઈ સળગી. લાંબી પાર્લામેન્ટે લૉડ અને સ્ટ્રેટર્ડ ઉપર કામ ચલાવ્યું અને તેમને ફાંસીની શિક્ષા કરી. યુદ્ધમાં રાજાનો પરાજય થયો અને પછીથી તેનો પશુ વધ કરવામાં આવ્યો. ઇંગ્લાંડમાં કોમ્વેલની સહાયતાથી પ્રજાસત્તાક રાજ્યપદ્ધતિ સ્થાપન કરવામાં આવી અને જુલમી રાજસત્તાનો અંત આવ્યો.

Q. 28. State the causes that led to the civil war between Charles I and the people.

ઉ:—રાજા અને લોકસભા એ બેમાં કોની સત્તા શ્રેષ્ઠ છે એવી તકરાર આંતરયુદ્ધનું મુળ કારણ થઈ. કાયદા કરવાનો અને કર નાંખવાનો અધિકાર રાજાનો કે લોકસભાનો, ન્યાય કોર્ટો ઉપર કોનો અધિકાર ચાલવો જોઈએ અને અમલ બજાવણી કરનારા અમલદારો લોકસભાને કે રાજાને જવાબદાર હોવા જોઈએ—એવું આ વિરોધનું સ્વરૂપ હતું. ચાર્લ્સને જુલમી અને બે-જવાબદાર રાજ્યકારભાર અને તેના જહ્કી અને અવિશ્વાસી સ્વભાવના કારણોથી યાદવીયુદ્ધના મૂળ નંખાયા. ચાર્લ્સે લોકસભાની સંમતિ સિવાય ટ્રનેજ અને પાર્લિમેન્ટ નામના બે કરોની વસુલાત શરૂ કરી અને તે કરો આપવા ના પાડનારા પાંચ જહ્કીબદ્ધરોને કેદમાં નાંખ્યા. સ્પેન સાથે યુદ્ધ ચલાવવા માટે લોકસભાએ મંજૂર કરેલાં નાણાં રાજાએ યુરોપમાં પ્રોટેસ્ટન્ટ વિરુદ્ધ કેથોલિકોને મદદ કરવામાં વાપર્યા; આથી પ્રજામાં અસંતોષ થયો આ કારણને લીધે લોકોને અપ્રિય એવા રાજાના આસ માનીતા પ્રધાન બર્કિંગહેમ ઉપર કામ ચલાવવાનું લોકસભાએ કરાવ્યું ત્યારે રાજાએ તેમ કરતાં લોકસભાને અટકાવી. વળી લોકસભાને જરૂરઆસ્ત કરી વધારાનું સૈન્ય રાખી લોકો પાસેથી જુલમથી કર લેવા લાગ્યો. ૧૬૨૮માં પૈસાની તંગી પડવાથી રાજાને લોકસભા બોલાવવી પડી. પોતાની માંગણીને નિકાલ થયા સિવાય પૈસા મંજૂર કરવાની આ લોકસભાએ ના પાડી અને હુકમ સંરક્ષણની અરજી (Petition of Rights) રાજા આગળ મુકી; નાણાંની બીડમાં હોવાથી તે અરજી ઉપર રાજાને સહી કરવી પડી. અરજીમાં નાચે પ્રમાણે કસમો હતી. (૧) લોકસભાની સંમતિ સિવાય લોકો પર કોઈપણ કર નાખવામાં આવશે નહીં. (૨) સાન્નિધ્ય

વખતે લશ્કરી કાયદો અમલમાં મુકવામાં આવશે નહીં. (૩) લશ્કરી સિપાઇઓનો અર્થ ખાનગી ઇસમો ઉપર જીલમથી નાખવામાં આવશે નહીં. (૪) કોઈ પણ ઇસમને તેના ઉપર મુકાયેલો આગેપ સાબીત થયા સિવાય જલમાં પુરવામાં આવશે નહીં અને તેના ઉપર મુકાયેલા આરોપની તપાસણી વગર વિલંબે કરવામાં આવશે. આ પ્રસિદ્ધ અરજીને લીધે ઈંગ્લેન્ડના સનદશીર (કૉન્સ્ટીટ્યુશનલ) રાજ્યપદ્ધતિનો ફરીથી એકવાર પાથો નંખાયો; પરંતુ આપેલું વચન તોડીને રાજા ફરીથી લોકસભાની સંમતિ સિવાય કર ઉઘરાવવા લાગ્યો. તે વખતે પિમ, ઈલીઅટ, વગેરે લોકનાયકોએ રાજસત્તા નિયંત્રિત કરવો હરાવ મહામુશીયતે પસાર કરાવ્યો ત્યારે રાજાએ લોકસભા બરખાસ્ત કરી.

સને ૧૬૨૯થી ૪૦ સુધી-અગીઆર વર્ષ લોકસભા ભેગી કર્યા સિવાય તેણે રાજ્ય ચલાવ્યું. ફરજિયાત કરજ અને નજરાણા, દંડ, ઇમ્પારા, વહાણવેરા વગેરે ગેરકાયદેસર માર્ગો દ્વારા રાજા પૈસા ઉઘરાવવા લાગ્યો. લોકપક્ષના આગેવાનોને જલમાં પૂર્યા. પ્યુરીટન લોકો પર ધાર્મિક નિયંત્રણો મુકાને અને કેથોલિક લોકોને કેટલીક ધાર્મિક સગવડો કરી આપીને કેન્ટરબરીના વડા ક્રમ્મૅચર લોડે પ્યુરીટન લોકોને સતાવ્યા અને તેણે સ્ટાર એમ્પર કોર્ટ (તારાગૃહ અદાલત) અને હાઇકોર્ટ દ્વારા લોકો પર અસીમ જીલમ ચુગથ્યો. સ્ટ્રેકર્ડ ની દડકે રાજ્યપદ્ધતિથી આયરીશ પ્રજા બંડ કરવા પ્રવૃત્ત થઈ હતી અને લોડના ધાર્મિક જીલમથી સ્ટ્રેકર્ડેન્ડના લોકો પણ રાજા સામે યુદ્ધ કરવા ઉશ્કેરાયા હતા. આ વખતે પૈસા મેળવવા ચાર્લ્સ રાજાએ જે લોકસભા બોલાવી તેનું નામ લાંબી પાર્લામેન્ટ (Long Parliament) પડ્યું. તેણે રાજસત્તાનું નિયંત્રણ કરવા સારું કેટલાએક કાયદા પસાર કર્યા અને રાજાને તે કાયદાને સમતિ આપવાની જરૂર પાડી. સ્કોટીશ લોકો સાથે રાજાવિરુદ્ધ કાવત્રું રચવાના આરોપ માટે પાંચ લોકસભાના પ્રતિનિધિઓને પકડવા રાજા સશસ્ત્ર સિપાઇઓ લઈ લોકસભાગૃહમાં દાખલ થયો; પરંતુ તે સભાસદો રાજાને હાથ આવ્યા નહીં. રાજાનું આ અસાધારણ પગલું યુદ્ધનું તાત્કાલિક કારણ થઈ પડ્યું. આવા પ્રકારની પરિસ્થિતિમાં આંતરયુદ્ધની શરૂઆત થઈ.

Q. 27. What do you know of Cromwell as a man and as a ruler ?

ઉ:—See Qs. 29 & 30.

Q. 28. Describe the doings of the Long Parliament.

ઉત્તર:—પહેલા ચાર્લ્સ પૈસાની માંગણી કરવા ૧૬૪૦માં આ પાર્લામેન્ટ બોલાવી અને તે વીસ વરસ સુધી ચાલુ રહી તેથી તેને લૉંગ પાર્લામેન્ટ કહે છે. તેણે સ્ટ્રેક્ટર્ડ અને લૉડ જ્જના રાજના દુષ્ટ સલાહકારો ઉપર અમીરમંડળમાં કામ ચલાવી તેમને ફાંસી દીધી. સ્વારપણી રાજ-સત્તા નિયંત્રિત કરવાના હેતુથી નીચેના કાયદા પસાર કર્યા. સ્ટાર ચેમ્બર, કાઉન્સિલ ઓફ નૉર્થ અને હાયકમિશન કોર્ટની જુલમી અદાલતો બંધ કરી. તુરંમમાં સખડતા દેશનકતોને છુટા કર્યા. વહાણવેરો, ટનેજ, અને પાઉન્ડેજ વગેરે કર ગેરકાયદેસર ઠરાવ્યા, પાર્લામેન્ટની ચુંટણી દર ત્રણ વરસે થવી જ જોઈએ અને રાજ તેવા પ્રકારની ચુંટણી કરવા હુકમ ન કરે તો મતદારોએ પોતપોતાના પ્રતિનિધિ ચુંટીને તેમને લોકસભામાં મોકલી આપવા એવો એક કાયદો ઘડવામાં આવ્યો. નવી લોકસભા ભેગી થયા પછી પચાસ દિવસની અંદર રાજ તેને તહકુમ અગર બરખાસ્ત કરી શકે નહીં અને પાર્લામેન્ટની સંમતિ સિવાય રાજએ લોકસભા બરખાસ્ત કરવી નહીં એવો કાયદો પસાર થયો. વળી પાર્લામેન્ટની સંમતિ સિવાય રાજ પ્રમાણિત ન્યાયાધિશોને કામ ઉપરથી કાઢી શકે નહીં એવું પણ તેણે ઠરાવ્યું. ૧૬૪૧માં પાર્લામેન્ટે ગ્રેન્ડ રીમૉન્સ્ટ્રન્સનો ઠરાવ પસાર કર્યો. તેમાં ચાર્લ્સના જુલમી ક્રોમોનો નિર્દોષ કરવામાં આવ્યો હતો અને રાજસત્તા નિયંત્રિત કરવાના માર્ગ સૂચવ્યા હતા. રાજ સાથે થએલા યુદ્ધમાં પાર્લામેન્ટનો વિજય થયો પણ પાછળથી લોકપક્ષમાં ફૂટ પડી. કોમ્વેલ અને તેના લશ્કરી અમલદારો રાજસત્તાના સંપૂર્ણ વિરોધી હતા. કોમ્વેલે રાજસત્તાને અતુંકૂળ એવા લોકોને સભામાંથી કાઢી મૂક્યા અને અમીરમંડળ બંધ પાડ્યું. આમસભામાં ફક્ત ૫૩ સભાસદો રહ્યા તેથી આ પાર્લામેન્ટનું નામ રમ્પ પાર્લામેન્ટ પડ્યું. તેણે રાજને દેશદ્રોહી ઠરાવી ફાંસી દીધી ૧૬૩૯.

અને ઇંગ્લાંડને પ્રજાસત્તાક રાજ્ય જાહેર કર્યું. આ રમ્પ પાર્લામેન્ટે ચાર વરસ સુધી રાજ્યકારભાર ચલાવ્યો. પરંતુ તેમનાં કેટલાક સભાસદોએ કોમ્વેલ્થનો વિરોધ કરવાથી ઇ. સ. ૧૬૫૩માં રમ્પ પાર્લામેન્ટ યરખાસ્ત કરવામાં આવી. કોમ્વેલ્થને પુત્ર રિચર્ડ નાલાયક નિવડવાથી તેણે પોતાના સર્વ અધિકાર સૈન્યના અધિકારીઓને સોંપી દીધા. લશ્કરે ૧૬૮૯માં ફરીથી રમ્પ પાર્લામેન્ટ બોલાવી પણ થોડા જ વખતમાં તે વિસર્જન થઈ. સેનાપતી મેંકે ૧૬૬૦માં રમ્પ પાર્લામેન્ટ ત્રીજી વાર બેગી કરી અને તેણે નવી ચુંટણી કરવાનો ઠરાવ પસાર કર્યો અને પોતાની મેજે વિસર્જન થઈ.

Q 29. How did Cromwell put an end to the Rump Parliament? Describe his attempts to establish a constitutional Government in England.

ઉ:—ચાર્લ્સને ફ્રાંસી આપ્યા પછી બધી સત્તા રમ્પ પાર્લામેન્ટના હાથમાં આવી. રમ્પ પાર્લામેન્ટ લાંબી પાર્લામેન્ટનો એક નહોતો વિભાગ હતો. રમ્પ લોકસભાએ અમીરમંડળ કાઢી નાંખીને રાજ્ય કારભાર ચલાવવા ૪૦ સભાસદોનું એક મંડળ નીમ્યું અને આ મંડળને સર્વ અધિકાર સોંપીને ઇંગ્લાંડને પ્રજાસત્તાક રાજ્ય તરીકે જાહેર કર્યું. આ વખતે લશ્કર ઉપર કોમ્વેલ્થની સંપૂર્ણ સત્તા હતી. તેણે આખા દેશમાં સુવ્યવસ્થા કરીને રમ્પ પાર્લામેન્ટ યરખાસ્ત કરી. લોકસભાની નવી ચુંટણી કરવાનું ઠરાવ્યું. નવી ચુંટણીમાં લશ્કરના અધિકારીઓની સત્તા વધીને પોતાની સત્તા ઓછી થશે એ બીકથી રમ્પ પાર્લામેન્ટના કેટલાએક સ્વાર્થી સભાસદોએ કોમ્વેલ્થને વિરોધ કર્યો. નવી ચુંટણી થાય તોપણ પોતાને નવી લોકસભામાં સભાસદની જગ્યા હાકકથી મળવી જોઈ એ એવો ઠરાવ રમ્પ સભાએ લોકસભામાં મુક્યો. આ વાત જાણતાં જ કોમ્વેલ્થ સભાગૃહમાં દાખલ થયો અને રમ્પ સભાના સભાસદોને કાઢી મુકીને રાજ્યની સર્વ સત્તા પોતાના હાથમાં લીધી. તેણે લોકસભાની નવી ચુંટણી કરી. પ્રથમ આ નવી 'બેરબોન' લોકસભા રાજ્ય કારભારની સુધારણા કરવા નાલાયક ઠરવાથી ફરીથી કોમ્વેલ્થ ઇ. સ. ૧૬૫૩માં સર્વ સત્તાધીશ બયો.

પછી કોમવેલ અને તેના અનુયાયીઓએ 'ઇન્સ્ટ્રુમેન્ટ ઓફ ગવર્નમેન્ટ' (Instrument of Govt.) નામની એક નવી રાજ્યઘટના તૈયાર કરી. આ ઘટનાનુસાર કોમવેલ સંયુક્ત રાજ્યનો સંરક્ષક નીમાયો અને મુખ્ય સેનાપતિના તમામ અધિકારો તેને આપવામાં આવ્યા. સંરક્ષક અને તેના સલાહકાર મંડળની નીમણુંક તેમના મરણ પર્વતની રાખવામાં આવી. અમીદમંડળ કાઢી નાંખી ફક્ત આમસભા ચાલુ રાખવામાં આવી અને તેની બેઠક દર વરસે થાય અને દર ત્રણ વરસે નવી ચુંટણી થવી જોઈએ એવું ઠરાવવામાં આવ્યું. આમસભા અથવા લોકસભા બોલાવ્યા પછી પાંચ મહીના પર્વત પ્રોટેક્ટર (સંરક્ષક) તેને રદ કરી શકે નહીં અને લોકસભાની સંમતિ સિવાય કોઈ પણ નવો કર સંરક્ષક નાંખી શકે નહીં એવા બે નિયંત્રણો સંરક્ષક ઉપર મુકવામાં આવ્યા. જુના પણ પડી ભાંગેલા શહેરોને પ્રતિનિધિ મોકલવાનો હક્ક કાઢી નાંખીને તે હક્ક નવા અને આખા શહેરોને આપવામાં આવ્યો.

વળી આ ઘટનાને અનુમરી સ્ટોલેન્ડ અને આયલેન્ડના સભાસદોને પણ સંયુક્ત લોકસભામાં બેસાડવાનું ઠરાવવામાં આવ્યું. આ ઘટનાપત્રમાં લોકસભાનો કાયદા ઘડવાનો અધિકાર મર્યાદિત રાખવામાં આવ્યો. ઇ. સ. ૧૬૫૪માં આવા પ્રકારની પહેલી લોકસભા બેગી થઈ ત્યારે તેમાંના કેટલાક સભાસદોએ ઠરાવ મુક્યો કે એક માણસના હાથમાં સર્વ સત્તા રાખવી એ અનિષ્ટ છે અને નવી ઘડાયેલી રાજ્યઘટના ગેરકાયદેસર છે ત્યારે ૧૬૫૫માં કોમવેલે આ લોકસભા બરખાસ્ત કરી. પછી તેણે દેશના દશ ભાગ પાડીને પ્રત્યેક ભાગમાં લશ્કરી અધિકારી નીમ્યા. આ લશ્કરી સુબેદારોના જુલમથી આખા દેશમાં અસંતોષ ફેલાયો. ઇ. સ. ૧૬૫૮માં કોમવેલે ફરીથી નવી ચુંટણી કરી. નવી ચુંટાયેલી લોકસભાએ ખીજી એક રાજ્યઘટના ઘડી કાઢી તેનું નામ 'અમ્મલ પીટીશન અને એડવાઈસ' પડ્યું. વળી આ લોકસભાએ કોમવેલને રાજની પદવી સ્વીકારવા વિનંતિ કરી પણ તે તેણે માન્ય રાખી નહીં. રાજનું પદ સ્વીકારવાથી પોતાના હક્ક મર્યાદિત થશે અને સૈન્ય પોતાના ઉપર થશે એવો તેને ભય હતો. આ ખીજી ઘટનાનુસાર હાઉસ ઓફ લોર્ડ્સનું મંડળ

ફરીથી ઉભું કરવામાં આવ્યું. નવા ઉમરાવો નીમવાની સત્તા અને પોતાનો વારસ નીમવાનો અધિકાર એવા બે અધિકારો ક્રોમવેલને મળ્યા. રાજની મદદી સિવાય રાજના સર્વ અધિકાર તેને મળ્યા. આ નવી બોલાવેલી લોકસભાએ નવા નિર્માણ કરેલા અમીરોના અધિકારો વિશે વાદવિવાદ ચલાવ્યો અને ક્રોમવેલ વિરુદ્ધ પણ ટીકા કરી તેથી ક્રોમવેલે ઇ. સ ૧૬૫૮માં આ સભાને રજા આપી. આવી રીતે સનદશીર રાજ્યપદ્ધતિ સ્થાપવાના તેના સર્વ પ્રયત્નો નિષ્ફળ થવાથી છેવટે તેને અનિયંત્રિત રીતે રાજ્ય કારભાર ચલાવવો પડ્યો.

Q. 30. Sketch briefly the career and work of Cromwell.

ઉ:—ક્રોમવેલ હટાંગ્ટન નામના પરગણાનો રહેવાસી હતો. ૧૬૨૮માં જ્યારે હડકોની અરજીનો ઠરાવ પસાર કરવામાં આવ્યો ત્યારે તે આમ-સમાનો સમાસદ હતો. તારાગૃહ અદાલત અને રાજના ખીન જવામદાર વર્તન ઉપર તે કડક ટીકા કરતો. જ્યારે આંતરયુદ્ધની શરૂઆત થઈ ત્યારે તેણે પ્રજાપક્ષ સામે લડવા સૈન્યની એક ટુકડી ઉભી કરી. તે યુદ્ધની શરૂઆતમાં પ્રજાપક્ષના સૈન્યની હાર થવાનું કારણ તેમના સિપાઈઓને લશ્કરી શિક્ષણ મળ્યું નથી એવું તેના ધ્યાનમાં આવતાં જ તેણે પોતાના ખાસ લશ્કરમાં સ્વતંત્ર, ઉત્સાહી, અને ધર્મ અને સ્વતંત્રતા માટે પ્રાણ આપવા તૈયાર થાય એવ યુવાનો દાખલ કર્યા અને પોતાના સૈન્યમાં દાખલ કરવામાં ધર્મપંથોની કોઈ પણ હરકત રાખી નહીં. ફક્ત સિપાઈઓએ ઈશ્વર ઉપર શ્રદ્ધા રાખીને લોકસભા માટે સ્વાર્થસાગપૂર્વક લડવું જોઈએ એવો નિયમ કર્યો. તેણે લશ્કરી તાલીમ આપી તૈયાર કરેલા સૈન્યની કોઈ પણ યુદ્ધમાં હાર થઈ નથી; તેના આ નવા અજીત્ય સૈન્યને પોલાદી પત્રટણ આયર્ન સાઈડ્સ) એવું ઉપનામ આપ્યું. જે જે આમસમાના સભામદો આ લશ્કરમાં અધિકારની જગ્યાઓ. લઈ પડ્યા હતા તેમને કાઢી નાંખીને લશ્કરમાં અનુભવી અને કુશળ સેનાનાયકો નીમ્યા. આ લશ્કરની મદદથી બે મોટી લડાઈઓ જીતી રાજપક્ષનું લશ્કર હરાવ્યું અને રાજની ખાળુ નખાળી કરી. પછી ક્રોમવેલે લોકસભામાંથી

વિરોધી સભાસદોને કઠી મુકીને તેને પોતાને વશ કરી લીધી. સારનાઈ આર્લ્સ રાજને દેશદેહી ઠરાવી ફ્રાંસી દેવામાં આવ્યો. રમ્પ નામની લોકસભાએ (લાંબી પાર્લામેન્ટનો એક અવશિષ્ટ ભાગ) જાહેર કર્યું કે હવે પછી ઇંગ્લંડ પ્રજાસત્તાક રાજ્ય ગણાયે. આર્લ્સ પહેલાના મોટા ભોક્ષાને ગાદીએ બેસાડવા સ્કોટલેન્ડ ને આયર્લેન્ડમાં કોટલાંક બંડ થયા. ક્રોમવેલે આ બંડો પોતાના ખાસ લશ્કરની મદદથી દબાવી દીધા અને તે બંને દેશોમાં શાંતિ સ્થાપી રમ્પ પાર્લામેન્ટ અને તેને અણુખનાવ થવાથી તેણે તે પાર્લામેન્ટ બરખાસ્ત કરી અને કુલ સત્તા પોતાના હાથમાં લીધી. હોલેન્ડ અને સ્પેનનો પરાજય કરીને તેણે યુરોપમાં ઇંગ્લંડની પ્રતિષ્ઠા અને દરજ્જાને વધાર્યો. નૌકાનયનનો કાયદો (નેવીગેશન એક્ટ) પસાર કરાવી દેશના વેપારને ઉત્તેજન આપીને પોતાનું નૌકાસૈન્ય વધાર્યું. સનદશીર રાજ્યઘટના સ્થાપન કરવાના તેના સર્વ પ્રયત્નો નિષ્ફળ ગયાથી છેવટે તેને અનિયંત્રિત રાજ્યશ્રમભાર ચલાવવો પડ્યો.

ખેતી અને વેપારને ઉત્તેજન આપીને તેણે દેશમાં શાંતિ સ્થાપી અને શિક્ષણને ઉત્તેજન આપ્યું. તેના ધાર્મિક પ્યુરીટન વિચારોને લીધે લોકોને ધણું વેઠું પડ્યું. તેણે ખ્રીસ્ત ધર્મના લોકોને સમદષ્ટિથી ગણી ધાર્મિક સગવડો આપી અને પોતપોતાના પંથ પ્રમાણે ખાતગી પ્રાર્થના કરવાની છૂટ આપી. ન્યાયકોર્ટોની સુધારણા કરીને ગરીબ ખેડુનોની અનેક અડચણો દૂર કરી. એક ખાસ વટ હુકમ કઢીને તેણે સ્કોટલેન્ડ અને ઇંગ્લંડને જોડી દીધા. તે ૧૬૫૮માં મરણ પામ્યો.

Q. 31. Show how Cromwell rose into power. Analyse his system of Government.

ઉ:—See Q. 29 & 30.

Q 32. State the causes of Charles II's popularity at the beginning of his reign. Why did he become unpopular after a few days ?

ઉ:—ક્રોમવેલના લશ્કરી અમલથી તમામ પ્રજા ત્રાસી ગઈ હતી. પ્યુરીટન લોકોના હાથમાં સર્વ સત્તા આવવાથી તેમની સાદી અને કડક રહેણીના

નિયમો સર્વ લોકોને વગર છુટકે પાળવા પડતા. લોકોના મનરંજનના સર્વ સાધનો કાયદાથી બંધ કરવામાં આવ્યા હતા. નાટક, નાચ, રાજનાઈ વગેરે વગેરે પ્રકારો અટકાવવામાં આવ્યા હતા. કોમવેલ્થનો પુત્ર રીચર્ડ રાજ્ય ચલાવવા નાલાયક માલમ પડવાથી સર્વ સત્તા હસ્તકરના અમલદારોના હાથમાં આવી અને આખા દેશમાં અંધાધુંધી વ્યાપી અને રાજસત્તા ફરીથી સ્થાપવા અતુકૂળ વાતાવરણ થવા લાગ્યું. આ સમયે ચાર્લ્સ (પહેલા ચાર્લ્સનો મોટો છોકરો) બ્રેડથી એક જ હેરનામું પ્રસિદ્ધ કરાવ્યું તેમાં પોતે બંડમાં બાંધ લેનારાઓને મારી આપશે, સૈન્યનો પગાર ચુકવવામાં આવશે, જમ કરેલી જમીનો હક્કદાર માલીકોને પાછી આપવામાં આવશે, લોકોને પોતાના ધર્મ-પંથ પ્રમાણે વર્તવાની છૂટ આપવામાં આવશે અને સ્વતંત્ર લોકસભા બેલાવવામાં આવશે, એવા એવા તેણે વચનો આપવાથી પ્રજાએ તેને ગાદી ઉપર બેસવા માનપૂર્વક બોલાવી, ઘણા ઠઠ્ઠી તેનું સ્વાગત કર્યું ચાર્લ્સ ગાદીએ આવ્યાથી દેશમાં સ્થિરસ્થાવરતા થશે અને રાજ્યકારભાર સુવ્યવસ્થિત થશે એવી લોકોની આશા હતી. ખીજો ચાર્લ્સ રંગીલો અને વિદ્વાસી હોવાથી તેના વખતમાં નાચ અને નાટકો વધી પડ્યાં અને સામાન્ય લોકોને આવા મનરંજનના સાધનો સુલભ થવાથી શરૂઆતમાં ખીજો ચાર્લ્સ લોકપ્રિય થઈ પડ્યો. ચાર્લ્સની છેવટની કારકિર્દી લોકોને નીચે લખેલાં કારણોથી અપ્રિય થઈ પડી: પોર્ટુગલના રાજાની કેથોલીક ધર્મની રાજકન્યા સાથે તેણે કરેલો લગ્ન સંબંધ પ્રજાને ગમ્યો નહોતો. એન અને ખીજા પ્રજાપક્ષના નાયકોને ફાંસી દીધાથી પ્રજામત દિવસે દિવસે તેના વિરુદ્ધ થતો ગયો. વળી તેણે ડનકર્કનું બંદર ફ્રાન્સને વેચીને મળેલો પૈસો મોજશોખમાં ઉડાવી દીધો. કેથોલિક ધર્મ ફરીથી સ્થાપવાનો અને લોકસભાની સત્તાને નાશ કરીને અનિયંત્રિત રાજ્યકારભાર ચલાવવા માટે તેણે ચૌદમા લુધ પાસેથી લાંચ લઈને ગુપ્ત તહનામું કર્યું. આખરે તો તે, લોકસભાએ હોલાડ સાથે કરેલી સંધી તોડીને, હુલાડી રીતે લુધને મળ્યો. આ ત્રણ ચાર કારણોથી પ્રજા ધણી ઊંછેડાઈ તે ઉપરાંત લોકો પાસેથી દેવા લીધેલા નાણાં પાછા આપવાની ના પાડીને પ્રજામાં ઉગ્ર અસંતોષ ઉત્પન્ન કર્યો. લોકસભાને ડાવવા અને તેની સત્તા નાશ કરવા તેણે નવહજાર સિપાઈઓનું કાયમી

સૈન્ય રાખ્યું. આવા અનેક કારણોથી તે ધણો જ અપ્રિય થઈ પડ્યો. પરંતુ તે દૂરદર્શી અને પ્રસંગાવધાની હોવાથી કેટલીક વખતે પ્રજામતને નમતું આપતો. આથી પોતાના મરણપર્યંત તે રાજ્યગાદી ઉપર ટકી શક્યો.

Q. 33. Describe the aims and policy of Charles II and point out from what points of view his reign is important ?

ઉ:—પોતાનાં મેળશોખ અને વિશ્વાસ માટે પાર્લામેન્ટની સંમતિ સિવાય પુષ્કળ દ્રવ્ય મેળવી, તેના જોર ઉપર અનિયંત્રિત રાજ્ય કારભાર ચલાવવો એવો બીજા ચાર્લ્સનો મુખ્ય હેતુ હતો. જોકે બહારથી તે પોતાને પ્રસ્થાપિત ધર્મનો અનુયાયી કહેવડાવતો તો પણ તેનો ખરો હેતુ દેશમાં કેથોલીક ધર્મનો પ્રચાર કરવાનો હતો. સ્વતંત્ર વૃત્તિના પ્રોટેસ્ટન્ટ અને પ્યુરીટન લોકો તરફથી તેને વિરોધ થવાનો સંભવ હોવાથી ચાર્લ્સ કેથોલિક લોકોને પક્ષપતિ હતો. તેણે પાર્લામેન્ટ સાથે કદી પણ ખુદી રીતે વિરોધ કર્યો નહીં અને વખત પ્રમાણે વર્તન રાખતો, કેટલીક વખતે પોતાનું ધાર્યું કરતો અને કેટલીક વખતે પ્રજામતને નમતું આપતો. પોતાની ગાદી ટકાવવી એવો તેનો મુખ્ય ઉદ્દેશ હતો અને ફરીથી દેશવટો ભોગવવાનો પ્રસંગ ન આવે તે બદલ સાવધ રહેતો.

રાજ્યઘટનાની દૃષ્ટિએ ચાર્લ્સ બીજાનો સમય ધણો મહત્વનો છે. ઇંગ્લંડમાં રાજા, આમસબ્બ અને અમીરમંડળ—ત્રણે ઘટકો આવશ્યક અને ધૃષ્ટિ છે એવું લોકોને સ્પષ્ટ જણાયું. હેબીયસ કોરપસ એક્ટ પસાર થવાથી લોકોના નૈસર્ગિક વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યનું રક્ષણ થયું અને જુલમી રાજસત્તા નરમ પડી. આ કાયદો ચાલુ રાજ્યપદ્ધતિનો મહત્વનો ભાગ છે. સૂઝના પ્રધાનો પાર્લામેન્ટને જવાબદાર છે અને રાજાનું માશીપત્ર હોય તોપણ પાર્લામેન્ટ તેમના ઉપર કામ ચલાવી શકે છે એવો મહત્વનો સિદ્ધાંત સ્થાપન થયો. હાલની ઇંગ્લંડની રાજ્યઘટના પક્ષોના બળાબળ ઉપર સ્થપાયેલી છે અને આ પક્ષોને જન્મ વારસાઈ હક Exclusion Bill રદ કરવાનો ઠરાવ થયો ત્યારે થયો. બ્હીગ્ઝ અને ટોરીઝ નામના બે સ્વતંત્ર પક્ષો નિર્માણ થવાથી પાર્લામેન્ટ વિશેષ હક મેળવવા સમર્થ થઈ.

જે કામ માટે પાર્લામેન્ટે નાણા મંજૂર કર્યા હોય તે જ કામમાં તે નાણા ખર્ચાવાં જોઈએ એવો રિવાજ પડ્યો. રાજના ખાનગી ખર્ચ માટે ૧૨ લાખ પૌંડની રકમ ઠરાવવામાં આવી. પરરાષ્ટ્રીય નીતિની આખતમાં ઇંગ્લંડ ચાર્લ્સની લીધે ફ્રાન્સનું અંકિત ખર્ચું. અમેરીકામાં વસાહતો સ્થાપન થતી હતી. ૧૬૬૦માં નેવીગેશનનો કાયદો પસાર થવાથી સ્પષ્ટ રીતે જણાઈ આવ્યું કે વસાહતો કેવળ ઇંગ્લંડના હિત ખાતર વસાવવામાં આવી છે. આ કારણથી ભવિષ્યમાં યુદ્ધનો પ્રસંગ ઉત્પન્ન થયો.

Q. 34. Describe the struggle for Supremacy between Charles II and his Parliaments.

ઉ:—ખ્રીજ ચાર્લ્સની પહેલી લોકસભા સંપૂર્ણ રાજનિષ્ઠ હતી. તે વખતે સમુદ્ર ઉપરની સત્તા અને વેપાર કરવાના ખાસ હક્કો મેળવવાની હરીફાઈમાં ઇંગ્લંડ અને હોલેન્ડ દેશો વચ્ચે લડાઈ શરૂ થઈ હતી. લોકસભાએ લડાઈ અર્થે મંજૂર કરેલા નાણા મોજશોખમાં રાખી દેવા અને ફરી પૈસા આપવા લોકસભા પાસે માંગણી કરી. અગાઉ મંજૂર કરેલા નાણાનો હિસાબ જોયા સિવાય વધુ નાણાં મંજૂર કરવાની લોકસભાએ ના પાડી ત્યારે રીસાઈ જઈને ચાર્લ્સે લોકસભા તહકુમ કરી. ઇંગ્લીશ ખાડીમાં અંગ્રેજોનો પરાજય થવાથી ડચલોક સાથે સંધી કરવી પડી. ક્વેરેન્ડન નામના પ્રધાને પૈસા મેળવવા ડનકર્કેનું બંદર ફ્રાન્સને વેચ્યું અને પ્યુરીટન પંથીઓ વિરુદ્ધ સખત ધાર્મિક કાયદાઓ પસાર કર્યા—(ક્વેરેન્ડન કોડ). આવા અનેક કારણોથી અને ડચયુદ્ધમાં પરાજય થવાથી મુખ્ય પ્રધાન ક્વેરેન્ડન પર કામ ચલાવવાનું ઠરાવ્યું ક્વેરેન્ડન ફ્રાન્સમાં નાસી ગયો. ત્યારપછી લોકસભાની અવગણના કરીને ચાર્લ્સે રાજ્ય ચલાવ્યું. તેણે કરોબારી મંડળમાંથી પોતાના ખાસ પક્ષના અને વિશ્વ સુ ઇસમોનું એક સલાહકાર મંડળ બનાવ્યું. તેને “કેબલ” મંડળ કહે છે. તે શબ્દ મંત્રીઓના નામના પહેલા અક્ષરોના શબ્દોથી બનેલો છે. કેબલ શબ્દ ઉપરથી કેબીનેટ અગર પ્રધાન મંડળ એવો શબ્દ નીકળ્યો. આ પ્રધાનમંડળે ફ્રાન્સ વિરુદ્ધ ઇંગ્લેન્ડ, હોલેન્ડ અને સ્વીડન, આ ત્રણ રાજ્યોનો એકસંધ સ્થાપત કર્યો. ચાર્લ્સ લુઈએ ચાર્લ્સ સાથે ડાવરનો ગુપ્ત તહ કરી તેને આ સંધમાંથી

ફાડયો. ચાર્સ પોતે કુથોલિક પંથનો અનુયાયી છે એવું જાહેર કરવું, ડચ લોકો વિરુદ્ધ લુધને મદદ કરવી અને તેના બદલામાં લુધએ ચાર્સને દરસાલ તથા લાખ પાઉન્ડ આપવા અને ખાલી પ્રસંગમાં પ્રજાનિરુદ્ધ ચાર્સને ફ્રેન્ચ સૈન્યની મદદ આપવી, એવી આ ગુપ્ત તહનામાની કલમે હતી. ચાર્સને હેતુ પૈસા મેળવીને તેના જોર ઉપર લોકસભાની સત્તા નાબુદ કરવાની હતી. વેપારીઓ અને જમીનદારો પાસેથી લીધેલા કરજનાં નાણાં પાછાં આપવાની તેણે ના પાડી. આથી દેશમાં અસંતોષ ફેલાયો. ધર્મ સ્વાતંત્ર્યનું જાહેરનામું (ડેક્લેરેશન ઓફ ઈન્ડિપેન્ડન્સ) પ્રસિદ્ધ કરાવીને રાજ્યે કુથોલિક અને પીળા નોનકેમિસ્ટો વિરુદ્ધ ધાર્મિક નિર્બંધો નાંખવામાં આવ્યા હતા તે તેણે રદ કર્યા અને લોકસભાની સત્તા ધુતકારી. એટલું જ નહીં પણ તે હવે ઉઘાડી રીતે લુધના પક્ષમાં સામેલ થયો અને હોલેન્ડ વિરુદ્ધ યુદ્ધ જાહેર કરીને તેણે હોલેન્ડ સાથે કરેલો તહ તોડયો. જ્યારે ચાર્સ પૈસા માટે ફરી લોકસભા બોલાવી ત્યારે તેને ધર્મ સ્વાતંત્ર્યનું જાહેરનામું રદ કરવું પડ્યું અને ટેસ્ટ એક્ટ ઉપર પોતાની સહી કરવી પડી. આ કાયદાથી સર્વ મુદકા અને લસ્કરી અધિકારીઓને પોતે પ્રસ્થાપિત (એપીરકોપેલીઅન) રાજ્યધર્મમાં માને છે અને પ્રજાસોજન વગેરે તે પંથની વિધિઓ તેને માન્ય છે એવું જાહેર રીતે માન્ય કરવું પડ્યું. આ કાયદાને લીધે કુથોલીકપંથી ચાર્સના ન્હાના ભાઈ ડયુક ઓફ યોર્કને પોતાની લસ્કરી જગ્યાનું રાજનામું આપવું પડ્યું અને આજ કારણથી કેબલ પ્રધાનમંડળ પડી બાંગ્યું. પ્રજા સંતોષવા માટે ચાર્સે હોલંડ સાથે સંધિ કરી અને પોતાની છાકરીનું લગ્ન હોલેન્ડના પ્રોટેસ્ટન્ટ ધર્મી રાજપુત વીલીયમ સાથે કર્યું. પરંતુ રાજ્યે લુધ સાથે ગુપ્ત તહનામું કરીને અને હોલેન્ડ વિરુદ્ધ મદદ આપવાનું વચન આપીને લુધ પાસેથી ધણું દ્રવ્ય મેળવ્યું. તે જ પ્રમાણે તેણે લોકસભા તહકુબ રાખી. જ્યારે આ ગુપ્ત તહનામાની વાત બહાર આવી ત્યારે મુખ્ય પ્રધાન ડેનગી આ કામમાં સામેલ છે એવું જાણવામાં આવ્યું ત્યારે લોકસભાએ ડેનગીની ઉપર કામ ચલાવ્યું. આથી પ્રધાન લોકસભાને સંપૂર્ણ જવાબદાર છે અને રાજ તેને માફી આપે તોપણ લોકસભા

પ્રધાન ઉપર કામ ચલાવી શકે એવો મહત્વનો સિદ્ધાંત સ્થાપિત થયો. નવી બરાયલી લોકસભાએ હેબીઅસ કોરપસ એક્ટ પસાર કરાવીને દરેક પ્રજાજનને વ્યક્તિગત સ્વાતંત્ર્ય અપાવ્યું અને રાજસત્તા ઓછી કરી. પછી લોકસભાએ ડ્યુક ઓફ યોર્ક કેથોલિક ધર્મનો હોવાથી ચાર્લ્સના મરણ બાદ ગાદી ઉપર આવી શકે નહીં એવો ઠરાવ (એક્સક્લુઝન બીલ) પસાર કર્યો. રાજ્યએ આ ઠરાવને સંમતિ આપી નહીં અને લોકસભાને ગરબાસ્ત કરી (૧૬૮૧). પોતાની વિરુદ્ધ થયેલા રાયહાઉસ નામના કાવત્રામાં સીડને, રસેલ વગેરે બ્લિગ (લોકપક્ષી) આંત્રવાનો સામેલ છે એવો તેમના પર આરોપ મૂકી તેમને ફાંસી દીધી.

પોતાના રાજ્યકારભારના છેવટના ચાર વર્ષમાં તેણે કેવળ સ્વતંત્રતાથી અને મનમાં આવે તેવી રીતે રાજ્ય ચલાવ્યું. ટેસ્ટ એક્ટનો કાયદો બાબુએ મૂકી ડ્યુક ઓફ યોર્કને એડમીરલ્ટી જગ્યા આપી લોકપક્ષી બહુમતવાળી સુધરાઈઓ ૨૬ કરી. હેલેન્ડના વીલીયમને મદદ નહીં કરવાનું વચન આપીને ફ્રાન્સના લુઇ પાસેથી પુષ્કળ પૈસા મેળવ્યા અને તે વડે નવ હજાર સિપાઈઓનું લશ્કર ખડું રાખ્યું. રાજ્યને તેના સર્વ હક્કો અથવા અધિકારો ઈશ્વર તરફથી મળેલા છે અને રાજ્ય વિરુદ્ધ વર્તન કરવું ગેરકાયદેસર છે એવો ઉપદેશ ધર્મગુરુઓ પોતપોતાના દેવળમાં કરવા લાગ્યા. પોતે કેથોલિક પંથ માને છે એવું રાજ્યએ મરણ વખતે જાહેર કર્યું. ટેસ્ટ એક્ટ, હેબીઅસ કોર્પસ એક્ટ પસાર થતી વખતે અને મુખ્ય પ્રધાન ડેનબી ઉપર કામ ચાલતી વખતે જો કે રાજ્યને નમવું પડ્યું તોપણ એકંદર રીતે તે રાજસત્તા અનિયંત્રિત કરવાના કામમાં સફળ થયો એ વાત નકકી છે.

Q. 35. What circumstances led to the glorious (bloodless) revolution of 1688?

ઉ:—ઈંગ્લંડમાં કેથોલિક ધર્મની પુનઃસ્થાપના કરીને રાજસત્તા અનિયંત્રિત કરવાનો બીજા જોશનો હેતુ હતો. ગાદી પર બેસતી વખતે તેણે પ્રજાને વચન આપ્યું હતું કે હું દેશના કાયદાને માન આપીશ અને પ્રજાના

દરેક ધર્મનું રક્ષણ કરીશ. તેના કારભારની શરૂઆતથી જ તે ટેસ્ટ એક્ટ અને હેબીઅસ કોર્પસ એક્ટ વિરુદ્ધ વર્તવા લાગ્યો અને પોતાના રાજમહેલમાં તો કેથોલિક ધર્મની વિધિઓ ઉઘાડી રીતે શરૂ કરી. રાજ્ય મેળવવા મનમથે (ચાર્લ્સ બીજાનો, તેની રાખેલી સ્ત્રીથી થયેલા છોકરો) કરેલું બંધ તેણે સમાવી દીધું અને તે બંધમાં સામેલ થનારાઓની કતલ કરી. જેમ્સના આ નિર્દય કૃત્યથી પ્રજાનો પ્રેમ તે ગુમાવી બેઠો. આ બંડના બંધાને તેણે પોતાનું કાયમી લસ્કર વધાર્યું અને તેમાં કેથોલિક અમલદારોની નીમણૂક કરી પોતાનું લસ્કર અને ૧૪મા લુઇઝે દર સાલ પૈસા આપવા આપેલું વચન, એ બે વાત ઉપર વિશ્વાસ રાખીને તે લોકસભાની પરવા રાખતો નહીં. જ્યારે ટેસ્ટ એક્ટનો ભંગ કરવા માટે લોકસભાએ રાજનો જવાબ માંગ્યો ત્યારે તેણે લોકસભાને બરખાસ્ત કરી. કાયદાથી શિક્ષા થયેલા માણસોને માફી આપવાનું અને કાયદો થોડો વખત તહકુબ કરવાનો અધિકાર તેણે પોતાના હાથમાં લીધો. જ્યારે તેના સૈન્યના એક કેથોલિક ધર્મી અધિકારી (હિલ્સ) ઉપર કોઈ એક ગુન્હા માટે કામ ચાલ્યું અને શિક્ષા થઈ ત્યારે રાજ્યએ માફી આપવાનો અધિકાર વાપર્યો તેને બચાવ્યો. ન્યાયાધિશોએ પણ રાજાનો આ હક્ક કબૂલ રાખ્યો. લાંબી લોકસભાએ બંધ કરેલી જુદી ધાર્મિક હાઇકોમીશન કોર્ટ તેણે ફરીવાર સ્થાપન કરી. પોતાના સલાહકાર મંડળમાં તેણે કેથોલીકો નીમ્યા. દેશમાં થનારા હુલ્લોડો અટકાવવા માટે તેણે લંડન પાસે જ ૧૩,૦૦૦ સરકારની હાવણી રાખી. ૧૬૮૭માં ધર્મસ્વાતંત્ર્યનું જાહેરનામું પ્રસિદ્ધ કરાવી કેથોલિક્સ અને બીજા પંથના અનુયાયીઓને પોતપોતાના પંથ પ્રમાણે પ્રાર્થના કરવાની છૂટ આપી અને ટેસ્ટ એક્ટ પ્રમાણે પ્રતિજ્ઞા લીધા સિવાય સરકારી જગ્યા સ્વીકારવા પરવાનગી આપી અને આવી રીતે લોકસભાની સત્તા લગભગ તોડી પાડી. વિશ્વવિદ્યાલયોમાં પણ કેથોલીક શિક્ષકોની નીમણૂક કરી અને વિરોધ કરનારાઓને બરતરફ કર્યા. જેમ્સે પોપના વકીલનું ઇંગ્લંડમાં જાહેર રીતે સ્વાગત કર્યું તેથી પ્રજા તેના ઉપર ઘણી રૂબે ભરાઈ.

જેમ્સના મરણ બાદ પોતાના દુઃખના દિવસો દૂર થશે એવી લોકોની આશા જેમ્સને છોડેલા થવાથી નષ્ટ પામી. ધર્મસ્વાતંત્ર્યનું જાહેરનામું પ્રસિદ્ધ

દેવળામાં વાંચવા ધર્મ શિક્ષકોને હુકમ કરવામાં આવ્યો. રાજાનું દરબાન વાંચવા પોતાના ઉપર સખ્તાઈ ન થવી જોઈએ એવી સાત ધર્મ ગુરુઓએ રાજા તરફ વિનંતિપૂર્વક અરજી કરી. આ અરજી રાજદ્રોહી ઠરાવીને રાજાએ તેમના ઉપર ક્રામ ચલાવ્યું. આવી રીતે અરજી કરવાનો લોકોનો સનદશીર હકક છીનવી લેવાથી લોકપક્ષ ઘણો ક્ષુબ્ધ થયો. સાતે આરોપી નિર્દોષ છે એવો પંચોએ એકમતે નિકાલ આપ્યો. આ નિકાલ સાંભળી લોકોએ અને લશ્કરે પોતાનો હર્ષ જાહેર કર્યો. આથી રાજા ગભરાયો. દેશના સર્વ પક્ષના અને મતના લોકોએ હોલેંડના વિલિયમ ઓફ ઓરેન્જને ઇંગ્લંડની ગાદી સ્વીકારવા આમંત્રણ કર્યું. લોકમત પોતાને સંપૂર્ણ અનુકૂળ છે એ જોઈ વિલિયમે જાહેર કર્યું કે હું સ્વતંત્ર પાર્લામેન્ટ બરવાનો પ્રજાનો હક્ક અને તેમના ધર્મનું રક્ષણ કરવા થોડા જ દિવસોમાં આવી પહોંચીશ જેમ્સના પક્ષના માણસો પણ વિલિયમને મળી ગયા. આવું જોતાં જ કાંઈપણ વિરુદ્ધ ચળવળ કર્યા સિવાય જેમ્સ ક્રાંસમાં નાસી ગયો. આ ઉપરથી જણાઈ આવશે કે જેમ્સના પ્રતિગામી રાજ-ધોરણને લીધે જ રાજ્યક્રાંતિ લોકોનું એકપણ ટીપું પાડ્યા સિવાય થઈ શકી. રાષ્ટ્રીય ધર્મ ઉપર મહાન સંકટ આવવાથી સર્વ પ્રજા જેમ્સ વિરુદ્ધ એક થઈ.

Q. 36. Mention the unconstitutional measures of James II and show how they led to the revolution of 1688. What were its effects ?

ઉ:—(૩૫ મા પ્રશ્નમાં લખેલી બાબતો જુઓ)
રાજા શ્રેષ્ઠ કે લોકસભા શ્રેષ્ઠ એ સંબંધમાં સો વરસ સુધી ચાલેલા ઝગડોનો અંત આવ્યો અને દેશમાં રાજસત્તા કરતાં લોકસત્તા શ્રેષ્ઠ છે એવો નિકાલ આવ્યો. રાજાને ઈશ્વર પસંદી પોતાના અધિકાર અને હક્ક પ્રાપ્ત થયા નથી પણ લોકોએ તેને તે તે હક્ક સોંપેલા છે એવો સિદ્ધાંત પ્રસ્થાપિત થયો. રાજાની પદવી લોકોએ નિર્માણ કરી છે, કાયદો રાજા કરતાં પણ શ્રેષ્ઠ છે અને રાજાએ પણ કાયદા પાળવા જોઈએ એ વાત સાબીત થઈ. આ ક્રાંતિને લીધે રાજ્યશ્રમભાર લોકસભાને

જવાબદાર એવા મંત્રીઓની સંમતિથી ચાલવા લાગ્યો અને સનદશીર પણ મર્યાદિત રાજસત્તાનો પાયો નંખાયો (કોન્સ્ટીટ્યુશનલ લીમીટડ મોનાર્કી).

Q. 37. How did the Revolution of 1688 affect the Supremacy of the Crown, the administration of justice and the control of Parliament over public expenditure?

ઉ:—See Q. 39.

Q. 38. Show how far James II's religious policy was the cause of the Revolution of 1688.

ઉ:—See Q. 35.

Q. 39. How was the English Constitution settled after the Revolution of 1688?

ઉ:—૧૬૮૮ની ક્રાન્તિથી રાજા શ્રેષ્ઠ, કે લોકસભા શ્રેષ્ઠ એવા સો વરસ સુધી ચાલેલા ઝગડાનો નિકાલ લાવીને લોકસભાની સત્તા સર્વ શ્રેષ્ઠ છે એવું દૃઢ્ય એને અનિયંત્રિત રાજ્યસત્તાનો અંત આવ્યો. ત્રીજા વિશ્વીઅમને લોકસભાના કાયદા પ્રમાણે રાજ્યપદ મળ્યું અને રાજ્યપદ લોક નિયુક્ત છે અને રાજાના હક્ક ઇશ્વરદત્ત નથી એવું તત્ત્વ સ્થાપિત થયું. વળી કાયદો રાજા કરતાં શ્રેષ્ઠ છે એ સિદ્ધાંત પણ સ્થાપિત થયો. ઇ. સ. ૧૬૮૮ પછી ખીલ ઑફ રાઈટ્સના કાયદાનો સાર રાજ્યપદના તરીકે ઠરાવવામાં આવ્યો અને તેમ થવાથી હાલની સનદશીર રાજ્યપદ્ધતિનો પાયો નંખાયો. આગળ ઉપર તેમાં થોડા થોડા ફેરફારો થતા ગયા. રાજસત્તાનું નિયંત્રન કરનારા આ કાયદાની મુખ્ય કલમો નીચે મુજબ હતી: (૧) લોકસભાની સંમતિ સિવાય રાજાએ કાંઈપણ નવો કર પ્રજા પાસે લેવો નહીં. (૨) કાયદો થોડા સમય માટે તહકુમ કરવાનો અને કાયદાની શિક્ષામાંથી કોઈ પણ વ્યક્તિને માફી આપી જમાવી લેવાનો અધિકાર રાજાએ વાપરવો એ ગેરકાયદેસર કૃત્ય છે. (૩) લોકસભાની સંમતિ સિવાય શાંતિના વખતે રાજાએ કાયમી લશ્કર રાખવું નહીં. (૪) પોતાની ફરીઆદો રાજા પ્રત્યે વિનંતિપૂર્વક જણાવવાનો પ્રજાને કાયદેસર હક્ક છે. (૫) લોકસભાના

પ્રતિનિધિયોની ચુંટણી વખતે રાજ્યએ તેમાં દખલગીરી કરવી નહોતી કારણ તે સર્વ હક્ક મતદારોનો છે. (૬) લોકસભાની બેઠક વારંવાર બોલાવવી અને તેમાં સભાસદોને બાધણુ સ્વાતંત્ર્યનો અમૂલ્ય હક્ક હોવો જોઈએ. (૭) કોઈપણ કથેલિક ગૃહસ્થ ઇંગ્લંડની ગાદી પર આવી શકે નહોતી. થોડા વર્ષ પછી ખ્રીસ્તે એક કાયદો કરીને ઇંગ્લંડની રાજ્યઘટના ફરીથી મુકરર કરવામાં આવી જેમાં નીચે પ્રમાણે મુખ્ય કલમો હતી. (૧) રાજના ખાનગી ખર્ચનું નિયમન કરવા લોકસભાએ એક કાયદો પસાર કરીને એક રકમ તેના ખાનગી ખર્ચ વાસ્તે ઠરાવી આપી અને રાજ્યકારભાર ચલાવવા પુરતા નાણાં એક વરસના મંજુર કર્યાં. આ પદ્ધતિ આગળ ઉપર કાયમની થઈ પડી. સરકારી ખર્ચ મંજુર કરાવવા લોકસભાની સંમતિ આવશ્યક રાખવાથી રાજ્યને લોકસભાની બેઠક દર સાલ બોલાવવાની ફરજ પડી અને એવી રીતે લોકસભાની સત્તા રાજ્યની ત્રિજેરી ઉપર સ્થાપિત થઈ. ચ્યુટીની એકટ પસાર કરાવીને લોકસભાએ સૈન્ય ઉપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કર્યો અને આવી રીતે રાજ્યના હાથમાંથી જુલમ કરવાનું સાધન લઈ લીધું.

આ કાયદા પ્રમાણે કાયમી લશ્કર ઉપર હકુમત ચલાવવાનો અને તે લશ્કરનું નિયંત્રણ કરવાનો અધિકાર રાજ્યને ફક્ત એક વરસ માટે આપવામાં આવ્યો. લશ્કરનો ખર્ચ મંજુર કરવા લોકસભાની જરૂર હોવાથી લોકસભાની બેઠક દર સાલ ભરવા રાજ્યને ફરજ પડી. લોકસભા સંપૂર્ણ રીતે પ્રજામત દર્શાવી શકે એ હેતુથી દર ત્રણ વરસે નવી ચુંટણી થવી જોઈએ એવું ઠરાવવામાં આવ્યું (૧૬૮૪). ૧૭૦૧માં એકટ ઓફ સેટલમેન્ટ નામનો ઇંગ્લંડની રાજ્યઘટનાનો મહત્ત્વનો કાયદો પસાર થયો. તેની કલમો નીચે મુજબ હતી: (૧) એન રાણીના મરણ પછી હેનોવરના પ્રોટેસ્ટન્ટ વંશને રાજ્યપદ આપવું અને તે રાજ પ્રોટેસ્ટન્ટ ધર્મનો જ હોવો જોઈએ. (૨) પ્રધાનોના ગેરકાયદેસર કૃત્યોની તપાસ થઈ તેમને શિક્ષા કરવામાં આવે ત્યારે રાજ્યમાં પોતાનો ખાસ અધિકાર વાપરી શિક્ષાની ખાશી આપી શકે નહોતી. (૩) ન્યાયાધીશોની નિમણૂક તેમના મરણ પર્વતની હોવી જોઈએ અને લોકસભાના બન્ને મંડળો, કોઈ પણ ન્યાયાધીશને ભરત-

રફ કરવાનો ઠરાવ કરે તો જ તેને નોકરીમાંથી દૂર કરી શકાય એવું કાયદાથી ઠરાવવામાં આવ્યું.

ત્રીજા વિલિયમે શરૂઆતમાં બ્હીમ અને ટારી પક્ષના લોકોનું સંયુક્ત મંત્રિમંડળ બનાવ્યું; પરંતુ બિન વિચારોને લીધે પ્રધાનમંડળમાં અંદર અંદર ફાટફૂટ પડી તેથી રાજ્યકારભારમાં એકતંત્રપણું રહ્યું નહીં; ત્યારે સન્ડરલેન્ડ નામના પ્રધાનની સલાહ પ્રમાણે વિલીઅમે આમસમામાં બહુમતિ ધરાવનારા બ્હીમ પક્ષના લોકોનું પ્રધાનમંડળ બનાવ્યું (૧૬૮૬). ત્યારથી આમસમામાં બહુમતિ ધરાવનારા પક્ષનું પ્રધાનમંડળ (કેબીનેટ) બનાવીને રાજ્યકારભાર ચલાવવાની પદ્ધતિ દાખલ થઈ. આ પદ્ધતિને પ્રતિનિધિક અથવા કેબીનેટ પદ્ધતિ કહે છે.

Q. 40. What led to the union between England and Scotland ? State its effects.

ઉ:—પહેલા જેમ્સના વખતથી ઇંગ્લંડ અને સ્કોટલેન્ડ દેશનો એક જ રાજ થયો પરંતુ બન્ને દેશની લોકસમાજો જુદી જુદી હતી. ધાર્મિક અને વેપાર સંબંધી હરકોતે લીધે આ બન્ને દેશો જોડી દેવાને પૂર્વે જે પ્રયત્નો થયા હતા તે તે વખતે નિષ્ફળ ગયા હતા; કારણ સ્કોટલેન્ડના લોકો પ્રેસબીટેરિયન પંથના હતા ત્યારે ઇંગ્લીશ લોકો એપીસ્કોપેલિયન પંથી હતા. નોકાનયનનો કાયદો ફ્રાન્સની માફક સ્કોટલેન્ડને પણ લાગુ હતો અને સ્કોટલેન્ડના લોકોને ઇંગ્લંડ અને તેના સંસ્થાનો સાથે વેપાર કરવાની પૂરી સ્વતંત્રતા ન હતી. સ્કોટીશ લોકોએ એક વેપારી-મંડળ સ્થાપીને અમેરીકામાં ડેરીઅનની સંયોગીભૂમિ પાસે સ્વતંત્ર વસાહત સ્થાપવાનો મોટો પ્રયત્ન કર્યો તેમાં તેમને ઇંગ્લીશ વસાહત કરનારાઓ તરફથી જરા પણ મદદ મળી નહીં. છેવટે ઇસ્ટ ઇન્ડીઆ કંપની, સ્પેનીશ વસાહત કરનારાઓનો વિરોધ અને બીજી નૈસર્ગિક પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિને લીધે સ્કોટલેન્ડના લોકોનો ઉપલો પ્રયત્ન નિષ્ફળ નીવડ્યો અને તેમના ધણા વસાહત કરનારાઓ અમેરીકામાં મરણ પામ્યા. ઇંગ્લીશ સરકારની સ્વાર્થી રાજનીતિને લીધે આવો અનર્થ થવા પામ્યો એવી સ્કોટીશ લોકોની માન્યતા થઈ. ત્યારે ૧૭૧૪માં સ્કોટીશ લોકસમાજે 'એક્ટ ઓફ સીક્યુરીટી

નો કાયદો પસાર કરીને જાહેર કર્યું કે પોતાના દેશ ઉપર નંખાયલા વેપાર, ધર્મ અને રાજકીય બંધનો દૂર થયા સિવાય 'પોતે' એન રાણી પછી ઇંગ્લંડની ગાદી પર આવનારા રાજાને માન્ય કરશે નહીં અને સ્વતંત્ર રાજાની નીમણુંક કરશે અને પોતાના દેશનું રક્ષણ કરવા જીદું લશ્કર રાખશે. અંગ્રેજ સરકારે ગભરાઈ જઈને આ પ્રશ્નનો નિકાલ સલાહસંપીથી કરી લેવાના હેતુથી બંને દેશના આગેવાનોનું એક કમીશન નીમ્યું. આ કમીશને સ્કોટીશ લોકોની સર્વ માંગણીઓ કબુલ રાખી અને બંને દેશ જોડી દેવાની યુક્તિ કરી. ત્યારબાદ બંને દેશની લોકસભામાં એકટ ઓફ યુનીયનનો ઠરાવ ૧૭૦૭માં પાસ થયો. આ કાયદાથી આ બંને દેશોને રાજકીય રીતે જોડી દધ બંને દેશને એટલિયન એવું નવું નામ આપવામાં આવ્યું અને એક સંયુક્ત (યુનીયન જેક) વાવટો ઠરાવવામાં આવ્યો. વેપાર સંબંધી બાબતોમાં બંને દેશના લોકોને સરખા હકકો આપવામાં આવ્યા; ફક્ત સ્કોટલેન્ડના રાષ્ટ્રીય ધર્મ અને કાયદા કાયમ રાખવામાં આવ્યા, બંને દેશોની સંયુક્ત લોકસભા ભેગી કરવામાં આવી તેમાં અમીરમંડળમાં સ્કોટલેન્ડ વતી ૧૬ અમીરો અને આમસભામાં ૪૫ પ્રતિનિધિઓ રાખવામાં આવ્યા. આ એકીકરણથી ઇંગ્લંડને સ્કોટલેન્ડ તરફથી કોઈ પણ ભય હવે રહ્યો નહીં. વેપાર સંબંધી બંધનો દૂર થવાથી સ્કોટલેન્ડના વેપારની વૃદ્ધિ થઈ અને ત્યાં ઉદ્યોગ ધંધો વધવાથી મોટા મોટા શહેરો અને બંદરો અસ્તિત્વમાં આવ્યા. ધર્મ અને કાયદાની બાબતમાં દરેક દેશને સ્વતંત્રતા હોવાથી અસંતોષનું મૂળ રહ્યું નહીં અને એટલિયનનું એક સુવ્યવસ્થિત અને એકસંપી રાષ્ટ્ર નિર્માણ થયું.

Q. 41. What do you understand by Parliam-entari Government ? show how William III was the first sovereign to work it successfully?

ઉ:—પાર્લામેન્ટરી ગવર્નમેન્ટ એટલે જ કેબીનેટ ગવર્નમેન્ટ. આ રાજ્યપદ્ધતિમાં પ્રધાનમંડળ (Executive) હંમેશા કાયદામંડળને જવાબ-દાર રહે છે. કાયદામંડળના સભાસદોને પ્રધાનમંડળનું ધોરણ નાપસંદ પડે તો તે પ્રધાનમંડળને અધિકાર ઉપરથી દૂર કરી શકે છે. લોકસભામાં જે

પક્ષની બહુમતિ હોય તે પક્ષનું પ્રધાનમંડળ હોય છે અને કાયદા મંડળના સર્વ સભાસદો લોકનિયુક્ત હોય છે.

ત્રીજી વિલીઅમના વખતમાં બ્રિટિશ અને ટોરીઝ નામના લોક-સભાના બે પક્ષો હતા. પહેલાં રાજ્યએ પ્રધાનમંડળમાં બંને પક્ષના આગેવાનોની નીમણૂક કરી; પરંતુ વારંવાર મતભેદ થવાથી રાજ્યકારભારને હરકત પહોંચતી. રાજ્યના યુદ્ધવિષયક પરરાષ્ટ્રીય ધોરણે વિરુદ્ધ ટોરી પક્ષ હોવાથી વિલીઅમે સન્ડરલેન્ડ નામના પ્રધાનની સલાહથી લોકસભામાં બહુમતિ ધરાવનાર અને યુદ્ધવિષયક ધોરણે અનુકૂળ એવા બ્રિટિશ પક્ષનું પ્રધાનમંડળ બનાવ્યું (૧૬૮૭). તેમ કરવાથી પ્રધાનમંડળમાં એકતંત્રપણું જળવાયું. બીજે જ વરસે નવી થયેલી સુટ્લેન્ડીમાં ટોરી લોકોની બહુમતિ થવાથી રાજ્યને ટોરીપક્ષનું પ્રધાનમંડળ બનાવવું પડ્યું. આવી રીતે વધુમતિ ધરાવનાર પક્ષનું પ્રધાનમંડળ બનાવવાની પદ્ધતિ ચાલુ થઈ. પ્રધાનમંડળ રાજ્યને જવાબદાર ન રહેતાં તે પાર્લામેન્ટને જ જવાબદાર રહેવું જોઈએ એવું પણ ફરાવત્રામાં આવ્યું. દરેક પ્રધાનની વ્યક્તિગત જવાબદારી ન ગણાતાં સમગ્ર પ્રધાનમંડળની જવાબદારી ગણવામાં આવવા લાગી. આવી રીતે વિલીઅમે કેબીનેટ પદ્ધતિનો પાયો નાંખ્યો.

Q. 42. Show that William III was a great Statesman Account for his unpopularity and also for the increase in the strength and power of Parliament in his reign.

ઉ:—ત્રીજી વિલીઅમે ધણી ડહાપણથી રાજ્યકારભાર ચલાવી દેશની આંતરિક સ્થિતિ સુધારી રાજ્યકારભારમાં વ્યવસ્થા આણી અને પરરાજ્યોમાં ઇંગ્લેન્ડનો દરજ્જો વધાર્યો; આ માટે તે મોટા મુસદ્દો કહી શકાય. રાજકીય હક મેળવવા પ્રજામાં થયેલી જાગૃતિ સમજીને તેણે લોક-સભાના મત પ્રમાણે રાજ્યને ચલાવી કેટલાએક દેશોપયોગી કાયદા પસાર કરાવ્યા. ધાર્મિક સ્વાતંત્ર્યનો કાયદો પસાર કરાવીને ધર્મવિષયક તકરારનો અંત આણ્યો. તે જ પ્રમાણે મુદ્રણ સ્વાતંત્ર્ય, રાષ્ટ્રીયકરણની યોજના અને બેંક ઓફ ઇંગ્લેન્ડની સ્થાપના કરી. આ ઉપરથી તેનું મુસદ્દોપણ સાબિત

થાય છે. આમસભામાં બહુમતિ ધરાવનારા પક્ષનું પ્રધાનમંડળ બનાવવાથી અને તે પક્ષના લોકોની પ્રધાનમંડળમાં નિમણુંક કરવાથી રાજ્યકારભારમાં એકતંત્રપણું આવશે એવા વિચારથી તેણે હાલની કેબીનેટ રાજ્યપદ્ધતિ અમલમાં મૂકી અને તેમ કરી રાજ્યકારભાર સ્થિર કર્યો. સ્પેન અને ફ્રાન્સ, બંને દેશનું રાજકીય જોડાણ થવાથી ફ્રાન્સની સત્તા વધી. યુરોપના બળમહત્વ (એલેન્સ ઓફ પાવર)નો નાશ થશે અને તેથી હોલેન્ડ અને ઇંગ્લંડ ઉપર મહાન આક્રમક આવવાનો ભય આપશે તે હેતુથી તેણે ફ્રાન્સ, ઓસ્ટ્રીઆ અને બેવેરીઆ સાથે સંધિ કરી યુરોપનું બળમહત્વ જાળવવાનો મહાન પ્રયત્ન કર્યો. આ પહેલો પ્રયત્ન નિષ્ફળ જવાથી તેણે ફ્રાન્સ વિરુદ્ધ ઇંગ્લંડ, હોલેન્ડ અને ઓસ્ટ્રીઆનો એક સંઘ સ્થાપ્યો. આથી રીતે યુરોપીઅન રાજકારણમાં હાથ ધાલીને તેણે ધૈર્યથી અને પોતાની મુત્સદી બુદ્ધિથી ઇંગ્લંડની પ્રતિષ્ઠા વધારી. વિલીઅમ પરદેશી હોવાથી અને ડચ સલાહકારોના કહેવા મુજબ વર્તતો હોવાથી તે છેવટે અંગ્રેજ પ્રજાને અપ્રિય થઈ પડ્યો. રાણી મેરીના મરણ પછી લોકોનો તેના પ્રત્યેનો પ્રેમ ધટી ગયો. તે જ પ્રમણે તેની રાષ્ટ્રીય અને યુદ્ધ-વિષયક નીતિ પ્રજાને ગમી નહીં. હોલેન્ડના રક્ષણ વાસ્તે પરરાષ્ટ્રીય યુદ્ધોમાં ભાગ લઈને વિલીઅમ ઇંગ્લંડ ઉપર ખર્ચનો બોજો નાંખતો જાય છે, એવા વિચારથી અંગ્રેજ લોકો તેના પર રોષે બરાયા.

(પ્રશ્નના છેવટના ભાગના જવાબ માટે ૩૯મો પ્રશ્ન જુઓ)

Q. 43. Describe in general the important legislative enactments in the 17th Century which were passed to ensure personal liberty and the rights of the people

ઉ:—સત્તરમા સદીમાં રાજ્ય શ્રેષ્ઠ કે પાર્લામેન્ટ શ્રેષ્ઠ એવા પ્રકારનો ઝગડો શરૂ થયો હતો તેમાં આખરે લોકસભાની જીત થઈ. લોકોનો હક્ક સ્થાપન કરનારા અને વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યનું રક્ષણ કરનારા નીચેના કાયદા પાર્લામેન્ટે પસાર કર્યા અને તે કાયદાઓને કબુલ રાખવાની રાજાને ફરજ પાડવામાં આવી. આ કાયદાઓથી ઇંગ્લંડમાં સનદશીર રાજ્યપદ્ધતિનો પાયો

નંખાયો. મુખ્ય કાયદાઓ (૧) Petition of Rights (પ્રશ્ન ૧૬ જુઓ) (૨) Grand Remonstrance (પ્રશ્ન ૪૫ જુઓ) (૩) Habeas Corpus act (પ્રશ્ન ૪૫ જુઓ) (૪) Bill of Rights (પ્રશ્ન ૩૮ જુઓ) (૫) Act of Settlement (પ્રશ્ન ૩૮ જુઓ). પસાર થતા.

Q. 44. Enumerate and describe the points of quarrel between the Stuarts and these Parliaments.

ઉ:—રુઝર્ટ રાજાઓ અને તેમની લોકસભાઓ વચ્ચે નીચેના કારણોથી મતભેદ થયો અને તેને પરિણામે યુદ્ધ ઉદ્ભવ્યું. (૧) રાજાના ખાસ હક્ક (Prerogative). (૨) પાર્લામેન્ટના હક્ક (Privilege). (૩) પરદેશની રાજનીતિ (૪) ધર્મસંબંધી ધોરણ. (૧) રાજા ધર્મરતો અંશ છે તેથી તેની સત્તા પણ અનિયંત્રિત છે, રાજાનો વિરોધ કરવો એ ધર્મરતો વિરોધ કરવા જેવું છે; લોકોને જે થોડાવણા અધિકાર મળેલા છે તે કેવળ રાજાએ મહેરબાનીથી આપેલા છે માટે પાર્લામેન્ટ હંમેશાં રાજાને અંકિત છે એવા પ્રકારના રુઝર્ટ રાજાઓના રાજસત્તા સંબંધી વિચારો હતા. (Divine Right Theory). (૨) પાર્લામેન્ટનું એવું માનવું હતું કે લોકોએ રાજાને નિમેશો હોવાથી રાજાએ પાર્લામેન્ટની આગામાં રહેવું જોઈએ. વળી લોકોએ રુઝર્ટ રાજાઓના વખતમાં કેટલાએક વિશેષ હક્ક પ્રાપ્ત કરી લીધા. હતા. (૧) રાજાદ્રોહના આરોપ સિવાય પાર્લામેન્ટના સભાસદને કેદ કરી શકાય નહીં. પાર્લામેન્ટના સભાસદો ગમે તેવું બાધણ કરવાને સ્વતંત્ર છે. (૩) ચુંટણીની તકરારોનો નિકાલ પાર્લામેન્ટ કરી શકે. (૪) રાજાનો મંત્રી પાર્લામેન્ટને જવાબદાર છે અને તેમના ઉપર કામ ચલાવવાનો અધિકાર પાર્લામેન્ટને છે. (૫) નવીન કરોને પાર્લામેન્ટ પોતાની સંમતિ આપી શકે. (૬) નવા કાયદા કરવાનો અધિકાર પાર્લામેન્ટને મળ્યો. (૭) ન્યાયકોર્ટો ઉપર પાર્લામેન્ટને સત્તા મળી. રુઝર્ટ રાજાઓએ પાર્લામેન્ટના ઉપદ્રા સર્વ હકકો છીનવી લેવા સતત પ્રયત્ન કર્યા પરંતુ આખરે તેમને પાર્લામેન્ટ આગળ નમવું પડ્યું. પરરાષ્ટ્રીય નીતિની બાબતમાં રાજા અને લોકસભા

વચ્ચે ઝગડો થયો. પહેલા બે સ્ટુઅર્ટ રાજાઓએ પોતાની પ્રજા અને પાર્લામેન્ટની ઇચ્છા વિરુદ્ધ રૂબેન, ક્રાન્સ વગેરે ક્રેથોલીક રાજાઓ સાથે મિત્રાચારીનો સંબંધ રાખ્યો. વિશેષતઃ બીજો ચાર્લ્સ અને બીજો જેમ્સ ફ્રેન્ચ રાજાના કેવળ ગોડીયા બની હોલંડ વિરુદ્ધ ક્રાન્સને મદદ કરતા. પાર્લામેન્ટને તેમની એ નીતિ પસંદ પડી નહીં અને બન્ને વચ્ચે વારંવાર વિરોધ ચાલુ રહેતો. (૪) સ્ટુઅર્ટ રાજાઓએ પ્રોટેસ્ટન્ટ ધર્મને બાબુએ મૂકી ક્રેથોલીક ધર્મને આશ્રય આપ્યો અને પ્રોટેસ્ટન્ટ અને પ્યુરિટન વગેરે ઉપર ધણો બુદ્ધિમંદ કર્યો. આ કારણથી પણ રાજાઓ અને પાર્લામેન્ટ વચ્ચે તકરારો થતી. (સ્ટુઅર્ટ રાજાઓના વખતમાં આ સંબંધના ઉદાહરણો આપી યોગ્ય ઠેકાણે લખો.)

Q. 45. Write Notes on:—

(૧) Divine Right of kings:—

ઉ:—See Q. 22.

(૨) Ship money:—

ઉ:—See Q. 24.

(૩) Straford:—

ઉ:—See Q. 24.

(૪) Laud:—

ઉ:—See Q. 24.

(૫) Petition of Rights:—

ઉ:—See Q. 26.

(૬) Instrument of Govt.:—

ઉ:—See Q. 29.

(૭) Test Act:—

ઉ:—See Q. 34.

(૮) Cable-Ministry:—

ઉ:—See Q. 34.

(૯) Trial of Seven Bishops:—

ઉ:—See Q. 35.

(૧૦) Bill of Rights:—

ઉ:—See Q. 39.

(૧૧) Mutiny Bill:—

ઉ:—See Q. 39.

(૧૨) Act of Settlement:—

ઉ:—See Q. 39.

(૧૩) Long Parliament:—

ઉ:—See Q. 28.

(૧૪) Puritans:—

ઉ:—પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથના ઉગ્ર અનુયાયીઓને પ્યુરીટન્સ કહે છે. આ લોકોને બાઈબલ ગ્રંથ ઉપર સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા છે અને તે જ ગ્રંથને તેઓ પ્રમાણ માને છે. બાઈબલ ગ્રંથના ઉપદેશ પ્રમાણે આચરણ રાખવાથી મોક્ષપ્રાપ્તિ થાય છે એવી તેમની માન્યતા છે. તેઓ મૂર્તિ પૂજના કદા વિરોધીઓ હોઈ પોતાના દેવોમાં સાધુ પુરોહિતા ચિત્રો પણ રાખતા નથી. જુના ધાર્મિક આચારો પ્રત્યે તેમને ઘણો અનાદર છે અને ધર્મ વિધિના બાહ્ય ચિન્હો પ્રત્યે તેમને સખ્ત અણગમો છે. બેપ્ટીસમા આપતી વખતે કોસનું ચિન્હ કરવું તથા વધુવરોની વીંટીઓની પરસ્પર અદલાબદલ કરવી વગેરે વિધિઓને તેઓ જરા પણ માનતા નથી. ગાયન વાદન, ભોગવિનાસના સાધનો અને ઐહિક સુખોપભોગ તેઓ ત્યાજ્ય ગણે છે અને ઈંદ્રિય-નિયંત્ર કરવા તરફ તેઓ પૂરેપૂરું ધ્યાન આપે છે. પ્રચલિત પ્રાર્થના પુસ્તક દોષમય હોવાથી તે સુધારવું જોઈએ એવો તેમનો સ્પષ્ટ મત છે. આ કારણથી તે પુસ્તક પ્રમાણે આ લોકો પ્રાર્થના કરતા નથી. સર્વ માણસ જાત પ્રત્યે સમાનતાથી અને બંધુત્વ રીતે વર્તવામાં તેઓ ગૌરવ માને છે. રાજસત્તા કરતાં લોકસભાની સત્તા સર્વોપરી છે એવી તેમની પ્રમાણિક માન્યતા છે. આ લોકો સ્વતંત્ર વૃત્તિના, ઉદ્યોગી અને ધર્મનિષ્ઠ હોઈ ૧૬૪૦ના આંતરવિગ્રહમાં રાજસત્તા વિરુદ્ધ લડવામાં તેમણે આગળ પડતો ભાગ લીધો.

(૧૫) Impeachment and Bill of Attendant:—

ઉ:—રાજના પ્રધાનો અને સલાહકારોએ કરેલા અન્યાયી કૃત્યો માટે અને રાજને દેશહિત વિરોધક ખોટી સલાહ આપવા માટે આમસભા તરફથી અમીરમંડળ આગળ તેવા પ્રધાન અને સલાહકારોની ઉપર કામ ચલાવવામાં આવતું તેને ઇમ્પીયમેન્ટ કહે છે. તેમાં આમસભા ફરીઆદી હોઈ અમીરમંડળને ન્યાય આપવાનું કામ કરવું પડતું. સાક્ષી પુરાવા વગેરે બાબતો કાયદા પ્રમાણે થતાં. આવી રીતે કામ ચલાવવાનો અને પ્રધાનોના ખાનગવાબદાર ધોરણ સાથે તેમને જવાબદાર ગણવાનો પ્રગ્નતા ખાસ હકક હતો. બેકન, સ્ટ્રેન્ડાન્ડ, ડેનબી અને વોરન હેરટીંગ્સ ઉપર આવી જ રીતે ઉપર લખેલા પ્રગ્નતા ખાસ હકક અનુસાર કામ ચલાવવામાં આવ્યું હતું. પ્રધાનોએ રાજને આપેલી સલાહ દેશહિત વિરોધક હોય તોપણ તે રાજ-દ્રોહ નહીં હોવાથી કેટલીક વખત પ્રધાના શિક્ષામાથી બચી જતા. આવા પ્રધાનોને ખાનગ એક કાયદાથી લોકસભા શિક્ષા કરી શકતી. આ કાયદેસર માર્ગને બીલ ઓફ એટ્ટેન્ડન્ટ કહે છે.

(૧૬) Grand Remonstrance:—

ઉ:—પિમ, હેમ્પડન વગેરે આગેવાનોએ પહેલા ચાર્લ્સના ધાર્મિક અને રાજકિય જીલ્મી કૃત્યો સંબંધી જે સ્પષ્ટ અને તકરારી અરજી રાજને મોકલી આપી તેનું નામ ગ્રેન્ડ રીમોન્સ્ટ્રન્સ પડ્યું. તેમાં આયર્લેન્ડનું બંડ રાજના ઉત્તરજનથી થયેલું છે અને સ્કોટલેન્ડમાં કથોલિક ધર્મ સ્થાપન કરવાની તેને ખાસ ઇચ્છા છે એવા રાજ ઉપર આરોપો મૂકાયા હતા. રાજસત્તા મર્યાદિત કરવા માટે લોકસભાએ કરેલા કાયદાનો નિર્દેશ કરી રાજ આગળ પ્રગ્નની બે માંગણીઓ મુકી હતી. (૧) રાજએ લોકસભાની સંમતિથી પોતાના પ્રધાનોની નિમણૂક કરવી. (૨) સર્વ ધાર્મિક પ્રશ્નોનો નિકાલ કરવાનો અધિકાર લોકસભાએ નિમેલી ધર્મસભાને આપવો. બ્યારે ગ્રેન્ડ રીમોન્સ્ટ્રન્સનો ઠરાવ લોકસભામાં મુકાયો ત્યારે ધાર્મિક પ્રશ્નો ઉપર મોટો વિવાદ થઈ આમસભામાં બે પક્ષ પડ્યા. થોડી જ બહુમતિથી આ બીલ પસાર થયું અને તે છપાવીને તેની હજારો નકલો દેશમાં

વહેંચવામાં આવી. આવી રીતે લોકપક્ષમાં ફાટફૂટ થઇ અને કેટલાએક લોકો રાજપક્ષમાં જાવ્યા.

(૧૭) (Habeas Corpus Act):—

ઉ:—૧૨૧૫ની સાલના મેગના ચાર્ટના (મહાન કરાર) વખતથી ઇંગ્લીશ કાયદા પ્રમાણે દરેક કેદીનો કોર્ટ આગળ ન્યાય થવો જોઇએ એવી ન્યાયાધિશને વિનંતિ કરવાનો પ્રગ્નનો હક્ક હતો અને દરેક કેદીને પોતાની આગળ રજુ કરવા જેઠના અધિકારીને હુકમ કરવાની જવાબદારી ન્યાયાધીશ પર હતી. પ્રગ્નનો આ હક્ક કચડી નાંખીને રજુઅર્ટ રાજ્યોએ પોતાના વિરોધીઓને દીર્ઘકાળ સુધી જેલમાં સજાડાવ્યા હતા. ૧૬૭૯માં બીજા ચાર્ટરના વખતમાં શેફ્ટસબરીએ રાજની સત્તા મર્યાદિત કરવા સાર અને વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યના હક્કનું રક્ષણ કરવા માટે લોકસભામાં હેબીયસ કોરપસનો કાયદો પસાર કરાવ્યો. રાજદોહના ગુન્હા સિવાયના બીજા કોઈપણ પ્રકારની પોતાની તપાસ ન્યાયકોર્ટમાં થવી જોઇએ એવી માંગણી કેદી કરે તો ન્યાયાધીશે તુરગતા અધિકારીને હુકમ કરી તે કેદીને ૨૦ દીવસની અંદર ન્યાય આપવાની વ્યવસ્થા ન્યાયાધીશે કરવી જ જોઇએ એનું કાયદાથી ઠરાવવામાં આવ્યું. હેબીયસ કોરપસના કાયદા પ્રમાણે કામ ચાલ્યા બાદ કોઈપણ કેદીને છોડી મુકવામાં આવે તો તેને પોતાના આગલા ગુન્હા માટે ફરીથી પકડી શકાય નહીં એવો નિયમ આ કાયદાનુસાર કરવામાં આવ્યો અને કોઈપણ કેદીને વિદેશમાં કેદ પકડવો નહીં એવી પણ વ્યવસ્થા આ કાયદાએ કરી. આ કાયદાની મજબૂતા મેગનાચાર્ટા, પીટીશન ઓફ રાઈટ્સ અને બીલ ઓફ રાઈટ્સના જેવી જ કરવામાં આવે છે અને આ ચારેય કાયદા ઇંગ્લીશ રાજ્યધટનાના પાથરૂપ છે.

(૧૮) Navigation Act:—

ઉ:—હોલન્ડે વેપાર અને હથોગ ધંધાની બાબતોમાં ઘણી જ પ્રગતિ કરી હતી અને તેનું નૌકાબળ શ્રેષ્ઠ દરજ્જાનું હતું. યુરોપ અને પૂર્વ તરફના દેશોના વેપારી માલની આવકબળક ડચ વહાણો દ્વારા થતી તે જ પ્રમાણે ડચ લોકોનો અમેરીકન વસાહતો સાથે પણ મોટા પ્રમાણમાં વેપાર ચાલતો. આ કારણથી ડચ લોકોનો વેપાર કમી કરવા અને તેનું

વર્ચસ્વ નાપુદ કરવા કોમવેલે નેવીગેશન એક્ટ અથવા નૌકાનયનનો કાયદો કર્યો. ઇંગ્લીશ બંદરમાં આવનારો પરદેશી માલ ઇંગ્લીશ વહાણોનાં અમર જે દેશમાંથી તે માલ આવતો હોય તે દેશના વહાણોમાં તે માલ ઇંગ્લંડમાં લાવવો જોઈએ એવું કાયદાથી ઠરાવવામાં આવ્યું અને પરરાજ્યોના વહાણો દ્વારા આવનારા માલનો પ્રતિબંધ કરવામાં આવ્યો. આ કાયદાથી ઇંગ્લંડનો વેપાર અને તેનું નૌકામળ વધ્યું પરંતુ તેને લીધે ઇંગ્લંડ અને હોલંડ વચ્ચે દરિયાઈ યુદ્ધો થયાં. ૧૬૬૦માં ઇંગ્લંડે આ કાયદો પોતાની વસાહતોને પણ લાગુ કર્યો. વસાહતોમાં પણ ઇંગ્લીશ અથવા વસાહતોના વહાણોમાં માલ લઈ જવો અગર લાવવો જોઈએ એવો ઠરાવ કરવામાં આવ્યો. ફક્ત જે દેશમાંથી તૈયાર માલ આવતો હોય તે દેશના વહાણો દ્વારા માલ લાવવાને છૂટ હતી. વસાહતો ઉપર આ કાયદો લાદવાથી આગળ ઉપર ઇંગ્લંડ અને વસાહતો વચ્ચે યુદ્ધનો પ્રસંગ ઉદ્ભવ્યો.

હેનોવર વંશના રાજાઓ

Q. 46. Sketch the Career of Walpole with special reference to his financial and constitutional services.

ઉ:—વોલપોલ નોર્ફોલ્ક પરગણામાં એક જમીનદારનો છોકરો હતો. તે ૨૫૪ વક્તા તેમજ ઉમદા સ્વભાવનો હતો. આગેવાન થવાને જ ને ગુણોની જરૂરિયાત હોય છે તે સર્વ ગુણો તેનામાં હતા. તે ધણો જ વ્યવહાર કુશળ હોઈ પોતાની અક્કલ હુશિયારીથી મોટી પદ્ધતિએ પહોંચ્યો. પીઅરેજ બીલનો વિરોધ કરીને તેણે તે બીલ આમસભામાં ઉડાવી દીધું અને આમસભાનું શ્રેષ્ઠત્વ કાયમ રાખ્યું (૧૭૧૯). દક્ષિણ માહાસાગરમાં વેપાર કરતી મંડળીએ દેવાળું કાઢવાથી (સાઉથ સી બબલ) હજારો ગરીબ કુટુંબોની પાયમાલી થઈ અને સર્વ ઠેકાણે હાહાકાર થઈ રહ્યો. આ વખતે નાણાં સંબંધી ઉત્તમ જ્ઞાન ધરાવનારા વોલપોલે આગેવાની લઈને પ્રજા પર આવેલા આ સંકટનું ચતુરાઈથી અને ધૈર્યથી નિવારણ કરીને તેમનાં થોડા ધણા પૈસા પાછા આપ્યા. આથી તે ધણો જ લોકપ્રિય થઈ પડ્યો અને ૧૭૨૧માં તેને મુખ્ય પ્રધાનનું કામ સોંપવામાં આવ્યું. દેશમાં તેમજ દેશબહાર સુલેહ તથા શાન્તિ જળવીને વેપાર ઉદ્યોગની પ્રગતિ કરવી એવું તેનું સૂત્ર હતું અને હેનોવર કુટુંબ મજબૂત થવાને અને લોકોની સાંપત્તિક સ્થિતિ આપાદ થવાને શાન્તિની જરૂરીયાત છે એવું તેનું ધારવું હતું. તેણે ડીસેન્ટર્સ અને કથેલિક લોકો પરનો ધાર્મિક અંકુશ ઓછો કરીને તેમનો વિરોધ કમી કર્યો અને આયલેન્ડમાં નવીન ચાલુ કરેલા નાણાં લોકમત વિરુદ્ધ છે એમ જોતાં જ તેણે તે પાછા ખેંચી લીધાં. લોકસભામાંના સભાસદોને લાંચ આપી અને તેમને ઓહાની જગ્યાએ આપીને પોતાની અક્કલ હુશિયારીથી તેણે આમસભામાં પોતાની બહુમતિ કાયમ રાખી. વેપારી વર્ગની તેમજ બહીગ જમીનદારોની તેને મદદ હતી.

વોલપોલ એ ખુલા વેપારનો ઉગ્ર પુરસ્કર્તા હતો. ખુલા વેપારથી જ દેશનો વેપાર વધશે એવો તેનો મત હતો. તેથી તેણે આયાતના

કાચા માલ ઉપરની તેમજ નિકાસના માલ પરની જકાત ૨૬ કરી દેશનું કરજ પતાવી દેવા માટે તેણે દરેક ખાતામાં કાપકુપ કરી અને એક કાયમનો ભંડાર (Sinking fund) નિર્માણ કર્યો. વાર્ષિક ખર્ચમાંથી કેટલીક રકમ દર વરસે શિક્ષક રાખીને તેને વ્યાજ આપવાની અને ઓછા દરે નવું કરજ કાઢીને ખર્ચ ચલાવવાની આ યોજના હતી પરદેશમાંથી દેશમાં આવતા દારૂ અને તંબાકુ ઉપરની લેવાતી બંદરી જકાત બંધ કરીને તે, માલ રાખનારા વેપારીઓ પાસેથી જ તે લેવી એવા પ્રકારનું બીલ તે લાવ્યો (એકસાઈઝ સ્કીમ). એમાં તેનો હેતુ દાણચોરીથી ચાલતા વેપારની અટકાયત કરવાનો હતો. વેપાર ખુલ્લો થવાને કારણે નિકાસનો વેપાર વધીને જકાત ૨૬ કરવાથી થનારું નુકશાન આ રસ્તે લઈ (એકસાઈઝ) ભરી લેવાશે એવું તેનું ધારવું હતું. સરકારી અધિકારીઓને માલ તપાસવાનો અધિકાર મળેલો હતો. આથી આપણા ખાનગી કારભારમાં સરકાર હાથ દાલશે એવો પોકાર ઉઠ્યો; ત્યારે લોકમત તે બીલના વિરુદ્ધ છે એમ જાણીને તેણે તે પાછું ખેંચી લીધું. તેણે વસાહતો ઉપર નીકાનયન કાયદાથી નંખાયલા બંધનો ૨૬ કરીને તેમને ખુલ્લા વેપાર કરવાની પરવાનગી આપી. આથી વસાહતોની આત્માદી થઈને ઇંગ્લંડને પણ ફાયદો જ થયો.

પહેલો અને બીજો ગ્રેન્ડ રાજ પરદેશીઓ હોવાથી તેઓ અંગ્રેજ રાજકારણ તરફ બે-પરવા હતા. અંગ્રેજ ભાષામાંના વાદવિવાદો ન સમજ શકવાથી તેમણે કેબીનેટ સભામાં હાજર રહેવાનું છોડી દીધું; આથી કેબીનેટમાં એકતંત્રપણું રાખવાનું અને અધ્યક્ષનું કામ મુખ્ય આગેવાન પાસે આવ્યું. વોલપોલ એ ખરેખરા અર્થમાં પહેલો મુખ્ય પ્રધાન હતો.

કેબીનેટમાંના પ્રધાનો એક જ પક્ષમાંના હોવા જોઈએ અને કેબીનેટનું ધોરણ એકમુખી હોઈ ને સભાસદો મુખ્ય પ્રધાનને જ જવ.બદલ હોવા જોઈએ એવું તેણે નિશ્ચિત કરાવ્યું. વોલપોલ સત્તાનો ભોભી હોવાથી પોતાના વિરોધીઓને કેબીનેટમાંથી કાઢી નાંખવાનો અધિકાર તેણે પોતાના હાથમાં લીધો. તેણે મુખ્ય પ્રધાનનો દરજ્જો તેમજ યોગ્યતા વધારી. પોતાની પરરાષ્ટ્રીય નીતિ તરફ ભોકોની સહાનુભૂતિ નથી એવું જોતાં

તેણે પોતાની જગ્યાનું રાજનાયું આપ્યું અને બહુમતવાળા પક્ષનું જ પ્રધાનમંડળ જ હોવું જોઈએ એવું તત્ત્વ સ્થાપન કર્યું.

Q. 47. Describe the foreign policy of Walpole.

ઉ:—વોલપોલની પરરાષ્ટ્રીય નીતિ શાંતિ અને સુલેહની હતી. વેપાર અને ઉદ્યોગ ધંધાની પ્રગતિ થવા શાંતિની જરૂરીઆત હોવાથી અને ત્યાંસુધી યુદ્ધનો પ્રસંગ ચતુરાઈથી દૂર કરીને વોલપોલ વાદ્યસ્ત્ર પ્રશ્નોને નિકાલ શાંતિથી જ કરતો. ફ્રાન્સની સાથે મૈત્રી જળવવી એ જ તેની પરરાષ્ટ્રીય નીતિની કુંચી હતી. ઑસ્ટ્રીયાના બાદશાહે ઇંગ્લંડનો વેપાર તોડવાના ઇરાદાથી ઑસ્ટેન્ડ ઇસ્ટ ઇન્ડીઆ કંપની સ્થાપન કરી હતી. તેટલામાં તેણે સ્પેન સાથે ઇંગ્લંડ વિરુદ્ધ તક કર્યો. પ્રિટેન્ડરને (બીજા જેમ્સનો છોકરો) ઇંગ્લંડની ગાદી મેળવી આપવાની અને ઇંગ્લંડ પાસેથી જીઆઈટર સ્પેનને પાછું અપાવવાનું આ સહથી હતું. ત્યારે વોલપોલે હેનોવર કુટુંબને ઘોડકો ન લાગે તે માટે પ્રિટેન્ડરને હંમેશા અનુકૂળ રહેનારા એજ ફ્રાન્સ સાથે મૈત્રી કરી અને હોલેન્ડ અને પ્રશીઆને પણ તેમાં સામેલ કર્યા. (League of Hanover 1725). પ્રશીઆ આ સંઘમાંથી છુટીને ઑસ્ટ્રીયાને મળ્યું. ત્યારે વોલપોલે સ્પેનના મંત્રીઓને લાંચ આપીને સ્પેનની સાથે મૈત્રિનો કરાર કર્યો (૧૭૨૬). આ કરારથી ફિલિપના (સ્પેન) દોકરાને ઇટાલીમાંનાં પાર્મા અને પાયસેઝાના મળવા જોઈએ એમ ઠરાવ્યું.

પાર્માના ડયૂકના મરણ પછી (૧૭૩૧) ઑસ્ટ્રીઆએ તે દેશ જીત્યો. વોલપોલે પોતાની ચતુરાઈથી સ્પેનનું મન વાળીને યુદ્ધનો પ્રસંગ દૂર કર્યો. ઑસ્ટ્રીઆના બાદશાહની છોકરીને—મેરીઆથેરીસા—ગાદી પરનો વારસો માન્ય રાખીને તેણે ઑસ્ટ્રીઆ પાસેથી પાર્મા વગેરે સ્પેનને અપાયાં. આ વખતે પોલંડની ગાદી સંબંધી તકરાર શરૂ થવાથી ફ્રાન્સ અને સ્પેન ઑસ્ટ્રીઆ વિરુદ્ધ યુદ્ધ જાહેર કર્યું (૧૭૩૩). ફ્રાન્સ અને સ્પેનના બુર્બોન કુટુંબના રાજાઓએ ઇંગ્લંડનો વેપાર તોડીને તેની વસાહતો હસ્તમત કરવાના હેતુથી એક ગ્રુપ કૌટુંબિક કરાર કર્યો હતો (Family

Compact). તોપણ વોલપોલે યુદ્ધમાં ભાગ ન લેતાં તટસ્થપણું જ સ્વીકાર્યું. ફ્રાન્સ સાથે મૈત્રિ રાખવી એ હેનોવર કુટુંબની સ્થિરતાને અને ઇંગ્લંડના વેપારની વૃદ્ધિને જરૂરિ છે અને યુદ્ધકટના કરારથી મળેલી વેપારની છૂટ તથા સ્પેનની સાથે વૈર કરવું એ ફાયદાકારક નથી, એવી સમજુતીથી તે યુદ્ધમાં તટસ્થ જ રહ્યો. આ તેની નીતિ ડહાપણની હતી. યુદ્ધકટના કરારથી સ્પેનના વસાહતોને એક વહાણ જેટલો જ માલ પહોંચાડવાની છૂટ ઇંગ્લંડને મળેલી હતી. અંગ્રેજ વેપારીઓએ આ કરાર તોડીને ચોરીથી વેપાર ચલાવ્યો ત્યારે સ્પેન ઇંગ્લીશ વહાણોની તપાસ કરવાનું આરંભ કર્યું અને કેપ્ટન જેન્કીન્સને શિક્ષા કરવા કાન કાપ્યો. આથી અંગ્રેજ લોકમત બહુ જ ખળભળી ઉઠ્યો અને આ રાષ્ટ્રીય અપમાનનું વૈર લેવા અંગ્રેજોએ યુદ્ધની માંગણી કરી. લોકમત ધણો જ ખળભળેલો જોઈને તેને સ્પેન વિરૂદ્ધ યુદ્ધ જાહેર કરવું પડ્યું. વોલપોલની બેપરવાઈથી આ યુદ્ધમાં ઇંગ્લંડનો પરાજય થયો એવો તેના વિરૂદ્ધ પોકાર ઉઠ્યો. નવી ચુંટણીમાં પોતાની નીતિની બહુમતિ નથી એવું જોઈને વોલપોલે પોતાની જગ્યાનું રાજીનામું આપ્યું.

Q. 48. what in your opinion were the strong and weak points of walpole's administration ?

ઉ:—વોલપોલે પોતાની આર્થિક અને રાજકીય નીતિથી ઇંગ્લંડની મોટી સેવા બજાવી. દેશની આબાદી, વહુપાર અને ઉદ્યોગધંધા ઉપર આધાર રાખે છે એવું જાણીને તેણે ખુલા વહુપારની પદ્ધતિ અમલમાં મૂકી. પરદેશથી આવનારા કાચા માલ ઉપરની જકાત ઓછી કરી તેથી ઇંગ્લંડમાં તૈયાર માલ પુષ્કળ અને સસ્તો થયો અને તેની નિકાસ ઝડપથી વધી. તેજ પ્રમાણે વસાહતો સંબંધી જીનું સ્વાર્થી ધોરણ છોડી દઈને નેવીગેશન કાયદો રદ કર્યો. વસાહતોને ખુલ્લો વહુપાર કરવાની છૂટ આપવાથી વસાહતોની સ્થિતિ સુધરી અને અપ્રત્યક્ષ રીતે ઇંગ્લંડને પણ ફાયદો થયો. રાષ્ટ્રીય દેવું પતાવવા તેણે સીક્રીંગ ફંડની યોજના અમલમાં મૂકી. તેણે કેબીનેટ રાજ્યપદ્ધતિનો વિકાસ કર્યો અને મુખ્ય પ્રધાનનો દરજ્જો વધાર્યો. (વિશેષ માહિતી માટે પ્રશ્ન ૪૬નો જવાબનો ભાગ જુઓ.)

લેક્ષોલ સત્તાનો લેખી હોવાથી કેટલીક વખતે તેણે પોતાના તત્ત્વોનો ત્યાગ કર્યો. લોકમત વિરુદ્ધ છે એમ જોતાં જ અંતર્ગત જકાતનો ઠરાવ (Excise Bill) પડતો મુક્યો. ડીસેંટર્સ અને કેથોલીકસ ઉપર જે જે બંધનો હતા તે કમી કર્યા અને આયર્લેંડમાં નવું શરૂ કરેલું નાણું બંધ પાડ્યું. પોતાના હાથમાં અમર્યાદ સત્તા ટકાવવા તે ખુલ્લી રીતે લાંચ રૂશ્વત આપતો અને તેના વખતમાં લાંચ લેવી અને આપવી નિંધ ગણાતું નહોતું. પરરાજ્યો સાથે શાંતિનું ધોરણ બનતાં સુધી રાખતો કારણ તેમ કરવાથી વેપાર અને ઉદ્યોગબંધાનો ઉત્કર્ષ થઈ દેશની આબાદી વધશે એવું તેનું માનવું હતું. જેકોબીટોનો બંદોબસ્ત કરવા અને હેનોવરીઅન વંશ ટકાવવા તેણે ફ્રાન્સ સાથે મૈત્રિનો સંબંધ રાખ્યો. જે કે તેની શાંતિની નીતિ ડહાપણ બરેલી હતી તોપણ તેથી પર-રાજ્યોમાં ઈંગ્લંડની પ્રતિષ્ઠાને ફટકો લાગ્યો. છેવટે લોકમતને માન આપી તેને સ્પેન સાથે યુદ્ધ જાહેર કરવું પડ્યું. પરંતુ તેમાં હાર થઈ. પાર્લામેન્ટમાં વિરોધી પક્ષની બહુમતિ થવાથી તેણે પોતાના પદનું રાજીનામું આપ્યું.

Q. 49. Account for the Supremacy of the whigs in the reign of the first two Georges.

ઉ:—પહેલા જર્જને વ્હીગ લોકોની મદદથી ઈંગ્લંડનું રાજપદ મળવાથી તેણે ઈંગ્લંડમાં આવતાં જ બધો રાજકારભાર વ્હીગ પક્ષને સોંપ્યો. વ્હીગપક્ષને સર્વ પ્રજાનો ટેકો હોવાથી વ્હીગ પક્ષના હાથમાં ધણા વર્ષો સુધી સર્વ રાજસત્તા ચાલુ રહી અને તેમણે ૧૭૧૪-૧૭૬૦ સુધી રાજ્ય-કારભાર આસરે પચાસ વર્ષ સુધી ચલાવ્યો. તેના કારણ નીચે પ્રમાણે છે:—

(૧) પહેલા બન્ને જર્જ રાજ રાજ્યકારભાર વિષે વિશેષકાળજી ધરાવતા નહીં તેથી તેમણે વ્હીગ લોકોના કારભારમાં માયું માર્યું નહીં. (૨) આ વખતની પાર્લામેન્ટમાં વ્હીગ પક્ષની બહુમતિ હતી. અમીરમંડળમાં પણ તેમની બહુમતિ હતી અને લાંચ પદવીઓ વગેરે આપીને તેમણે આમસભામાં પણ પોતાના પક્ષની બહુમતિ ટકાવી. (૩) નવી સુંદરગી કરવાનું કામ તેમના હાથમાં હતું કારણ ધણાખરા શહેરો તેમના પક્ષના હતા અને ખીજા શહેરોમાં પણ પોતાની બધી લાગવગ ખર્ચાને સ્વપક્ષના

ઉમેદવારોની ચુંટણી કરાવી શકતા. ન્હાના પરમણ્યામાં તો વ્હીગ પક્ષના ઉમેદવારો રહેલાઈથી ચુંટાઈ આવતા. (૪) અંગ્રેજોને પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથ માટે વિશેષ અભિમાન હતું અને હેન્રીવેરીઅન રાજવંશ કાયમ રહે તો જ પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથ ટકી શકશે એવું તેમને લાગતું હતું. આ વાત ધ્યાનમાં રાખીને વ્હીગ પ્રધાનમંડળે રાજ્યકારભાર ચલાવ્યો. (૫) તે સિવાય કૅથોલીક અને ડીસેન્ટર્સ ઉપરના બંધનો યોગ્યપણા દૂર કરીને તે પંથના લોકોની સહાનુભૂતિ વ્હીગ પક્ષે મેળવી. (૬) વ્હીગ લોકોએ પરરાજ્યો સાથે શાંતિનું ધોરણ સ્વીકાર્યું અને તેમની સાથે વેપારની બાબતમાં અનુકૂળ તહનામા કરીને દેશની સાંપતિક સ્થિતિ સુધારી અને પ્રજાનો વિશ્વાસ મેળવ્યો. (૭) ૧૬૮૮ની રાજ્યક્રાન્તિ થયા બાદ પાર્લામેન્ટના હાથમાં સર્વ સત્તા આવવાથી વ્હીગ પક્ષે રાનદશીર રાજ્યપદ્ધતિનો પાયો મજબૂત કર્યો. (૮) વિશેષતઃ વ્હીગ પ્રધાનો હોશિયાર, કર્તવ્યગાર અને રાજાભિમાની હતા અને તે વખતમાં ટોરી પક્ષના આગેવાનો વિશેષ કર્તવ્યગાર ન હોવાથી વ્હીગ લોકોના હાથમાં સર્વ સત્તા ટકી શકી.

ઉપલા કારણોને લીધે વ્હીગ પક્ષના હાથમાં દેશનો સર્વ રાજ્યકારભાર ચાલુ રહ્યો અને તેમણે સામ્રાજ્યનો વિસ્તાર અને વેપાર વધારી પર-રાજ્યોમાં ઈંગ્લંડની પ્રતિષ્ઠા વધારી. વોલ્પોલ, મહાનપીટ, ન્યુકંસલ વગેરે વ્હીગ પ્રધાનોએ દેશની અપૂર્વ સેવા બજાવેલી છે.

Q. 50. What led to the war of Austrian Succession ? Why did England join it ? State its effects.

ઉ:—ઑસ્ટ્રિયાના બાદશાહ હર્ફા ચાર્લ્સને મેરાયાથેરીસા નામની એકની એક છોકરી હતી. સૈલિક કાયદા પ્રમાણે કોઈપણ સ્ત્રી ગાદીનો વારસ થઈ શકે નહીં તેથી પોતાની પાછળ ઑસ્ટ્રિયાની ગાદી પોતાની પુત્રી મેરીયાથેરીસાને જ મળે એવી તેણે યોજના કરી અને આ વારસપત્રમાં યુરોપમાંના આગેવાન રાષ્ટ્રોની સંમતિ લીધી (Pragmatic Sanction). ઑસ્ટ્રિયાનો બાદશાહ ૧૭૪૦માં મરણ પામ્યો. તેના મરણ પછી બંન્ને રાજ્યો ઑસ્ટ્રિયાની વિરુદ્ધ થયા. બેવેરીઆના ક્યૂરે,

છાકરીઓનો હક્ક ચાલતો હોય તો, પોતે ચાર્લ્સના મોટા બાઈની પુત્રીનો પતિ હોવાથી પોતાનો હક્ક ગાંદી પર વધારે છે એવું જાહેર કર્યું. પ્રશિયાના મહત્ત્વનાં ફ્રેડરીક ઑસ્ટ્રિયાનું વર્ચસ્વ જર્મનીમાં ઓછું કરીને પ્રશિયાનું વર્ચસ્વ વધારવાની પોતાના આપની નીતિ સ્વીકારીને ઑસ્ટ્રિયાના સિલિશીઆ પ્રાંત પર હસ્તો કરી તે કબ્જો કર્યો. આવી રીતે લડાઈની શરૂઆત થઈ. ફ્રાંસ, સ્પેન, સાર્ડીનિઆ વગેરે રાજ્યો પ્રશિયા સાથે જોડાયા. ઑસ્ટ્રિયા, ફ્રાંસનો પરંપરાનો વૈરી હતો તેથી ઑસ્ટ્રિયામાં (હેપ્સબર્ગ કુટુંબનું) જર્મનીમાંનું વર્ચસ્વ ઓછું કરીને જર્મનીનું જોર કમી કરવાનો ફ્રાંસનો હેતુ હતો. ઑસ્ટ્રિયન નેધરલેન્ડ્ઝ (નેલંડ્ઝ) જીતીને ઇંગ્લંડને ડરાવવાનો ફ્રાંસનો હેતુ હતો. ઑસ્ટ્રિયાનો ઇટલીમાંનો મુલક પડાવવાની સ્પેન અને સાર્ડીનિઆની ઇચ્છા હતી. માત્ર ઇંગ્લંડે અને હોલંડે પોતે આપેલું વચન પાળીને ઑસ્ટ્રિયાનો પક્ષ સ્વીકાર્યો; પરંતુ આમાં બીજા મજબૂત કારણો પણ હતાં. ઇંગ્લંડ અને ફ્રાંસ વચ્ચે આ વખતે વેપારી વર્ચસ્વ અને સંસ્થાનોની માલિકી બાબતમાં ચડસાચડસી હતી અને આ ઝગડો હિંદુસ્તાન અને અંગ્રીકામાં પણ ચાલુ હતો. તેવામાં ફ્રાંસ અને સ્પેને ઇંગ્લંડનો વેપાર અને સંસ્થાનો હસ્તગત કરવાના હેતુથી યુદ્ધ કરાર કર્યો (Family Compact). ફ્રાંસ અને પ્રશિયા એક થવાથી યુરોપમાંના બલસમત્વનો (Balance of power) નાશ થઈ યુરોપની શાંતિને ધકકો લગવાનો સંભવ હતો. ઑસ્ટ્રિયાનો નાશ થઈ ફ્રાંસનું જર્મનીમાંનું મહત્ત્વ અને વર્ચસ્વ વધશે અને જર્મનીમાંનો હેનોવર પ્રાંત પોતાના હાથમાંથી જશે એવી ઇંગ્લંડને મોટી બીક હતી. તેથી હેનોવરના રક્ષણાર્થે અને પોતાનું સમુદ્ર પરનું વર્ચસ્વ કાયમ રાખીને, વેપાર અને સંસ્થાનોના રક્ષણાર્થે ઇંગ્લંડે આ યુદ્ધમાં ભાગ લીધો. એલાશેપેલનો કરાર ફક્ત નામનો જ કરાર હતો. જે કારણો માટે યુદ્ધની શરૂઆત થઈ હતી તેનો સમાધાનીકારક નિકાલ ન આવવાથી આમલા યુદ્ધના બીજ રોપાયાં. ઇંગ્લંડના આગ્રહથી ઑસ્ટ્રિયાને, સિલિશીઆ પ્રાંત પ્રશિયાને આપવો પડ્યાથી ઑસ્ટ્રિયા અને ઇંગ્લંડ વચ્ચેનો સ્નેહ નાશ પામ્યો. સિલિશીઆનો પ્રશ્ન અને ઇંગ્લંડ અને ફ્રાંસ વચ્ચેનો

વેપાર અને સંસ્થાનો માટે ચાલતા ઝગડાનો, આ યુદ્ધથી સમાધાનકારક નિકાલ ન આવવાથી આગળ ઉપર સપ્તવાર્ષિક વિગ્રહની શરૂઆત થઈ.

Q. 51. Give an account of the causes of the Seven Years' Wars and State its effects.

ઉ:—એલાશેપલના કરારથી (૧૭૪૮) ઑસ્ટ્રિયન વારસાની લડાઈનું છેવટ આવ્યું પરંતુ જે કારણો માટે તે યુદ્ધ ઉદ્ભવ્યું હતું તેનો નિકાલ આવ્યો નહીં. પ્રશિયાને સિલિશીઆ પ્રાંત કાયમનો મળ્યો એ વાત મેરાયાથેરીસાને ખીલકુલ ગમી નહિ અને વખત આવે ત્યારે તે પ્રાંત પાછો લેવાનો તેનો નિશ્ચય હતો. ઇંગ્લંડ અને ફ્રાન્સ વચ્ચે વેપાર અને સંસ્થાનો માટે ચાલેલી ચડસાચડસી વધતા પ્રમાણમાં જ હતી. ઑસ્ટ્રિયા અને પ્રશિયા વચ્ચે જર્મનીમાં કોનું વર્ચસ્વ હોવું જોઈએ તે માટેની ચડસાચડસી એ સપ્તવાર્ષિક યુદ્ધનું એક મુખ્ય કારણ હતું. ઑસ્ટ્રિયા જર્મનીમાં બલવત્તર હોઈ સર્વ સંસ્થાનોનું નેતૃત્વ તેની પાસે હતું. ઑસ્ટ્રિયાનું અને જર્મનીનું વર્ચસ્વ ઓછું કરીને પોતાના નેતૃત્વ નીચે બધા જર્મન સંસ્થાનોનું એક જોરાવર મંડળ સ્થાપન કરવાની પ્રશિયાના ફ્રેડરીકની મહાન મહત્ત્વાકાંક્ષા હતી. આવી ઇચ્છાથી ઉચ્ચ કેળવાયેલું સૈન્ય તૈયાર કરીને ફ્રેડરીકે ઑસ્ટ્રિયન વારસા સંબંધના યુદ્ધમાં સિલિશીઆ પ્રાંત પચાવી પાડ્યો હતો. આ સિલિશીઆ પ્રાંત પાછો લઈને પ્રશિયાનો નાશ કરવાનો મેરાયાથેરેસાનો ઉદ્દેશ હતો. પ્રશિયાએ બધી બાબતોએ પોતાના રાજ્યનો ફેલાવો કર્યો હતો. પ્રશિયાના આ વધતા બલની ફ્રાન્સને ઇર્ષ્યા થતી હતી. ઇંગ્લંડની શરમને લીધે પોતાને સિલિશીઆ પ્રાંત પ્રશિયાને આપવો પડ્યો તે માટે મેરાયા ઇંગ્લંડ વિરુદ્ધ તડકડતી હતી; તેથી તેણે ફ્રાન્સ સાથેનું પરંપરાનું વૈર બૂલી જઈને અને ફ્રાન્સ સાથે મૈત્રિનો કરાર કરીને પ્રશિયા વિરુદ્ધ એક મંડળ સ્થાપન કર્યું. રશિયા, સ્વીડન, સેક્સની અને પોલંડ, એ દેશો પણ પ્રશિયાના વધતા બળની ઝીકઝીક એ મંડળમાં દાખલ થયા. આવી રીતે પ્રશિયા સામે આ બળવાન સંઘ સ્થાપિત થયેલો જોઈને ઇંગ્લંડે યુરોપમાં બલસમત્વ (Balance of Power) રાખવા માટે પ્રશિયા સાથેનું વૈર બૂલી જઈને તેની સાથે મૈત્રિનો કરાર કર્યો. (૧૭૫૬).

આવી રીતે યુરોપમાં બે પક્ષો નિર્માણ થયા. શત્રુ બનેલા ઓસ્ટ્રિયા અને ફ્રાંસ મિત્ર બન્યા અને મિત્ર બનેલા ઓસ્ટ્રિયા અને ઇંગ્લંડ શત્રુ બન્યા. ઇંગ્લંડની, ફ્રાંસ સાથેના વેપાર, સંસ્થાનો અને સમુદ્રની માલિકી માટેની ચડસાચડસી હોવાથી ફ્રાંસ વિરુદ્ધ પ્રશિયાનો પક્ષ ઇંગ્લંડને સ્વીકારવો પડ્યો. ઇંગ્લંડ અને ફ્રાંસ વચ્ચે વેપાર અને સંસ્થાનો માટે હિંદુસ્તાન અને અમેરીકામાં ચાલેલી સ્પર્ધા એ યુદ્ધનું ખીજું મુખ્ય કારણ હતું.

પરિણામ:—(૧) ફ્રાંસ અને ઇંગ્લંડ વચ્ચેનો સ્પર્ધાનો નિકાલ આવ્યો અને ઇંગ્લંડનું રાજ્ય સમુદ્ર પર ઉચ્ચ દરજ્જાનું હતું અને અમેરીકામાંના સંસ્થાનોનું સામ્રાજ્ય ઇંગ્લંડને મળ્યું. ફ્રાંસનું, અમેરીકામાંથી અને હિંદુસ્તાનમાંથી ઉચ્ચાટણ થવાથી ફ્રાંસની સામ્રાજ્ય સ્થાપન કરવાની આશા નાશ પામી. (૨) હિંદુસ્તાનમાં બ્રિટિશ સામ્રાજ્યનો પાયો નંખાયો. (૩) ઇંગ્લંડે પ્રશિયાને મદદ કરવાનું કહાથી કટોકટીની વખતે પ્રશિયા સંકટમાં આવ્યું અને તેથી તે પણ ઇંગ્લંડનો શત્રુ બન્યો અને ઇંગ્લંડનું યુરોપમાં કોષ્ટિણ મિત્રરાજ્ય રહ્યું નહીં. (૪) ઓસ્ટ્રિયાનું, જર્મનિમાંનું વર્ચસ્વ ઓછું થઇને ઓસ્ટ્રિયા અને પ્રશિયા સમબલ અને સમાન દરજ્જાના હયાં. (૫) ફ્રાંસની સાંપત્તિક સ્થિતિ કમી થવાથી રૈયત પરનો કરજનો બોળે વધવા લાગ્યો આથી રાજ્યકાન્તિને અનુકૂળ એવું વાતાવરણ ઉભું થયું.

Q. 52. Describe the part played by Elder Pitt (Lord Chatham) in the seven years' war.

ઉ:—સત્તવાર્ષિક યુદ્ધની શરૂઆત થયા પછી પ્રથમ પ્રશિયા અને ઇંગ્લંડની સર્વ ઠેકાણે થઈ. ફ્રાંસે, સમુદ્ર પર ઇંગ્લંડનો પરાજય કરીને મીનોકોબેટ જીત્યો. ડ્યૂક ઓફ કંઝરલેન્ડની જર્મનીમાં હાર થઈ અને ક્લોસ્ટરસેવનનો અપમાનકારક કરાર તેને કબ્જા કરવો પડ્યો ને હેનોવર-પ્રાંત શત્રુને તાબે કરવો પડ્યો. અમેરીકામાં પણ ઇંગ્લંડની ફજેતી થઈ. હિંદુસ્તાનમાં સિરાજઉદ્દૌલાએ, અંગ્રેજોના કલકત્તા અને ખીજા વેપારના થાણાઓ કબ્જે કર્યાં. આવી નિરાશામય સ્થિતિમાં પીટ અને ન્યુકેસલનું મિત્ર પ્રધાનમંડળ અધિકારમાં આવ્યું. પીટે પરરાજ્યો સાથેના સંબંધ અને યુદ્ધની વ્યવસ્થા હાથમાં લીધી. 'હું જ આ સંકટમાંથી ઇંગ્લંડનો

અચાવ કરી શકીશ' એવા ઉદ્દગારો આ લોકપ્રિય આગ્રેવાને (Great Commoner) કાઢ્યા.

પિટે સૈન્યમાં નવી ભરતી કરીને તેને યુરોપમાં ફેડરીકની મદદે મોકલ્યું અને ઇંગ્લંડના રક્ષણાર્થે શહેરીઓનું સૈન્ય તૈયાર કરીને શૂર હાયલેન્ડર્સ લોકોની પલટણો બનાવી નાલાયક લોકોને અધિકારપદેથી કાઢી નાંખીને તે જગ્યાઓએ તરણ અને કાર્યદક્ષ અધિકારી નીમ્યા. કંઅરલેન્ડ જેવા નાલાયક સેનાપતિને પાછો બોલાવીને સૈન્યનું અધિપતિપણું તેણે પ્રશિયાના કાર્યકુશળ સેનાપતિને સોંપ્યું. પ્રશિયા પાસે ઉચ્ચ દરજ્જાનું સૈન્ય તૈયાર હતું તેથી યુરોપમાં ફ્રાંસની સાથે લડવાનું કામ તેને સોંપીને વાર્ષિક સાત લાખ પૌંડની મદદ કરવાનું પિટે તેને વચન આપ્યું. એથી ફેડરીકને ઉત્તેજન મળ્યું અને તેણે મોટા મોટા વિજયો મેળવ્યા અને હેનોવર પ્રાંત પણ મેળવ્યો. બીજી બાજુએ ફ્રાન્સને, યુરોપમાં રોકીને પિટે પોતાનું બધું ધ્યાન અમેરીકા, હિંદુસ્તાન અને સમુદ્ર તરફ દોરવ્યું. હિંદુસ્તાન અને અમેરીકામાંનું યુદ્ધ મહત્વનું છે એની તેને ખબર હતી. સમુદ્ર પર તેણે ફ્રેન્ચોનો પરાજય કરીને ફ્રેન્ચ નૌકાસૈન્યનો પૂરેપૂરો નાશ કર્યો અને તેમની અમેરીકામાં જનારી મદદ બંધ પાડી પોતાનું નૌકાસૈન્ય તૈયાર રાખ્યું. અમેરીકન સંસ્થાનિકોની પલટણો બનાવીને તેમના પર તેમના જ અધિકારીઓ નીમ્યા અને તેમનો વિશ્વાસ અને પ્રીતિ સંપાદન કર્યા. તેણે અમેરીકામાં પોતાનું સૈન્ય, પૈસા અને યુદ્ધસામગ્રી મોકલીને સૈન્યનું સેનાપતિપણું ચાલાક અને કાર્યદક્ષ અધિકારી વૂલ્ફને સોંપ્યું. વુલ્ફે ફ્રેન્ચોનો કેનેડા પ્રાંત છતીને તેમનું લાંથી ઉચાટણ કરાવ્યું. બીજી બાજુએ હિંદુસ્તાનમાં અંગ્રેજોએ કલકત્તા શહેર પાછું લીધું અને વૉડીવાશ આગળ ફ્રેન્ચોનો પૂરેપૂરો પરાજય કર્યો. આ પરાજયથી ફ્રેન્ચોને હિંદુસ્તાનમાંથી પગ કાઢવો પડ્યો. આવી રીતે પિટે પોતાની લડાયક અને પ્રજા પરરાષ્ટ્રીય નીતિથી ઇંગ્લંડ પર આવેલા સંકટનું નિવારણ કરીને ઇંગ્લંડને અપાર યશ મેળવી આપ્યો.

Q. 53 Show that the seven years' Wars decided a long rivalry between France and England In India and in America and that it was a turning point in the history of the Worlds.

ઉ:—ઇંગ્લંડ અને ફ્રાંસ વચ્ચે વેપારનો વિસ્તાર અને વસાહતોની સ્થાપના આખતમાં હરિફાઇ ચાલતી હતી. બન્ને દેશોએ હિંદુસ્તાનમાં કાઠીઓ કાઢીને ત્યાં કેટલાએક ચાણુ સ્થાપન કર્યા હતાં. હિંદુસ્તાનના દેશી રાજાઓને મદદ કરી રાજકીય વર્ચસ્વ મેળવવા બન્ને દેશો અવિચ્છાંત ખટપટ કરી રહ્યા હતા અને ત્યાં પોતાનું સામ્રાજ્ય સ્થાપવાનો તેમનો ઇરાદો હતો. અમેરીકામાં પણ તેમની વસાહતો હતી અને તે વસાહતો ઉપર પોતાનું સામ્રાજ્ય જમાવવા બન્ને પ્રજા વચ્ચે વીરોધ ચાલુ હતો. ઉત્તર અમેરીકાના પૂર્વ કિનારા તરફ અંગ્રેજોની વસાહતો હતી અને અંદરના ભાગમાં પશ્ચિમની બાજુએ ફ્રેન્ચ વસાહતો હતી. બન્ને વસાહતો વચ્ચે ઝગડો શરૂ થયો હતો અને તેમને પોતપોતાની માતૃભૂમિની મદદ મળતી.

અંગ્રેજોએ ફ્રેન્ચોનો મહત્ત્વનો પ્રાંત કેનેડા જીતીને ઉત્તર અમેરિકામાંથી ફ્રેન્ચ લોકોને કાઢી મૂક્યા. તે જ પ્રમાણે અંગ્રેજોએ હિંદુસ્તાનમાં કલકત્તા શહેર જીતી લઈને વાંડીવોશ આગળ ફ્રેન્ચોનો સમ્પૂર્ણ પરાજય કર્યો. આ પ્રમાણે ફ્રેન્ચ લોકોના સામ્રાજ્ય સ્થાપન કરવાના મનોરથો પડી બાંધ્યા.

આ વખતના સમ્પ્રવાર્ષિક યુદ્ધમાં ફ્રેન્ચ લોકો હાર્યા ન હોત તો દુનિયાનો ઇતિહાસ બદલાઈ જાત. અમેરીકાના સંયુક્ત સંસ્થાનો ઇતિહાસ આ જ વખતથી શરૂ થાય છે એમ કહેવું જોઈએ. ફ્રાન્સની વસાહતો સ્થાપવાની મહત્ત્વાકાંક્ષા નાશ પામી અને બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના ઉત્કર્ષની શરૂઆત થઈ. આ સર્વ કારણોને લીધે સમ્પ્રવાર્ષિક યુદ્ધ એક મહત્ત્વનું ક્રાંતિકારક યુદ્ધ ગણાય છે. (વિશેષ માહિતી સાર પ્રશ્ન પરમે જુઓ).

Q. 54. Who were the Jacobites? Describe their attempts to restore the Stuarts to the throne of England. Why did they fail?

ઉ:—ત્રીજો વીલીઅમ ગાદી પર આવ્યા પછી રાજનિધાના સોગન લેવાની જેમણે ના પાડી તેમને નોન-જ્યુરર્સ (Non Jurors) કહેવામાં આવે છે. આ નોન-જ્યુરર્સો કેથોલિકસ અને બીજા જેમ્સના અનુયાયીઓને જોકાબાઈટ કહે છે. જેકબ્સ, એ લેટીન શબ્દનો અર્થ જેમ્સ,

એ જ ગાદીનો ખરો વારસ છે એમ તેઓ કહેતા. જેમ્સ અને સ્ટુઅર્ટ કુટુંબ માટે તેઓ અભિમાન ધરાવતા અને સ્ટુઅર્ટ કુટુંબની પાછી સ્થાપના કરવા માટે તેઓ પ્રયત્ન કરતા.

ઇંગ્લંડમાં પહેલા જોર્જ અને કુટુંબ માટે સાધારણપણે અપ્રિતિ હતી અને ત્યાં જેમ્સના ધણાં અનુયાયીઓ હતા. સ્કોટલેન્ડમાંના પુષ્કળ હાયલેન્ડર્સો જેમ્સને ચહાનારા હતા અને એક્ટ ઓફ યુનીયનથી ઉત્પન્ન થએલો અસંતોષ કાયમ જ હતો. આવી સ્થિતિમાં ૧૭૧૫માં જેમ્સના છોકરાને ગાદી મેળવી આપવા માટે ઇંગ્લંડ અને સ્કોટલેન્ડમાં તોફાનો થયાં. સ્કોટલેન્ડમાં તોફાનીઓનો આગેવાન અર્લ ઑફ માર હતો. ઇંગ્લંડમાં ડરવેન્ટવોટરનો પ્રેસ્ટન આગળ સરકારી સૈન્યે પરાજય કર્યો અને આર્ગાઈલે, અર્લ ઑફ મારને સ્કોટલેન્ડમાંથી ધણી વખત હરાવ્યો અને હાંકી મૂક્યો. આ જ વખતે જેમ્સ પોતે સ્કોટલેન્ડમાં આવીને દાખલ થયો. યુદ્ધની તૈયારી ન કરતાં રાજ્યાભિષેક કરવાની તૈયારીમાં તેણે પુષ્કળ દિવસ ગુમાવ્યા. આર્ગાઈલ પોતાના પર ચઢી આવે છે એવું જાણતાં જ તે અર્લ ઑફ માર સાથે ફ્રાંસ તરફ નાસી ગયો. જેકોબાઈટ્સને ફ્રાંસ તરફથી મદદ મળી નહીં. તેમના લશ્કરમાં યોગ્ય લશ્કરી શિક્ષણ અને અનુભવી આગેવાન પણ ન હતા. જેમ્સ, બળવો શરૂ થયો ત્યારે હાજર ન હતો. ઇંગ્લંડ અને સ્કોટલેન્ડમાંના બળવાખોરો એકદમ સરકાર વિરુદ્ધ ઉઠ્યા નહીં. આવા અનેક કારણોથી જેકોબાઈટ લોકોનો પ્રયત્ન નિષ્ફળ ગયો. બળવામાં સામેલ હતા તેમને કડક શિક્ષાઓ મળી અને પાર્લામેન્ટે આ બળવાનો લાભ લઈને સપ્તવાર્ષિક કાયદો પસાર કર્યો.

જેકોબાઈટ્સ લોકોએ બીજો પ્રયત્ન ઇંગ્લંડ, ઑસ્ટ્રિયન વારસા સંબંધના યુદ્ધમાં રોકાયેલું હતું (૧૭૪૫) ત્યારે કર્યો. આ વખતે ઇંગ્લંડનો ફ્રાંટિનોય આગળ પરાજય થયો હતો. ઇંગ્લંડમાં આંતર તોફાનો ઉત્પન્ન કરીને ઇંગ્લંડને સનાતનતાના ઉદ્દેશથી ફ્રાંસે આ બળવો જગાવ્યો. ચાર્લ્સ એડવર્ડ (જેમ્સ બીજાનો પૌત્ર) પોતે સ્કોટલેન્ડમાં આવીને દાખલ થયો અને તેને ધણા હાયલેન્ડર્સો આવી મળ્યા. સ્કોટલેન્ડ દેશ પોતાના તાબામાં આવ્યા પછી તેણે ઇંગ્લંડ પર ચઢાઈ કરી; પરંતુ ઇંગ્લીશ પાસેથી તેને

મદદ મળી નહીં. બીજી બાજુએ અંગ્રેજોએ યુરોપમાંનું લશ્કર પાછું લાવીને નવા સૈન્યની બરતી કરી. અનુયાયીઓના કહેવાથી તે પાછો ફર્યો ત્યારે હાયલેન્ડમાં ક્લોડનમુર આગળ ઇંગ્લીશ સેનાપતિ કમ્પરલેંડ તેને મળ્યો અને તેનો પૂરો પરાજય કર્યો. ચાર્લ્સ એડવર્ડ ક્રાન્સ તરફ નાસી ગયો. ચાર્લ્સ એડવર્ડે સ્કોટલેંડ દેશ જીત્યા પછી એક મહીનો ફાકટ ગ્રુમાળ્યો અને તે ઇંગ્લંડ પર એકદમ ચઢી આવ્યો નહીં. ઇંગ્લંડને આથી લશ્કર ભેગું કરવાની તક મળી. ઇંગ્લંડ પર ચઢાઈ કર્યા પછી લંડન શહેર પર એકદમ હુલો કર્યો હોત તો તેને વિજય મળ્યો હોત; પરંતુ તેમ ન કરતાં તે પાછો ફર્યો. સ્ટુઅર્ટ કુટુંબ તરફનો ઇંગ્લીશ લોકોનો આદર ઓછો થનાથી તેમની તેને મદદ મળી નહીં. પોતાનો જીવ તથા માલમત્તા જોખમમાં નાંખવા તેઓ તૈયાર ન હતા. રોમન કૅથોલિક ધર્મનો જો તેણે ત્યાગ કર્યો હોત તો તેને લોકોની મદદ મળી હોત. કમ્પરલેંડે જેકોબાઈટ લોકોનો નાશ કર્યો અને હાયલેન્ડસને નિઃશસ્ત્ર બનાવ્યા. જેકોબાઈટ પક્ષ તરફથી ઇંગ્લંડને લાગનારી ખીંક આથી કાયમની નાશ પામી.

Q. 55. Relate the circumstances that led to a formidable coalition in 1755 against Frederick the Great of Prussia, and state why England joined Prussia.

ઉ:—પ્રશ્ન ૬૧મો જુઓ.

Q. 56. What were the views of George III about Royalty? Describe his attempts to restore the authority of the crown.

ઉ:—ત્રીજો જોઈ જન્મથી અને શિક્ષણથી પૂરો અંગ્રેજ હોઈ ઇંગ્લંડ માટે મોટી મગફરી ધરાવતો. તેનો અભ્યાસ, તેની માતાની અને લૉર્ડ બ્યૂટની દેખરેખ નીચે થયો હતો. (George, be a king) “જોઈ તું ખરેખરો રાજા થજે. નામનો જ રાજા રહેતો નહીં”. એવો તેની માનો તેને ઉપદેશ હતો. ટૉરી ગૃહસ્થ બોર્લીંગટોનની Patriot king્સની ચોપડીમાંનો રાજાનો દરજ્જો અને તેના અધિકારો એ વિશેના

વિચારે તેને બગેરે લાગવાથી તે પ્રમાણે એકતંત્રી રાજસત્તા સ્થાપન કરવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો. પહેલા બન્ને જોઈ પ્રદેશી અને રાજકારણ તરફ બે-પરવાઈ હોવાથી બધી સત્તા વિહગ પ્રધાનોના હાથમાં ગઈ અને તેઓ નામના જ રાજ રહ્યા હતા. ગયા ૫૦ વરસોમાં સર્વ સત્તા વિહગ લોકોનાં જ હાથમાં હતી અને તેમણે સભાસદોને લાંચ, પદવીઓ અને અધિકારની જગ્યાઓ આપીને આમસભામાં પોતાની બહુમતિ રાખી હતી. ઘણાં ગામડાંઓ (Boroughs) તેઓની માલિકીના હોવાથી ચુંટાઈ આવનારા સભાસદો તેમના આશ્રયી જ હતા ત્યારે વિહગ લોકોનું આ વર્ચસ્વ કમી કરીને આમસભા પોતાની સત્તામાં રાખવાનો તેણે વિચાર કર્યો. રાજના દરબજા અને આબરૂ માટે ટોરી લોકોને માન હતું અને જોકાઆઈટ લોકોનો પરાજય થવાથી આ લોકોની રદુઅર્થ કુટુંબ તરફની સહાનુભૂતિ નાશ પામી હતી. ત્યારે રાજ્યએ વિહગ લોકોની સત્તા ઓછી કરવા સારૂ આ લોકોને હાથમાં લીધા અને લાંચ, પદવીઓ અને અધિકારની જગ્યાઓ વગેરે ઉપાયો કરી લોકસભાના સભાસદોને પોતાને હાથ કરવા વિહગ લોકોની માફક જ આમસભામાં એક પક્ષ નિર્માણ કર્યો (Kings friends). જોઈનો હેતુ કેપીનેટ પદ્ધતિ ભાંગીને પ્રધાન પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે નીમવાનો હતો. પ્રધાન આમસભાને જવાબદાર ન રહેતાં પોતાને જવાબદાર રહે એવી તેની ઇચ્છા હતી.

વિહગ પક્ષમાં ફાટપુટ પડીને તે નબળો થયો હતો. આનો ફાયદો લઈને રાજ્યએ પોતાનો દાવ સાંધ્યો અને વિહગ લોકોનાં વર્ચસ્વનો નાશ કર્યો. રૂપેન સાથે યુદ્ધ જાહેર કરવાની બાબતમાં પોતાના સોબતીઓ જોડે મતફેર થવાથી અને રાજની તેમને મદદ હોવાથી, પિટને (એથમ) રાજનામું આપવું પડ્યું. રાજ્યએ બૂટને મુખ્ય પ્રધાન નિમ્ણો. બૂટ પોતાની નીતિ વડે અપ્રિય થયો અને તેણે પોતાની જગ્યાનું રાજનામું આપ્યું. મન પસંદ પ્રધાન ન મળવાથી એનવી નામના વિહગ આગેવાનને રાજ્યએ મુખ્ય પ્રધાન નિમ્ણો. રીજન્સી બીલ સંબંધની તેની નીતિ રાજને પસંદ ન પડવાથી રાજ્યએ તેને નોકરી પરથી કમી કર્યો. શેકીંગહમ, ઍક્ટન વગેરે પ્રધાનમંડળો પોતાને આડે આવે છે એવું જોતાં જ રાજ્યએ તે કાઢ્યાં અને

૧૭૭૦માં નોર્થને પ્રધાન નીમ્યો. આ ફક્ત રાજને મનપસંદ હતો. પછીના બાર વરસોમાં રાજ્યે પોતાના મત પ્રમાણે કારભાર ચલાવ્યો. વિલ્કસને અટકાવીને અને તેની ચુંટણી રદ કરાવીને રાજ્યે પાર્લામેન્ટના અને લોકોના હક્કો પર તરાપ મારી; પરંતુ બિલ્ગ લોકોએ જબર વિરોધ કરવાથી અને તેમને લોકોની મદદ મળવાથી રાજને નમતું આપીને લોકોના હક્કો કબુલ કરવા પડ્યા. નનામા વોરટેઝ એરકાયદેસર ઠર્યાં. મતદારોને, ગમે તે પ્રતિનિધિ ચુંટી કાઢવાનો હક્ક સ્થાપિત થયો અને વર્તમાનપત્રોમાં પાર્લામેન્ટમાંના વાદવિવાદો પ્રસિદ્ધ કરવાની પરવાનગી મળી. પોતાની હઠને લીધે તેણે ઉત્પન્ન કરેલા અમેરીકન યુદ્ધમાં ઇંગ્લંડનો પરાજય થયો અને તેથી તે પ્રજાને ધણોજ અપ્રિય થયો. વિરુદ્ધ પક્ષે તો “રાજનો મોભો વધ્યો છે, વધે છે અને તે કમી કરવો જોઈએ” એવો ઠરાવ આમસભામાં પસાર કરાવી લીધો. આ પરથી રાજ અને પ્રજાપક્ષ, બન્નેના બળાબળની આપણને કલ્પને આવશે. આ બાર વર્ષમાં કેપીનેટમાંના પ્રધાનોને તેણે પોતાના હુકમ પ્રમાણે ચલાવ્યા. દેશ પર અનેક આફતો આવી પડવાથી અને પોતાનું ધોરણ ચૂકવાથી નોર્થે રાજનામું આપ્યું ત્યારે રાજ્યે ફરીથી રૉકીંગહેમને પ્રધાન નીમ્યો. તેના મરણથી શેલબોર્ન પ્રધાન થયો. તેના પછી પોતાની બાળ સંભાળી લેવાને માટે બ્લીગ, ફ્રાક્સ અને ટૉરી નોર્થનું મિશ્ર પ્રધાનમંડળ બનાવવું પડ્યું. પરંતુ ફ્રાક્સનું ઇડીઆ બીલ તેને પસંદ ન હોવાથી અમીરોની સભામાં પોતાનું વજન પાડીને અને સભાસદોને ધમકી આપીને તેણે તે બીલ તેમની પાસે પસાર કરાવ્યું નહીં તેથી ફ્રાક્સે રાજનામું આપ્યું. અને તરુણ પિટ (એધમનો છોકરો) પ્રધાન બન્યો. પિટે માત્ર તેના હાથમાંનું રમકડું ન બનતાં રાજ્યકારભાર ચલાવ્યો.

Q. 57. What do you know of Wilkes? State the constitutional importance of his case.

ઉ:—વિલ્કસ લોકસભાનો સભાસદ હોઇને ‘નોર્થ બ્રીટન’ વર્તમાન પત્રનો અધિપતિ હતો. તેણે પોતાના પત્રમાં રાજના ભાષણ પર સખત ટીકા કરવાથી એનવીલે તે પત્રના લેખક, પ્રકાશક અને મુદ્રક

વગેરેને પકડવા માટે નનામા વોરંટો (General Warrant) કાઢ્યા અને વિલ્કસ વગેરેને કેદમાં રાખ્યા. વિલ્કસ એ લોકસભાનો સભાસદ હોવાથી તેને પકડી શકાય નહીં એવો કોર્ટે ફેસલો આપવાથી તે છૂટ્યો. તેવી જ રીતે નનામા વોરંટો ગેરકાયદેસર છે એમ ઠરાવ્યું. ત્યારે વિલ્કસે સરકાર પર ફરિયાદ કરીને નુકશાની ભરી લીધી. ફરીથી તેને રાજકોહી લેખ લખવા માટે કોર્ટ આગળ લાવવામાં આવ્યો ત્યારે તે ક્રાંસમાં નાસી ગયો (૧૭૬૪). આથી કોર્ટે તેને ન્યાયખાલ્ય ઠરાવ્યો. ૧૭૬૮માં તે પાછો આવ્યો અને નવી ચુંટણીમાં મિડલસેક્સ પરગણા તરફથી ચુંટાઈ આવ્યો પરંતુ લોકસભાએ તેની ચુંટણી રદ ઠરાવી. રાજ્યએ પહેલાના ગુન્હા માટે તેને ફરીથી કેદમાં નાંખ્યો ત્યારે દેશમાં હુલ્લડ તોફાનો થવા લાગ્યાં. મતદારોએ ફરીથી તેને જ ત્રણ વખત બહુમતિથી ચુંટી કાઢ્યો હોવા છતાં લોકસભાએ તેને માન્ય રાખ્યો નહીં અને ઓછા મતવાળા લટ્કેલ ઉમેદવારને ચુંટાઈ આવેલો જાહેર કર્યો. આવી રીતે લોકસભાએ મતદારોનો પ્રતિનિધિ ચુંટવાનો હક્ક ઝુંટવી લીધો. ૧૭૭૦માં વિલ્કસ છૂટી આવ્યો ત્યારે લોકોએ તેનું ઠાઠમાઠથી સ્વાગત કર્યું અને તેને લંડન શહેરના મેયર તરીકે ચુંટ્યો. લોકસભાના વાદવિવાદો પ્રસિદ્ધ થવા ન જોઈએ એવો કાયદો હોવા છતાં કેટલાંક વર્તમાનપત્રોએ તે પ્રસિદ્ધ કરી તેના પર દીકા કરી ત્યારે આમસભાના અધ્યક્ષે-સ્પીકરે-આઠ છાપખાનાવાળાઓને પકડીને જેલમાં નાંખ્યા. એ જણાની તપાસ વિલ્કસ આગળ થઈ અને તેઓને નિર્દોષ ગણી છોડી મુકવામાં આવ્યા. મેજિસ્ટ્રેટની સહી વગરના વોરંટ લાવવા માટે માર્ટીન અધિકારીએ સ્પીકરના જાસુસને જેલમાં રવાના કર્યો ત્યારે ચીડાઈને લોકસભાએ આ મેયર વગેરે અધિકારીઓને જેલમાં નાંખ્યા. તેઓ મુક્ત થયા ત્યારે લોકોએ જયનાદ કરી મોટી તૈયારીથી તેમને માન સાથે ફેરવ્યા અને પોતનો સરકાર તરફનો વિરોધ જાહેર કર્યો. ૧૭૭૪ની ચુંટણીમાં વિલ્કસ ફરીથી ચુંટાઈ આવ્યો ત્યારે તેની ચુંટણી લોકસભાએ કબુલ રાખી. આવી રીતે નનામા વોરંટો ગેરકાયદેસર ઠર્યો. પ્રતિનિધિ ચુંટવાનો મતદાર મંડળનો જ હક્ક છે અને તેમાં લોકસભાએ ફેરફાર કરવો નહીં એવું નક્કી થયું. લોકસભાના સભાસદને પકડી શકાય નહીં એવો

ફરીથી કોર્ટે ચુકાદો આપ્યો અને લોકસભામાંના વાદવિવાદો પ્રસિદ્ધ કરવાની પરવાનગી મળી. વિલ્કસના બનાવથી, લોકસભાની સુધારણા કરવી અગત્યની છે એવો લોકમત બનવા લાગ્યો. પ્રચંડ જાહેર સભાઓ ભરાઇને, લોકમત જાહેર થવા લાગ્યો અને નવી રાજકીય સંસ્થાઓનો જન્મ થયો. રાજકારણ તરફ લોકોની દ્રષ્ટિ વધારે વળવા લાગી.

Q. 58. What is a Coalition Ministry ? Mention some important Coalitions. What were the objects with which they were formed and how far did they succeed ?

ઉ:—રાજ્ય પર જ્યારે એકાદ મોટું સંકટ આવી પડે છે અથવા પરચકની બીક હોય છે ત્યારે તે સંકટ દૂર કરવાને પોતાના મતફેરો ભૂલી જઇને વિરોધી પક્ષોના આગેવાન માણસો એકઠા થઇને જે પ્રધાનમંડળ સ્થાપન કરે છે તેને મિશ્ર પ્રધાનમંડળ (Coalition ministry) કહે છે. આવા પ્રકારનું મિશ્ર પ્રધાનમંડળ પોતાના સમોવડીઓનો પરાજય કરીને એકત્ર હેતુ સાધવા માટે કોઈ કોઈ વખત સ્થાપન કરાય છે. પિટ-ન્યુકેશલ, ફ્રાંક્સ-નોર્થ, સર્વ પક્ષનું પ્રધાનમંડળ (૧૮૦૭) અને એબરડીનનું પ્રધાનમંડળ (૧૮૫૨), એ મૂખ્ય મિશ્ર પ્રધાનમંડળો હતા. પિટ-ન્યુકેશલનું સત્તવાર્ષિક યુદ્ધ વખતે સ્થાપન થયેલું મિશ્ર પ્રધાનમંડળ, જગજાહેર છે. ઇંગ્લંડનો યુરોપ, અમેરીકા, સમુદ્ર અને હિંદુસ્તાન, એ સર્વ જગ્યાઓએ પરાજય થઈ દેશ પર કટોકટીનો પ્રસંગ આવ્યો હતો ત્યારે મતભેદોને યાજીએ મૂકી પિટ અને ન્યુકેશલે મિશ્ર પ્રધાનમંડળ સ્થાપન કર્યું. ન્યુકેશલે લોકસભામાં બહુમતિ રાખીને લડાઈમાં પૈસા પહોંચાડવાનું અને દેશમાં શાંતિ રાખવાનું કામ સ્વીકાર્યું. પિટે પરરાષ્ટ્રીય રાજનીતિ અને લડાઈની વ્યવસ્થા કરવાનું કામ હાથ લીધું. આ પ્રધાનમંડળ છ વર્ષ ટક્યું. પિટે પોતાની પ્રખ્યાત અને લડાયક નીતિથી અને વિશ્રાંત મુત્સદીગીરીથી આવેલા સંકટો દૂર કરીને યુદ્ધમાં અપૂર્વ વિજય મેળવ્યો.

આ પછીનું મહત્વનું મિશ્ર પ્રધાનમંડળ એટલે ફ્રાંક્સ અને નોર્થનું હતું (૧૭૮૩). ફ્રાંક્સ બિહાર હતો, નોર્થ પક્કો ટોરી હતો. શેલબર્ન

પ્રધાને વસેલ્સનો અપ્રિય અને અપમાનકારક કરાર કરીને અમેરીકન લડાઈ અંધ પાડી હતી તેથી તેના કદા વેરીઓ ફ્રાંસ અને નૉર્થ, શેલ્વર્નને અધિકાર બ્રહ્મ કરવાના હેતુથી એકત્ર થયા. રાજ્ય કારભારમાં સુધારો કરવાનો પોતાનો હેતુ તેણે જાહેર કર્યો હતો. આ પ્રધાનમંડળ રાજ અને પ્રજા બન્નેને સરખું જ અપ્રિય હતું. ફ્રાંસ, રાજનો શત્રુ હોઈ નૉર્થ પર રાજની વિશેષ આંખ હતી. ફ્રાંસનું ઇંડીઆ ખીલ રાજ્યએ પોતાનું વજન પાડીને અમીરસભામાં ઉડાવી દીધું અને આ મિશ્ર પ્રધાનમંડળ બાંગી પડ્યું.

આ મિશ્ર પ્રધાનમંડળ ૧૮૦૬માં ફ્રાંસ અને ગ્રેન વિહલની આગેવાની નીચે નેપોલીઅનનો પરાજય કરીને પરદેશીઓના ચક્રમાંથી ઇંગ્લંડનું રક્ષણ કરવાના હેતુથી સ્થાપન થયું હતું. ઑસ્ટરલીડઝની લડાઈ પછી પિટ મરણ પામ્યો હતો અને નેપોલીઅનની ઇંગ્લંડ પર ક્યારે ચઢાઈ થશે તે કહી શકાય તેમ ન હતું. તેવામાં જોના આગળ નેપોલીઅને પ્રશિયાનો પૂરેપૂરો પરાજય કર્યો હતો. આવી સ્થિતિમાં આ સર્વ પક્ષમાં પ્રધાનમંડળે (Ministry of all Talents), નેપોલીઅને ઇંગ્લંડનો વેપાર અંત પાડવાના હેતુથી કાઢેલા બર્લીનના ફરમાન (બર્લીન ડીક્રીઝ)ના જવાબમાં મંત્રીમંડળના લુક્રો (ઓર્ડર્સ ઇન ડાઉન્સલ) કાઢ્યા. નેપોલીઅનના જ વેપારનો અહિંકાર કરવાનો આ મંડળનો હેતુ ધણે ભાગે સફળ જ થયો. આ મિશ્ર પ્રધાનમંડળની પરરાજ્યો સાથેની નીતિ નિષ્ફળ જવાથી અને તેમણે કૅથોલિકોને છૂટ આપવા માટે આણેલું ખીત્ત રાજને પસંદ ન પડવાથી તે પ્રધાનમંડળ બાંગી પડ્યું. કામીઅન યુદ્ધના વખતે (૧૮૫૪) એમર્સોનની આગેવાની નીચે સ્થાપન થયેલા પિલાઈટસ અને લીબરલના મિશ્ર મંડળની કીમીઅન યુદ્ધ સંબંધની નીતિ લોકોને પસંદ ન પડવાથી તે પ્રધાનમંડળ બાંગી પડ્યું.

Q. 59. What was the nature of rivalry between England and France in the 18th Century What was the ultimate result ?

ઉ:—૧૮મા સૈકામાં ઇ. સ. ૧૬૮૮થી તે ૧૮૧૫ સુધી આ બન્ને દેશ વચ્ચેનો ઝગડો ચાલુ રહ્યો. આ સમયમાં ૭ સાત મોટી

લક્ષ્યો થઈ અને તેમાં ઇંગ્લંડ અને ફ્રાન્સ, વિરુદ્ધ પક્ષમાં રહી લડ્યાં. આ બંને રાષ્ટ્રો વચ્ચે ચાલુ રહેલા વિરોધનું મુખ્ય કારણ. બંને દેશોની સામ્રાજ્ય વધારવાની ઇચ્છા હતી અને તેથી આ બંને દેશો પોતાનું વેપારી વર્ચસ્વ સ્થાપવાને, વસાહતો વધારવાને અને સમુદ્ર ઉપર સર્વોપરી સત્તા મેળવવાને સૈંકા સુધી લઢતા હતા. આ બંને દેશોની હિંદુસ્તાનમાં ધણી કાઠીઓ હતી અને કેટલાંએક થાણાઓ હતા. હિંદુસ્તાનના રાજા, નવાબોને મદદ કરીને પોતાનું રાજકીય વર્ચસ્વ સ્થાપવા બંને રાષ્ટ્રો જાગીરથી પ્રયત્નો કરી રહ્યા હતા અને તેમ કરી પોતપોતાના દેશોનો વેપાર અને હિંદુસ્તાનના રાજકારણમાં હાથ ધાલવાનો તેમનો ખાસ ઇરાદો હતો. અમેરીકામાં પણ આ બંને દેશોના તાબાના સંસ્થાનો હતાં અને તે વિશાળ પ્રદેશમાં સર્વોપરી સત્તા મેળવવા બંને દેશો પ્રયત્નો કરી રહ્યા હતા. ઉત્તર અમેરીકામાં પૂર્વ કિનારા તરફ અંગ્રેજોની વસાહતો હતી અને પશ્ચિમની બાજુએ ફ્રેન્ચોની વસાહતો હતી. બંને દેશના વસાહત કરનારાઓ વચ્ચે વિરોધ શરૂ થયો અને તેમને પોતપોતાના માતૃદેશ તરફથી મદદ મળવા લાગી. સ્પેનીશ વારસા સંબંધના યુદ્ધમાં બંને દેશ વચ્ચેનો વિરોધ સ્પષ્ટ રીતે જણાઈ આવ્યો નહીં આ યુદ્ધમાં સ્પેન અને ફ્રાન્સનો પરાજય થયો. જૂનમધ્ય સમુદ્રમાં આવેલું હાવાઈટનું નાકુ ઇંગ્લંડને મળ્યું અને દક્ષિણ અમેરીકા સાથે વેપાર કરવાને સ્પેન દેશ કેટલીએક છૂટછાટ આપી પરંતુ આગળ ઉપર આ ઝગડો વધીને, જેન્કીન્સ યુદ્ધ અને ઓસ્ટ્રિયન વારસા સંબંધી યુદ્ધમાં પરિણમ્યો. અને તેમાં ફ્રાન્સ અને ઇંગ્લંડ વિરુદ્ધ પક્ષમાં હતા અને તે બંને દેશોનો યુદ્ધમાં પડવાનો ખાસ ઇરાદો વેપારી વર્ચસ્વ મેળવવાનો અને વસાહતોની માલિકી મેળવવાનો હતો. ઓસ્ટ્રિયન વારસાઈ યુદ્ધ, અમેરીકા, હિંદુસ્તાન અને યુરોપ એ બધે ઠેકાણે ચાલુ થયું.

આ યુદ્ધનું છેવટ આવ્યું તો પણ બંને દેશ વચ્ચેનો વિરોધ જામ્યો નહીં અને તેથી સપ્તવાર્ષિક યુદ્ધમાં બંને દેશની પ્રજા જે જે ઠેકાણે જઈ વસી હતી તે તે ઠેકાણે અરખરસ લડવા લાગી. અમેરીકા, હિંદુસ્તાન, યુરોપ અને સમુદ્ર ઉપર મહત્વની લડાઈઓ થઈ અને છેવટે ફ્રાન્સનો સંપૂર્ણ પરાજય થયો. ફ્રેન્ચ લોકોનો કેનેડા પ્રાંત ઇંગ્લંડને મળ્યો

અને હિંદુસ્તાનમાંથી ફ્રેન્ચોની સત્તા નાબુદ થઈ અને હિંદુસ્તાનમાં સામ્રાજ્ય સ્થાપવાની ફ્રેન્ચોની આશા પડી ભાંગી. ઇંગ્લંડને સમુદ્ર ઉપર સર્વોપરી સત્તા મળી. આમ રાજ્યનું વેર લેવા માટે ફ્રાન્સે અમેરીકાના સ્વાતંત્ર્ય યુદ્ધમાં ઇંગ્લંડ વિરુદ્ધ અમેરીકન વસાહતોને મદદ આપી અને હિંદુસ્તાનના દેશી રજવાડાઓમાં પણ કેટલીક ચળવળ કરી જોઈ. અમેરીકન વસાહતો ઇંગ્લંડથી સ્વતંત્ર થઈ અને ફ્રાંસનો હેતુ થોડા ધણા પ્રમાણમાં પાર પડ્યો. ફ્રેન્ચ રાજ્યક્રાંતિને લીધે ઉત્પન્ન થયેલા યુદ્ધમાં નેપોલિયને ઈજિપ્ત અને હિંદુસ્તાન તરફ જે જે લડાયક તૈયારીઓ કરી તેનો હેતુ ઇંગ્લંડના વેપારનો અંત લાવવાનો હતો. કારણ તે જાણતો હતો કે વેપાર અને ઉચ્ચ દરજ્જાના નૌકાબળથી ઇંગ્લંડની સત્તા જામી હતી; પણ નાઈજિની લડાઈમાં ફ્રેન્ચ નૌકાસૈન્યનો નાશ થવાથી નેપોલિયનનો હેતુ પાર પડ્યો નહીં. સમુદ્ર પર ઇંગ્લંડનો પરાજય કરવો પોતાની શક્તિની બહાર છે એવું જાણીને તેણે ઇંગ્લંડનો વેપાર તોડી પાડવાના હેતુથી બર્લીન ડીક્રીઝનું ફરમાન દાઢયું; પરંતુ ઇંગ્લંડનું નૌકાબળ ધણું બળવાન હોવાથી તેનો આ હેતુ પાર પડ્યો નહીં અને ઇંગ્લંડે ફ્રાંસ વિરુદ્ધ બીજું એક ફરમાન કાઢીને (ઓર્ડર્સ ઇન કાઉન્સિલ) ફ્રાંસનો વેપાર ખેસાડી દીધો. આવી રીતે ફ્રાંસનો છેવટનો પ્રયત્ન નિષ્ફળ નીવડ્યો. ઇંગ્લંડને હિંદુસ્તાનનું સામ્રાજ્ય પ્રાપ્ત થયું, પરદેશના વેપારમાં ખાસ હકકો મળ્યા અને ઇંગ્લંડ સમુદ્ર પર સર્વોપરી સત્તા ધરાવતું થયું. આવી રીતે સેંકડો વર્ષ ચાલુ રહેલા ઝગડાનું પરીણામ આવ્યું.

Q. 60. Describe the events that led to the independence of the English colonies in America. What was the attitude of the leading English Statesmen of the time towards the question ?

ઉ:—(for the first part see Q. 61).

અમેરિકાના સંયુક્ત સંસ્થાનો પ્રત્યે અંગ્રેજ સરકારે દંડની નીતિનો સ્વીકાર કર્યો હતો તોપણ કેટલાએક અંગ્રેજ મુત્સદ્દીઓ સંસ્થાનોની બાજુ

લઈ પાર્લામેન્ટમાં સરકારની નીતિનો નિષેધ કરતા. મહાન પીટ અને બર્ક મુખ્યત્વે કરીને સંસ્થાનોનો પક્ષ લેતા. મહાન પીટ હંમેશા કહેતો કે ‘અમેરિકન વસાહતોનું કહેવું ન્યાયી છે અને તેમની સમ્મતિ સિવાય બ્રિટીશ પાર્લામેન્ટને તેમની પાસેથી કર લેવાનો અધિકાર નથી (No Taxation without Representation)’. ‘વસાહતો અંતર્ગત રાજ્યકારભારમાં સંપૂર્ણ સ્વતંત્ર છે અને અન્યાયી કરોનો વિરોધ ન કરે તો પોતે ગુનામગીરીમાં રહેવા યોગ્ય છે’ એવું દુનિયાને સ્પષ્ટ રીતે જાહેર કરવા જોઈ છે. ‘હું તે વસાહતોનો રહેવાસી હોત તો સ્વતંત્રતા મેળવવા છેવટ સુધી લડતો હોત; જકાત ઉધરાવી થોડો પૈસો મેળવવામાં અંગ્રેજો પોતાનું સામ્રાજ્ય અને વેપાર ગુમાવી બેસશે’ એવું મહાન પીટ પાર્લામેન્ટમાં બાપણ ક્યું પરંતુ તેનો કંઈ ઉપયોગ થયો નહોતો. પીટ પ્રમાણે ફ્રાંસે પણ ત્રીજા જોર્જની અમેરિકા સંબંધી રાજનિતિનો નિષેધ કર્યો. તે જ પ્રમાણે બર્ક, સ્ટેમ્પ એક્ટ અને નોર્થની જીલમી રાજનીતિનો ઉચ્ચ વિરોધ કર્યો. વસાહતો સાથે સમજુતી કરીને આ પ્રશ્નનો નિકાલ કરવો જોઈએ એવો બર્કનો અભિપ્રાય હતો. વસાહતો પાસેથી કર ઉધરાવવાનો પાર્લામેન્ટને હક્ક છે પરંતુ વસાહતો પોતાના સ્વાતંત્ર્યનું રક્ષણ કરવા લડવાનો નિશ્ચય કરે તો તેવી પરિસ્થિતિમાં અંગ્રેજ સરકારે નમતું આપવામાં જ હડાપણ છે એવું બર્ક કહેતો. પીટ અને બર્કના વિચારો તરફ પાર્લામેન્ટે ધ્યાન આપ્યું નહોતું અને છેવટે અમેરિકન સંસ્થાનો ઇંગ્લાંડથી જીવ પડ્યાં.

Q. 61. Narrate very briefly the circumstances that led to the quarrel between England and her colonies in America.

ઉ:—ત્રીજા જોર્જની કારકીર્દિમાં અત્યંત મહત્વની બાબત ઇંગ્લાંડને પોતાની અમેરિકન વસાહતો સાથે કરવું પડેલું યુદ્ધ છે. પહેલાં જોર્જના વખતમાં અંગ્રેજ લોકોએ અમેરિકામાં વસાહતો સ્થાપવાની શરૂઆત કરી અને તે વખતે ઇ. સ. ૧૭૭૫ સુધી તેમણે એકંદરે ૧૩ વસાહતો સ્થાપી આ સર્વ વસાહતો ઇંગ્લાંડના તાબામાં હતી અને ઇંગ્લાંડે વસાહતો ઉપર વેપારને ઉદ્યોગ ધંધા સંબંધી કેટલાંએક નિર્બંધો નાંખ્યા

હતાં. આમ વસાહતોને પોતાનો રાજકીય કારભાર કરવાની પૂરેપૂરી છૂટ હતી. ઇંગ્લંડની વસાહત સંબંધી રાજનીતિને લીધે અમેરિકન વસાહતો અને ઇંગ્લંડ વચ્ચે તકરાર ઉત્પન્ન થઈ. વસાહતોએ માતૃભૂમિના કલ્યાણ માટે, માતૃભૂમિના વેપારીઓ અને કારખાનાવાળાઓનો જ માલ વસાહત કરનારાઓએ લેવો જોઈએ એવા પ્રકારની આ રાજનીતિ હતી અને આ નીતિને અનુસરીને ઇંગ્લંડે વસાહતોના વેપાર ઉપર કેટલાએક આ ત્રાસદાયક નિર્ણયો નાંખ્યા હતા (નેવીગેશન લોઝ). વસાહતોમાં આવનારો અને વસાહતોમાંથી બહાર જનારો માલ ઇંગ્લંડના વહાણો દ્વારા જવો આવવો જોઈએ અને કોઈપણ દેશનો માલ વસાહતોમાં લાવતા પહેલા ઇંગ્લંડમાં થઈને જવો જોઈએ અને આવી રીતે ઇંગ્લંડને થોડી ઘણી જગત મળવી જોઈએ. નવી વસાહતોએ અમેરિકામાં પેદા થયેલા તંબાકુ, કપાસ વગેરે માલ ઇંગ્લંડને જ વેચવો જોઈએ અને આરા અનેક અંકુશ હોવાથી વસાહતોને જરૂરીઆત પદાર્થો મેળવવા માટે ઇંગ્લંડ ઉપર અવલંબી રહેવું પડતું. આ નિર્ણયોની અમલ બજાવણી શરૂઆતમાં કડક પ્રકારની નહિ હોવાથી વસાહતોને ખાસ અડચણ પડતી નહીં પરંતુ સમત્સાઈક યુદ્ધ પછી આ નિર્ણયો કડક રીતે અમલમાં લાવવામાં આવ્યા તેથી વસાહતોની મુશ્કેલીતો વધી એને તે જ વખતે ફ્રેન્ચોનો ભય નાબુદ થવાથી વસાહતોએ ઇંગ્લંડના સ્વાર્થી ધોરણ વિરુદ્ધ ચળવળ શરૂ કરી. તે જ વખતે એટલે ૧૭૬૫માં મુખ્ય પ્રધાન ઍનરિકે સ્ટેપએક્ટનો કાયદો પસાર કરી વસાહતોને વેચાણખત, બક્ષિસપત્ર વગેરે ખતો ઉપર સરકારી ટીકીટ લગાડવાની ફરજ પાડી. અમેરિકન વસાહતો ઉપર કર નાંખવાનો અધિકાર બ્રિટીશ પાર્લામેન્ટને છે એવું તત્ત્વ સ્થાપિત થતું હોવાથી વસાહત કરનારાઓએ વિરોધ કર્યો અને જ્યાંસુધી બ્રિટીશ પાર્લામેન્ટમાં વસાહતોના પ્રતિનિધિ લેવામાં આવતા નથી ત્યાંસુધી ઇંગ્લંડને વસાહતો ઉપર કર નાંખવાનો અધિકાર નથી એવું જાહેર કર્યું. સ્ટેપએક્ટ ૨૬ કરવા વસાહતોએ ઉગ્ર ચળવળ આરંભી અને બ્રિટીશ માલનો બહિષ્કાર કર્યો. વસાહતોમાં તોફાન અને દગા શરૂ થયા અને સ્ટેપ એક્ટ પ્રમુખ કોઈએ વર્તવું નહિ એવું ઠરાવવામાં આવ્યું.

આ વિશેષ દૂર કરવા સાર મુખ્ય પ્રધાન રોકીંગહાઉમે સ્ટેપએક્ટનો કાયદો રદ કર્યો પરંતુ વસાહતો ઉપર કર નાંખવાનો અધિકાર ઇંગ્લંડને છે એવું સ્પષ્ટ રીતે જાહેર કર્યું. ત્યારબાદ એક્ટન પ્રધાનમંડળના ટાઉનશીન્ડ નામના પ્રધાને વસાહતમાં આવનારા કાચ, કાગળ, ચહા વગેરે પદાર્થો પર ફરીથી જકાત ખેસાડી અને તેથી શાન્ત થયેલું વાતાવરણ ફરીથી ખળભળી ઉઠ્યું. બ્રિટીશ માલનો બહિષ્કાર અને ઇંગ્લીશ રાજનીતિ વિરુદ્ધ ચળવળ ફરીથી ચવા લાગી. મેસેચ્યુસેટ્સ નામની વસાહતના લોકોએ બ્રિટીશ માલનો સંપૂર્ણ બહિષ્કાર કર્યો અને ઇંગ્લંડના વેપારને ધણું નુકશાન કર્યું. છેવટે સૈન્યના જોર ઉપર આ ચળવળ થોડા વખત માટે દાબી દેવામાં આવી. ઇ. સ. ૧૭૭૦માં લૉડ નૉર્થ ઇંગ્લંડનો મુખ્ય પ્રધાન થયો. એણે ચહા સિવાય બાકીના સર્વ પદાર્થો ઉપરની જકાત કાઢી નાંખી તોપણ વસાહતવાળાઓનું સમાધાન થયું નહીં અને તેમણે ઇંગ્લીશ ચહાનો બહિષ્કાર ચાલુ રાખ્યો અને તેમ કરી જકાત નાંખવાનો અધિકાર ઇંગ્લંડને નથી; આ એક જ વાત તેમને જાહેર કરવાની હતી ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીને નુકશાન ન થાય તે વાસ્તે મુખ્ય પ્રધાન નૉર્થે અમેરિકામાં બારોબાર ચહા લઈ જવાની પરવાનગી આપી. આથી વસાહતની પ્રજા વધારે ઉસ્કેરાઈ અને તેમણે ખોસ્ટન બંદરમાં ઉતારેલી ચહા સમુદ્રમાં ડુગાડી દીધી. અંગ્રેજ સરકારે રીડિંગ્હાઉ નજીક ખોસ્ટન બંદરનો વેપાર બંધ પાડ્યો અને આ ચળવળમાં મુખ્ય ભાગ લેનારી મેસેચ્યુસેટ્સ વસાહતની સનદ રદ કરી અને તે વસાહતની લોકસભામાં સરકારી સભાસદો નીમવાનો ઠરાવ કર્યો. આ ઠરાવોની અમલ બજાવણી કરવા માટે ઇંગ્લંડે પોતાનું લશ્કર મોકલી આપ્યું. આવી રીતે આ વસાહતનું સ્વાતંત્ર્ય નષ્ટ પામવાનો પ્રસંગ આવ્યાથી બીજી બધી વસાહતોએ એકસંપ કરી ૧૭૭૪માં ફીલાડેલ્ફિયા નામના શહેરમાં પહેલી અમેરિકન રાષ્ટ્રીય સભા ભેગી કરી. આ સભામાં ઇંગ્લંડે પમાર કરેલા કાયદાનો નિષેધ કરવામાં આવ્યો અને ઇંગ્લંડને વસાહતો ઉપર કર નાંખવાનો કાયદેસર અધિકાર નથી એવું સ્પષ્ટ રીતે જાહેર કરવામાં આવ્યું. આ વખતે કાંઈ પણ સમાધાની કરવાના હેતુથી અમેરિકાનો વકીલ બેન્જમીન ફ્રેન્ક્લીન ઇંગ્લંડ ગયો ત્યાં તેનું અપમાન

કરવામાં આવ્યું. આ ખબર જ્યારે અમેરિકન વસાહતોને પહોંચી ત્યારે તેમણે ઇંગ્લંડ સાથે યુદ્ધ જાહેર કર્યું (૧૭૭૫). આ યુદ્ધ ધણી વર્ષો સુધી ચાલ્યું અને તેમાં આખરે ઇંગ્લંડનો પરાજય થયો અને અમેરિકન વસાહતો સ્વતંત્ર બન્યાં.

Q. 62. Describe the main events of the American wars of Independence.

ઉ:—સને ૧૭૭૫માં ઇંગ્લંડ અને અમેરિકા વચ્ચે લડાઈની શરૂઆત થઈ. પહેલા ઇંગ્લંડે અમેરિકનોની કંકોર્ડ પાસેની દારૂગોળો રાખવાની જગ્યા પર હલ્લો કરીને તેને કબજે કરી. પરંતુ અમેરિકનો તેમને વોશીંગ્ટન આગળ મળ્યા અને અંગ્રેજોનો પરાજય કર્યો. જોજ વોશીંગ્ટન જે સપ્તાર્ષિક યુદ્ધમાં પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યો હતો તેને અમેરિકાએ પોતાનો સેનાપતિ નામ્યો. તેણે શરૂઆતમાં બોસ્ટન બંદર પર હુમલો કર્યો પરંતુ જનરલ ગેજે તેનો બંકરહીલ આગળ પરાજય કર્યો પરંતુ ફરીથી તેણે બોસ્ટન લેવાનો પ્રયત્ન કર્યો અને અંગ્રેજોને તે બંદર છોડીને હૅલીફક્સ જવું પડ્યું. પછી તેણે ન્યુયોર્ક પહોંચી લીધું. છેવટે બધી વસાહતોએ શીલા-ડેક્લેરેશનમાં ફરીથી પોતાની કોંગ્રેસ ભરી પોતાની સ્વતંત્રતા જાહેર કરી (૧૭૭૬) અને અમેરિકાની વસાહતોનું એક પ્રજાસત્તાક રાજ્ય સ્થાપન કર્યું. તેજ વર્ષે (૧૭૭૬) હૌનાના અંગ્રેજ સેનાપતિએ બ્રુકલીન આગળ અને બીજે વરસે ટ્રેડીવાઈન આગળ અમેરિકનોનો પરાજય કર્યો—અને તેમની રાજધાનીનું શહેર—શીલાડેક્લેરેશન—હાથ કર્યું. આજ વખતે બરગાઈન કોનેડાથી હૌની મદદે આવતા રસ્તામાં અમેરિકન સેનાપતિ જનરલ ગેટસ સાથે ભેટો થયો. ત્યારે સેરાટોગા આગળ અમેરિકનોને શરણ થવા સિવાય બરગાઈનને બીજો માર્ગ રહ્યો નહીં. આથી યુદ્ધનો રંગ બદલાયો (૧૭૭૭).

સેરાટોગા આગળ આવી રીતે અમેરિકનોને વિજય મળેલો જોઈને યુરોપમાં ફ્રાન્સને અતિ આનંદ થયો અને સાપ્તાર્ષિક યુદ્ધમાં થયેલા પરાજયનું વેર વાળવા આ તક ઉત્તમ છે એમ સમજીને તેણે અમેરિકાને મળવાનું ઠરાવ્યું. છેવટે ફ્રાન્સે અમેરિકાનું સ્વાતંત્ર્ય સ્વીકાર્યું અને પોતાની પૂર્ણ સ્વતંત્રતા મેળવ્યા સિવાય તેઓ યુદ્ધ બંધ કરશે નહીં એવું અમેરિકનો

પાસે કબુલ કરાવીને ફ્રાન્સે તેને મદદ કરવાનું ઠરાવ્યું. સ્પેન પણ અમેરિકાને મળ્યું. આવી રીતે એકંદર ખીના બનવાથી સાણસામાં સપડાવા જેવી માત્ર ઇંગ્લંડની સ્થિતિ થઈ અને સ્વતંત્રતા સિવાયની સર્વ પ્રકારની છૂટ છાટો આપવા ઇંગ્લંડ તૈયાર થયું; પરંતુ ૧૭૮૦નું વરસ ઇંગ્લંડને બારે થઈ પડ્યું. હૉલેન્ડ અને ડેનમાર્કે અમેરિકાની સ્વતંત્રતા સ્વીકારીને ઇંગ્લંડ વિરુદ્ધ યુદ્ધ જાહેર કર્યું અને રશિયા, અને પ્રશિયા, સ્વીડને સશસ્ત્ર પણ તટસ્થ (Armed neutrality) સંઘ સ્થાપન કર્યો. અને અમે ગમે ત્યારે ઇંગ્લંડ વિરુદ્ધ યુદ્ધ કરીશું એવું જાહેર કર્યું. આ જ વખતે આયર્લેન્ડના લોકોએ પોતાને સ્વતંત્ર કરવાનો વિચાર કર્યો. આયર્લેન્ડનાં લોકોએ સ્વયંસેવકોની ટુકડીઓ તૈયાર કરી અને જુદી જુદી ચળવળોની શરૂઆત કરી તેથી બ્રિટીશ લોકસભાને ધણી રાજકીય નિર્ણયો કમી કરવા પડ્યા. પોતાને યશ મળે છે એવું જોઇને આયર્લેન્ડના આગેવાન એટને પોતાના દેશના હકોનાં એક જાહેરનામું પ્રસિદ્ધ કર્યું અને તે આઈરિશ લોકસભામાં પસાર કરાવી લીધું. છેવટે પોતાની ઉપરના સંકટનું અવલોકન કરીને બ્રિટીશ લોકસભાએ કેટલાક કાયદાઓ રદ કરીને આયરિશ પાર્લામેન્ટને સ્વતંત્રતા આપી. આયર્લેન્ડ પ્રમાણે હિંદુસ્તાનમાં પણ અંગ્રેજ રાજ્ય પર સંકટ આવ્યું. મરાઠા અને નિઝામની મદદ લઇને હૈદરઅલી અંગ્રેજો પર ચઢી આવ્યો અને તેણે મદ્રાસ સુબીનો અંગ્રેજોનો મુલક ઉજ્જડ કરી નાંખ્યો. છેવટે વૉરન હસ્ટીંગ્સે પોતાની રાજનીતિથી અંગ્રેજ રાજ્યને તે કટોકટીના પ્રસંગમાંથી બચાવ્યું.

આવી રીતે ઇંગ્લંડ સપડાયલું હોવાથી અમેરિકામાંના પોતાના સેનાપતિને કોઈ પણ પ્રકારની મદદ કરવાનું બને તેમ ન હતું. તેવામાં ફ્રાન્સે બ્રિટીશ સેનાપતિ લૉર્ડ ક્લૅન્ગેવીસની સમુદ્ર પરની અને વૉશીંગ્ટને જમીન પરની હિંમતથી અટકાવીને તેને ગનરાવી નાંખ્યો. ત્યારે તે ચૉકેટાઉન આગળ અમેરિકાનો શરણ ગયો અને તેથી ઇંગ્લંડનો પરાજય થઈ અમેરિકા સ્વતંત્ર બન્યું. નૌકાયુદ્ધમાં ફક્ત અંગ્રેજોને સર્વત્ર વિજય મળતો હતો. એલીયટ જીઆલ્ટરનું ઉત્તમ રીતે સંરક્ષણ કર્યું. જનરલ રૉડને ફ્રેન્ચોએ લીધેલા ઇસ્ટ ઇન્ડિઝ બેટામાંનાં સર્વ ટાપુઓ પાછા જીતી

લીધાં અને ફ્રેન્ચોની નૌકાનો ઠેકઠેકાણે પરાજય કર્યો. છેવટે સર્વ યુરોપીઅન રાજ્યોએ ઇંગ્લંડ જોડે તહ કરીને યુદ્ધનો અંત આણ્યો (૧૭૮૩).

Q. 63. Show how England was passing through a critical stage in 1780 ?

ઉ:—(જવાબ માટે પાછલા પ્રશ્નનો ખીજો પેરો જુઓ.)

Q. 64. Describe the effects of the American War and state why America was successful ?

ઉ:—પરિણામ: (૧) વસાહતો સંબંધની પહેલાની નીતિ (Old Colonial policy) રદ થઈ. (૨) અમેરીકાનો યુદ્ધમાં જય મળ્યો એ જોધને તે યુદ્ધ પછી પાછા આવેલા ફ્રેન્ચ લોકોએ પોતાના દેશમાં જાગૃતિ ઉત્પન્ન કરી. ત્યાંના લોકોને રાજ્યક્રાન્તિ કરવાને ઉત્તેજન આપ્યું. (૩) અમેરીકા સ્વતંત્ર થવાથી અંગ્રેજ રાજ્યસત્તાને જગજગ રૂટકો લાગ્યો અને પ્રધાનમંડળના હાથમાં અધિકાર આવવાથી લોકસભાની સુધારણા થવી જોઈએ એવું લોકોને લાગ્યું. (૪) અમેરીકાની સાથે ચાલતો ઇંગ્લંડને વેપાર ઝોછો થયો અને અમેરીકા તથા ઇંગ્લંડ વચ્ચે શત્રૂત્વ ઉત્પન્ન થયું. (૫) અમેરીકાનું એક નવું સ્વતંત્ર પ્રજાસત્તાક રાષ્ટ્ર નિર્માણ થવાથી લોક-તત્વોનો વિજય થયો. (૬) ઇંગ્લંડ જેવા સુધરેલા રાજ્યનો અમેરીકા જેવું દુર્બળ રાજ્ય સમય આવે પરાજય કરી શકે છે એ વાતની લોકોને જાણ થઈ. (૭) બ્રિટનના નૌકાબળની પ્રતિષ્ઠા વિસ્તાર પામી. (૮) બ્રિટીશ સામ્રાજ્યનો વિસ્તાર થોડો ઘણો અટક્યો.

અમેરીકાના વિજયના કારણો:—(૧) ઇંગ્લંડમાંના લોકોને અમેરીકામાંના પોતાના સેનાપતિને યુદ્ધમાં ઉપયોગી એવા સાધનોની યોગ્ય વખતે મદદ આપતા ફાળ્યું નહીં. (૨) એકલા ઇંગ્લંડને ફ્રાંસ, સ્પેન, હૉલંડ, ડેનમાર્ક, અમેરીકા વગેરે રાષ્ટ્રો સાથે લડાઈમાં ઉતરવું પડ્યું. (૩) અમેરીકામાંના અંગ્રેજોના સેનાપતિ તદ્દન નાલાયક હતા. ત્રીજો જોર્જ અને તેના પ્રધાનોએ બહુ કામ આ સેનાપતિઓને ન સોંપતાં તેમની હિલચાલમાં હાથ ધાલ્યો. (૪) દર વર્ષે અમેરીકાનો જેમ જેમ અનુભવ થતો ગયો

તેમ તેમ તેઓ લડાઈનું કામ ઉત્તમ રીતે કરવા લાગ્યા. (૫) ફ્રાંસે અમેરીકામાં નૌકાસૈન્ય તથા પૈસા મોકલીને મદદ કરવાથી જ ઇંગ્લંડનો પરાજય થયો. (૬) લડાઈ ને વખતે ઇંગ્લંડનું ધ્યાન વહાણોની હિલચાલ તરફ વિશેષ હોવાને કારણે અમેરીકાને જમીન પર જય મેળવવો સહેલ થઈ પડ્યો. (૭) જોર્જ વૉશિંગ્ટને ધીમેથી, અડગતાથી અને પોતાની લશ્કરી કુશળતાથી અમેરીકાને યશ મેળવી આપ્યો. ઇંગ્લંડમાંના લોકોને લડાઈની ખરી પરિસ્થિતિ સમજવાથી તેમને યુદ્ધ અંધ કરવું જોઈએ એમ લાગ્યું તેથી તેમનું યુદ્ધ તરફનું ધ્યાન ઓછું થયું. આ બધા કારણોને લીધે અમેરીકાને યુદ્ધમાં જય મળ્યો.

Q. 65. Describe the Home-policy of younger Pitt before and after the French Revolution.

ઉ:—સને ૧૭૮૩માં ફ્રાંસ અને નૉર્થનું વહીવટ પ્રધાનમંડળ ભાંગી પડ્યા પછી તરણ પિટ મુખ્ય પ્રધાન થયો. તેની પહેલી ઉત્તમ કામગીરીમાં તેણે હિંદુસ્તાન સંબંધનું એક ખીલ લોકસભામાં પસાર કરાવી લીધું. આ ખીલથી એક નવું નિયામકમંડળ નિર્માણ કરવામાં આવ્યું અને વેપાર સંબંધની વાચતમાં ઈ. ઈ. કંપનીને પૂર્ણ સ્વતંત્રતા આપવામાં આવી. સને ૧૭૮૫માં તેણે લોકસભાની સુધારણા સંબંધનું એક ખીલ લોકસભા આગળ મૂક્યું પરંતુ તે પસાર થયું નહોતું. ગુલામગીરી અંધ કરવા માટે ચાલેલી ચળવળને તેણે ઉત્તેજન આપ્યું. ૧૭૮૫માં હેસ્ટિંગ્સ પર કામ ચાલ્યું પરંતુ છેવટે તેને છોડી મૂકવામાં આવ્યો.

પિટના આર્થિક સુધારાઓ ઘણા પ્રસિદ્ધ છે. અંડમસ્તિથના “વેલ્થ ઓફ નેશન્સ” નામના પુસ્તકનો તેણે પૂર્ણપણે અભ્યાસ કર્યો હતો. ખુલ્લો વેપાર તેને કમુલ હતો. તે પ્રમાણે તેણે ચઢા, સ્પિરિટ, તંબાકુ વગેરે જીવનને અત્યંત જરૂરની ચીજો પરનો કર કાઢી નાંખ્યો. એના પરિણામથી વેપારમાં થતી ચોરીઓ અંધ થઈ.

ઉપરની વસ્તુઓની કિંમત કમી થવાથી ગરીબ પ્રજાને ફાયદો થયો અને સરકારનું જકાતમાંથી થનારું ઉત્પન્ન વેપાર વધવાથી વધ્યું અને પિટ ખીજ વસ્તુઓ પરનો કર કમી કરી શક્યો. તેણે વેપારી મંડળની

(Board of Trade) પુનર્રચના કરી અને કર વસુલ કરવાની પદ્ધતિમાં સુધારણા કરીને અંતર્ગત વેપાર પર કર નાંખવાની એવી નવીન પદ્ધતિ તેણે શરૂ કરી. સરકારનો ખર્ચ ઘણો થાય છે એમ કહી તેણે કરકસરની નીતિ હાથ લીધી. રાષ્ટ્રીય કરજનો ખાજો ઇંગ્લંડ પર ઘણો જ થયો હતો તેથી રાષ્ટ્રીય કરજ પતાવવા માટે એક નવું ફંડ (Sinking Fund) તેણે સ્થાપન કર્યું. આ ફંડમાં દર વરસે દશ લાખ પૌંડ શિલક રાખીને તેના વ્યાજમાંથી રાષ્ટ્રીય કરજ પતાવવું એવું તેણે ઠરાવ્યું. આ તેના કાર્યથી સરકાર પરનો લોકોનો વિશ્વાસ બેવડો થયો અને વેપારને સ્થિરતા મળી. આગળ ઉપર તેને દેશમાં સોના નાણાંની અછત દેખાવા લાગવાથી તેણે ચંદ્રણી નોટાની પદ્ધતિ શરૂ કરી અને પૈસાને ઠેકાણે નોટો આપવાનો હુકમ તેણે લંડન બેંકને કર્યો. સને ૧૭૮૫માં તેણે આયલેંડ સાથે ખુલા વેપારના તત્વ પર એક તહ કર્યો.

પિટના વિશેષ સ્મરણિય કાર્યો:—(૧) રીજન્સી બીલના વખતની તેની કામગીરી, (૨) આયલેંડ અને ઇંગ્લંડનું એકીકરણ. સને ૧૭૮૫માં ત્રીજે જોર્જ ગાંડો થયો ત્યારે તેના છોકરાને રીજન્ટ નીમવા માટે ફ્રાંકસે ચળવળ કરી. ફ્રાંકસનું કહેવું એવું હતું કે “રાજપુત્રને રાજપદ (રીજન્સી) મળવું એ તેનો જન્મસિદ્ધ હક્ક છે” પરંતુ એ વાત પિટે કબુલ રાખી નહીં. તેણે “રાજપુત્રને અગર બીજા કોઈને પણ રીજન્ટ નીમવાનો હક્ક લોકસભાનો છે” એવું જાહેર કર્યું. આથી રાજપદનો આધાર ચુંટણી પર છે એવું તત્વ સ્થાપન થયું.

(૨) પિટે આયરીશ અને પ્રિટિશ લોકસભાનું એકીકરણ કર્યું. (૧૮૦૦). (પ્રશ્ન ૭૩મો જુઓ.)

ફ્રાંસમાં રાજ્યક્રાન્તિ થઈ તે પહેલાં જ ખુલા વેપાર સંબંધનો એક તહ તેણે ફ્રાંસ સાથે કર્યો હતો (૧૭૮૬). આથી રાજ્યક્રાન્તિ પછી જનને દેશોમાં સુલેહશાંતિ રહેશે એવું તેને લાગ્યું. રાજ્યક્રાન્તિને અનુકૂળ તેનો અંદરખાને મન હતો પરંતુ તેણે તે બહાર પડવા દીધો નહીં. ફ્રેન્ચ રાજ્યક્રાન્તિનું ખરાબ પરિણામ જ્યારે ઇંગ્લંડમાં પણ તેને દેખાવા લાગ્યું

ત્યારે તેણે નીચેના કાયદાઓ પસાર કર્યા: સને ૧૭૯૩માં એક્ટીયન એક્ટ પસાર કરીને પરદેશી લોકો પર દેખરેખ રાખવાનો અગર વખત આવ્યો તેમને હાંકી કાઢવાનો અધિકાર સરકારને આપ્યો. તે જ વરસે તેણે રાજકોટી પત્રવ્યવહાર સંબંધનું એક બીલ પસાર કર્યું. સને ૧૭૯૪માં તેણે હંબીયસ કોરપસ એક્ટ તહકુબ રાખ્યો. ૧૭૯૫માં સભાબંધીનો કાયદો પસાર કર્યો અને તે જ વખતે લોકસભાના સુધારા વિષેનું એક બીલ આવેલું છતાં તેણે તેનો વિરોધ કર્યો. આવી રીતે ઇંગ્લંડમાં જુલમી રાજ્ય શરૂ કરીને પિટ રાજ્યક્રાન્તિમાંથી પોતાના દેશનો બચાવ કર્યો.

Q 66 Describe the Industrial Revolution and state its effects upon England.

ઉ:—ઔદ્યોગિક ક્રાન્તિનો કાળ ૧૮મા સૈકાનો ઉત્તરાર્ધ હતો. આ કાળમાં ઉદ્યોગ ધંધાની અતિશય વૃદ્ધિ થઈ. પહેલા ઇંગ્લંડ ખેતીપ્રધાન રહેજરહાજ દેશ હતો. અને ઉનનું કાપડ, સુતરાઉ કાપડ તૈયાર કરવાના છુટા છવાયા ધરગથ્ય ધંધાઓ દેખાતા હતા; પરંતુ આ કાળમાં ઇંગ્લંડનું સામાન્ય વધ્યું અને તેથી ઇંગ્લંડે ઘણા નવીન બજારો કબજે કર્યા. નવા દેશોમાંથી જે માણે સોનું, ચાંદી અને બીજા વેપારી માલ આવવા લાગ્યો તે પ્રમાણે તે દેશમાંથી ઇંગ્લંડના માલની જોસબેર માંગણી થવા લાગી ત્યારે પોતાના દેશનો માલ વધારે ખપવાની મહત્ત્વાકાંક્ષાથી ઇંગ્લંડના વેપારીઓએ ઘણી નવીન શોધો કરીને પોતાના ઉદ્યોગધંધામાં ક્રાન્તિ કરી. પહેલાના ખેતીપ્રધાન દેશ હવે ઉદ્યોગ ધંધા માટે પ્રસિદ્ધ થયો અને તે દેશમાં લક્ષ્મીએ વાસો કર્યો. આ કારણે જ ઇંગ્લંડને અમેરીકાના યુદ્ધ વખતે અને આગળ ઉપર નેપોલીયન જોડે થયેલા યુદ્ધમાં જોરથી લડતા ફાવ્યું.

વણતરકળામાંની શોધ:—સને ૧૭૬૧માં “ફ્લાઈંગ શટલ”નો ઉપયોગ થવા લાગ્યો. સને ૧૭૬૭માં હમીવજે સુતર કાંતવાનું એક યંત્ર શોધી કાઢ્યું; તેથી કરીને પહેલાના કરતા આઠગણું સુતર નીકળવા લાગ્યું. પછી ૧૭૭૦માં આર્ક રાઇટ પાણીની મદદથી ચાલનારું સુતર કાંતવાનું એક યંત્ર શોધી કાઢ્યું. સને ૧૭૭૯ કોમ્બેને ઉપરના બન્ને યંત્રોને એકઠા

કરી એક નવીન યંત્ર શોધી કાઢ્યું. તેની મદદથી એકી વખતે પુષ્કળ દોરા નીકળવા લાગ્યા. તે પછી કાર્ટે રાષ્ટ્રે ૧૭૮૫માં વરાળ શક્તિથી ચાલનારી શાળ શોધી કાઢી. આ નવીન યંત્રથી, સુતર વણવાથી, તે ઠેક કાપડ તૈયાર થાય ત્યાંસુધી કાપડ વણવા લાગ્યું.

આ પ્રમાણે વણુતર કળામાં શોધ થતી હતી ત્યારે જેમ્સ વૅટને સને ૧૭૬૯માં રટીમ એન્જીન શોધી કાઢ્યું. આ નવીન યંત્રનો કારખાનાઓમાં પુષ્કળ ઉપયોગ થવા લાગ્યો. નવીન યંત્રોની ધણી માંગણીઓ થવા લાગી અને એ યંત્રો લોખંડના બનાવતા હોવાથી લોખંડનાં માંગણી પણ ધણી થવા લાગી. તે જ સુમારમાં કોલસાની ખાણોની શોધ થઈ અને એ કોલસા લોખંડનો રસ કરવામાં ધણા ઉપયોગી છે એવી પણ શોધ થઈ. આથી કોલસા, ખાણોમાંથી કાઢવાનો ધંધો શરૂ થયો અને દેશમાં યંત્રો બનાવવાના કારખાનાઓ મોટા પ્રમાણમાં નીકળવા લાગ્યાં. થોડા વખતમાં લૅક્ટેટર વણુતર કામમાં, ચાર્કોલાયર ઉનના કપડા માટે પ્રખ્યાત થયું અને ઉત્તર ઇંગ્લંડ લોખંડ માટે તથા કોલસા માટે અને મધ્ય ઇંગ્લંડ યાંત્રિક કારખાનાઓ માટે પ્રસિદ્ધ થયું.

સરકારે પણ માલ લાવવા લઈ જવા માટે ઉપયોગી નવા માર્ગો અને સડકો કરી. તેજ પ્રમાણે અનેક નહેરો ઠેક ઠેકાણે ખોદાવી અને માલ લાવવા લઈ જવામાં તેમનો ધણો ઉપયોગ થવા લાગ્યો. ઔદ્યોગિક ક્રાન્તિની સાથે ખેતીનો ધંધો પણ વધવા લાગ્યો પરંતુ ધાન્ય, વધતી જતી વસ્તીને પુરૂં પડે તેટલું ન હતું.

પરિણામ:—ઔદ્યોગિક ક્રાન્તિ એક રીતે ઇંગ્લંડને કાયદાકારક નીવડી અને બીજી બાજુથી તે નુકસાનકારક લાગી. ક્રાન્તિથી ઇંગ્લંડમાં કારખાનાવાળાઓનો એક શ્રીમંત વર્ગ ઉત્પન્ન થયો. વેપાર વધવાથી તે રાષ્ટ્ર ચૈસાદાર બન્યું. દેશમાં કારખાનાની સંખ્યા વધવાથી કામદાર વર્ગની વૃદ્ધિ થઈ. જુદા જુદા નવા ધંધાઓની ઉત્પત્તિ અને વૃદ્ધિ થવાથી વેપાર વધ્યો. પહેલાનાં ગામડાઓની જગ્યાએ નવા મોટા શહેરો સ્થપાયાં અને શહેરોના ગામડાઓ બન્યા. તેજ પ્રમાણે ઉદ્યોગ ધંધાનું ક્ષેત્ર ફક્ત

ભાગમાંથી નીકળી ઉતર ભાગમાં જવાથી ત્યાં પણ પાર્લામેન્ટના સુધારાની ચળવળ જોસરેર ચાલુ થઈ. નાજ પામેલા ગામડાઓને પ્રતિનિધિ મોકલવાનો અધિકાર પાછો લઈ તે નવા શહેરોને આપવો આવું લોકોને લાગ્યું. ઇંગ્લંડમાંના ધરગથ્થુ ધંધાઓ તદ્દન બેસી ગયા અને તે ધંધાઓ ઉપર જીવન ચલાવનારાઓ બીજા ભાગવા લાગ્યા. આથી બેકારીનો પ્રશ્ન ઉત્પન્ન થયો. ઇંગ્લંડની લોકસંખ્યા ધણી જ વધવા લાગી. સ્વતંત્ર ખેડૂત વર્ગ નાશરૂપ થઈને મજૂર બન્યો. મધ્યવર્ગના લોકોનું રાજકીય અને સામાજિક મહત્ત્વ વધ્યું.

Q. 97. Describe the foreign policy of younger Pitt and say how far he was successful as a War Minister ?

ઉ:—ફ્રાન્સમાં રાજ્ય ક્રાંતિ થતા પહેલાં પિટે તે દેશ સાથે ખુલા વેપારના તત્ત્વ પર એક ટ્રેડિનો કરાર કર્યો હતો (૧૭૯૬) અને તે પ્રમાણે બંને રાષ્ટ્રોએ પોતાની જગત ઓછી કરવાનું ઠરાવ્યું હતું. વળી ૧૭૮૮માં પિટે હોલંડ સાથે એક સ્વતંત્ર તહ કરીને હોલંડનું, પરચકમાંથી સંરક્ષણ કરવાનું તેણે કમુલ કર્યું. સમવાર્ષિક યુદ્ધ પછી ઇંગ્લંડ એકલું રહ્યું હતું. તેથી કોઈ પણ મિત્રરાષ્ટ્ર મેળવવાના હેતુથી અને રશિયાના પૂર્વ તરફની મહત્ત્વાકાંક્ષાને અટકાવવાના હેતુથી પિટે સને ૧૭૮૮માં ઇંગ્લંડ, હોલંડ, પ્રશિયાનું એક મિત્રમંડળ બનાવીને યુરોપમાં બલસમત્વ (Balance of Power) રાખવાનો યત્ન કર્યો.

સને ૧૭૯૦માં ફ્રાન્સમાં રાજ્યક્રાંતિ થઈ અને ફ્રાન્સની બીજા રાજ્યો પર સ્વારીઓ થવા લાગી. સને ૧૭૯૩માં ફ્રાંસે હોલંડ પર હસ્તો કર્યો. સારે વચન આપ્યા પ્રમાણે પોતાની મરજી વિરુદ્ધ પિટને ફ્રાન્સ સાથે યુદ્ધ કરવું પડ્યું તેવી જ રીતે ક્રાંતિકારક ફ્રાન્સ વસાહતો ઉત્તર હસ્તો કર્યા સિવાય રહેશે નહીં એવું પણ તેને લાગ્યું. તેથી ફ્રાન્સ સામે યુદ્ધ જાહેર કર્યા પછી સને ૧૭૯૩માં પિટે પોતાનું પ્રથમ મંડળ સ્થાપન કર્યું. આ મંડળમાં ઇંગ્લંડ, ઑસ્ટ્રિયા, પ્રશિયા, સ્પેન, હોલંડ અને સાર્ડીનીઆ વગેરે રાષ્ટ્રો સામેલ હતા. આ સંધ સ્થાપન

કરવામાં પિટના મુખ્ય હેતુ યુરોપમાં બલસમત્વ રાખવાનો હતો. તે જ પ્રમાણે મંડળમાંના રાજ્યોને પૈસાની મદદ કરીને તેમને ફ્રાન્સ સામે જોસભેર યુદ્ધ કરવાની પોતાના આપની નીતિ તેણે અખત્યાર કરી; પરંતુ એ મંડળ વધારે વખત ટક્યું નહીં. મંડળમાં સામેલ થએલા ઑસ્ટ્રિયા જેવા બલવાન રાષ્ટ્રનો નેપોલિયને ૧૭૯૭માં કેપોફોર્મિઆ આગળ પૂર્ણ પરાજય કર્યો અને તે રાષ્ટ્રને તેણે ફેડ્યું. પછી ફ્રાન્સે, હોલેન્ડ, સાર્ડીનીઆ, પ્રશિયા અને સ્પેન જીતીને તેને પણ સંધમાંથી છૂટા પાડ્યા. છેવટે રહ્યું ફક્ત ઇંગ્લેન્ડ. તે રાજ્યે ફક્ત પોતાના નૌકામળના જોર પર ફ્રાન્સને દાદ દીધી નહીં.

સને ૧૬૯૯માં નેપોલિયન યુરોપમાં નથી એવું જાણી પિટે, ઇંગ્લેન્ડ, રશિયા, ઑસ્ટ્રિયા, અને તુર્કસ્તાનના દેશોનો ખીજો સંધ સ્થાપન કર્યો. આ સંધે શરૂઆતમાં ફ્રાન્સનો પરાજય કરીને ઉત્તમ કામ કર્યું; પરંતુ પછી જ્યારે નેપોલિયન યુરોપમાં આવ્યો ત્યારે તેણે ઑસ્ટ્રિયા અને પ્રશિયાનો પરાજય કર્યો. ૧૮૦૦માં હોઈનલીડનની લડાઈ પછી એ કરાર બાંગી પડ્યો. તે પછી પિટે ફ્રાન્સ સાથે ૧૮૦૨માં આમીન્સ આગળ એક તક કર્યો પણ તે કોઈએ પાળ્યો નહીં અને યુદ્ધની ફરીથી શરૂઆત થઈ.

પિટે ફરીથી મુખ્યપ્રધાન થયો ત્યારે તેણે ૧૮૦૫માં ત્રીજો સંધ સ્થાપન કર્યો. આ સંધમાં ઇંગ્લેન્ડ, રશિયા અને ઑસ્ટ્રિયા સામેલ થયા હતા. આ વખતે ઑસ્ટ્રિયા અને પ્રશિયાના રાષ્ટ્રોને ફ્રાન્સ સામે જમીન પર લડાઈ કરવા માટે પુષ્કળ ખંડણી આપવાનું પિટે કયુક્ત કર્યું હતું. સને ૧૮૦૫માં નેપોલિયને ઑસ્ટ્રિયાનો અને રશિયાનો ઑસ્ટરલીટઝ આગળ પરાજય કરવાની આતમી પિટને મળતાં જ તેના પગ બાંગી પડ્યા. નેપોલિયનના આ વિજયથી પિટનો ત્રીજો સંધ પણ પડી બાંગ્યો. અને તેના આઘાતથી થોડા દિવસમાં પિટ મરણ પામ્યો. (૧૮૦૬).

યુદ્ધમંત્રી તરીકેની પિટની કામગીરી ઓછા ફરજનની છે. ફ્રેન્ચરાજ્યક્રાન્તિનો ખરો અર્થ તે સમજી શક્યો નહીં. શરૂઆતમાં યુદ્ધ એ ચાર મહિના ટકશે એવું તેને લાગ્યું આગળ ઉપરના અનિષ્ટની તેને કદપના પૂર્ણપણે ન હોવાથી યુદ્ધની તૈયારી કરતાં ફ્રાન્સ નહીં. પોતાના પિતા

પ્રમાણે પોતે જન્મસિદ્ધ યુદ્ધમંત્રી ન હોવાથી અને તેનો સ્વભાવ મૂળથી જ શાંતિપ્રિય હોવાથી તેને યુદ્ધમંત્રી તરીકે જે યશ આવે છે જોઈએ તે આવ્યો નહીં. યુદ્ધખાતામાં તેણે નીમેલા માણસો નાલાયક નીવડ્યા. એ છતાં પણ તેને વધારે યશ મળી શક્યો હોત; પરંતુ તેણે શરૂઆતથી તે છેવટ સુધી યુદ્ધ સંબંધમાં એક જ નીતિ હાથ ધરી નહીં. તેને અપ્રિય એવા કામમાં તેને આશરે ૧૦ વર્ષો કાઢવા પડ્યા; આથી તેને પુષ્કળ અપયશ મળ્યો. નેપોલીયન જેવા જંગ વિખ્યાત યુદ્ધ વિશારદની સાથે તેને લડવાનું હતું એ વાત ધ્યાનમાં રાખી પોતાની કામગીરી બળવતા ધૈર્ય, અડગપણું, દૃઢનિશ્ચય વગેરે પોતાના ગુણોથી તેણે પોતાના રાષ્ટ્રમાં જે ચેતન અને જે આત્મવિશ્વાસ ઉત્પન્ન કર્યો તે અપૂર્વ હતાં. યુદ્ધમંત્રી તરીકે તેની આ એક જ કામગીરી અમૂલ્ય થઈ પડી અને આથી જ ઇંગ્લંડને પોતાનો તેમજ યુરોપનો બચાવ કરવાને ઉત્તેજન મળ્યું.

Q. 68. Compare the two Pitts as war and peace Ministers? Point out the common features of their characters.

ઉ:—મહાન પીટ, સમવાર્ષિક યુદ્ધમાં યુદ્ધમંત્રી તરીકે કરેલા કામથી, વિશેષ પ્રખ્યાત થયો છે. (પ્રશ્ન પરમો જુઓ) તરુણ પીટ શાંતિના વખતે તેણે કરેલા અનેક સુધારાઓ માટે વિશેષ પ્રસિદ્ધિ પામ્યો છે (પ્રશ્ન ૬૫મો જુઓ) મહાન પીટ યુદ્ધ વિષયક ઉમ ધોરણે સ્વકારીને ઇંગ્લંડનો અનેક સંકટોમાંથી બચાવ કરી, ખ્રિસ્તીશાસન સામ્રાજ્યની સ્થાપના કરી; બીજાએ અંતર્ગત કારભારમાં પ્રબળ રાજનીતિ ચલાવીને દેશની આર્થિક અને રાજકીય સુધારણા કરી રાજ્યકારભાર વ્યવસ્થિત કર્યો. મહાન પીટની પરરાષ્ટ્રીય નીતિ ઉમ સ્વરૂપની હતી ત્યારે પીટની પરરાષ્ટ્રીય નીતિ શાંતિ અને સમાધાન કરવા તરફ દોરાતી. મહાન પીટ શાંતિ વખતે દેશની કાંઈપણ સેવા બળવી નથી એમ કહીએ તો ચાલે. અમેરીકન વસાહતો પ્રત્યે તેનું ધોરણ ઉદાર અને સહાનુભૂતિવાળું હતું. જે પ્રમાણે મહાન પીટની શુદ્ધ વિષયક કામગીરી શ્રેષ્ઠ દરજ્જાની થઈ તે જ પ્રમાણે

તરફ પીટની ક્ષાંતિના વખતની કામગીરી એક દરજ્જાની ગણાય છે. તેને નેપોલિયન જેવા પ્રબળ શત્રુ સાથે લડવાનું હોવાથી તેને તે કામમાં જોડાએ તેવો યશ મળી શક્યો નહીં. (પ્રશ્ન ૬૭મો જુઓ.)

બન્ને નિઃસ્વાર્થી અને પ્રમાણિક હતા અને બન્નેમાં પ્રજાનો સંપૂર્ણ વિશ્વાસ હતો. પોતાના હાથમાં સર્વ સત્તા ટકાવવા તેમણે લાંચ રૂશ્વત આપવાનો માર્ગ કદી પશુ સ્વિકાર્યો નથી. બન્ને કર્તવ્યમાર ઉદાર અને પ્રજાના માનીતા હતા. બન્ને દેશાભિમાની હોઈ તેમને પોતાના દેશમાં અને તેની શક્તિમાં પૂરેપૂરો વિશ્વાસ હતો. બન્ને જશ્ન ઉત્તમ વક્તા હતા અને પોતાના ભાષણથી શ્રોતાઓ ઉપર પોતાની છાપ પાડી શકતા.

Q. 69. Describe the causes of the French Revolution and state its effects on England.

ઉ:—સને ૧૭૮૯માં ફ્રાંસમાં રાજ્યક્રાન્તિનો જે ઘડકો થયો તેના તાત્કાલિક કારણો ગમે તે હોય તોપણ તેના આગલા પાછલા કારણોને પરસ્પર સંબંધ હતો. ફ્રાંસમાંની રાજસત્તા ૧૪મા લુઈ પછી તદ્દન કમજોર થઈ હતી. રાજા હંમેશાં પોતાની અને મોજશોખમાં મશ્ગુલ હોવાથી તેનાથી પોતાના કર્તવ્યો બળવાતા ન હતા. રાજાના ખર્ચાંજી સ્વભાવને લીધે અને યુદ્ધમાં અતેશય પૈસાનો ખર્ચ થવાથી સરકાર દેવાળીઆ બની. તેમાં સરકારે પ્રજા પરનો કર વધાર્યો તેથી લોકોમાં અસંતોષ ફેલાયો અને રાજા પરનો અને સરકાર પરનો તેમનો વિશ્વાસ ઉઠી ગયો.

ફ્રાંસમાં તહેનાતિ સૈન્યની પદ્ધતિ ચાલુ હોવાથી જ્યાં ત્યાં તહેનાતિ સૈન્ય રાખનારા અમીર ઉમરાવો દેખાતા હતા. આ અમીર ઉમરાવોને વિશેષ છૂટછાટો અને વધુ હક્કો હતા અને તેમનાથી રાજ્ય કારભારનું તેમજ સમાજ વ્યવસ્થાનું કામ થતું ન હોવા છતાં તેઓ કર આપતા નહિ. તેમને જ રાજ્યમાં બહુ માનની જગ્યાઓ મળતી હતી. એ સરદારો પોતાના આશ્રિતો પાસે પોતાનાં ધરનાં (દુળવા, ખાંડવાના વગેરે) અને ખેતરમાંના કામો મફત કરાવી લેતા અને તેમના પર જતનજતના જીલ્લો કરતા. ગરીબ પ્રજાને નીચોવી નાંખી તેમના ઉત્પાદનો લુણ્ણામરો

ભાગ આ સરકારે જાતજાતના કરોના સ્વરૂપમાં કઠાવતા. આ બધા કારણોને લીધે રૈયત તદ્દન કંટાળી ગઈ હતી.

સરકારે પ્રમાણે ધર્મગુરુઓ પણ રૈયતને કનડતા હતા. આ ધર્મગુરુઓ અર્યની વ્યવસ્થા માટે ધાર્મિક કરો રૈયત પર નાંખતા. આ ધર્મગુરુઓ પણ કરમુક્ત હતા. તેમનું વિકાસી જીવન લોકોને ખિલકુત્ર પસંદ ન હતું. તેમના ખરાબ વર્તન માટે લોકોમાં તેમના વિષે તિરસ્કાર ઉત્પન્ન થયો હતો.

એકંદર રીતે જોતાં ગરીબ રૈયતને સર્વ પ્રકારનો જીલમ સહન કરવો પડતો. બધી જાતના કરો આપી તેમને પોતાનું ગુજરાન પોતાની પ્રાપ્તિના ને ભાગમાંથી જ કરવું પડતું ફક્ત મધ્યમ વર્ગ જ સારી સ્થિતિમાં હતો અને વેપારમાં મેળવેલા પૈસા તે વર્ગ સધન હતો.

આવી સ્થિતિમાં વૉલ્ટર, રુસો, ડિડેરૉટ વગેરે લેખકોએ અને તત્ત્વવેત્તાઓએ પોતાના લેખોથી દેશમાં અપૂર્વ જાગૃતિ ઉત્પન્ન કરી. વૉલ્ટરે ધર્માધિકારીઓના દુરાચરણો પર અને વિલાસી જીવન પર, લોકોના ગાંડા અને મૂર્ખ જેવા આચાર વિચારો પર અને ખોટી સમજ પર, પોતાના કડક લેખો વડે વિચારક્રાંતિ ઉત્પન્ન કરી રુસોએ પોતાના લેખોથી લોકોના સામાજિક અને રાજકીય આચારવિચારોમાં ક્રાંતિ કરી.

આ બધી વાતો લોકોને સમજાઈ ત્યારે લોકોમાં ખૂબ જાગૃતિ આવી. અમેરીકાએ સ્વતંત્રતા મેળવવીને ઉપગ્રવેશો તાજે દાખલો સર્વની આંખ આગળ જ હતો; આપણે પણ એક વખત પ્રયત્ન કરીને આપણો છુટકારો કરી લેવો અને આપણા સંકટો દૂર કરવા એવા નવીન વિચાર ફ્રેન્ચ લોકોના મનમાં આવવા લાગ્યા. તેવામાં ૧૭૮૮ના ફ્રાંસે પુષ્કળ ફ્રેન્ચ લોકોને યમસદન મોકલી દીધા. સરકારની આર્થિક સ્થિતિ તદ્દન બગડેલી હોવાથી આ સંકટમાંથી પ્રજાનું સંરક્ષણ તેનાથી કરી શકાયું નહીં તેથી આઠલા દિવસ પ્રજાવળતો અસંતોષનો અગ્નિ એકદમ બજૂકી હડયો અને તેનો દાવાનળ આખા ફ્રાંસમાં ફેલાયો. (૧૭૮૯)

(પ્રશ્નના બીજા ભાગના ઉત્તર માટે ૭૦મો પ્રશ્ન જુઓ.)

Q. 70. Describe the attitude assumed by parties in England towards the French Revolution.

ઉ:—ફ્રાંસમાં રાજ્યકાન્તિ થઇ એવું સાંભળી બ્હીગ લોકોને અતિ આનંદ થયો. જુલ્મી રાજાઓના તડાક્કામાંથી છૂટવાથી ફ્રેન્ચ લોકો ખરી સ્વતંત્રતાનો હવે ઉપયોગ કરી શકશે એવું તેમને લાગ્યું. એવી રીતે ફ્રાંસમાં પણ ઇંગ્લંડ પ્રમાણે લોકનિયત્રિત રાજ્યપદ્ધતિ શરૂ થવાથી ઇંગ્લંડ અને ફ્રાંસ વચ્ચેનું હાડવેર નાશ પામી તે દેશો વચ્ચે સુલેહ રહેશે એવું તેઓને લાગ્યું. તેમના આગેવાન ફ્રાંકો તેો ફ્રાંસમાંની રાજ્યકાન્તિની સ્તુતિ કરી અને દુનિયાના ઇતિહાસમાં આ એક અપૂર્વ વાત બની એવું તે કહેવા લાગ્યો. ફ્રાંકોના બ્હીગ અનુયાયીઓએ ફ્રેન્ચ રાજ્યકાન્તિથી ઉત્પન્ન થએલા સમાનતા, સ્વાતંત્ર્ય, અને વિશ્વબંધુત્વોના તત્વોના પ્રચાર કરવા માટે કેટલીક ક્લબો સ્થાપી. પરંતુ ફ્રાંકો પ્રમાણે બંધ, ફ્રેન્ચ રાજ્યકાન્તિથી આનંદિત થયો નહીં. તેણે ફ્રેન્ચ રાજ્યકાન્તિ એ એક અત્યંત અનિષ્ટ વાત બની છે એવું લોકોને જાહેર કર્યું. તેણે “ફ્રેન્ચ રાજ્યકાન્તિ સંબંધના વિચારો” નામનું પુસ્તક પ્રસિદ્ધ કરીને રાજ્યકાન્તિ વિરુદ્ધ પોતાનો મત જાહેર કર્યો.

ટારીપક્ષનો આગેવાન અને ઇંગ્લંડનો મુખ્ય પ્રધાન પિટ હતો. તેણે માત્ર પોતાનો મત લોકોને સ્પષ્ટતાથી જણાવ્યો નહીં. ટુંકામાં તેને ફ્રેન્ચ રાજ્યકાન્તિનો અર્થ ન સમજવાથી તેને તટસ્થ જ રહેવું પડ્યું. શરૂઆતમાં જો કે તેની ફ્રેન્ચ રાજ્યકાન્તિ સંબંધમાં અંદરબાને સહાનુભૂતિ હતી તોપણ પાછળથી તેના વિચારો બંધના જેવા થયા અને તેણે તે રાજ્યકાન્તિની પુનરાવૃત્તિ ઇંગ્લંડમાં ન થાય તે માટે જુલ્મીપણાની શરૂઆત કરી.

ઇંગ્લંડમાં આવી પરિસ્થિતિ હોવાથી અંગ્રેજોનું લક્ષ ફ્રાન્સ તરફ લાગી રહ્યું હતું. તેથી ક્રાંતિકારક લોકોએ ફ્રાન્સમાં કરેલા અનન્ય પ્રકારો, તેઓએ કરેલી નિરપરાધી લોકોની કતલ અને છેવટે તેઓએ રાજા અને રાણીનું અમાનુષિપણે કરેલું ખૂન વગેરે બાબતોથી બ્હીગ લોકોનો પહેલાનો રાજ્યકાન્તિ તરફનો અનુકૂળ મત બદલાવા લાગ્યો. સુપ્રસિદ્ધ કવિ વર્ડઝવર્થે પેરિસમાં જઈ ત્યાંની પરિસ્થિતિ નિહાળ્યા પછી પોતે ક્રાંતિ વિરુદ્ધ છે એમ દર્શાવ્યું. છેલ્લે છેલ્લે તો અંગ્રેજ લોકોની મનઃ પ્રવૃત્તિ ફ્રેન્ચ રાજ્યકાન્તિની

એટલી બધી વિરુદ્ધ થઈ કે ડૉ. પ્રીસ્ટલેએ બ્રિસ્ટલ તુરંગ ફાડવા સંબંધમાં પોતાના ઈષ્ટમિત્રોને આપેલી મીજબાનીથી અભિગહેમના લોકોએ તેનું ધર જમીનદોસ્ત કર્યું. આટલે દરજ્જે વાત પહોંચી તોપણ ફ્રાંસે અને તેના મુઠીબર અનુયાયીઓએ પોતાનો મત બદલ્યો નહીં તેથી તેઓ લોકોને અપ્રિય થયા અને લોકોએ પિટને સંપૂર્ણ ટેકા આપ્યો.

Q. 71. How did the French Revolution affect the home and foreign policy of Pitt.

ઉ:—(પિટના અંતર્ગત કારભાર પર ફ્રેન્ચ રાજ્યક્રાન્તિથી થએલા પરિણામ માટે પ્રશ્ન નંબર ૬૫ના છેવટના પેરામાં જુઓ.)

પરરાષ્ટ્રીય બાબતમાં તે વૉલપોલનો અનુયાયી હતો એમ કહેવામાં કંઈ પણ હરકત નથી. અને સાંસુધી શાંતિ અને ખુલા વેપારના તત્વ પર જુદા જુદા યુરોપીઅન રાષ્ટ્રોના સંઘ બનાવવા, એવો તેનો સ્પષ્ટ મત હતો અને પોતાના મત પ્રમાણે ફ્રેન્ચ રાજ્યક્રાન્તિ પહેલા ફ્રાંસ, આયર્લેન્ડ, હોલેન્ડ, પ્રશિયા વગેરે દેશોનો એક મિત્રસંઘ તેણે બનાવ્યો હતો; પરંતુ ફ્રેન્ચ રાજ્યક્રાન્તિ પછી તેને અપ્રિય એવી અશાંતિની અને લડાઈની નીતિનું અવલંબન કરવાની જરૂર પડવાથી ફ્રાંસ સાથે મરતાં સુધી લડવું પડ્યું; પરંતુ હાથ ધરેલા આ કામમાં તેને યશ પ્રાપ્ત થયો નહીં તેનું મુખ્ય કારણ તે જન્મસિદ્ધ યુદ્ધમંત્રિ ન હતો એ જ હતું.

(વધારે માહિતી માટે પ્રશ્ન નંબર ૬૭નો છેવટનો પેરા જુઓ.)

Q. 72. Give the causes of the Peninsular War and explain how it contributed to the overthrow of Napoleon?

ઉ:—નેપોલીઅને બર્લિનમાંથી પોતાનું પ્રખ્યાત બર્લિનફરમાન (બર્લિન ડીક્રીઝ) કાઢ્યું; પરંતુ તે ફરમાન માટે પોર્ટુગલે પોતાની નાખુશી દર્શાવી. વેપાર સાથે પોતાના બંદરો અંગ્રેજો માટે બંધ કરવાની અને અંગ્રેજ વેપારીઓનો માલ જપ્ત કરવાની પોર્ટુગલના રાજાએ સાફ ના પાડી. આથી નેપોલીઅનને અત્યંત ક્રોધ ચઢ્યો. તેણે સ્પેનના રાજા સાથે એક ગુપ્ત કરાર કરી બર્લિનમાં મળી પોર્ટુગલ પર સ્વારી કરવી અને

પોર્ટુગલનું રાજ્ય વહેંચી લેવું એવું ઠરાવ્યું. તે પ્રમાણે છેવટે ફ્રેન્ચોએ પોર્ટુગલ પર સ્વારી કરી પોર્ટુગલના રાજાને બાઝીલમાંથી નસાડી મૂક્યો.

આટલે સુધી સ્પેન અને ફ્રાંસ વચ્ચે એકસંપી રહી તોપણ પોર્ટુગલ પ્રમાણે સ્પેન પણ આપણા છત્ર નીચે હોવું જોઈએ એવું નેપોલીઅનને લાગ્યું. આથી તેણે સ્પેનના રાજપુત્રને તેના બાપ વિરુદ્ધ ઉશ્કર્યો અને પોતાનું સૈન્ય સ્પેનમાં મોકલી આપ્યું. આથી મેડ્રીડ શહેરમાં બળવાઓ થવા લાગ્યા. છેવટે રાજાએ રાજ્યગાદીનો ત્યાગ કર્યો અને તે પોતાના પુત્રને સાથે લઈ નેપોલીઅન પાસે ગયો. નેપોલીઅને, તે બન્નેને પોતાના હક્કો છોડી દેવાં ફરજ પાડી અને પોતાના બાઈ જેસેફને સ્પેનની ગાદી પર બેસાડ્યો. નેપોલીઅનના આ કૃત્યથી સ્પેનીશ લોકો ચીઠાઈ ગયા અને નેપોલીઅનની ધુંસરી કાઢી નાંખવાના પ્રયત્નો કર્યા અને જ્યાં ત્યાં બળવા તોફાનોની શરૂઆત કરી.

નેપોલીઅને, આવી રીતે સ્પેનીશ લોકોના રાષ્ટ્રીય સ્વાતંત્ર્ય ઉપર તરાપ મારવાથી તે લોકો તેની ઉપર ખીજવાઈ ગયા અને ઈંગ્લંડની મદદ લઈ તેઓએ નેપોલીઅનનો પૂરેપૂરો પરાજય કર્યો. આ યુદ્ધને સ્વાતંત્ર્ય યુદ્ધ એવું નામ આપવામાં આવે છે. અત્યારસુધી નેપોલીઅનને યુરોપમાંના જીદ જીદ રાજાઓ સાથે અને રાજપુત્રો સાથે લડવું પડ્યું હતું; પરંતુ હવે તેને રાષ્ટ્રો સાથે લડવું પડ્યું. સ્પેનીશ લોકોમાં રાષ્ટ્રીયત્વની ભાવના જન્મીત થવાથી અને સ્વતંત્રતા માટે ગમે તે કરવા તૈયાર થવાથી તેઓ નેપોલીઅનનો પરાજય કરી શક્યા. લશ્કરી મદદ ન હોવા છતાં અને સ્પેનીશ સરકાર અત્યંત દુર્બળ અને કમજોર હોવા છતાં સ્પેનના લોકોએ નેપોલીઅનનો પરાજય કરી દુનિયાને દેખાડી આપ્યું કે રાષ્ટ્રીય ભાવનાથી કોઈપણ રાષ્ટ્ર એક વખત હઠે ચઢ્યું કે પછી તેની આગળ કોઈનો પણ નિભાવ થવો શક્ય નથી. આ યુદ્ધમાં નેપોલીઅનના પરાજય થવાની જે એક વખત શરૂઆત થઈ તે ૧૮૧૫ સુધી ટકી, યુરોપમાં નેપોલીઅન વિરુદ્ધ જે ચળવળ શરૂ થઈ તેનું મૂળ આ યુદ્ધમાં જ હોવાથી એ મહત્ત્વનું યુદ્ધ ગણાય છે.

Q. 73. What were the grievances of the Irish people? Describe the circumstances that led to the union between England and Ireland.

ઉ:—ઇંગ્લેન્ડ અને આયર્લેન્ડનો સંબંધ જીત અને હાર જેવો ધણા લાંબા કાળથી હતો અને આયરીશ લોકોને અંગ્રેજ લોકોનો અમલ અત્યંત ત્રાસદાયી લાગ્યો હતો. આયર્લેન્ડ દેશ ક્યારે કર્યા પછી ધણા અંગ્રેજ પ્રોટેસ્ટન્ટ લોકો ત્યાં રહેવા લાગ્યા. તેઓએ ધણા રાજકીય હક્કો પોતાની પાસે રાખ્યા હતા. આયરીશ લોકો રોમન કેથોલિક હોવાથી તેઓને આ ઇંગ્લીશ પ્રોટેસ્ટન્ટ લોકો માટે મનમાં અતિશય તિરસ્કાર આવતો; એટલું જ નહીં પણ આ પ્રોટેસ્ટન્ટ લોકો આયરીશ રોમન કેથોલિક લોકોનો અતિશય છળ કરતા હતા. આયર્લેન્ડમાંની કુલ જમીન આ પ્રોટેસ્ટન્ટ લોકોના તાબામાં હતી. એ સિવાય એ લોકો પોતાના પ્રોટેસ્ટન્ટ ચર્ચ માટે આયરીશ લોકો પાસેથી વિવિધ પ્રકારના ત્રાસદાયક કરો વસૂલ કરતા. આવી રીતે ગરીબ અને દરિદ્રી આયરીશ પ્રજા કંટાળી ગયેલી; તે ઉપરાંત તેમના ન્યાનકડા વેપાર પર પણ વખતોવખત અંગ્રેજ સરકારની ગદાનો પ્રહાર થતો.

આટલું સહન કરીને પણ આયરીશ લોકો શાન્ત રહ્યા હોત પણ તેઓને કાંઈપણ પ્રકારના રાજકીય હક્કો મળેલા ન હોવાથી તેઓએ તોફાનની શરૂઆત કરી. આયરીશ લોકોને કાયદા કરવાનો કાંઈપણ અધિકાર નહતો. તેમની આયરીશ પાર્લામેન્ટમાં તેમનો એક પણ સભાસદ નહતો તેથી કરીને તેમના વિરુદ્ધ કેટલાક કડક કાયદાઓ તે લોકસભાએ પસાર કર્યા. તેઓને મન આપવાનો અધિકાર પણ નહતો. લશ્કરમાં તેમજ વિશ્વવિદ્યાલયોમાં તેઓને દાખલ કરવામાં આવતા નહીં. તેઓથી જમીન ખરીદી શકાતી નહીં તેમજ હથિયાર પણ તેઓથી રાખી શકાતા નહિ. આયરીશ પાર્લામેન્ટ પણ સ્વતંત્ર નહતી. તે એક નામની જ લોકસભા હતી એમ કહેવામાં હરકત નથી. કારણ તેના હાથમાં બિલકુલ સત્તા નહતી. અંધા કાયદાઓ ઇંગ્લીશ લોકસભા પસાર કરતી અને તેજ કાયદાઓ આયર્લેન્ડમાં લાગુ પડતા. રાજકીય આમત પ્રમાણે જ આર્થિક આમતમાં પણ આયર્લેન્ડની સ્થિતિ નામોશી બરેલી હતી. આવી પરિસ્થિતિમાં

આયરીશ લોક હતા તેવામાં અમેરીકન યુદ્ધ શરૂ થયું. ઇંગ્લંડને આયર્લેન્ડની મદદ જોઈતી હતી. આ વખતે ફ્રેંચ લોકોનો હુમલો પાછો હઠાવવાના હેતુથી આયર્લેન્ડના લોકોએ સ્વયંસેવકોની ટુકડીઓ તૈયાર કરી. ઇંગ્લંડને પણ એવા સૈન્યની જરૂર હોવાથી તેણે કંઈ પણ હરકત લીધી નહો. પરંતુ ઇંગ્લંડ અડચણમાં છે એવું જોઈ આયર્લેન્ડના આગેવાન ગ્રેટને જોસ-બેર ચળવળ શરૂ કરીને પોતાના દેશના વેપાર પરના અને ઉદ્યોગ ધંધા પરના પુષ્કળ નિર્બંધો દૂર કરવા અને પૌયનીગસનો કાયદો કાઢી નાંખી આયરીશ પાર્લામેન્ટ સ્વતંત્ર કરવાને ક્ષીટનની લોકસભાને ફરજ પાડી. ફ્રેંચ રાજ્યક્રાન્તિના વખતે આયર્લેન્ડમાં બળવાઓ શરૂ થયા. આયરીશ લોકોએ 'યુનાઈટેડ આયરીશમેન' નામનું એક મંડળ સ્થાપન કર્યું અને દેશમાં અદ્ભૂત ચળવળ શરૂ કરી. આવા વખતે પિટે પોતાનું વજન પાડી આયરીશ કેથોલિકોને મત આપવાના અધિકારનો કાયદો આયરીશ પાર્લામેન્ટ પાસે પસાર કરાવ્યો. આયર્લેન્ડમાં ઘણા અરાજક મંડળો સ્થાપન થયાં અને તેથી ૧૭૯૬માં એક મોટો બળવો થયો. તે બળવો તરત જ બેસાડી દેવામાં આવ્યો. પાછો ૧૭૯૮માં બીજો બળવો થયો અને તે પણ બેસાડી દેવામાં આવ્યો. છેવટે ઇંગ્લંડ અને આયર્લેન્ડનું જોડાણ થાય તો જ બન્ને દેશોનું વૈર નાશ પામે એવું લાગવાથી પિટે કેટલાક આયરીશ પ્રોટેસ્ટન્ટ સભાસદોને લાંચ આપીને અને તેઓને અમીર ઉમરાવોની પદવીઓ આપવાનું જ્ઞાનું દેખાડીને સને ૧૮૦૦માં આયરીશ લોકસભાનું જોડાણ કર્યું.

આ જોડાણના કાયદાની રૂએ આયરીશ પાર્લામેન્ટ રદ કરવામાં આવી અને આયર્લેન્ડના ૩૨ સભાસદો અમીરમંડળમાં અને ૧૦૦ સભાસદો (હાઉસ ઓફ કોમન્સ) આમસભામાં લેવાનું ઠરાવીને બન્ને દેશોનો વેપાર, ખુદ્દા વેપારના તત્વો પર ઠરાવવામાં આવ્યો. પરંતુ આમ કરવાથી રોમન કેથોલીકો પરના રાજકીય નિર્બંધો કાઢી નાંખવામાં આવશે એવું પિટે વચન આપ્યું હતું તે જોર્જની હઠને લીધે પૂર્ણ કરી શકાયું નહો. આથી આયર્લેન્ડમાં ફરીથી પ્રોટેસ્ટન્ટ લોકોનું વર્ચસ્વ વધી પડ્યું અને થયેલું જોડાણ રદ કરવા બદલ તે દેશમાં ફરીથી ચળવળ શરૂ થઈ.

Q. 74. Give an account of the effects on England of the Napoleonic Wars.

ઉ:—લડાઈ બંધ થતાં જ દરેક ઔદ્યોગિક બાબતમાં એક પ્રકારની કષ્ટદાયક સ્થિતિ દેખાવા લાગી. લડાઈ ચાલુ હતી ત્યારે ઇંગ્લંડના ઉદ્યોગ ધંધાઓ ધમધોકાર ચાલુ હતા. તે વખતે ઇંગ્લંડના માલના ધરાકો પુષ્કળ આવતા; પરંતુ યુદ્ધ બંધ થતાં જ બીજા રાષ્ટ્રોએ પોતપોતાના ધંધાઓ શરૂ કર્યા અને તેથી ઇંગ્લંડના માલનો ખપ ઓછો થયો. આથી કારખાનાવાળાઓને ધણું નુકસાન થયું. દેશમાં નોટોનો સુકાળ થવાથી માલની કિંમતમાં હંમેશા ફેરફાર થતો અને તેથી કરીને વેપારની પણ અનિશ્ચિતતા થઈ. લડાઈનો ખર્ચ પુરો ન પાડવાથી સરકારે કરજ કાઢ્યું અને તેથી કરીને દેશના કરજનો આંકડો વધ્યો. ધંધાઓમાં યંત્રો ઉપયોગ પુષ્કળ થવાથી જુના ધંધાવાળાઓ ભાંગી પડ્યા અને તેઓ તોફાનો કરવા લાગ્યા. લડાઈ બંધ થતાં જ સરકારે પુષ્કળ સૈનિકો અને ખલાસીઓને નોકરી પરથી રજા આપી. આથી તેઓ પણ ખેંદર સ્થિતિમાં દેશમાં ફરવા લાગ્યા.

લડાઈના વખતમાં ઇંગ્લંડની ખેતી સારી સ્થિતિમાં હતી પરંતુ લડાઈ બંધ થતાં જ પરદેશનું ધાન્ય ઇંગ્લંડમાં આવવા લાગ્યું. તે ધાન્ય સોઢું હોવાથી ઇંગ્લીશ ખેડુનો નુકસાન થવા લાગ્યું ત્યારે સરકારે ૧૮૧૫માં ધાન્યનો કાયદો (Corn Law) પસાર કર્યો. આ કાયદાની રૂએ ઇંગ્લંડના ધઉનો ભાવ એક કર્વટરના ૮૦ શીલીંગ થાય ત્યાંસુધી પરદેશના ધઉની ઇંગ્લંડમાંની આયાત બંધ કરવામાં આવી. આ કાયદાથી ઇંગ્લંડના ખેડુનો ફાયદો ન થતાં સુકાળના વખતમાં તેમજ દુષ્કાળના વખતમાં તેમને નુકસાન જ થયું. સુકાળના વખતમાં ખેડુનો પાસે ધાન્ય પુષ્કળ હોવાથી તેની કિંમત થોડી આવતી અને દુષ્કાળના વખતમાં ધાન્ય થોડું હોવાથી તેની કિંમત વધી અને પરદેશના ધઉ દેશમાં આવવાથી ખેડુનો નુકસાન થવા લાગ્યું. આથી પુષ્કળ ખડુતો પાચમાસ થયા અને તે વર્ગમાં ખેડારી ઉત્પન્ન થઈ.

આ પ્રમાણે ખેડુત વર્ગ, મજૂર વર્ગ, કારખાનાવાળા અને નોકરી પરથી કમી થયેલા લોકોમાં અસંતોષ ફેલાયો અને તેથી કરીને દેશમાં સર્વત્ર બળવાઓ શરૂ થયા. સ્પા. રીફડના લોકોએ બળવો કરીને સોનીઓની ફકતો લુંટી અને ડર્બીશાયરના લોકોએ તોફાન કર્યું મેન્ચેસ્ટરના લોકોએ પોતાની હકીકત રીજન્ટને કહેવાના હેતુથી એક મોટું સરખસ કાઢ્યું પણ તે અટકાવવામાં આવ્યું. કેટલાક લોકોએ તો રીજન્ટ, પાર્લામેન્ટ ઉધાડવા જતો હતો ત્યારે તેના પર હુમલો કરવાનું પણ છોડ્યું નહીં.

આવી રીતે દેશમાં બળવાઓ ચતાં તેના એક જ રામબાણ ઉપાય હતો અને તે લોકસભાની સુધારણા કરવાનો છે એમ લોકોને લાગ્યું. તે પ્રમાણે તે સવાલ ખડો અને કોંગ્રેસે હાથમાં લઈ ધણી જ પ્રયત્ન કરી નેયા. તેણે લેખો લખી, સભાઓ ભરી અને લોકસભા આગળ ખીલ લાવી લોકોમાં જાગૃતિ ઉત્પન્ન કરી. તેનું પરિણામ એવું આવ્યું કે મેન્ચેસ્ટરમાં એવા પ્રકારની ભરાયેલી એક સભાને સરકારે સૈન્યની મદદથી વિખેરી નાખી પરંતુ આથી લોકસભાની સુધારણાનો સવાલ બંધ પડ્યો નહીં.

સરકારે પણ આ વખતે જીદમીપણાનું વર્તન રાખીને પ્રથમનો હુખીયસ કોરપસ એક્ટ તહકુમ રાખ્યો અને જીદા જીદા છ કડક કાયદાઓ પસાર કરી લોકોનો અસંતોષ વધાર્યો. તે કાયદાની રૂએ લોકોએ હથીઆર રાખવા, લશ્કરી તાલિમ આપવી, સભાઓ ભરવી, વર્તમાનપત્રોમાં રાજકોટી લેખો છાપવા, ગેરકાયદેસર મંડળો સ્થાપવાં, રાજકોટી હસ્ત પત્રકો અને ચોપાનીઆઓ છાપવા વગેરે બાબતોની પૂર્ણ મનાઈ કરી આ જ વખતે સીડમથે એક સરક્યુલર કાઢી રાજકોટી અને સંશયિત માણસોને પકડવાનો અધિકાર સ્થાનિક અમલદારોને આપ્યો. આવી એકંદર પરિસ્થિતિ હતી તેવામાં ત્રીજો જોજ ભરણ પામ્યો.

Q. 75. What were the political, social and economic grievances of the English people from 1815—1820 ?

ઉ:—(See Q. 74.)

Q. 76. Write a note on Canning's foreign policy.

ઉ:—ઈંગ્લંડના પરરાષ્ટ્રીય પ્રધાનોમાં જોર્જ કેર્નીઝનું નામ પહેલે નંબરે આવે છે. વોટર્સની લડાઈ પછી યુરોપીઅન રાષ્ટ્રોએ જે એક સંઘ (પવિત્ર સંઘ) સ્થાપન કર્યો હતો, તેના સભાસદ થવાનું એણે ન સ્વીકાર્યું અને તેના તેણે નિષેધ પણ કર્યો. આથી ફ્રેંચ રાજ્યક્રાંતિથી ઉત્પન્ન થયેલાં સ્વાતંત્ર્ય, સમતા, વિશ્વમંદુલ અને પછીથી થયેલાં તત્વોને દાખી દઈને અનિયંત્રિત રાજસત્તા સ્થાપન કરવામાં તે વિરુદ્ધ હતો એ વાત સિદ્ધ થઈ. પરરાષ્ટ્રીય નીતિની આખતમાં તેનું અલિપ્ત રહેવાનું ધોરણ (Non-intervention policy) સ્પષ્ટપણે દેખાઈ આવે છે. એક રાષ્ટ્રે બીજા રાષ્ટ્રના અંતઃસ્થ રાજકારણમાં માંયું મારવું એ વાત તેને પસંદ ન હતી. પોતાની સ્વતંત્રતા મેળવવાને જે કોઈ રાષ્ટ્ર પ્રયત્ન કરે તો તે રાષ્ટ્રને મદદ કરવાને તે એક પગે તૈયાર હતો. વસાહતો સંબંધમાં તેણે પ્રેસિડેન્ટ મન્રોના તત્વોનું અવલંબન કર્યું હતું. તે પરથી વિચારતા “અમેરિકાના રાજ્યકારભારમાં અમેરિકાએ ગમે તે ઉધુંચયું કર્યું, પરંતુ બીજા રાષ્ટ્રોએ તેમ કરવાનું કારણ નથી” એ તત્ત્વ તેને પૂર્ણપણે માન્ય હતું એમ દેખાય છે. તેના જેવી જોસદાર અને ધૈર્યની પરરાષ્ટ્રીય નીતિ તે વખતમાં બીજા કોઈએ પણ સ્વીકારેલી દેખાતી નથી.

આ સર્વ વિવેચન પરથી આપણને દેખાઈ આવશે કે કેર્નીઝ પરરાષ્ટ્રીય નીતિની આખતમાં ઘણો ઉદાર હતો; પરંતુ પોતાના ભરપૂર પ્રભાણે તે વર્ત્યો કે નહીં તે જોવું પણ જરૂરનું છે. પ્રથમ તેણે પોર્ટુગલમાંની સનદશીર ચળવળ ભાંગવાના કામમાં સ્પેનના રાજ્યે તૈયારી દેખાડી હતી. ત્યારે તેણે પોર્ટુગલને મદદ કરવાનું ઠરાવીને, પોર્ટુગલ પરનું અરિષ્ટ દૂર કર્યું. તે જ પ્રભાણે ગ્રીક રાષ્ટ્રે તુર્કિસ્તાન પાસેથી પોતાનું સ્વાતંત્ર્ય મેળવવાનો પ્રયત્ન કર્યો ત્યારે ઈર્નિઝે ગ્રીસ પ્રત્યે સહાનુભૂતિ દેખાડી મદદ આપવાનું વચન આપ્યું. છેવટે ગ્રીસને તુર્કિસ્તાન વિરુદ્ધ મદદ કરીને કેર્નીઝે ગ્રીસને સ્વતંત્રતા મેળવી આપી. અમેરિકામાં પણ સ્પેનીશ વસાહતોએ માતૃમુખિ સાથેના પોતાનો સંબંધ તોડીને પોતાની સ્વતંત્રતા જાહેર કરી ત્યારે કેર્નીઝે પોતાની સંમતિ આપી. આવી રીતે કેર્નીઝે જોસદાર, ધીરજવાળા અને ઉદાર રાજધોરણનું અવલંબન કરીને પોતાની કિર્તિ વધારી.

Q. 77. What circumstances necessitated the passing of the Reform Act of 1832? Describe the difficulties in its ways.

ઉ:—પાર્લામેન્ટની ઘટના કેવી હોવી જોઈએ, મત આપવાનો હક્ક કોને હોવો જોઈએ અને પ્રતિનિધિ મોકલવાનો હક્ક કોને કેટલો હોવો જોઈએ, એ બાબતમાં પહેલા એડવર્ડના વખતમાં જે જે નિયમો હતા તેમાં ૧૮મા સૈકા સુધી કંઈપણ ફેરફાર કરવામાં આવ્યો ન હતો. સત્તરમા સૈકાના ઉત્તરાર્ધમાં થયેલી ઔદ્યોગિક ક્રાન્તિ સુધી લોકસભાની સુધારણા સંબંધમાં લોકોમાં વિશેષ ચળવળ દેખાઈ નહીં; પરંતુ ઔદ્યોગિક ક્રાન્તિને લીધે બધી પરિસ્થિતિ પલટાઈ ગઈ અને લોકસભાની સુધારણા કરવી અત્યંત જરૂરની છે એમ સર્વને લાગ્યું. પહેલા જે શહેરને લોકસભામાં પ્રતિનિધિ મોકલવાનો હક્ક હતો તે શહેરો ગામડાંઓ થયા હતા. આવા શહેરો (અર્થાત્ ગામડાંઓ) મોટા ઉમરાવોના હાથમાં હોવાથી એ ગામડાંઓનો પ્રતિનિધિ મોકલવાનો અધિકાર રાખવાથી ઉમરાવોનું જ પ્રાપ્ત્ય લોકસભામાં રહેશે અને તેથી કરીને ઔદ્યોગિક ક્રાન્તિથી આપાદ થયેલા શહેરોના લોકોના હિતનું સંરક્ષણ થશે નહીં એવું લોકોને લાગ્યું. તેમાં નાશ પામેલા શહેરોનો લોકસભામાંના સભાસદ મોકલવાના અધિકારનો દુર-ઉપયોગ થઈને તે જગ્યાઓની દરાજ થવા લાગી. ત્યારે નાશ પામેલો ગામડાંઓનો અને પરગણાઓનો પ્રતિનિધિ મોકલવાનો અધિકાર ખેંચી લઈને તે ઔદ્યોગિક ક્રાન્તિથી આપાદ થયેલ મેંચેસ્ટર, લીડ્સ, બર્મિંગહમ વગેરે શહેરોને અને ચાર્લ્સટાઉન, લંકેશાયર વગેરે પરગણાંઓને આપવામાં આવેલો જોઈએ એમ સર્વને લાગવા માંડ્યું.

પ્રતિનિધિ મોકલવાનો અધિકાર કોને હોવો જોઈએ એ પ્રશ્ન જે પ્રમાણે આગળ આવ્યો તે પ્રમાણે મત આપવાનો અધિકાર પણ કોને હોવો જોઈએ એ વિષે પણ લોકોમાં જગૃતિ ઉત્પન્ન થઈ. પૂર્વની પદ્ધતિને અનુસરીને જોતા એવા પ્રકારનો હક્ક બહુ જ થોડાઓને હતો એ સ્પષ્ટપણે દેખાઈ આવે છે. તેથી મતદારસંધ વિસ્તૃત કરીને આ વખતે આગળ આવેલા મધ્યમ વર્ગના લોકોને મત આપવાનો અધિકાર આપવો જોઈ.

જરૂરનો હતો. આવા અધિકાર આપવાથી જમીનદાર અને શ્રીમંત વર્ગનું વર્ચસ્વ કમી કરવા જેવું હતું. આથી ઔદ્યોગિક ક્રાન્તિથી આગળ આવેલા મધ્યમવર્ગે આ બાબતમાં ચળવળ કરવાની શરૂઆત કરી.

આવા પ્રકારની પરિસ્થિતિ હોવાથી ચુંટણીના વખતે લાંચનો ચાલુ રિવાજ બંધ કરવો, નવા આબાદ થયેલા શહેરોને અને પરગણાંઓને (પહેલાના નષ્ટ પામેલા શહેરોને અને પછાત પડેલા પરગણાંઓને પ્રતિનિધિ મોકલવાનો અધિકાર ખેંચી લેવાને) પ્રતિનિધિ મોકલવાનો અધિકાર આપીને અને મતદારોનું મંડળ વિસ્તૃત કરીને મધ્યમ વર્ગના લોકોને પણ મતાધિકાર (Franchise) આપવો જરૂરનો છે એમ કેટલાક ઉદાર મતવાદી સુધારકોને લાગ્યું. તે પ્રમાણે બન્ને પિટ, બર્ડેટ અને ક્રામેટ વગેરેએ કરેલા પ્રયત્નો નિષ્ફળ ગયા પછી સને ૧૮૩૧ (માર્ચ)માં લોર્ડ જેમ્સ રસેલે તે સંબંધનું હાઉસ ઓફ કોમન્સમાં બીલ આણ્યું પરંતુ તે પસાર થયું નહીં. ત્યારે તે લોકસભા બરખાસ્ત કરીને નવીન ચુંટણી પછી ભરાયેલી લોકસભા આગળ તે જ ઠરાવ ફરીથી મૂકવામાં આવ્યો તેમાં તે પસાર થયો (૧૮૩૧ ઓક્ટોબર); પરંતુ અમીરોની સભામાં તે ઠરાવ પસાર થયો નહીં તેથી દેશમાં બંધાર અસંતોષ હતપત્ત થયો. અમીરોના આ વર્તનથી નિષેધક સભાઓ ભરાઈ, બળવાઓ થયા. આથી કોમન્સ સભાએ તે બીલ ફરીથી ૧૮૩૨માં પસાર કર્યું. અમીરોની પાસે તે બીલ બ્યારે ગયું ત્યારે તે બીલ તેમણે સુધારીને પસાર કર્યું. સુધારો કર્યા સિવાય તે બીલ પસાર કરવા અમીરોની સભાએ ના કહી તેથી તે બીલ પસાર કરવાને માટે પુરતા અમીરો નિર્માણ કરવાની સલાહ મુખ્ય પ્રધાન એએ રાજને આપી; પરંતુ રાજએ તે વાત માન્ય ન રાખવાથી તેણે રાજનામું આપ્યું તે પછી વેલિંગ્ટને પ્રધાનમંડળ બનાવવાનો પ્રયત્ન કરી જેઓ પરંતુ તે નિષ્ફળ ગયો. એ ફરીથી મુખ્ય પ્રધાન થયો અને તે જ બીલ તેણે ફરીથી અમીરોની સભામાં મોકલ્યું. મત આપવાની વખતે વેલિંગ્ટન અને તેના અનુયાયીઓએ મત ન આપવાથી તે બીલ પસાર થયું (૧૮૩૨).

Q. 78. Write a note on the Reform Bill of 1832 and describe its effects.

ઉ:—સને ૧૮૩૨માં પસાર થયેલા બીલથી પહેલાના પ્રતિનિધિ મોકલવાના હકમાં અને મત આપવાની પદ્ધતિમાં ફેરફાર થયો. હવે નવીન કાયદાની રૂઝે (૧) પહેલાના ૫૬ પરગણાઓનો દરેકને બે પ્રતિનિધિ મોકલવાનો અને ૩૧ શહેરોનો એક એક પ્રતિનિધિ મોકલવાનો અધિકાર લઈ લેવામાં આવ્યો. આવી રીતે ખાલી પડેલી ૧૪૩ જગ્યાઓમાંથી ૬૫ જગ્યાઓ મોટા પરગણાઓને આપવામાં આવી. બાકીના શહેરોને દરેકને બે સભાસદો મોકલવાના અને ૨૭ નાના શહેરોને એક સભાસદ મોકલવાનો અધિકાર મળ્યો. બાકી રહેલી ૧૩ જગ્યાઓમાંની ૮ બેઠક રોકેટલેંડને અને ૫ બેઠક આયલેન્ડને આપવામાં આવી. (૨) મત આપવાની બાબતોમાં પણ આવી રીતે ફરક કરવામાં આવ્યો. ૫૦ પૌંડ વાર્ષિક મહેસુલ ભરનારા બેઠકોને, પરગણામાં જે જમીનોના માલીકોનું ઉત્પન્ન સાલનું ૪૦ શીર્સિંગ હતું તેમને, શહેરમાં વાર્ષિક ૧૦ પૌંડ બાકું મળે એવા ધરના માલિક હોય તેમને, જુના વખતથી વહીવટ કરનારા હોય તેમને તથા જેને ૧૦ પૌંડ મહેસુલ ભરવું પડે છે તેવા લોકોને મત આપવાનો અધિકાર મળ્યો. (૩) આ પહેલા કોમન્સ સભાના સાભાસદોની સંખ્યા ૧૬૫ હતી તે હવે ૬૫૮ થઈ.

આ બીલનું પરિણામ એવું આવ્યું કે જુના જમીનદારોનું પાર્લામેન્ટ પરનું વર્યસ્વ ઓછું થયું અને મધ્યમ વર્ગને મત આપવાનો અધિકાર પ્રાપ્ત થવાથી તે વર્ગના વિચારોની છાપ લોકસભા પર પડવા લાગી. બેઠકો અને કારખાનાવાળા મધ્યમ વર્ગના લોકોને મત આપવાનો અધિકાર મળવાથી મતદારમંડળ વિસ્તૃત થયો. અનિયંત્રિત રાજ્યપદ્ધતિને અંત આવ્યો અને લોકશાહીના તત્ત્વોને વિજય થવાથી રાજનું મહત્ત્વ નાશ પામી મુખ્ય પ્રધાનને વિશેષ મહત્ત્વ પ્રાપ્ત થયું.

Q. 79. Describe some of the measures of the Reformed Parliament of 1832.

ઉ:—પ્રશ્ન ૬૯મો જુઓ.

Q. 80. Give an account of the important political and Social reforms in England, during the reign of William IV.

(રાજકીય સુધારાઓ માટે પ્રશ્ન ૭૮મો જુઓ.)

ઉ:—સને ૧૮૩૨ના નવા સુધારાની રૂએ નવીન પાર્લામેન્ટ બરાબર (૧૮૩૩). તે લોકસભાએ કેટલાંક હિતમ કામો કર્યા. તેમાંનું પહેલું કાર્ય ગુલામોની મુક્તિનું હતું. સને ૧૮૦૭ના કાયદાની રૂએ ગુલામોનો વેપાર બંધ થયો હતો પરંતુ ગુલામગીરી બંધ થઈ ન હતી. સને ૧૮૩૩ના નવા કાયદાથી ગુલામોને મુક્ત કરવામાં આવ્યા. ફક્ત તે ગુલામો એકદમ સ્વતંત્ર ન થતા તેમણે ૫-૭ વર્ષો તેમના માલીકો પાસે નોકરી કરવી એવું હતું. તે જ પ્રમાણે ગુલામોના માલીકોને પણ ખોટ ભરી આપવા માટે એક કરોડ પૌંડ આપવામાં આવ્યા. આજ લોકસભાએ શિક્ષણ આપતો કાયદો પસાર કરીને પ્રાથમિક શિક્ષણ આપનારી ખાનગી નિશાળોને અને ધર્મખાતાએ ચલાવેલી નિશાળોને મદદ કરવા માટે દર સાલ ૨૦,૦૦૦ પૌંડ મંજૂર કર્યા સને ૧૮૩૩માં લોકસભાએ ફેક્ટરી એક્ટ પસાર કર્યો. આથી કરીને ૯ વર્ષ નીચેના હોકરાઓને કારખાનાઓમાં લેવા નહીં એવું ઠરાવવામાં આવ્યું. સને ૧૮૩૪માં ગરીબોના કાયદામાં (Poor Law) સુધારો કરવામાં આવ્યો અને કોઈપણ સુદૃઢ બિખારીને કોઈએ પણ દાન, ધર્મ કરવું નહીં, એવું ઠરાવવામાં આવ્યું. આ કાયદાથી ધણો જ ફાયદો થયો. જનધર્મ સુદૃઢ માણસો નહીં પણ મુંઝા, આંધળાં, પાંગળાઓને કરવું એવું તત્ત્વ સ્થાપન થયું. સને ૧૮૩૫માં મ્યુનિસિપલ રીફોર્મ એક્ટ પસાર કરવામાં આવ્યો. મ્યુનિસિપલ કરબરણના સર્વ નામરિકોને મત આપવાનો અધિકાર મળ્યો અને મ્યુનિસિપાલીટીની દર ત્રણ વરસે ચુંટણી થવી જોઈએ એવું ઠરાવવામાં આવ્યું. માત્ર સ્ત્રીઓને અધિકાર મળ્યો નહીં. આ કાયદાથી લોકોને સ્થાનિક-સ્વરાજ્ય સંબંધમાં શિક્ષણ લેવાને સહેલું થયું.

Q. 81. What were the causes of the Crimean War? Why did England join it?

ઉ:—પૂર્વમાં રશિયાનું જોર દિવસે દિવસે એક સરખું વધતું જતું હતું. પોતાના તાબામાં જૂમધ્ય સમુદ્રમાંનું એકાદ પણ બંદર હોવું જોઈએ, કાળો સમુદ્ર બધો આપણા તાબામાં હોવો જોઈએ અને તુર્કસ્તાનની રાજધાની કોન્સ્ટેન્ટીનોપલ પોતાના હાથમાં આવે એવી રશિયાની

મહત્વાકાંક્ષા હતી. રશિયાની આ બધી ઇચ્છા પાર પડવાથી તુર્કસ્તાનના સામ્રાજ્યનો નાશ થવાનો હતો અને તેવો નાશ કરવા રશિયા લાગ જોઈ રહ્યું હતું. ૧૮૪૩માં રશિયાએ પત્ર વ્યવહાર કરીને ઇંગ્લંડને જણાવ્યું કે જો ઇંગ્લંડ મદદ આવે તો તુર્ક સામ્રાજ્યને જીતી તે સર્વ પ્રદેશ બંને દેશોએ પચાવી પાડવા; પરંતુ તેમ કરવાથી રશિયાની સત્તા બધી પડશે એમ ધારી ઇંગ્લંડે રશિયાની સુચના ના કબુલ કરી. ત્યારબાદ રશિયા પોતાની ઇચ્છા પાર પડે એવી સંધિની રાહ જોઈ બેઠું હતું.

કેટલાક સમય પછી રશિયાને પોતાની ઇચ્છા તૃપ્ત કરવા માટે યોગ્ય તક મળી. તુર્કસ્તાનના સામ્રાજ્યમાં પેશરટાર્કન પ્રાન્તમાં ખ્રિસ્તી લોકોનાં તિર્થક્ષેત્રો હતાં, ગ્રાક ચર્ચ અને લેટીન ચર્ચને ખ્રિસ્તીપંથી લોકોમાં ધર્મક્ષેત્રો પોતાના તાબામાં લેવા માટે ઝગડો ઉત્પન્ન થયો. રશિયા ગ્રીકચર્ચ પંથનું હોવાથી ઉપલા ધર્મક્ષેત્રો ગ્રીકચર્ચપંથના લોકોના તાબામાં હોવાં જોઈએ એમ રશિયાનું કહેવું હતું અને તુર્કસ્તાનના રાજ્યમાં ખ્રિસ્તી લોકોના સંરક્ષણની જવાબદારી પોતાના ઉપર છે એવી રશિયાની સમજ હતી; પરંતુ ઇંગ્લંડ અને ફ્રાન્સની સલાહ માનીને તુર્કસ્તાનના સુલતાને ક્રિશ્ચિયન ધર્મક્ષેત્રો લેટીન ચર્ચના લોકોને સોંપ્યા. આથી રશિયાનો ઝાર ગુસ્સે થયો અને તેણે તુર્કસ્તાન વિરુદ્ધ યુદ્ધ જાહેર કર્યું. આ યુદ્ધને ક્રિમીયન યુદ્ધ કહે છે. ઇંગ્લંડે કેવળ રશિયાની મહત્વાકાંક્ષા અટકાવવાના હેતુથી જ આ યુદ્ધમાં રશિયા વિરુદ્ધ તુર્કસ્તાનને મદદ કરી કારણ તેવી મદદ નહીં કરવાથી રશિયાની સત્તા પૂર્વ દેશોમાં પ્રબળ થશે, તુર્કસ્તાનના સામ્રાજ્યનો અંત થવાથી ભુમધ્ય સમુદ્રમાં રશિયા પગપેસારો કરશે અને તેમ થવાથી ઇંગ્લંડનો હિંદુસ્તાન સાથેનો વેપાર પડી ભાંગશે અને વખતે હિંદુસ્તાનના રાજ્યકારભારમાં રશિયા માથું મારશે એવો અંગ્રેજ લોકોને ભય હતો. આ કારણોથી તુર્કસ્તાનનું રાજ્ય ટકાવી રાખવાને રશિયા વિરુદ્ધ અંગ્રેજોએ આ યુદ્ધમાં ભાગ લીધો અને ફ્રાન્સને પણ પોતાના પક્ષમાં લઈ ૧૮૫૪માં ઇંગ્લંડ, ફ્રાન્સ અને તુર્કસ્તાન દેશોએ રશિયા વિરુદ્ધ લઢાઈ જાહેર કરી.

Q. 82. What were the political and economic grievances of the people of England from the end of the Napoleonic wars to the middle of the 19th century? How were they settled?

ઉ:—૧૨મા સૈકાના પહેલા ભાગમાં ઇંગ્લંડમાં જે જે રાજકીય અને આર્થિક ચળવળો ચાલતી હતી તેમાં નીચેની મુખ્ય છે: (૧) રાજકીય ભાગ (અ) લોકસભા સુધારણા સંબંધી ચળવળ (આ) ચાર્ટીસ લોકોની ચળવળ અને (૨) આર્થિક ખુલ્લા વેપાર સંબંધી ચળવળ અને ધાન્યના કાયદા વિરુદ્ધ થયેલી ચળવળ.

રાજકીય ચળવળ:—યંત્રોની શોધને લીધે ઔદ્યોગિક ક્રાંતિ થઈ ત્યારથી લોકસભામાં સુધારણા કરવાની ચળવળ લોકોમાં શરૂ થઈ હતી અને નેપોલીઅન સાથે થયેલા યુદ્ધને લીધે આ ચળવળે ઉગ્ર સ્વરૂપ ધારણ કર્યું હતું (વિશેષ માહિતી માટે ૫૪ અને ૫૫ પ્રશ્ન જુઓ.) છેવટે ૧૮૩૨માં લોકસભાએ કાયદો પસાર કરીને મધ્યમ વર્ગના લોકોને મત આપવાનો અધિકાર આપ્યો અને તેથી તે વર્ગના પ્રતિનિધિ લોકસભામાં બેસવા લાગ્યા પરંતુ હજુ સુધી કારીગર અને મજૂરવર્ગના લોકોને કોઈ પણ પ્રકારના રાજકીય હક્ક મળ્યા નહોતા તેથી આ વર્ગના લોકો અસંતોષી હતા. પોતાને પણ રાજકીય હક્ક મળવા જોઈએ તે માટે તેમણે ચળવળ શરૂ કરી-૧૮૩૮. આ ચળવળને ચાર્ટીસ લોકોની ચળવળ કહે છે. આ ચળવળના ઝોગેવાનોની નીચે લખેલી માંગણીઓ હતી. (૧) લોકસભાની ચુંટણી દરસાલ થવી જોઈએ. (૨) ઉંમરમાં આવેલા દરેક પુરુષને મત આપવાનો અધિકાર હોવો જોઈએ. (૩) મતદારોએ બેલેટ પદ્ધતિથી મત આપવા જોઈએ. (૪) લોકસભાના પ્રતિનિધિઓને પગાર આપવો. (૫) મતદારસંઘ સરખા પ્રમાણમાં હોવા જોઈએ. (૬) લોકસભાના પ્રતિનિધિનું અમુક વાર્ષિક ઉત્પન્ન હોવું જોઈએ એવા બંધનની જરૂર નથી. આ ચળવળના ઝોગેવાનોએ વ્યાખ્યાનો આપીને, હસ્તપત્રો અને વર્તમાનપત્રો વહેંચીને, ઇંગ્લંડમાં ખૂબ ચળવળ કરી. ઇ. સ. ૧૮૪૮માં ફરીથી પોતાની ચળવળ જરૂરી ડપાડીને પોતાની માંગણી સંબંધી ચરણ લોકસભાને

રજી કરવા એક મોટું સરકારી કાલ્યુ. હુલ્લડ અને તોફાન અટકાવવાને સરકારે સધળી તૈયારી કરી રાખી હતી. છેવટે ચાર્ટરિટોની અરજી લોકસભા આગળ મુકવામાં આવી પરંતુ અરજીમાં કેટલીક સહીઓ ખોટા નામની છે એવું તપાસ કરતાં નળુવામાં આવ્યું. આરે લોકોમાં ચાર્ટરિટ લોકો માટે તિરસ્કાર ઉત્પન્ન થયો. ૧૮૪૮માં સરકારે આ ચળવળ અંધ પાડી.

આર્થિક ચળવળો:—આર્થિક વિષય સંબંધી મુખ્ય ચળવળ એટલે ખુલ્લા વેપાર કે સંરક્ષિત વેપાર એ સંબંધી ચળવળ છે. સંરક્ષિત વેપાર પદ્ધતિના હિમાયતીઓનું કહેવું હતું કે પરદેશી માલ ઉપર ભારે જકાત નાંખીને દેશના ઉદ્યોગ ધંધાનું રક્ષણ કરવું અને તેને ઉત્તેજન આપવું. ખુલ્લા વેપારપદ્ધતિના લોકો કહેતા કે ફક્ત રાજ્યને જકાતનું ઉત્પન્ન આવે એ દૃષ્ટિથી જ પરદેશી માલ ઉપર જકાત નાંખવાનો છે અને દેશના માલને ખાસ ઉત્તેજન આપવાની કાંઈ જરૂર નથી. તરજી પિટે ઇંગ્લંડમાં ખુલ્લા વેપારની પદ્ધતિ શરૂ કરી હતી; પરંતુ નેપોલીઅન સાથે થયેલા મહાન યુદ્ધને લીધે, ઇંગ્લંડના ખેડુનો, પરદેશી અનાજ દેશમાં આવવાથી ઘણી ખોટ આવવા લાગી તેથી સરકારને ધાન્યનો કાયદો પસાર કરવો પડ્યો પરંતુ હસ્કીન નામના પ્રધાને ફરીથી પીટના ખુલ્લા વેપારનું તત્વ અમલમાં મૂક્યું અને નૌકાનયન સંબંધી કાયદામાં સુધારો કર્યો. રેસીપ્રોસીટી એક ક્યુટોસ બીલ પસાર કરાવ્યું. તે જ પ્રમાણે પરદેશી ધાન્ય ઉપર જકાત લેવામાં સ્વાઈડીંગ સ્કેલનું ધોરણ દાખલ કર્યું. સ્વાઈડીંગ સ્કેલ એટલે અનાજનો ભાવ ચઢ્યો હોય ત્યારે ઓછી જકાત લેવી અને અનાજનો ભાવ ઓસી ગયો હોય ત્યારે પરદેશી અનાજ ઉપર ભારે જકાત લેવી. આવી રીતે ધાન્યનો કાયદો સરખો કરવામાં આવ્યો. હસ્કીનના વખતમાં તેણે પરદેશના કાચા માલ ઉપરની જકાત ઘણી ખરી કાઢી નાંખી, ફક્ત પાકા માલ ઉપર ભારે જકાત લેવાનું કરાવ્યું. હસ્કીનના આ સુધારાથી ખુલ્લા વેપારની પદ્ધતિ દેશમાં કાયમની દાખલ થઈ અને તેથી કારખાનાવાળા લોકોને ઘણો ફાયદો થયો પરંતુ તે વખતે ધાન્યનો કાયદો રદ નહીં થવાથી દેશના ગરીબ વર્ગમાં ઘણો અસંતોષ ઉત્પન્ન થયો.

૪. સ. ૧૮૩૭માં એન્ટીકૉર્નલો લીગ સ્થાપન થયું. રીયર્ડ કામ્પડન અને જૉન આર્મિટ ઉપલા મંડળના આગેવાન હતા. ધાન્યનો કાયદો રદ કરવા તેમણે ધણી સભા ભેગી કરી લેખો લખ્યા, હસ્તપત્રકો વહેંચ્યા અને લોકસભામાં તે સંબંધી ઠરાવો મૂકીને દેશમાં ભારે ચળવળ કરી મૂકી અને લોકોમાં ધણી જાગૃતિ ઉત્પન્ન કરી. ૪. સ. ૧૮૪૫માં આયર્લેન્ડમાં ભયંકર દુષ્કાળ પડ્યો તેથી આ ચળવળને ધણી મદદ થઇ અને સરકાર પણ ધાન્યનો કાયદો રદ કરવા તૈયાર થઇ. છેવટે ૧૮૪૬માં પિત્તે ધાન્યનો કાયદો રદ કરવા સંબંધી ઠરાવ પસાર કરાવી લીધો. પરંતુ પરદેશી અનાજ ઉપરની સર્વ જકાત નહીં કાઢતાં એક ક્વાર્ટર અનાજ ઉપર એક શીલ્ડિંગ પ્રમાણે જકાત રાખવામાં આવી. ૧૯મા સૈકાના પહેલા ભાગમાં દેશમાં ખુલા વેપારનું તત્ત્વ દાખલ કરવું કે સંરક્ષિત વેપારનું તત્ત્વ રાખવું એ સંબંધી જે અંધડો ચાલતો હતો તેનો નિકાલ લાવીને ખુલા વેપારની પદ્ધતિ અમલમાં મુકાઇ. ધાન્યનો કાયદો રદ થવાથી ખેતીનો ઉત્કર્ષ થયો. એવી રીતે એન્ટી કૉર્ન લૉ લીગના મંડળે કરેલા પ્રયત્નો સફળ થયા. ૪. સ. ૧૮૪૬માં નૌકાનયનનો કાયદો સંપૂર્ણ રીતે રદ કરવામાં આવ્યો. ૪ સ. ૧૮૬૯માં પરદેશી અનાજ ઉપરની એક શીલ્ડિંગની જકાત પણ કાઢી નાંખવામાં આવી. આવી રીતે ઇંગ્લેન્ડમાં ખુલા વેપારના તત્ત્વનો વિજય થયો.

Q. 83. Sketch the career of Robert Peel and review his administration.

ઉ:—રૉબર્ટ પીલનો જન્મ ૪. સ. ૧૭૮૮માં થયો. તે એક શ્રીમત કારખાનાવાળાનો પુત્ર હતો અને ૧૮૦૯માં પાર્લામેન્ટનો સભાસદ થયો. પોતાની હુશીઆરી અને ઉદ્યોગી સ્વભાવને લીધે તે મંત્રિમંડળમાં માન અને અધિકારીની જગ્યા મેળવી શક્યો. ૪. સ. ૧૮૧૯માં તેણે ઇંગ્લેન્ડની બેંકને નોટોને બદલે લોકોને રોકડ નાણાં આપવાનો હુકમ કર્યો. ૧૮૨૨માં ગૃહમંત્રી હતો ત્યારે તેણે ફ્રેન્ચરી ગુન્હા સંબંધી કાયદામાં સુધારો કરી કેટલાક ગુન્હા માટે અગાઉ થએલી ફાંસીની શિક્ષા રદ કરી. જે કે તે પુરાણુ મતવાદી, (conservative) હતો તોપણ આવશ્યક સુધારા કરવા તત્પર હતો. તેણે ૧૮૨૯માં કૅથૉલીક ઇમેનીસીપેશન બીલને પોતાનો ટેકો આપ્યો.

૧૮૪૪માં તેણે ટોરી પક્ષની સંઘટના કરી તે પક્ષનું નામ કૉન્ઝરવેટીવ રાખ્યું. પોતે સુધારા કરવા તૈયાર છે પરંતુ દરેક સુધારા વિચારપૂર્વક અને સ્થિતિ જોધને કરવા જોઈએ એવું તે કહેતો. ૧૮૪૧માં ચએલી ચુંટણીમાં કૉન્ઝરવેટીવ પક્ષની બહુમતિ થવાથી તે મુખ્ય પ્રધાન થયો. તેના પાંચ વર્ષના રાજ્ય કારભારમાં તેણે રાજ્યપદ્ધતિના કેટલાક દોષો દૂર કર્યા અને નાણાં સંબંધી કેટલાએક સુધારા કરી લોકકલ્યાણ સાધ્યું. દરેક ખાતા ઉપર કડક નજર રાખીને રાજ્યના તમામ ખાતા વ્યવસ્થિત બનાવ્યા અને મુખ્ય પ્રધાનનો દરજ્જો વધાર્યો.

આર્થિક ધોરણુ:—દેશના હિત ખાતર અને ઉદ્યોગધંધાને ઉત્તેજન આપવા માટે પીલે ખુલા વેપારનું તત્ત્વ સ્વીકાર્યું અને અનાજ અને ખાંડ સિવાયના દરેક પદાર્થો ઉપરની જકાત કાઢી નાંખી અને રાજ્યના કુલ વસુલમાં ખોટ ન આવે તે માટે આયતવેરો વધાર્યો. ૧૮૪૪માં એક એક પસાર કરીને એકાનો ચલણી નોટો કાઢવાનો અધિકાર મર્યાદિત કર્યો. તેમ થવાથી દેશના ચલણની સ્થિરતા પ્રાપ્ત થવાથી વેપાર ચલાવવામાં મદદ થઈ. એન્ટી કોર્ન લૉ લીગની ચળવળ અને આયલેંડનો મોટો દુષ્કાળ, આ બે કારણોથી તેને ખુલા વેપારની પદ્ધતિ ખુલી રીતે સ્વીકારવી પડી. ૧૮૪૬માં તેણે ધાન્યનો કાયદો રદ કર્યો આ કારણથી તેના પક્ષમાં ફટ પડી અને તેના કેટલાએક અનુયાયીઓ લીબરલ પક્ષમાં જોડાયા. આયલેંડની ‘રીપીલ ચળવળ’ જે કે તેણે લશ્કરી મદદથી દાબી દીધી તોપણ તેણે આયરીશ લોકોના હિતના ધણા કામ કર્યા. મેનુચની કૅથૉલીક કોલેજને મોટી સરકારી મદદ આપી અને જુદા જુદા ધર્મપંથના અનુયાયીઓને શિક્ષણ મેળવવાની સગવડ થાય તે હેતુથી તેણે આયલેંડમાં ત્રણ નવા વિશ્વવિદ્યાલયો સ્થાપન કર્યા. આયરીશ બેંકનો નુકસાન દૂર કરવા તેણે બનતા પ્રયત્ન કર્યા.

તેની પરરાષ્ટ્રીય નીતિ શાંતિની હતી. અફઘાનિસ્તાનમાં રહેલું અંગ્રેજ સૈન્ય તેણે પાછું ખેલાવી લીધું અને તે દેશના અંતસ્થ કારભારમાં માયું નહીં મારવાનું હકાપણ બરેલું ધોરણુ સ્વીકાર્યું. ચીન સાથે ચાલતું ચુક્ક અટકાવ્યું અને હાંગકૉંગ બંદર મેળવ્યું. ખીજા દેશોના બંદરોમાં

વેપાર કરવાની કેટલીક સગવડો સંપાદન કરી તુર્કસ્તાન અને ઈજીપ્ટ વગેરે પ્રકરણને લીધે ફ્રાંસ અને ઇંગ્લંડ વચ્ચે અણુબનાવ ચાલતો હતો તે તેણે ધણી ચતુરાઈથી દૂર કરી ફ્રાંસ સાથે મિત્રાચારીનો સંબંધ રાખ્યો. તે જ પ્રમાણે કેનેડા અને યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ વચ્ચે સરહદ સંબંધી તકરાર ઉભી થઈ હતી તે પણ તેણે પોતાની કુશળ રાજનીતિથી દૂર કરી ઇ. સ. ૧૮૫૦માં તે મરણ પામ્યો.

Q. 85. Describe the English foreign policy under the influence of Lord Palmerston.

ઉ:—ઇ. સ. ૧૮૩૦થી ૧૮૬૫ સુધી (વચલા થોડાક વર્ષો બાદ કરીને) ઇંગ્લંડનું પરરાષ્ટ્રીય રાજકારણ ચાલક, સાહસી અને કર્તવ્યગાર મુત્સદ્દી લૉર્ડ પામરસ્ટનની સલાહ પ્રમાણે ચાલતું હતું. કેનિંગનું આકી રહેલું કામ તેણે પાર પાડ્યું અને કેનિંગની પરરાષ્ટ્રીય રાજકિર્તીનું અવલંબન કરીને પામરસ્ટને યુરોપમાં ઇંગ્લંડની સત્તા અને પ્રતિષ્ઠા વધાર્યાં. કેટલાક વખતે તે પોતાનું પરરાષ્ટ્રીય રાજકારણ પ્રધાનમંડળના પોતાના સહકારીઓને પણ જણાવતો નહોતો અને કેટલીક વખતે રાણી વિક્ટોરિયાને પણ પોતાના રાજકારણીય પ્રયત્નો ન જણાવતાં પોતાનું ધારેલું કામ કરી લેતો. આમ કરવાથી રાણી અગર સહકારી પ્રધાનો પોતાના ઉપર ગુસ્સે થાય તેની તે પરચા કરતો નહોતો. પરરાજ્યોમાં ઇંગ્લંડનો દરજ્જો વધારવા તરફ તે હંમેશા નગર રાખતો. આ કારણથી જ ઘણા લોકો તેને ખાસ ચાહતા. તેના પરરાષ્ટ્રીય રાજકારણના ત્રણ મુખ્ય સુત્રો હતાં. (૧) ઇંગ્લંડનો વૈભવ વધારવો અને બીજા રાષ્ટ્રો ઉપર ઇંગ્લંડની છાપ પાડવી. (૨) રાષ્ટ્રીયત્વની જાગૃતિને ઉત્તેજન આપવું અને સર્વ યુરોપમાં તેનો પ્રચાર થવા દેવો. (૩) રશીઆની પૂર્વ દેશો જીતી લેવાની મહત્વાકાંક્ષા અટકાવવી અને તુર્કસ્તાનનું રાજ્ય જીવતું રાખીને રશીઆને દાબમાં રાખવું.

ઇ. સ. ૧૮૩૦માં બેલજીઅમે સ્વતંત્ર થવાનો નિશ્ચય કર્યો. ફ્રાંસ દેશે તેને મદદ આપવાની હા પાડી; પરંતુ બેલજીઅમમાં ફ્રાંસનું રાજકીય વર્ચસ્વ અટકાવવા માટે પામરસ્ટને બેલજીઅમનું સ્વાતંત્ર્ય ક્યુલ રાખ્યું અને હૉલંડ પાસેથી બેલજીઅમનું સ્વાતંત્ર્ય માન્ય હોવાનું ક્યુલ કરાવી લીધું.

સ્પેન અને પોર્ટુગલ દેશોમાં સનદશીર રાજ્યપદ્ધતિ સ્થાપન કરવા સંબંધી લોકોમાં ચળવળ ચાલતી હતી. પામરસ્ટને આ ચળવળને ઉત્તેજન આપ્યું. ઇ. સ. ૧૮૩૩માં તુર્કસ્તાનના ઇબ્રિટ પ્રાંતના સુબા મહમદઅલીએ, તુર્કસ્તાન સરકાર વિરુદ્ધ યુદ્ધ જાહેર કર્યું અને ફ્રાન્સની મદદ લઇને તુર્કસ્તાનના લશ્કરને હરાવ્યું. ત્યારે ખીજા યુરોપના રાજ્યોની મદદ લઇને પામરસ્ટને મહમદઅલીને હરાવ્યો. ઇ. સ. ૧૮૫૧માં ફ્રાન્સ લોકસત્તાક રાજ્યના અધ્યક્ષ લુઈ નેપોલીઅને રાજપદ ધારણ કર્યું અને ફ્રાન્સનો રાજા થયો. પામરસ્ટને નેપોલીઅનના આ કૃત્યને ખાનગી અને યુગ રીતે સંમતિ આપી હતી પણ તે વાત ઉઘાડી પડવાથી રાષ્ટ્રીએ પામરસ્ટનને રાજીનામું આપવાની ફરજ પાડી. જ્યારે ક્રીમીઅન યુદ્ધ શરૂ થયું ત્યારે પામરસ્ટન ફરીથી મુખ્ય પ્રધાન થયો. તેણે તે યુદ્ધ યશસ્વી રીતે ચલાવીને રશિયાની પૂર્વ દેશ જીતવાની મહત્વાકાંક્ષા અટકાવી. ઇ. સ. ૧૮૪૮માં યુરોપના અનેક દેશોમાં જે જે રાજ્યક્રાન્તિ થઈ તેમાં તે તે દેશની પ્રજાને પામરસ્ટને પોતાની સહાનુભૂતિ દર્શાવી હતી. ચીનમાં ઇંગ્લીશ વાવટાનું અપમાન થવાથી પામરસ્ટને ચીન વિરુદ્ધ યુદ્ધ જાહેર કર્યું અને તે દેશને હરાવીને ધણાં વેપારી હક્કો અને લઢાઇનો ખર્ચ લીધો. એક એ પ્રસંગમાં તેનું રાજકારણ સફળ થયું નહીં અને તેથી ઇંગ્લંડની અપકિર્તિ થઈ. સ્વેશવીગ અને હાલ્સ્ટન પ્રાંત ઉપર ડેનમાર્કનો હક્ક છે એવું તેણે જાહેર કર્યું હતું; પરંતુ જર્મનિએ જ્યારે ડેનમાર્ક વિરુદ્ધ યુદ્ધ શરૂ કર્યું ત્યારે પામરસ્ટન ડેનમાર્કને મદદ કરી શક્યો નહીં. પોલંડના પ્રસંગમાં પણ તે પોલંડને મદદ કરી શક્યો નહીં અને તેથી પામરસ્ટનની અપકિર્તિ થઈ. તે ૧૮૬૯માં મરણ પામ્યો.

Q. 86. What were the principal achievements of Gladstone's first administration ?

ઉ:—ઇ. સ. ૧૮૬૮થી ૭૪ સુધી ગ્લેડસ્ટન ઇંગ્લંડનો મુખ્ય પ્રધાન હતો. પોતાની ૬ વરસની કરકિર્દીમાં તેણે એટલા બધા સુધારા કર્યા કે તેને લોકશાહીના પુરસ્કર્તા કહે છે. તેણે કરેલા સુધારાથી રાજ્યકારભારમાં લોકોની સત્તા દિવસે દિવસે વધતી ગઇ.

એડ્વર્ટનની આયર્લેન્ડ સંબંધી નીતિ:—આયર્લેન્ડમાં કેથોલીક લોકોની સંખ્યા પુષ્કળ હતી; પરંતુ ઇંગ્લેન્ડની સરકારે આયર્લેન્ડમાં ધર્મખાતું સ્થાપન કર્યું અને તેમાં પ્રોટેસ્ટન્ટ લોકોની નિમણુંક કરી. આ ધર્મખાતું ચલાવવાનો ખર્ચ કેથોલીક લોકો પાસેથી કર ઉધરાવીને કરવામાં આવતો. આ કારણથી આયરીશ લોકોના મન અત્યંત નારાજ હતા. આ સ્થિતિ ધ્યાનમાં લઇને ઇ. સ. ૧૮૬૮માં એડ્વર્ટને એક કાયદો પસાર કરીને સરકારી ધર્મખાતું કાઢી નાંખ્યું અને સરકારે પ્રોટેસ્ટન્ટ ચર્ચને સરકારી મદદ કરવી નહીં એવું ઠરાવવામાં આવ્યું.

આયરીશ જમીનનો કાયદો ૧૮૭૦:—આયર્લેન્ડની ધણીખરી જમીન ઇંગ્લીશ પ્રોટેસ્ટન્ટ લોકોના કબજામાં હતી અને આયરીશ રોમન કેથોલીક લોકો પ્રોટેસ્ટન્ટ જમીનદારોને ઘણું આપીને તેમની જમીન ખેડતા. ખેડુનોને ભારે ઘણું આપવી પડતી અને જમીન ખેડવાનો તમામ ખર્ચ તેમને જ કરવો પડતો. જમીનદારો તેમની પાસેથી અનેક રીતે પૈસા ઉધરાવતા અને જુલમ કરતા. આ કારણથી ધણીખરા ખેડુતો દુઃખી અવસ્થામાં હતાં. ખેડુતોની આ સ્થિતિ સુધારવા સાર ઇ. સ. ૧૮૭૦માં એડ્વર્ટને એક કાયદો પસાર કરાવ્યો. તેમાં નીચે લખેલી ત્રણ કલમો હતી: (૧) જમીનદાર પોતાના ખેડુતને કાઢી નાંખે ત્યારે તે જમીન અને ખેતી સુધારવા અર્થે ખેડુતે જે જે ખર્ચ કર્યો હોય તે જમીનદારે ખેડુતને પાછો આપવો જોઈએ. (૨) ખેડુત પોતાના માલીકને ઠરેલી ઘણું યોગ્ય વખતે આપવો હોય તેમ છતાં જે જમીનદાર પોતાના અસલ ખેડુતને કાઢી નાંખે તો જમીનદારે ખેડુતને તેની નુકશાની ભરી આપવી જોઈએ. (૩) લાયક ખેડુતોને, સરકારમાંથી પૈસા આપીને જમીનદારો પાસેથી જમીન વેચાતી લેવાની પરવાનગી આપવી જોઈએ.

શિક્ષણ સંબંધી સુધારા:—ઇ. સ. ૧૮૭૦માં ફરજિયાત પ્રાથમિક શિક્ષણનો કાયદો પસાર કરવામાં આવ્યો અને તેથી દરેક પરગણામાં સ્કુલ-બોર્ડ સ્થાપવામાં આવી. શિક્ષણનો ખર્ચ ચલાવવાને જોઈતો પૈસો તથા કર ઉધરાવીને ભેગો કરવાનો અધિકાર સ્કુલ બોર્ડને આપવામાં આવ્યો; તેજ પ્રમાણે પોતપોતાના પરગણામાં નિશાળ ઉઘાડીને ફરજિયાત પ્રાથમિક

શિક્ષણ આપવાનો અધિકાર સ્કુલબોર્ડને મળ્યો. ઇ. સ. ૧૮૭૧માં ઑક્સફર્ડ અને કેમ્બ્રિજના વિશ્વવિદ્યાલયોમાં શિક્ષણ લેનારા વિદ્યાર્થીઓ ઉપરના ધાર્મિક નિર્બંધો કાઢી નાંખવામાં આવ્યા તેથી રોમન કથોલીક લોકોને ઉચ્ચ શિક્ષણ લેવાની છૂટ થઈ. ૧૮૫૨માં ફરજિયાત શિક્ષણનો કાયદો સ્કોટલેન્ડને પણ લાગુ કરવામાં આવ્યો.

સૈન્ય સંબંધી સુધારા:—૧૮૫૧-૫૨માં ગ્લેસ્ટનના પ્રધાન-મંડળમાંના કાર્ડવેલ નામના પ્રધાને સૈન્યખાતામાં કેટલાક સુધારા કર્યા. દરેક સિપાઈએ જીવનપર્યંત નોકરી ન કરતાં ફક્ત છ વરસ સુધી નોકરી કરવી અને ત્યારબાદ રીઝર્વ સૈનિક તરીકે જરૂર પડે તો બીજા પાંચ વર્ષ નોકરી કરવી એવું ઠરાવવામાં આવ્યું. લાંચ આપીને સૈન્યમાં અધિકારની જગ્યા મેળવવાની પદ્ધતિ અંધ પાડવામાં આવી. સર્વ લશ્કર ઉપર રાજની સત્તા છે એવો કાયદો પસાર કરવામાં આવ્યો.

બીજા સુધારાઓ:—૧૮૭૨માં લોકસભાના પ્રતિનિધિ ચુંટવામાં ગુપ્તમતદાનની પદ્ધતિ (Ballot system) શરૂ કરવામાં આવી. ૧૮૭૩માં ઇંગ્લેન્ડમાં વરિષ્ઠ ન્યાયકોર્ટ સ્થાપવાનો કાયદો પસાર થયો. તેથી ન્યાય જલદીથી મળી શકે એવી વ્યવસ્થા થઈ. ૧૮૭૧માં મનુરમંડળો કાયદેસર ઠરાવવામાં આવ્યા અને મનુરમંડળોની ગણના થવા લાગી.

ગ્લેસ્ટનને લોકહિતની દ્રષ્ટિથી ધણી સારા સુધારા કર્યા પરંતુ યુરોપીયન રાજકારણ તરફ તેણે પુરતું ધ્યાન આપ્યું નહીં. ૧૮૭૦માં ફ્રેન્કો-જર્મન યુદ્ધમાં ફ્રાન્સનો પરાજય થયો. તે તરફ તેણે ધ્યાન આપ્યું નહીં. રશિયા, તુર્કી તાન વિરુદ્ધ અનેક ગુપ્ત કારસ્તાનો રચતું હતું અને કાળાસમુદ્ર ઉપર પોતાનું સ્વામિત્વ ચલાવવા પ્રયત્ન કરતું હતું તોપણ ગ્લેસ્ટનને રશિયન રાજકારણ તોડી પાડવા કોઈ પણ પ્રયત્ન કર્યો નહીં. તેની પરરાષ્ટ્રીય નીતિથી યુરોપખંડમાં ઇંગ્લેન્ડની પ્રતિષ્ઠાને હાની પહોંચી. અલ્બાનિયા પ્રકરણમાં ઇંગ્લેન્ડની ધણી જ અપ્રતિષ્ઠા થઈ. તેણે કરેલા સુધારા વિરુદ્ધ જે ભોકો હતા તેમણે આ સર્વ બાબતોનો હાથમાં લઈને લોકસભામાં તેની વિરુદ્ધ ઠરાવ પસાર કર્યો અને તેમાં તેનો પરાજય થયો ૧૮૭૪.

નવી થયેલી ચુંટણીમાં તેના પક્ષની બહુમતિ નહીં હોવાથી ગ્વેડસ્ટનને પ્રધાનપદનું રાજીનામું આપવું પડ્યું.

Q 87. Form an estimate of Disraeli's second administration (1874-1880).

ઉ:—ઇ. સ. ૧૮૭૪માં ગ્વેડસ્ટનના પ્રધાનમંડળનો પરાજય થવાથી સામ્રાજ્યવાદી મુત્સદ્દી ડીઝરેલી ઇંગ્લંડનો મુખ્ય પ્રધાન થયો. તેની કારકિર્દીના બે ભાગ પડે છે. (૧) દેશની આંતરિક સુધારણા. (૨) પરરાષ્ટ્રીય રાજનીતિ.

(૧) આંતરિક સુધારણા:—૧૮૭૫માં તેણે કાયદો પસાર કરીને આરોગ્યનાશક જગ્યાએ બંધાવેલા ઘરો પાડી નાંખવાનો અધિકાર શહેર સુધારાઈઓને અપાવ્યો અને મજૂર વર્ગ વાસ્તે નવા હવાવાળા ઘર બાંધી આપવાનો અધિકાર પણ મ્યુનિસિપાલિટીઓને મળ્યો. ૧૮૭૬માં મજૂર-મંડળ સંબંધી કાયદો પસાર કરવામાં આવ્યો. વળી પ્રાથમિક શિક્ષણ ફરજિયાત કરવા સંબંધી કાયદો પાસ થયો. ઇ. સ. ૧૮૭૭માં ઇંગ્લંડની રાષ્ટ્રીને હિંદુસ્તાનની સામ્રાજીનું પદ આપવા સંબંધી કાયદો પસાર થયો. ઇ. સ. ૧૮૭૮માં કારખાના સંબંધી કાયદો ઘડવામાં આવ્યો અને તે કાયદા પ્રમાણે દશ વર્ષથી ઓછી ઉમરના છોકરાઓને કારખાનામાં મજૂર તરીકે કામ કરવાની બંધી કરવામાં આવી અને સ્ત્રીઓને અઠવાડિયામાં વધારેમાં વધારે સાઠ કલાક કામ આપી શકાય એવું ઠરાવ્યું. આપલેડ સંબંધી ડીઝરેલીની રાજનીતિ જુદી હતી અને તે દેશમાં પાર્નેલે ચલાવેલી હોમરૂલની ચળવળ તેણે દાબી દીધી.

ડીઝરેલીની પરરાષ્ટ્રીય રાજનીતિ:—ડીઝરેલી સંપૂર્ણ સામ્રાજ્યવાદી હોવાથી સામ્રાજ્ય વિસ્તારવાની નીતિ તેણે અમલમાં મૂકી. ઇંગ્લેન્ડના સુલતાન પ.સેથી સુએઝ કંપનીના ત્રીજા ભાગના શેરો ૪૦ લાખ પૌંડ આપીને વેચાતા લેવાનું અગલનું કામ કર્યું અને તેમ કરીને સુએઝની ખાડી ઉપર ઇંગ્લંડનો હક પ્રસ્થાપિત કર્યો. આથી હિંદુસ્તાન આવવાનો માર્ગ ઇંગ્લંડના તાબામાં રહ્યો. ડીઝરેલીના વખતમાં પૂર્વ દેશ સંબંધી બાંજગડો ફરીથી

ઉત્પત્તિ થઈ. ક્રીમીઅન યુદ્ધ પછી તુર્કસ્તાનના સુલ્તાને પોતાની ખ્રિસ્તી પ્રજાનું રક્ષણ કરવાનું વચન આપ્યું હતું; પરંતુ તે પ્રમાણે વર્તન સુલ્તાને રાખ્યું નહીં. સુલ્તાનના તાઆમાંના બાલકન સંસ્થાનોએ સ્વતંત્રતા મેળવવા પ્રયત્નો શરૂ કર્યા ત્યારે સુલ્તાને કેટલાએક બલગેરીયન લોકોની કતલ કરી. બલગેરીઆ, સાર્વિયા, મોન્ટીનીગ્રો વગેરે દેશો સ્વાતંત્ર્ય મેળવવા ખટપટ કરતા હતા ત્યારે તેમનો પક્ષ લઈને રશિયાએ તુર્કસ્તાન વિરુદ્ધ યુદ્ધ જાહેર કર્યું (૧૮૭૭). આ યુદ્ધમાં તુર્કોનો પરાજય થયો અને બાલકન રાષ્ટ્રો હવે પછી સ્વતંત્ર ગણવામાં આવશે અને રશિયાને તેમનું સંરક્ષણ કરવાનો અધિકાર રહેશે એવા પ્રકારનું તુર્કસ્તાનના સુલ્તાને સેન સ્ટૅફેનોનું તહનામું કરી આપ્યું ઇંગ્લંડને તુર્કસ્તાન માટે વિશેષ પ્રકારની લાગણી ન હતી પરંતુ રશીઆનું વર્ચસ્વ અને બૃમધ્ય સમુદ્ર સુધી આગળ આવતો રશિયાનો રાજ્યવિસ્તાર, ઇંગ્લંડને ગમ્યો નહીં. આથી ઇંગ્લંડે રશિયા વિરુદ્ધ યુદ્ધ જાહેર કરવાની ધમકી આપતાં જ રશિયા ડરી ગયું અને સેન સ્ટૅફેનોનું તહનામું સુધારી આપવા તૈયાર થયું. ત્યારે ડીઝરાઇલીએ બર્લિનમાં આગેવાન રાષ્ટ્રોની સભા બેગી કરી. તે સભામાં બાલકન રાજ્યોનું સ્વાતંત્ર્ય કબુલ કરવામાં આવ્યું અને તુર્કસ્તાનના સામ્રાજ્યની હદ મુકરર કરવામાં આવી. ગ્રીક ચર્ચના અનુયાયીઓનું સંરક્ષણ કરવા સંબંધી રશિયાનો અધિકાર કાઢી નાંખવામાં આવ્યો. સુલ્તાને પોતાના રાજ્યમાં રહેતા ખ્રિસ્તી લોકો સાથે સમાન દ્રષ્ટિથી વર્તવાનું કબુલ રાખ્યું. માલ્ટા બેટ અંગ્રેજોને મળ્યો. આ પ્રમાણે તુર્કસ્તાનનું રાજ્ય ટકી રહ્યું અને રશિયાની પૂર્વ યુરોપ તરફની મહત્વાકાંક્ષાઓ પડી ભાંગી. આ સભાને બર્લિનની કોનફરન્સ કહે છે (ઇ. સ. ૧૮૭૮).

હિંદુસ્તાનનો ગવર્નર લોર્ડ લીટન ડીઝરેલીનો ખાસ માણસ હોવાથી તેની સલાહ મુજબ અફઘાનિસ્તાનમાં વધતું જતું રશિયાનું વર્ચસ્વ અટકાવવા માટે લોર્ડ લીટને અફઘાનિસ્તાન સાથે યુદ્ધ શરૂ કર્યું અને તે યુદ્ધ ચાલતું હતું તેવામાં જ ડીઝરેલીનું પ્રધાનમંડળ પડી ભાંગ્યું.

એકંદર રીતે ડીઝરેલીની પરાજયીય રાજનીતિ લોકોને પસંદ પડી નહીં. ઇ. સ. ૧૮૮૦માં પાર્લામેન્ટની નવી ચુંટણી થઈ તેમાં ડીઝરેલીનો પક્ષ નબળો મલક્યો પડવાથી તેના પ્રધાનમંડળનો પરાજય થયો.

Q. 88. Give a brief account of the Parliamentary Bills passed in England during the latter half of the 19th century. What were their effects ?

ઉ:—ઇ. સ. ૧૮૩૨ની સાલના ઠરાવ પછી તે સૈકાના બીજા ભાગમાં લોકસભાની સુધારણા કરવા સંબંધી બે મહત્ત્વના કાયદા પસાર થયાં. પહેલો કાયદો ૧૮૬૭માં અને બીજો ૧૮૮૪-૮૫માં પસાર થયો. આ બંને કાયદાથી ઇંગ્લંડમાં પ્રજાતંત્રનો વિજય થયો. ઇ. સ. ૧૮૬૭ના કાયદાથી (૧) અગીઆર શહેરોને બે પ્રતિનિધિ મોકલવાનો હક અને બીજા ૨૩ શહેરોને એક પ્રતિનિધિ મોકલવાનો હક આપવામાં આવ્યો. આવી જ રીતે મોટા શહેરોને ત્રણ ત્રણ પ્રતિનિધિ મોકલવાનો હક આપીને અને કેટલાએક પરગણાંઓને પ્રતિનિધિ મોકલવાનો નવો હક આપી ખાલી પડેલી જગ્યાઓ પૂરવામાં આવી. (૨) મત આપવાનો અધિકાર વિસ્તૃત કરવામાં આવ્યો. શહેરમાં રહેનાર દરેક ધરના માલિકને અને વાર્ષિક દસ પૌંડનું ભાડું ભરનાર ભાડુને મત આપવાનો અધિકાર પ્રાપ્ત થયો. તે જ પ્રમાણે વાર્ષિક બાર પૌંડ જમીન મહેસુલ ભરનાર ખેડુતને અને પાંચ પૌંડનો કર ભરનાર જમીનદારને મત આપવાનો અધિકાર આપવામાં આવ્યો. આ નવા કાયદાથી લોકસભાના સભાસદોની સંખ્યા પહેલાં જેટલી કાયમ રાખવામાં આવી. એવી રીતે શહેરના મજૂર લોકોને અને ગામડામાં રહેતા ગરીબ ખેડુતોને મતાધિકાર પ્રાપ્ત થયો.

ઇ. સ. ૧૮૮૪-૮૫ના કાયદાથી (૧) ૧૫૦૦૦ લોકવસ્તી કરતાં ઓછી વસ્તીવાળા શહેરોનો પ્રતિનિધિ મોકલવાનો અધિકાર કાઢી નાંખવામાં આવ્યો. ૫૦૦૦૦ વસ્તીવાળા શહેરોને એક જ પ્રતિનિધિ મોકલવાનો અધિકાર આપવામાં આવ્યો. (૨) પરગણાંના વિભાગને એક પ્રતિનિધિ મોકલવાનો અધિકાર અને શહેરના દરેક વિભાગને (વોર્ડ) એક એક પ્રતિનિધિ મોકલવાનો અધિકાર આપવામાં આવ્યો. આવી રીતે લોકસભાના સભાસદોની સંખ્યા ૬૫૮ના બદલે ૬૭૦ કરવામાં આવી. (૩) આ નવીન કાયદાનુસાર પરગણાંના ધરમાલિકને, એક વર્ષ સુધી એક જ ધરમાં રહેનારા

બાહુતને અને ખેતરમાં મજૂરી કરનાર મજૂરને પણ મત આપવાનો અધિકાર પ્રાપ્ત થયો. એવી રીતે સુમારે પચીસ લાખ લોકોને મત આપવાનો અધિકાર મળ્યો અને લોકસભા ખરેખર પ્રજામતવાળી થઈ.

Q. 89. What is meant by the Eastern Question? Describe England's attitude towards Turkey in the 19th century.

ઉ:—પંદરમા સૈકામાં તુર્કીએ પોતાના સામ્રાજ્યનો વિસ્તાર આખા યુરોપમાં કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો પરંતુ જેમ જેમ યુરોપીયન રાષ્ટ્રોની ઉન્નતિ થતી ગઈ તેમ તેમ તુર્કસ્તાનની પડતી થવા લાગી. ૧૮મા સૈકામાં તુર્કોના તાબામાં યુરોપનો ધણો જ થોડો ભાગ હતો અને તાબામાંના બાલ્કન સંસ્થાનો સ્વતંત્રતા મેળવવા ઉપરાઉપરી પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા. તેજ પ્રમાણે રશિયાએ અધોગતી પામેલો તુર્કી સામ્રાજ્યનો ભાગ જીતીને કાળાસમુદ્ર ઉપર પોતાની સત્તા જમાવવાનો અને ડોનૅલ્સ અને આસ્કરસની સામુદ્ર-ધુનિયો જીતીને બ્રૂમધ્ય સમુદ્રનો વેપાર હસ્તગત કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. રશિયાની આ મહત્વાકાંક્ષા રોકવામાં ન આવે તો પોતાનો પરદેશ સાથેનો વેપાર પડી ભાંગશે અને તેથી હિંદુસ્તાનમાંની પોતાની સત્તા ઓછી થશે એવું જાણીને ઇંગ્લેંડે તુર્કસ્તાનને મદદ કરી અને તે રાજ્ય ટકાવી રાખ્યું. ઇંગ્લેંડે રશિયા વિરુદ્ધ તુર્કસ્તાનને સૈન્યની તેમજ દ્રવ્યની મદદ આપી. આ સર્વ પ્રકરણને પૂર્વયુરોપસંબંધી પ્રશ્ન (Eastern Question) કહેવામાં આવે છે. રશિયાનો પૂર્વ યુરોપમાં પગપેસારો થવાથી ઇંગ્લેંડ ઉપર મહાન સંકટ આવશે એવું તરુણ પિટ અગાઉથી જાણતો હતો અને તેથી તેણે તે પ્રદેશમાં રશિયાને અટકાવવા ભારે પ્રયત્ન કર્યા. પિટના પછી કેનીંગે પણ પિટનું ધોરણ આગળ ચલાવ્યું. ગ્રીસને મદદ કરવાથી તુર્કસ્તાનનો પરાજય થશે અને તેમ થતાં પૂર્વ તરફ પોતાનું રાજકીય વર્ચસ્વ વધારવાને રશિયાને સુંદર તક મળશે એવું કેનીંગ જાણતો હતો. આગળ ઉપર પોતાની ચતુર રાજનીતિથી આ પ્રશ્નનો તેણે નિકાલ કર્યો; પરંતુ ગ્રીસ અને તુર્કસ્તાન વચ્ચે યુદ્ધ ચાલતું હતું તેવામાં જ કેનીંગ મરણ પામ્યો. આ યુદ્ધમાં તુર્કસ્તાનનો પરાજય થયો અને રશિયાએ તુર્કસ્તાન પાસેથી ધણો પ્રદેશ છીનવી

લીધો કેનાંગ પછી રશિયાના કદા શત્રુ અંગ્રેજ મુત્સદ્દી લૉર્ડ પામરસ્ટને રશિયાની મહત્વાકાંક્ષા તોડી પાડવા અનેક પ્રયત્નો કર્યા ઇ. સ. ૧૮૩૩માં ઇંગ્લેન્ડના ગવર્નર મહમદઅલીએ તુર્કસ્તાન વિરુદ્ધ યુદ્ધ જાહેર કર્યું સારે તુર્કસ્તાનનું રાજ્ય જીવતું રાખવાને પામરસ્ટને તુર્કસ્તાનને મદદ આપી તે રાજ્યનો ખચાવ કર્યો ઇ. સ. ૧૮૪૦. સારપછી ક્રીમીઆની લડાઈમાં રશિયા વિરુદ્ધ તુર્કસ્તાને મદદ આપીને રશિયાનો પરાજય કર્યો અને એવી રીતે પૂર્વદેશ તરફ વધતી જતી રશિયાની સત્તા અટકાવી. લૉર્ડ પામરસ્ટન પછી ડીઝરેલી મુખ્ય પ્રધાન થયો તેણે પણ પાછલું ધોરણ ચાલુ કરીને તુર્કસ્તાનનું રાજ્ય ટકાવી રાખવા માટે અને રશિયાને પ્રબળ થતું અટકાવવાને અનેક પ્રયત્નો કર્યા.

Q. 80. Compare and contrast the characters and policies of Gladston and Disraeli Show how both of them contributed to the glory of England.

ઉ:—૧૬મા સૈકામાં ગ્લેડસ્ટન અને ડીઝરેલી લીબરલ અને કોન્ઝર્વેટીવ પક્ષના આગેવાન હતા. ગ્લેડસ્ટન ઉદાર મતવાદી અને બીજો કોન્ઝર્વેટીવ પક્ષનો હતો. બન્ને અત્યંત બુદ્ધિવાન અને ઉત્તમ વક્તા હતા, તેઓ વિદ્યાપ્રેમી હોઇ કુશળ લેખક હતા. પોતાના અનુયાયીઓ ઉપર બન્નેનું અસામાન્ય વજન હતું. તેમના રાજકીય અમલની શરૂઆતમાં તેઓ બન્ને કોન્ઝર્વેટીવ પક્ષના હતા. ઇ. સ. ૧૮૪૬માં પીલે ધાન્યનો કાયદો રદ કરીને ખુશ્વા વેપારને ઉત્તેજન આપ્યું. ગ્લેડસ્ટનને ખુશ્વા વેપારનું તત્વ માન્ય હોવાથી તે પીલ સાથે કોન્ઝર્વેટીવ પક્ષ છોડીને લીબરલ પક્ષમાં દાખલ થયો અને આગળ જતાં તે પક્ષનો મુખ્ય આગેવાન થયો. ખુશ્વા વેપારનું તત્વ ડીઝરેલીને માન્ય નહોતું હોવાથી તે પોતાના પક્ષને વળગી રહ્યો અને કોન્ઝર્વેટીવ પક્ષની સંઘટના કરી. ઇ. સ. ૧૮૬૭માં લોકસભાની સુધારણા કરવાનો કાયદો પસાર કરાવીને લોકોનો વિશ્વાસ પોતાના તરફ ખેંચી લીધો અને ૧૮૭૪માં લોકસભામાં પોતાના પક્ષની અહુમતિ મેળવીને કોન્ઝર્વેટીવ પક્ષનું પ્રધાનમંડળ સ્થાપ્યું. ગ્લેડસ્ટન લોક-

તંત્રનો ખરો પુરસ્કર્તા હતો. ત્યારે ડીઝરેલી લોકોનો વિશ્વાસ મેળવવા માટે સુધારા કરવા તૈયાર હતો. ન્યાય, શાંતિ અને સુધારણા સ્થાપવા તરફ ઝેડસ્ટનનું ધ્યાન હોવાથી તેણે આર્થિક, રાજકીય અને સામાજિક સુધારા કરવાના અનેક પ્રયત્નો કર્યા ત્યારે સામાન્ય વિસ્તાર અને સંપત્તિ તરફ ડીઝરેલીનું ધ્યાન હોવાથી તેણે પોતાની કારકિર્દીમાં વસાહતો તરફ તથા હિંદુસ્તાન અને યુરોપીઅન રાજકારણ તરફ વિશેષ લક્ષ આપીને તેવા પ્રકારના પ્રયત્ન કર્યા. ખુલા વેપારની પદ્ધતિ, આયરીશ પ્રશ્ન અને પૂર્વ યુરોપ સંબંધી પ્રકરણ. આ ત્રણે બાબતોમાં બંને મુસ્લિમોની રાજનીતિ જુદી બાલમ પડતી. આયર્લેન્ડ સંબંધી ઝેડસ્ટનનું ધોરણ ઉદાર હતું; તેણે આયરીશ લોકોનો રાજકીય અસંતોષ દૂર કરવાને કેટલાએક ઉપયોગી કાયદા કર્યા અને છેવટે આયર્લેન્ડને સ્વરાજ્ય આપવા સંબંધી હોમરૂલ બીલ પાર્લામેન્ટમાં મુક્યું ત્યારે ડીઝરેલીએ, આયરીશ આગેવાન પારનેલની સ્વરાજ્ય મેળવવા માટે ચલાવેલી સનદશીર ચળવળ તોડી પાડવા જુલમી રાજ્યનીતિ અમલમાં મુકી. રશિયાની, પૂર્વ દેશમાં વધતી સત્તા અટકાવવાને અને ભૂમધ્ય સમુદ્રમાં ઇંગ્લેન્ડનું વર્ચસ્વ ટકાવવા માટે તુર્કસ્તાનને મદદ આપવી જોઈએ એવી ડીઝરેલીની રાજનીતિ હતી. ઝેડસ્ટનની રાજનીતિ તુર્કસ્તાન વિરુદ્ધ અને બાલ્કન સંસ્થાનેને અનુકૂળ હતી. ૧૮૭૦માં રશિયાએ તુર્કસ્તાન વિરુદ્ધ પ્રબંધ રચીને કાળા સમુદ્ર ઉપર પોતાનું સ્વામિત્વ સ્થાપવાનો પ્રયત્ન કર્યો ત્યારે ઝેડસ્ટને રશિયાને અટકાવ્યું નહોતું. ૧૮૭૮માં તુર્કોએ બલ્ગેરીયન લોકોની કતલ કરી ત્યારે ઝેડસ્ટને જાહેર રીતે તુર્કોનો વિરોધ કર્યો અને તેઓને યુરોપમાંથી હાંકી મુકવા જોઈએ એવું પ્રતિપાદન કર્યું અને રશિયાના લડાયક ધોરણને ઉત્તેજન આપ્યું. ઝેડસ્ટનની પરરાષ્ટ્રીય નીતિ નબળી હોવાથી યુરોપમાં ઇંગ્લેન્ડના પ્રતિષ્ઠા ધટી. સામાન્યવાદી ડીઝરેલીએ લડાયક અને સખળ પરરાષ્ટ્રીય નીતિનું અવલંબન કરીને યુરોપમાં ઇંગ્લેન્ડની પ્રતિષ્ઠા અને છાપ વધારી. ઝેડસ્ટનનું ધોરણ શાંતિવાદી હતું ત્યારે ડીઝરેલીની રાજનીતિ લડાયક સ્વરૂપની હતી. અફઘાનિસ્તાન સાથે થયેલા મુઘો ઉપરથી આ વાત સાબિત થાય છે.

એડસ્ટને શિક્ષણ, લશ્કર, ધર્મ, મતદાન વગેરે સંબંધી ધણા સુધારક કાર્યો અને આયલેડના સંબંધમાં ઉદાર નીતિ ધારણ કરીને લોકોનો વિશ્વાસ અને પ્રેમ સંપાદન કર્યા. ડીઝરેલીએ મનુર અને કારીગર લોકો તરફ સક્રિય સહાનુભૂતી દર્શાવી પરંતુ બીજી બાબતોમાં જીલમી રાજતંત્ર ચલાવ્યું. એડસ્ટને સામાજિક, આર્થિક અને રાજકીય સુધારા કરીને દેશમાં લોકતંત્રનો પાયો નાંખ્યો. જો કે તેની પરરાષ્ટ્રીય નીતિ શાંતિવાદની હતી તોપણ પોતાના દેશમાં અનેક યોગ્ય સુધારા કરીને ઇંગ્લંડની પ્રતિષ્ઠા અને ગૌરવમાં વધારો કર્યો. ડીઝરેલીએ પોતાની સખળ પરરાષ્ટ્રીય રાજનીતિને લીધે યુરોપમાં ઇંગ્લંડનો દરજ્જો વધાર્યો, સામ્રાજ્યનો વિસ્તાર અને સંઘટન કરવામાં તે ઘણોખરો યશસ્વી થયો, રશિઆનું વધતું રાજકીય વર્ચસ્વ અટકાવ્યું અને તુર્કસ્તાનનું રાજ્ય ટકાવ્યું. આ તેના મહત્વનાં કામ કહી શકાય. એડસ્ટને પ્રજાના હકોનો વિસ્તાર કર્યો ત્યારે ડીઝરેલીએ ઇંગ્લંડના સામ્રાજ્યનો વિસ્તાર કર્યો.

Q. 91. Describe briefly Gladstone's second, third and fourth administrations.

ઉ:—બીજું પ્રધાનમંડળ (૧૮૮૦ થી ૮૫):—૧૮૮૦માં થયેલી નવી ચુંટણીમાં એડસ્ટનનો લીબરલ પક્ષ અધિકારારૂઢ થયો. શાંતિ, કરકસર, અને સુધારા અમલમાં મુકવાનું એડસ્ટને ઠરાવ્યું. પ્રથમ તેણે આયરીશ લોકોનો વાદઅસ્ત પ્રશ્ન હાથમાં લીધો અને ખેડુતોના હિતાર્થે લેંડ એક્ટ પસાર કર્યો (૧૮૮૧). જમીનદારોએ ખેડુતો પાસેથી જમીનના ઉત્પન્નનું ફાણુ લેવું અને બન્ને વચ્ચે ફાણુ સંબંધમાં તકરાર થાય તો લેંડ કોર્ટ નામની અદાલત ફરીથી ફાણુ ઠરાવી આપવું અને જમીનદારોએ જીના ખેડુતોને કારણુ વગર કાઢવા નહીં એવી વ્યવસ્થા તે કાયદામાં કરેલી હતી. આ કાયદાથી આયરીશ ખેડુતોનું સમાધાન થયું નહીં અને ફાણુ ન આપવાની ચળવળ શરૂ કરી. એડસ્ટને દંડનીતિ ચલાવી આયલેડના પાર્લેમ વગેરે આગેવાનોને કેદમાં પૂર્યા. કેવેન્ડીશ નામના ગવર્નરનું આયરીશ લોકોએ ખૂન કર્યું. ત્યારે અંગ્રેજ સરકારે સુધારણા કરવાનું કામ પડતું મૂકીને જીલમી કાયદા પસાર કર્યા. સમાસદોનો બાપણુ સ્વાતંત્ર્યનો હક્ક

ઈંગ્લીશ લેવાનો ઠરાવ પસાર થવાથી આયરીશ પ્રજા ઝેડસ્ટન ઉપર ચીકાઈ. ઝેડસ્ટન સુધારણાવાદી હોવાથી ફરીથી તેણે સુધારણા બીલ અને મતદારનો હક્ક વિસ્તાર કરનાર બીલ પસાર કર્યું ૧૮૮૫. (પ્રશ્ન ૮૬માં જુઓ). તેની પરરાષ્ટ્રીય નીતિ શાંતિની અને નિર્બળ હતી. અફઘાનિસ્તાન સાથે ચાલુ થયેલું યુદ્ધ તેણે બંધ પાડ્યું અને તે દેશ સાથે સંધી કરીને અંગ્રેજ લશ્કર પાછું બોલાવી લીધું. ટ્રાન્સવાલના બોઅર લોકોએ અંગ્રેજો વિરુદ્ધ યુદ્ધ જાહેર કર્યું અને અંગ્રેજોનો પરાજય કર્યો ત્યારે ઝેડસ્ટને બોઅર લોકોને અંગ્રેજ સામ્રાજ્યમાં જ રાખીને એક પ્રકારનું સ્વાતંત્ર્ય આપ્યું.

ઈંગ્લેન્ડમાં અંગ્રેજ અને ફ્રેન્ચ લોકોનું રાજકીય અને આર્થિક વર્ચસ્વ સ્થાપન થયું હતું એ વાત નહીં ગમવાથી ઈંગ્લેન્ડના યુદ્ધમંત્રી અરબી પાશાએ પરદેશીઓનું વર્ચસ્વ દૂર કરવા બંડ જગાવ્યું; પરંતુ અરબી પાશાનો પરાજય થયો અને ઈંગ્લેન્ડ દેશ અંગ્રેજોના તાબામાં આવ્યો અને તેમણે ત્યાં શાંતિ અને સુવ્યવસ્થા સ્થાપન કરવા માટે પોતાનું લશ્કર રાખ્યું. સુદાન પ્રાંત જીતવાને અંગ્રેજોએ લશ્કર મોકલ્યું પણ તે સૈન્યનો કંઈપણ ઉપયોગ ન થતાં અંગ્રેજોની કતલ થઈ.

ત્રીજું પ્રધાનમંડળ:—૧૮૮૬માં ઝેડસ્ટને આયરીશ સભાસદોની સહાનુભૂતિ અને મદદ મેળવીને કોમન્સ સભામાં પોતાની બહુમતિ કરી લીધી અને પોતાના પક્ષનું ત્રીજાં વાર પ્રધાનમંડળ બનાવ્યું. આયર્લેન્ડને હોમરૂલ આપવા તેણે એક ઠરાવ પાર્લામેન્ટમાં મૂક્યો; પરંતુ જોસફ ચેમ્બર્લેન્ડ-લેઇનના લીગરલ પક્ષના એક વિભાગે ઠરાવનો વિરોધ કર્યો અને તે બીલ નામંજૂર થયું. આ કારણથી લીગરલ પક્ષમાં ફાટફૂટ થઈ ઝેડસ્ટને પાર્લામેન્ટ બરખાસ્ત કરી અને નવી ચુંટણીમાં તેનો પરાજય થવાથી તેણે પ્રધાનપદનું રાજીનામું આપ્યું.

ચોથું પ્રધાનમંડળ:—૧૮૯૨માં ઝેડસ્ટન ચોથીવાર મુખ્ય પ્રધાન થયો. ફરીથી તેણે આયરીશ હોમરૂલ બીલ લોકસભામાં મૂક્યું. પરંતુ તે નામંજૂર થયું. ૧૮૯૪માં તેણે ઘડપણને લીધે પ્રધાનપદનું રાજીનામું આપ્યું.

Q. 92. What were the views of Gladstone and Disraeli about (1) abolition of Corn Laws (2) Irish Question and (3) Eastern Question.

ઉ:—See Q. 89.

Q. 93. What were the attempts made by the British people to reform their Parliament in the 19th century.

ઉ:—See Qs. 77, 78 and 87.

Q. 94. Trace the history of political parties in England upto 1832.

ઉ:—પહેલા ચાર્લ્સની કારકીર્દીમાં થયેલા આંતરયુદ્ધમાં બે પક્ષ હતા. રાજપક્ષ (Cavaliers) અને લોકપક્ષ (Round Heads), બીજા ચાર્લ્સના વખતમાં કેથોલીક ધર્મી જેમ્સને ગાદી ન મળવી જોઈએ એવો ઇરાવ (Exclusion Bill) લોકસભામાં મુકવામાં આવ્યો ત્યારે પાર્લામેન્ટમાં બે પક્ષ ઉત્પન્ન થયા અને તેમના નામ અનુક્રમે ટોરી એટલે રાજપક્ષ અને વ્હીગ એટલે લોકપક્ષ એવાં રાખવામાં આવ્યા. વ્હીગપક્ષના લોકો પ્રોટેસ્ટન્ટપક્ષી હતા અને રાજની સત્તા કરતા, લોકસભાની સત્તા શ્રેષ્ઠ છે અને રાજને તેના સર્વ અધિકાર પ્રજા પાસેથી મળેલા છે એવા વ્હીગપક્ષના વિચાર હતા; ઇંગ્લંડનો રાજા પ્રોટેસ્ટન્ટ ધર્મી હોવો જોઈએ એવો આ પક્ષનો આગ્રહ હતો. આ પક્ષને ધાર્મિક સ્વાતંત્ર્ય જોઈતું હતું. તેઓ રાજદ્રોષ્ટા અને અંડખોર છે એવું કહીને તેમના પ્રતિપક્ષીઓએ તેમનું નામ વ્હીગ પાડ્યું. ટોરીપક્ષ કેથોલીક પંથી હતો અને પાર્લામેન્ટ કરતાં રાજસત્તા શ્રેષ્ઠ છે અને રાજને તેના સર્વ હક્ક ઈશ્વર તરફથી મળેલા છે એવી આ પક્ષની વિચારપદ્ધતિ હતી. ત્રીજા વિલીયમ અને એન રાણીની કારકીર્દીમાં ઇંગ્લંડના રાજકારણમાં ઉપર લખેલા બન્ને પક્ષો કાયમ રહીને કેબીનેટ ગવર્નમેન્ટ અથવા દ્વિપક્ષ ધટનાત્મક રાજ્યપદ્ધતિ દાખલ થઈ. આમસભામાં જે પક્ષની બહુમતિ હોય તે પક્ષનું પ્રધાનમંડળ બનાવવું એવી પદ્ધતિ તે વખતથી કાયમની થઈ પડી. પહેલા અને બીજા જોર્જના વખતમાં વ્હીગપક્ષના હાથમાં રાજ્યાધિકાર હતો. ૧૭૧૪થી ૧૭૬૦ સુધીના પચાસ વર્ષમાં કેબીનેટ રાજ્યપદ્ધતિ (Party Government)નો વિકાસ થયો અને બહુમતિનો ટેકો ન હોય ત્યારે અધિકાર રૂઢપક્ષના પ્રધાનમંડળે રાજનામું આપવું જોઈએ એવો રિવાજ ચાલુ થયો.

આગળ ઉપર બ્હીગ પક્ષમાં અનેક મતભેદ થઈને જુદા જુદા ઉપપક્ષ નિર્માણ થયા અને તેથી બ્હીગપક્ષ દુર્બળ થવાથી ઇ. સ. ૧૭૮૩થી ૧૮૩૦ સુધી ટોરીપક્ષના હાથમાં સર્વ રાજકીય સત્તા આવી. બ્હીગ પક્ષે લોકસભાની સુધારણા, ખુલ્લો વેપાર, ગુલામોની મુક્તિ, મતદારોના રાજકીય હક્ક અને મુદ્રણ સ્વાતંત્ર્ય વગેરે કામો હાથમાં લીધા હતા. ટોરીપક્ષ આ સુધારાની વિરુદ્ધ હતો અને પ્રજાના રાજકીય હક્કોને વિરોધ કરતો. વખત બદલાતાં ટોરીપક્ષમાં પણ મતભેદ થયો અને પ્રગતિપ્રિય નવો ટોરીપક્ષ નિર્માણ થયો. ઇ. સ. ૧૮૧૨થી ૩૦ સુધી ઇંગ્લંડનો સર્વ રાજ્યકારભાર ટોરીપક્ષના હાથમાં હતો પરંતુ આ પક્ષના આગેવાનોએ સ્વીકારેલું પ્રતિભામી ધોરણ, જુલમી રાજ્યકારભાર અને આ પક્ષે કરેલા સુધારાથી લોકોનું સમાધાન થયું નહીં અને ફરીથી બ્હીગ પક્ષ બળવાન થયો અને ઇ. સ. ૧૮૩૨માં બ્હીગ પક્ષે પાર્લામેન્ટની સુધારણા કરવાનો પ્રશ્ન હાથમાં લઈને તે કામ યશસ્વી રીતે કરી બતાવ્યું આ વખતથી બ્હીગ પક્ષ લીબરલ નામથી ઓળખાવા લાગ્યો અને ટોરીપક્ષનું નામ કોન્ઝર્વેટીવ રાખવામાં આવ્યું.

Q. 95. Sketh briefly the history of parties from 1832 to this date.

ઉ:—૧૮૩૨ના સુધારણાના કાયદાની રૂએ ભેગી થયેલી લોકસભામાં બ્હીગ પક્ષનું મતાધિક્ય થવાથી તે પક્ષનું પ્રધાનમંડળ બંધાયું. આ પ્રધાન મંડળે ગુલામીની મુક્તિ, મ્યુનિસિપલ સુધારાનો કાયદો, ગરીબો સંબંધી કાયદો, કારખાનાનો કાયદો, શિક્ષણ સંબંધી કાયદો વગેરે લોકોપયોગી સુધારાઓ કરીને પ્રજાનો વિશ્વાસ મેળવ્યો. થોડા વર્ષ છોડીને ૧૮૭૪ સુધી આ પક્ષના હાથમાં સર્વ અધિકાર હતા. પ્રગતિપ્રિય કોન્ઝર્વેટીવ પ્રધાન પીએ જુલ્યા વેપારનું તત્ત્વ માન્ય કરીને ધાન્યનો કાયદો રદ કર્યો અને તેથી કોન્ઝર્વેટીવ પક્ષમાં કુટ પડી. જુલ્યા વેપારવાદી (Free Traders) સંરક્ષક વેપારવાદી Protectionists એવા કોન્ઝર્વેટીવ પક્ષના બે પક્ષ થયા. પીલના અનુયાયીઓ લીબરલ પક્ષમાં જોડાયા ત્યારપછી એક્સટ્રેમની આગેવાની નીચે લીબરલ પક્ષ સંગઠિત થયો અને એક્સટ્રેમ અનેક

સુધારણા કરીને લોકતંત્રનો પાયો નાખ્યો. ડીઝરેલી કૉન્ઝરવેટીવ પક્ષને વળગી રહ્યો અને તેણે પણ પોતાના પક્ષની પુનર્ઘટના કરી. ઇ. સ. ૧૮૬૭માં લોકસભાની સુધારણાનો ખીન્ને કાયદો પસાર કરીને મત આપવાનો અધિકાર વિસ્તૃત કર્યો. ૧૮૭૪થી ૧૮૮૦ સુધી તેણે મળુરોના હિતાર્થે અનેક કાયદા કરીને પોતાનો પક્ષ પ્રગતિપ્રિય છે એવું સાબીત કરી આપ્યું. ડીઝરેલીનું સાત્રાન્યવાદી અને લડાયક ધોરણ લોકોને પસંદ નહીં પડવાથી ૧૮૮૦માં ઝૅલ્ડસ્ટનનો ઉદાર મતવાદીપક્ષ અધિકારમાં આવ્યો. ૧૮૮૫માં ઝૅલ્ડસ્ટને આયરીશ હોમરૂલનો ઠરાવ લોકસભામાં મૂક્યો ત્યારે લીબરલ પક્ષમાં હોમરૂલર્સ અને યુનિયનિસ્ટ્સ એવા બે પક્ષોં નિર્માણ થયા અને હોમરૂલ ખીલ નામંજુર થયું. (હાલ આયલેન્ડને હોમરૂલ મળેલું હોવાથી ઉપર લખેલા બે પક્ષ રહ્યાં નથી.) ૧૮૬૭માં અને ૧૮૮૫માં લોકસભાની સુધારણા કરવાના કાયદા પસાર થવાથી મતદાનનો હક્ક (Franchise) વિસ્તૃત થયો અને મળુર અને કારીગર વર્ગોના પ્રતિનિધિ લોકસભામાં મુદ્રા આવવા લાગ્યા અને તેથી મળુરપક્ષ અસ્તિત્વમાં આવ્યો. મળુરોના અઠવાડિક કામના કલાક ઝોલા કરાવવા, તેમનો પગાર વધારવા પ્રયત્નો કરવે, તેમની ખીજી હરકતો અને મુશીબતો દૂર કરવી અને કારખાનાના માલીકોની સત્તા નિયંત્રિત કરવી એવો મળુર પક્ષનો મુખ્ય કાર્યક્રમ છે. ઇ. સ. ૧૮૮૫થી ૧૯૦૬ સુધી કૉન્ઝરવેટીવ પક્ષ અધિકારમાં હતો ત્યારે આ પક્ષે સામાજિક સુધારણા કરવા અનેક કાયદા કર્યા. સાત્રાન્યનો વિસ્તાર અને તેનું સંગઠન કરવું એ જ કૉન્ઝરવેટીવ પક્ષનો મુખ્ય કાર્યક્રમ હતો. ૧૯૦૩માં ખુલ્લો વેપાર કે સંરક્ષિત વેપાર રાખવો એ પ્રશ્ન ઉપર કૉન્ઝરવેટીવ પક્ષમાં મતભેદ થયો અને એમ્પરલેઈન આ પક્ષમાંથી નીકળી ગયો તેથી કૉન્ઝરવેટીવ પક્ષના હાથમાંથી રાજ્યકારભાર જતો રહ્યો. ૧૯૦૬માં લીબરલ પક્ષ અધિકારમાં આવવાથી તે પક્ષે મળુરોના કલ્યાણાર્થે અનેક કાયદા કર્યા અને ૧૯૧૧માં કાયદો પસાર કરીને અમીરમંડળના નાણાં સંબંધી અને કાયદા કરવા સંબંધી અધિકાર કાઢી લીધા અને કૉન્ઝરવેટીવ પક્ષનું જોર કમી કર્યું. લીબરલ પ્રધાનમંડળે મળુરોના હિતમાં કરેલા કાયદાથી મળુરપક્ષનું સમાધાન થયું નહીં અને તે પક્ષે પોતાના પક્ષનું પ્રધાન-

મંડળ સ્થાપન કરવાને અનેક પ્રયત્નો કર્યા અને ઇ. સ. ૧૮૨૪માં મજૂર પક્ષ અધિકારમાં આવ્યો. આજે ઇંગ્લંડમાં ત્રણ પક્ષ વિશેષ સંગઠિત અને સંબળ જોવામાં આવે છે અને તેમનાં નામ લીબરલ (ઉદાર મતવાદી), કૉન્સર્વેટીવ (પુરાણ મતાભિમાની) અને મજૂર પક્ષ.

Q, 96. What were the relations between England and Ireland in the 19th Century ?

ઉ:—ઈ. સ. ૧૮૦૦માં આયરીશ અને ઇંગ્લીશ પાર્લામેન્ટનું જોડાણ કરવામાં આવ્યું પરંતુ તેથી આયરીશ પ્રજાનું સમાધાન નહીં થવાથી આ જોડાણ રદ કરવા માટે તેમણે ચળવળ શરૂ કરી. તે વખતે ઑ કૉનેલ નામના આયરીશ આગેવાને કેથોલિક આયરીશ લોકોને પાર્લામેન્ટમાં પ્રતિનિધિ તરીકે બેસવાની હરકત દૂર કરવા ભારે ચળવળ ઉપાડી. તેણે ૧૮૨૩માં ‘કેથોલિક એસોસિએશન’ સ્થાપીને આયરીશ લોકોનું સંઘઠન કર્યું અને અનેક સભા ભેગી કરીને લોકોમાં અદ્ભૂત જાગૃતિ ઉત્પન્ન કરી. તે કેથોલિક પંથનો હોવા છતાં કલંક પરગણાં તરફથી પ્રતિનિધિ તરીકે ચૂંટવામાં આવ્યો. પરંતુ તેને ઇંગ્લીશ પાર્લામેન્ટમાં બેસાડવામાં આવ્યો નહીં તેથી તેણે આયર્લેંડમાં ઉચ્ચ ચળવળ શરૂ કરી અને આયર્લેંડમાં બળવો થશે કે શું એવો અંગ્રેજ સરકારને ભય ઉત્પન્ન કર્યો. ત્યારે સરકારે ૧૮૨૮માં ટેસ્ટ એક્ટ અને કૉરપોરેશન એક્ટ રદ કર્યા. ઇ. સ. ૧૮૨૯માં ‘કેથોલિક ઇમેન્સિપેશન’નો કાયદો પસાર કરીને કેથોલિક લોકોને પાર્લામેન્ટના સભાસદ થવાની પરવાનગી આપવામાં આવી. ત્યારબાદ ઑ કૉનેલે આયર્લેંડના પ્રોટેસ્ટન્ટ ચર્ચ વિરુદ્ધ ચળવળ ઉભી કરી અને પ્રોટેસ્ટન્ટ ચર્ચ નિભાવવા કેથોલિકો પાસેથી કર ઉધરાવનારા અધિકારીઓના અને તે કર આપનારાઓના ખૂન થવા લાગ્યા. ત્યારે સરકારે આયરીશ લોકો ઉપર જુલમ વર્તાવ્યો. પરંતુ આ ચળવળ દાખી શકાઈ નહીં. ઑ કૉનેલના કહેવા મુજબ અંગ્રેજ સરકારે કેટલાએક સુધારા કર્યા ત્યારે જ તે ચળવળ અંધ પડી. પછી તેણે બંને દેશની પાર્લામેન્ટનું જોડાણ રદ કરવાને ફરીથી નવી ચળવળ ઉપાડી. ટેકેટોણે જાહેર સભા ભેગી કરીને આયરીશ પાર્લામેન્ટ અલગ રાખવી એ દેશને કેટલું હિતકારક

છે એવું લોકોને સમજાવ્યું; પરંતુ ઇ. સ. ૧૮૪૦માં સરકારે તેના પર રાજ્ય-
ક્રોહનો આરોપ મૂકીને તેને કેદમાં પૂર્યો. થોડા સમય પછી તેને છૂટે
કરવામાં આવ્યો તે દરમિયાન આયલેંડમાં 'તરણુ આયલેંડ' નામનો નવો
પક્ષ ઉત્પન્ન થયો હતો. આ પક્ષ સાથે આ કોલેલને નહીં બનવાથી
તે લોકપ્રિય રહી શક્યો નહીં અને ૧૮૪૭મ મરણ પામ્યો.

ઇ. સ. ૧૮૮૬માં આયલેંડમાં બયાનક દુષ્કાળ પડવાથી ઘણા લોકો
પાયમાલ થયા. પુષ્કળ લોકો મરણ પામ્યા અને ઘણા લોકો પરદેશ ચાલ્યા
ગયા. આ સ્થિતિ સુધારવાને સરકારે જમીન સંબંધી કેટલાએક કાયદા કર્યા
પણ તેનો કંઈપણ ઉપયોગ થયો નહીં. લોકોને તે કાયદાનું અનિષ્ટ પરિણામ
ભોગવવું પડ્યું. દેશમાં હુલ્લડો શરૂ થયાં ત્યારે સરકારે આયરીશ લોકો
ઉપર જીલમ ગુજાર્યો. ત્યારે સ્મિથ આં. આયનની આગેવાની નીચે
આયરીશ લોકોએ સશસ્ત્ર ચળવળ શરૂ કરી. સરકારે આ ચળવળ સ્ટેજમાં
દાખી દીધી. ૧૮૫૯માં 'ફ્રેનીઅન સોસાયટી' સ્થાપન થઈ જેનું
આયલેંડને સ્વાતંત્ર્ય અપાવવાનું ધ્યેય હતું. ફ્રેનીઅન લોકોએ અમે-
રીકામાં, ઇંગ્લંડમાં અને આયલેંડમાં પોતાની ચળવળ જારી રાખી.
ઇંગ્લંડ અને આયલેંડમાં તેમણે અનેક અત્યાચારો કર્યા; તેથી આયલેંડને
સંતુષ્ટ કરવાની ઇચ્છાથી ઝોડસ્ટને ઘણું કાયદા પસાર કર્યા. (આ સંબંધમાં
પ્રશ્ન ૬૧મો પણ જુઓ).

પરંતુ આ સુધારાથી આયલેંડનો અસંતોષ દૂર ન થતાં ઉલટું
વધ્યો; તેથી ઝોડસ્ટનને પણ તે દેશમાં કડક રાજ્યકારભાર ચલાવવો
પડ્યો. તે વખતે આયરેક બટ નામનો આયરીશ આગેવાન હતો. તેણે
આયરીશ લોકસભાનું જોડાણ રદ કરવાને અને સામ્રાજ્યમાં રહી
સ્વતંત્ર પાર્લામેન્ટ મેળવવાની હોમરૂલની ચળવળ શરૂ કરી. દર વર્ષે તે
બ્રિટીશ પાર્લામેન્ટમાં હોમરૂલનો ઠરાવ લાવતો પરંતુ તેનો કાંઈ ઉપયોગ
થયો નહીં. પછીથી પાર્લેમે હોમરૂલની ચળવળ પોતાના હાથમાં લીધી.
પાર્લેસ અંગ્રેજોનો કદો દુશ્મન હતો. તે ઘણા વિદ્વાન અગર વક્તા ન હતો
પરંતુ પાર્લામેન્ટમાં ભાષણ સ્વાતંત્ર્યના હક્કનો ઉપયોગ કરીને અને
પાર્લામેન્ટનું કામ વખતોવખત અટકાવીને આમસભાનું ધ્યાન આયરીશ

પ્રથમ તરફ ખેતી. છેવટે ૧૮૭૯માં તેણે ખેતીસંઘ (લેડ લીગ) સ્થાપીને જમીનદારો વિરુદ્ધ ઉગ્ર ચળવળ આરંભી. દેશમાં હુલ્લડો અને અત્યાચારો ઉપરાઉપરી થઈ ગયા ત્યારે ૧૮૮૧માં લેડ એક્ટ પસાર કરીને લોકોનો ખજાનગાઠ શાંત પાડવાને સરકારે પ્રયત્ન કર્યો. પરંતુ તેથી આયરીશ પ્રજાનું સમાધાન થયું નહીં અને જમીન મહેસુલ નહીં ભરવાની ચળવળ પાનેલે ઉભી કરી. સરકારે લેડ લીગનું મંડળ ગેરકાયદેસર ઠરાવીને પાનેલને જલમાં પૂર્યો. આગળ ઉપર જ્યારે સરકારે તેને છૂટા કર્યો ત્યારે તેણે રાષ્ટ્રીય સંઘ (નેશનલ લીગ) સ્થાપન કર્યો અને હોમરૂલની ચળવળ ફરીથી ઉપાડી. છેવટે ૧૮૮૫માં ઝેડરટને હોમરૂલનો ઠરાવ બ્રિટીશ પાર્લામેન્ટમાં મૂક્યો પરંતુ તે ઠરાવ નાપાસ થયો. ઇ. સ. ૧૮૯૨માં ઝેડરટને બીજું હોમરૂલ બીલ લોકસભામાં મૂક્યું પરંતુ અમીરમંડળે તે બીલ નામંજુર કર્યું. ૧૮૯૧માં પાનેલ મરણ પામ્યો હતો. આવી રીતે હોમરૂલ મેળવવા આયરીશ લોકોએ સો વરસ સુધી અનેક પ્રયત્ન કર્યા પણ તેમને યશ મળ્યો નહીં.

Q. 97. What led to the Boer War ?

ઉ:—જે પ્રમાણે ડચ, ફ્રેંચ, અંગ્રેજ વગેરે યુરોપીઅન લોકો વેપાર કરવા માટે હિંદુસ્તાનમાં આવ્યા તે જ પ્રમાણે તેઓ વસાહત સ્થાપવા માટે દક્ષિણ આફ્રિકામાં ગયા. ડચ લોકોએ કંપ કોલોનીમાં પહેલી વસાહત સ્થાપી. આ ડચ લોકો બોરલોકના નામથી ઓળખાતા. અંગ્રેજોએ હળવે હળવે તેમને ટ્રાંસવાલ સુધી હઠાવ્યા. આ લોકોએ ટ્રાંસવાલમાં પોતાની વસાહત સ્થાપન કરી અને કેટલાએક વર્ષ પછી અંગ્રેજોએ તેમનું સ્વાતંત્ર્ય માન્ય રાખ્યું (૧૮૫૨). પરંતુ બોરલોકો આફ્રિકાના મૂળ વતનીઓનું સાઈ રક્ષણ કરી શકતા નથી એ જોઈને અંગ્રેજોએ બોરવસાહતનું સ્વાતંત્ર્ય કાઢી નાંખ્યું. ઇ. સ. ૧૮૮૪માં ઝેડરટને નીચેની બે શરતો કરીને બોરલોકોનું સ્વાતંત્ર્ય પાછું આપ્યું. (૧) વસાહતમાં રહી વેપાર કરવાની પરવાનગી સર્વ યુરોપીઅનોને હોવી જોઈએ. (૨) બોરલોકોએ પોતાના પરરાષ્ટ્રીય સંબંધનું ધોરણ અંગ્રેજ સરકારની માન્યતા મેળવવી અને પછી પરરાજ્યો સાથે કરાર કરવા. આગળ થયેલા યુદ્ધનું મૂળ આ બે શરતોમાં રહેલું છે.

ધ. સ. ૧૮૮૪ના કાયદાથી ટ્રાંસવાલની વસાહત સ્વતંત્ર થઇ અને ત્યાંના પ્રજાસત્તાક રાજ્યનો પૌલ કુમર નામનો અધ્યક્ષ થયો. તે અંગ્રેજોનો કદો વિરોધી હતો. પોતાના દેશની સરહદ વધારવાની અને ત્યાં ખીમ યુરોપીઓને દાખલ નહીં કરવાની તેની ખાસ ઇચ્છા હતી. ધ. સ. ૧૮૮૬માં ટ્રાંસવાલમાં સોનાની ખાણ જડી આવી ત્યારે ધણી યુરોપીઓને સોકો ટ્રાંસવાલમાં દાખલ થવા લાગ્યા અને થોડા જ સમયમાં નવા આવેલા યુરોપીઓને સોકોની સંખ્યા અસહન ધોરણોની સંખ્યા કરતાં પાંચ છ ગણી થઈ. ત્યારે પૌલ કુમરે નવા આવેલા સોકો ઉપર કેટલાએક નિર્મિતિ નાખ્યા. સોનાની પેદાશ ઉપર અને નવા આવેલા સોકોના વેપાર ઉપર તેણે કેટલાએક કડક નિયમો પમાર કર્યા. તે જ પ્રમાણે નવા સોકોને કોઈ પણ પ્રકારના રાજકીય હક્ક આપવાની તેણે સાફ ના પાડી. મત આપવાનો અધિકાર પણ આ સોકોને ન હતો તેથી ગમે તે ઉપાય કરીને રાજકીય હક્ક મેળવવા જ જોઈએ એમ નવા સોકોને લાગ્યું.

પરંતુ ધોર સરકારે તેમનું કંઈપણ નહીં માનવાથી આ સોકોએ કેપ કોલોનીના મુખ્ય પ્રધાન સેસીલ રોડ્ઝની સામે ગુસ્સો કરવાનો પ્રયત્ન રચ્યો. બ્રિટિશ સોકોને વેપારમાં ફાયદો મળે નહીં તે સાર પૌલ કુમરે પોર્ટુગીઝ સોકોને વેપાર કરવામાં કેટલીએક સગવડો કરી આપી. ત્યારે નવા વસેલા સોકો ઉસ્કરાયા અને આ પક્ષનો ત્રિકાલ તરવારના જોર ઉપર કરી સેવા માટે ડૉક્ટર જેમ્સની આગેવાની નીચે તેમણે બંડ કર્યું અને ટ્રાંસવાલ ઉપર સ્વારી કરી. પરંતુ ડૉક્ટર જેમ્સનો પ્રયત્ન નિષ્ફળ ગયો અને તેને પકડવામાં આવ્યો. આ કૃત્યથી ધોર અને બ્રિટિશ પ્રજા વચ્ચેની દુશ્મનાવટ વધી પડી. જેમ્સને પકડવા બદલ પોતાનો આનંદ દર્શાવતો જર્મનના આદલાહ ફૈસરે પ્રેસિડેન્ટ કુમરને અભિનંદન આપ્યું. તેથી ધોરસોકોને લાગ્યું કે યુદ્ધના પ્રસંગે જર્મન પોતાને મદદ કરશે.

ધોર અને બ્રિટિશ પ્રજા વચ્ચેનો વિરોધ સમાધાનપૂર્વક દૂર કરવાના હેતુથી ઇંગ્લંડના વસાહત મંત્રી જોસફ ચેમ્બરલેઈન અને કેપકોલોનીના મુખ્ય પ્રધાન મીલરે પુષ્કળ પ્રયત્નો કર્યા પરંતુ સમાધાની ન થતાં યુદ્ધની

શરૂઆત થઈ (૧૮૯૯). શરૂઆતમાં બોર લોકોની જીત થઈ પરંતુ છેવટે તેમનો પૂર્ણ પરાજય થયો અને ૧૯૦૨માં દ્વાંસવાલની બોરવસાહલ બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમાં જોડી દેવામાં આવી.

Q. 98. Write notes on:—

(૧) પીઅરેજ બીલ:—એન રાણીની કારકિર્દીમાં ટોરી પ્રધાનમંડળે યુટ્રેક્ટનો તહ અમીરમંડળમાં પસાર કરી લેવા માટે રાણી પાસેથી બાર નવા ઉમરાવ વધાર્યા. આવી રીતે વ્હીગ પક્ષને હરાવીને ટોરીપક્ષે પોતાનું ધાર્યું કર્યું. ત્યારે પહેલા જોર્જના વખતમાં વ્હીગ પ્રધાને નવા ઉમરાવો બનાવવાનો રાજીનો હક્ક મર્યાદિત કરવા સાર પીઅરેજ બીલ લોકસભામાં મૂક્યું. ત્યારે અમીરમંડળમાં ૧૭૮ સભાસદોમાંથી ફક્ત છ ઉમરાવોએ ઉમરાવ બનાવવાના રાજીના હક્કની તરફદારી કરી. ફક્ત ખાલી પડેલી જગ્યા ભરી દેવાનો હક્ક રાજીને આપવામાં આવ્યો. સન્ડરલેન્ડનો હરાવ અમીરમંડળમાં પસાર થયો પરંતુ આમસભામાં તે હરાવ નામંજુર થયો. તે હરાવ આમસભામાં પસાર થયો હોત તો આમસભાનું શ્રેષ્ઠત્વ રહેત નહીં અને અમીરમંડળની સત્તા પ્રબળ થઈને વાદ્યસ્ત પ્રશ્નોનો શાંત રીતે અને સમાધાનીથી નિર્ણય કરી લેવાનો માર્ગ બંધ થયો હોત.

(૨) વિલ્કસ:—

ઉ:—See Q. 57.

(૩) જોકોઆઈટ્સ:—

ઉ:—See Q. 54.

(૪) મિશ્ર પ્રધાનમંડળ

ઉ:—See Q. 58.

(૫) સ્ટેપ એક્ટ:—

ઉ:—See Q. 61.

(૬) બર્લીનનું ફરમાન અને કાઉન્સિલનું ફરમાન:—

ઉ:—જેનાના યુદ્ધમાં પ્રશિયાનો પરાજય કર્યા પછી મદદ લખને નેપોલીઅને બર્લીન શહેરથી એક ફરમાન કાઢ્યું. ઇંગ્લંડનો વેપાર

નાણુ કરવાનો તેનો હેતુ હતો. આ ફરમાનથી એવું જાહેર કરવામાં આવ્યું કે (૧) ઇંગ્લંડનો માલ જે જે ઠેકાણે જોવામાં આવે ત્યાં ત્યાં તે જમ કરવામાં આવશે. (૨) ઇંગ્લંડ અગર તેની વસાહતોના કોઈ પણ જાણીતા ફ્રાંસ અગર તેના મિત્રરાષ્ટ્રોએ પોતાના બંદરમાં આશ્રય આપવો નહીં. (૩) અંગ્રેજ લોકો જ્યાં જ્યાં જોવામાં આવશે ત્યાં ત્યાં લડાઈના કેદી તરીકે તેમને ગણવામાં આવશે. (૪) આ ફરમાન વિરુદ્ધ જે કોઈ વર્તન કરશે તેને ફ્રાંસનો શત્રુ ગણવામાં આવશે.

નેપોલીઅનના આ ફરમાનનો પ્રત્યુત્તર આપવા માટે ઇંગ્લંડે પણ કાઉન્સિલનું ફરમાન (Orders in Council) કાઢ્યું અને તેથી એવું જાહેર કરવામાં આવ્યું કે (૧) જે બંદરમાં ઇંગ્લંડનો વાવટો ન હોય તે બંદર સાથે કોઈ પણ રાષ્ટ્ર વેપાર કરવો નહીં. (૨) કોઈ પણ રાષ્ટ્ર પોતાના વેપારી વહાણુ ફ્રાંસ અને તેના મિત્રરાજ્યોના બંદરમાં લઈ જવા નહીં. (૩) આ ફરમાન વિરુદ્ધ જે જે રાષ્ટ્રો વર્તન કરશે તેને ઇંગ્લંડનો શત્રુ ગણવામાં આવશે.

સમુદ્ર ઉપર ઇંગ્લંડની સર્વોપરી સત્તા હોવાથી તેના ફરમાન પ્રમાણે યુરોપના સર્વ બંદરો સાથેનો ઇંગ્લંડનો વેપાર બંધ કરવામાં આવ્યો પરંતુ નેપોલીઅનના ફરમાનનો અમલ થઈ શક્યો નહીં તેથી યુરોપનો પરરાષ્ટ્રીય વેપાર ઇંગ્લંડે નાકાબંધી કરીને બંધ પાડ્યો અને બધા દેશોમાં દુષ્કાળના ચિન્હો જણાવા લાગ્યા. આથી લોકો ધણા દુઃખી થયા. નેપોલીઅનના ફરમાનની અવગણના કરીને ઇંગ્લંડ સાથે મૈત્રી કરવા સર્વ રાજ્યો ઉત્સુક થયા.

(૭) પવિત્ર સંધ:—

ઉ:—વૉટર્લુની લડાઈ થઈ રહ્યા પછી ઑસ્ટ્રિયા, રશિયા, પ્રશિયાના સભ્યોએ ઉપર લખેલો સંધ નિર્માણ કર્યો.

ખ્રિસ્તી ધર્મતત્ત્વને અનુસરી યુરોપના સર્વ રાષ્ટ્રોનું એકીકરણ કરવાનો આ સંધનો જાહેર હેતુ હતો પરંતુ સંધનો ખરો અને અંતસ્થ હેતુ યુરોપમાં નવી ઉત્પત્ત થયેલી રાષ્ટ્રીય ભાવના અને ફ્રેંચ રાજ્યક્રાંતિના

સમાનતા, સ્વાતંત્ર્ય અને વિશ્વબંધુત્વના તત્ત્વો દાખી દેવાનો હતો. આ સંધ નિર્માણ થવાથી એક વાત સિદ્ધ થઈ કે યુરોપના સર્વ દેશોએ મળીને નેપોલીઅનને હરાવ્યો તોપણ ફ્રેંચ સમ્યક્તિથી ઉત્પન્ન થયેલા સમાનતા, વિશ્વબંધુત્વ, સ્વાતંત્ર્ય અને રાષ્ટ્રીય ભાવનાના તત્ત્વો નાશ થયા નહીં. કેટલાએક વર્ષો પછી ફ્રાંસ અને રુસેન દેશો આ સંધમાં દાખલ થયા પરંતુ ઇંગ્લેંડે આ સંધનો નિષેધ કરી સંધના સહાસદ થવાની ના પાડી.

(૮) ઇંગ્લેંડ અને આયર્લેંડનું સંયુક્તપણું:—

ઉ:—See Q. 73.

(૯) ધાન્યનો કાયદો:—

ઉ:—See Q. 74.

(૧૦) કેર્નીંગની પરરાષ્ટ્રીય નીતિ:—

ઉ:—See Q. 76.

(૧૧) હસ્કીનના મુદ્દારા:—

ઉ:—See Q. 83.

(૧૨) કેથોલિક ધર્મેનીશીયેશન:—

ઉ:—See Q. 96.

(૧૩) ઑ કૉનેલ:—

ઉ:—See Q. 96.

(૧૪) ખુલ્લા વેપારની ચળવળ:—

ઉ:—See Q. 83.

(૧૫) વિલ્મર ફાર્સ:—

ઉ:—વિલ્મર ફાર્સનો જન્મ ૧૭૫૯માં થયો હતો. દુનીઆમાંથી ગુલામગીરીની પદ્ધતિ બંધ પાડવાને જે જે લોકોએ ભગીરથ પ્રયત્નો કર્યા તેમાં વિલ્મર ફાર્સ મુખ્ય છે. ગુલામગીરી રદ કરવા સંબંધના વિચારો તેનામાં નાનપણથી જ હતા. તરુણ પિટનો તે ખાસ મિત્ર હતો અને તેણે પોતાના વિચારોની હાથ પિટ ઉપર પાડી હતી અને પોતાના કાર્ય પ્રત્યે તેની સહાનુભૂતિ મેળવી હતી. ઇ. સ. ૧૭૮૭માં ગુલામોનો વેપાર અટકાવવાના હેતુથી તેણે એક મંડળ સ્થાપ્યું હતું અને તે મંડળ દ્વારા પોતાનું મનમથકું

કર્મ સિદ્ધ કરવાને અનેક પ્રયત્નો કર્યા. પિટની સહાયતાથી પાર્લામેન્ટમાં ગુલામોનો વેપાર અટકાવવા સંબંધી ઠરાવ મૂક્યો. પરંતુ તે વખતે તે ઠરાવ નામંજુર થયો. ત્યારબાદ ફ્રેંચ રાજ્યક્રાંતિની સહાયતા થવાથી ગુલામોનો સવાલ થોડા વખત માટે બાબુએ મૂકવામાં આવ્યો પરંતુ વિલ્મર ફ્રેંચે તે સંબંધી ચળવળ ચાલુ રાખી હતી. છેવટે તેના પ્રયત્નો યશસ્વી થયા અને ૧૮૦૭માં ગુલામોનો વેપાર બંધ કરવા સંબંધી ઠરાવ લોકસભાએ પસાર કર્યો. ગુલામોનો વેપાર બંધ પડ્યો તોપણ ગુલામોને સ્વતંત્રતા મળી નહીં. વિલ્મર ફ્રેંચે ગુલામગીરીની પદ્ધતિનો સંપૂર્ણ નિષેધ કર્યો. છેવટે રીફોર્મ પાર્લામેન્ટે ગુલામગીરી બંધ કરવા સંબંધી કાયદો પસાર કરીને ઇ. સ. ૧૮૩૩માં સર્વ ગુલામોને મુક્ત કર્યા. આ કાયદો પસાર થતાં અગાઉ જ વિલ્મર ફ્રેંચે ૧૮૩૩ના જુલાઈ મહિનામાં મરણ પામ્યો.

(૧૬) એન્ટી કોર્ન લો લીગ:—

ઉ:—See Q. 83.

(૧૭) પૌર્વાત્ય પ્રશ્ન:—(Eastern Question.)

ઉ:—See Q. 89.

(૧૮) પાર્નેલ:—

ઉ:—See Q. 96.

(૧૯) ચાર્લિંગ્ટોની ચળવળ:—

ઉ:—See Q. 83.

(૨૦) સર રોબર્ટ પીલ:—

ઉ:—See Q. 84.

(૨૧) ડ્યુક ઓફ વેલિંગ્ટન (૧૭૬૯-૧૮૫૨):—ડ્યુક ઓફ વેલિંગ્ટનનો જન્મ સને ૧૭૬૯માં થયો હતો. તેમું લશ્કરી શિક્ષણ પુરું થયા પછી નેપલેઝ અને વેસ્ટ ઇન્ડીઝમાં તે ખલો જ પ્રસિદ્ધ થયો. સને ૧૭૯૬માં તેની હિંદુસ્તાનમાં સેનાપતિની જગ્યાએ નિમણૂક થઈ. ચાંચા મહેસુર યુદ્ધમાં અને મરાઠાઓ સાથે થયેલા બીજા અને ત્રીજા યુદ્ધમાં તેણે અપૂર્વ કાર્ય બજાવીને પ્રભાવશાળી વિજયો મેળવી. તે ૧૮૦૫માં ઇંગ્લંડ ગયો. ૧૮૦૮માં પેનીન્સુલર યુદ્ધમાં તેણે ફ્રેંચોનો પરાજય કર્યો.

અને સારથી જ નેપોલીઅનના પરાજયની શરૂઆત થઈ. આ લડાઈમાં અબ્બેલી તેની સેવા બદલ પાર્લામેન્ટે પણ તેને પાંચ લાખ પૌંડ અક્ષિસ આપ્યા અને તેને ડયુકની બહુમાનની પદવી આપી. આ પછી ૧૮૧૫ની પ્રસિદ્ધ વોટર્લુની લડાઈમાં તેણે પ્રશિયન લોકોની મદદથી નેપોલીઅનનો પૂર્ણ પરાજય કરીને ઇંગ્લંડને અને યુરોપને તેના ત્રાસમાંથી કાયમનું છોડાવ્યાં. આ તેની કામગીરી માટે પાર્લામેન્ટે તેને બે લાખ પૌંડ એક બવ રજવાડો વેચાનો લેવાને માટે આપ્યા.

આ પછીની તેની જીદગી રાજકારણમાં ગઈ. તે કોન્ઝર્વેટીવ પક્ષનો હતો અને તે પક્ષના કેટલાક પ્રધાનમંડળોમાં તેણે ઉત્તમ કામગીરી અજાવી. સને ૧૮૨૮માં તે ઇંગ્લંડનો મુખ્ય પ્રધાન બન્યો. પાર્લામેન્ટની સુધારણાનો અને રોમન કેથોલિક પરના રાજકીય નિર્બંધો કાઢી નાંખવા સંબંધમાં તે પ્રથમથી વિરુદ્ધ હતો. પરંતુ ૧૮૨૮માં આયર્લેન્ડમાં બંધકર અળવળ શરૂ થઈ સારે પોતાના વિચાર વિરુદ્ધ ટેસ્ટ એક્ટ, કૉરપોરેશન એક્ટ રદ કરવાની તેને ફરજ પડી. તે પછીના વરસમાં (૧૮૨૯) તેણે 'કેથોલિક ઈમેનીશીયેશન'નું બીજા પસાર કરીને કેથોલિક લોકો પરનો રાજકીય નિર્બંધ કાઢી નાંખ્યો. ૧૮૩૨માં પસાર થએલા પાર્લામેન્ટની સુધારણા બીજાનો તેણે જામર વિરોધ કર્યો. પરંતુ આથી ફરીને લોકોમાં ધણી જ જાગૃતિ ઉત્પન્ન થઈ; એ જોઈ તેણે તે બીજા પસાર થવા દીધું. સેનાપતિ તરીકે જે કે તેની યોગ્યતા ધણી હતી તોપણ મુતસદ્દી તરીકે તેની યોગ્યતા કમી હતી. તે ૧૮૫૨માં મરણ પામ્યો.

(૨૨) અટ્ટ્યામા પ્રકરણ:—સને ૧૮૬૧માં અમેરીકામાંના ઉત્તર અને દક્ષિણ સંસ્થાનો વચ્ચે લઢાઈની શરૂઆત થઈ. તે વખતે દક્ષિણ સંસ્થાનોની તરફથી અટ્ટ્યામા નામના ઇંગ્લીશ વહાણે ઉત્તરના સંસ્થાનોનું ધણું જ નુકશાન કર્યું. આથી કરીને અંગ્રેજો સંબંધમાં અમેરીકામાં પ્રતિકૂળ મત ઉત્પન્ન થયો. અમેરીકાએ ઇંગ્લંડ પાસે નુકશાન ભરી આપવાની માંગણી કરી પરંતુ તે વખતના મુખ્ય પ્રધાન લૉર્ડ રસેલે તે માંગણી નામંજુર કરી. યુદ્ધ બંધ થયા પછી ૧૮૬૯માં અમેરીકાએ ફરીથી માંગણી કરી ત્યારે એક કમીશન નીમવામાં આવ્યું. આ કમીશને, ઇંગ્લંડે અમેરીકાને ૩૨૫૦૦૦

ચૌડ નુકશાન ભરી આપવું એમ ઇરાવ્યું, તે વખતના મુખ્ય પ્રધાન એડ્સ્ટને તે ભરી આપ્યું. આથી કરીને દેશમાં તેના પ્રધાનમંડળ વિરુદ્ધ મત થયો અને એડ્સ્ટનના આ કૃત્યથી રાષ્ટ્રનું માન ઓછું થયું એમ લોકોને લાગ્યું.

(૨૩) જોસેફ એમ્બરલેન:—જોસેફ એમ્બરલેનનો જન્મ ૧૮૩૬માં થયો હતો. પોતાની કર્તમગારીથી તે બર્મિંગહામ શહેરમાં પ્રસિદ્ધ થયો અને ત્યાં તે એટલો બધો લોકપ્રિય થયો કે તેને લોકો બર્મિંગહામનો અનભિષેક રાજા (Uncrowned King) લોકો કહેવા લાગ્યા. સને ૧૮૭૬માં તે પાર્લામેન્ટનો સભાસદ થયો. શરૂઆતમાં તે એડ્સ્ટનનો અનુયાયી હતો પરંતુ હૉમરલ બીલની વખતે એડ્સ્ટનના અને તેના વિચાર એક આવ્યા નહીં અને લીબરલ પક્ષમાંથી છુટા પડીને તેણે યુનીઅનીસ્ટ પક્ષ સ્થાપન કર્યો. એ પક્ષ આગળ ઉપર કૉન્ઝરવેટીવ પક્ષમાં સામેલ થયો. લૉર્ડ સેલ્વીસબરીના પ્રધાનમંડળમાં (૧૮૯૫-૧૯૦૧) તે વસાહતોનો મંત્રી હતો. બોઅર યુદ્ધ બંધ કરવાને તેણે અથાગ પ્રયત્નો કર્યા. આ યુદ્ધમાં ઇંગ્લંડનો જય થયો. સને ૧૯૦૩માં ચનારી ચુંટણી વખતે પોતાના મતદારો આગળ તેણે એક અપૂર્વ બાબત મૂકી. ઇંગ્લંડે આજ સુધી ખુલ્લો વેપાર ચાલુ રાખ્યો હતો પરંતુ તે નીતિમાં ફેરફાર કરીને થોડી ધણી પણ સંરક્ષિત વેપારની પ્રદત્તિ ફરી ચાલુ કરવી એમ તેનું કહેવું હતું. શરૂઆતમાં એ નીતિ, વસાહતો અને ઇંગ્લંડને અંકિત એવા દેશો સાથે ચાલતા વેપારમાં લાભ કરી તે દેશોને કટલીક છૂટ આપવી એમ તે કહેતો. આમ કરે તો ઇંગ્લંડના ઉદ્યોગ ધંધાને યોગ્ય ઉત્તેજન મળશે અને સામ્રાજ્યમાંના જુદા જુદા દેશો જેડેનો સંબંધ વધારે મજબુત પાયા પર કરવાને મદદ થશે પરંતુ દેશમાંનું વાતાવરણ ખુલ્લા વેપારના તરફેણનું હોવાથી એમ્બરલેનનું કહેવું કોઈને ગમ્યું નહીં પણ તેના પક્ષમાંના બીજા પ્રધાનોનો મત પણ તેના જોવા દેખાતો ન હતો. આથી પ્રધાનમંડળમાંથી તેણે પોતાની જગ્યાનું રાજીનામું આપ્યું અને પોતાના વિચારો પ્રમાણે વર્તવાને છૂટા થયો. તેણે સંરક્ષિત વેપારપદ્ધતિ સંબંધમાં લોકોનું મન વાળવાના ઉદ્દેશથી દેશમાં એક ચળવળ શરૂ કરી પરંતુ તેને વધારે યશ પ્રાપ્ત થયો નહીં. તે ૧૯૧૪માં મરણ પામ્યો.

(૨૪) ફ્રીનીમન ચળવળ:—

ઉ:—See Q. 70.

(૨૫) બ્રિગ અને ટોરી:—

ઉ:—See Q. 68.

(૨૬) બર્લિન કોન્ફરન્સ:—

ઉ:—See Q. 62.

(૨૭) જહોનવેસ્લે:—બીજા જોર્જના વખતમાં લોકોની ધાર્મિક આવના અને નીતિ માત્ર નહીં એમ કેટલાક લોકોને લાગતું હતું. આ કારણથી જહોન વેસ્લે અને ચાર્લ્સવેસ્લે નામના બે બાઈબીલ લોકોના જીવનને ઉત્તમ દિશા બતાવી આપવા માટે એક મંડળ સ્થાપન કર્યું ૧૭૩૦. તેમના અનુયાયીઓને મેથોડીસ્ટ કહે છે. આ લોકો પોતાને ઈંગ્લીશ ચર્ચના સભાસદ ગણે છે પરંતુ ધર્મોપદેશકોએ તેમને ચર્ચમાં ઉપદેશ કરવાની મનાઈ કરવાથી મેથોડીસ્ટ લોકોએ ચર્ચ સાથેના સર્વ સંબંધ તોડી નાંખ્યા અને તેઓ નોનકન્ફર્મિસ્ટ બન્યા. તેમની ચળવળને લીધે પાદરી લોકો પોતાના કામમાં ઉદ્યમશીલ અને પ્રભાવિત બન્યા અને લોકસમાજની નીતિ સુધરી.

(૨૮) નેસ્બીની લડાઈ:—આ લડાઈ ૧૬૪૫માં પહેલા ચાર્લ્સ અને પાર્લામેન્ટ વચ્ચે થઈ. તેમાં રાજાનો સંપૂર્ણ પરાજય થયો. આ વખતથી રાજાનું કમનસીબ શરૂ થયું અને તેનો ઉપરાઉપરી પરાજય થયો. આ લડાઈમાં કોમવેલના નવા સૈન્યની યોગ્યતા લોકોના જાણવામાં આવી કારણ કે આ સૈન્યની મદદ વડે જ પાર્લામેન્ટને વિજય પ્રાપ્ત થયો.

(૨૯) ધી ફ્રીફ્રીન

ઉ:—પ્રશ્ન પૃષ્ઠા જુઓ.

(૩૦) ધી ફ્રીફ્રીફ્રીન

ઉ:—પ્રશ્ન પૃષ્ઠા જુઓ.

ઇંગ્લેન્ડની રાજ્ય પદ્ધતિ.

Q. 99. Describe the stages by which limited Monarchy was finally established in England.

ઉ:—પ્રાચીન, કાળથી ઇંગ્લેન્ડમાં લોકો તરફથી રાજની પસંદગી થતી. રાજ રાજ્યનો નોકર છે અને તેણે પોતાના રાષ્ટ્રના હિત તરફ ધ્યાન આપીને રાજ્ય ચલાવવું જોઈએ એવો તે વખતનો સિદ્ધાંત હતો. રાજ્ય-કારભારમાં મદદ કરવા માટે વિટન નામની સભા હતી પરંતુ ન્યારથી ઇંગ્લેન્ડમાં પરદેશી લોકોનું રાજ્ય શરૂ થયું ત્યારથી તે રિવાજ બંધ પડ્યો. નૉરમંડીના વીલીયમ રાજ્યએ ઇંગ્લેન્ડ જીત્યું અને સર્વ અંગ્રેજ અમીરોને તાબે કર્યા ત્યારથી રાજની સત્તા વધી પડી પરંતુ ત્યારપછી ઉમરાવો રાજસત્તાનો વિરોધ કરવા લાગ્યા. ખીજા હેનરીના વખતમાં રાજસત્તા ધણી પ્રબળ થઈ. તેણે મધ્યમવર્ગના લોકોને અધિકારની જગ્યાએ આપી સર-દારોનું જોર નરમ કર્યું. રીચર્ડ અને જૉન રાજ્યોએ સરદારો ઉપર અનેક પ્રકારનો જુલમ કર્યો. વધુમાં જોનના અન્યાયી અને જુલમી કૃત્યોથી સરદારો ધણા ઉશ્કેરાયા ત્યારે તેઓએ ઇંગ્લેન્ડના સર્વ દુશ્મન લોકોને પોતાના પક્ષમાં લઈ રાજસત્તાનું નિયંત્રણ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો અને એક કરારનામું તૈયાર કરીને તેના ઉપર સહી કરવાને રાજને ફરજ પાડી (ઈ. સ. ૧૨૧૫). આ કરારનામાને મેગનાચાર્ટ કહે છે. તે ધણા મહત્વનો ખરડો છે. આ કરારનામાથી રાજની સત્તા ઓછી થઈ અને લોકસ્વાતંત્ર્યનો પાયો નંખાયો પરંતુ જૉન કરારનામા પ્રમાણે વર્ત્યો નહીં તેથી રાજ પ્રબળ વચ્ચે ફરીથી વિરોધ શરૂ થયો.

જૉનના મરણ પછી ત્રીજો હેનરી માદીએ આવ્યો. તેણે સ્વચ્છંદી રાજ્ય ચલાવીને સરદારોને ધણી રીતે દુભવ્યા ત્યારે સાયમન ડી મોનફર્ડ નામના સરદારે લોકોની આગેવાની લઈને રાજને યુદ્ધમાં હરાવ્યો. પછી તેણે પાર્લામેન્ટ બેઠી કરીને રાજ્યકારભારમાં સર્વે વર્ગના માણસોની મદદ લીધી પરંતુ થોડા સમયમાં તે મરણ પામવાથી તેનું કામ બાકી રહ્યું. ત્યારપછી પહેલો એડવર્ડ રાજ થયો. તેણે મોનફર્ડના તત્ત્વો સ્વીકારીને

સર્વ વર્ગોની પાર્લામેન્ટ ભેગી કરી. રાષ્ટ્રના સર્વ વર્ગના પ્રતિનિધિયોની સલાહ લેવા માટે રાજ્યએ ભેગી કરેલી આ પહેલી પાર્લામેન્ટ કહી શકાય. પરંતુ આ પાર્લામેન્ટને ફક્ત સલાહ આપવાનો અધિકાર હોવાને લીધે રાજની સત્તા અગાઉની માફક અનિયંત્રિત રહી.

લૅક્ટર અને ચોર્કવંશના ધણાખરા રાજ્યો પાર્લામેન્ટના કહેવા મુજબ પોતાનું વર્તન રાખતા. તેમના વખતમાં રાજસત્તા ધણી નયમળી પડી પરંતુ ૧૪૫૫થી તે ૧૪૮૫ના ગુલાબના આંતર વિચ્છેદને લીધે પાર્લામેન્ટની સત્તા ફરીથી કમજોર થઈ અને રાજસત્તા પ્રબળ થઈ. ટ્યુડર રાજ્યોના વખતમાં પાર્લામેન્ટ રાજ આગળ પોતાનું માથું ઉચું કરી શકતી નહીં તેથી ટ્યુડર રાજ્યોએ અનિયંત્રિત રાજ્યકારભાર ચલાવ્યો. તેમણે રાજસત્તા કાયમ રાખવા સારૂ સરદારોનું સંઘર્ષણ તોડી પાડ્યું અને મધ્યમ વર્ગના લોકોને અધિકારની જગ્યાએ આપી. ટ્યુડર રાજ્યોએ પ્રજામત ધ્યાનમાં લેધને અને પોતાના કાયદેસર હકકોનો ઉપયોગ કરીને પોતાની સત્તા અબાધિત રાખી પરંતુ ત્યારપછી વિદ્વાનું પુનર્જીવન થવાથી અને વિવિધ શોધોને લીધે લોકોમાં જગૃતિ ઉત્પન્ન થઈ અને રાજ અને પાર્લામેન્ટ વચ્ચે ઝઘડો શરૂ થયો.

સ્કુઅર્ટ રાજ્યોએ “રાજપદ ઇશ્વરદત્ત છે” એવું નવું તત્ત્વ પ્રતિપાદન કર્યું અને પાર્લામેન્ટના હકકોની પાયમાલી કરવાની શરૂઆત કરી. પરંતુ લોકોમાં જગૃતિ આવેલી હોવાથી પોતાનો હક્ક જાળવવા તેઓ સાવધ અને ઉત્સુક હતા તેથી તેઓ પોતાના હક્ક માટે રાજ સામે વિરોધ કરવા કટિબદ્ધ થયા અને રાજ શ્રેષ્ઠ કે પાર્લામેન્ટ શ્રેષ્ઠ એવી તકરાર શરૂ થઈ. પોતાનો હક્ક સિદ્ધ કરવા પાર્લામેન્ટે ૧૬૦૯માં એક રાજને ફાંસી દીધી અને ઇ. સ. ૧૬૮૮માં બીજા જોર્જનો ગાદી ઉપરથી ઉઠાડી મૂક્યો. આવી રીતે આ તકરારનો અંત આવ્યો અને રાજ કરતાં પાર્લામેન્ટની સત્તા શ્રેષ્ઠ છે એવું સિદ્ધ થયું ત્યારથી ઇંગ્લંડમાં રાજસત્તા પાર્લામેન્ટ કરતાં કનિષ્ઠ ગણવામાં આવી અને રાજસત્તા ઉપર પાર્લામેન્ટનો અધિકાર ચાલુ થયો.

ત્યારપછી ત્રીજા જોર્જે રાજસત્તા ફરીથી સ્થાપન કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો પરંતુ તેમાં તે ફાળ્યો નહીં. છેવટે ૧૮૩૨ના કાયદાથી પાર્લામેન્ટનું

શ્રેષ્ઠ કાયમ રાખવામાં આવ્યું અને રાજસત્તા સંપૂર્ણ રીતે નિયંત્રિત બની. લોકતંત્રનો નવયુગ શરૂ થયો અને રાજા, સમાજનો નેતા, પ્રધાનોને સલાહકાર અને ન્યાય આપનાર તરીકે ગણવા લાગ્યો.

Q. 100. What is meant by the Royal Prerogative ? What are the prerogatives of the crown at present and how far can a King exercise them ?

ઉ:—રાજાનો ખાસ હક્ક એટલે પોતાની સરમુખત્યારી ઉપર સ્વતંત્ર રીતે રાજ્ય ચલાવવાનો અધિકાર. ધણું પ્રાચીન કાળથી અંગ્રેજ રાજાઓ પોતાની મરજી પ્રમાણે અને કોઈ પણ કાયદાનું બંધન નહીં સ્વીકારીને, રાજ્યકારભાર ચલાવતા અને તેમનું વર્તન ઉપાયને અનુસરીને છે એવું ગણવામાં આવતું અને તેથી રાજાનું દરેક કૃત્ય કાયદેસર ગણવામાં આવતું; પરંતુ પાછળથી પાર્લામેન્ટે રાજસત્તા નબળીને રાજાના સર્વ પ્રાચીન હક્કો મર્યાદિત કર્યાં. હાલ પણ રાજાને જુના સર્વ હક્ક છે પરંતુ ફેર એટલો જ છે કે હાલના જમાનામાં તે પોતાના સર્વ હક્ક બજાવી શકતો નથી. ઇંગ્લંડના રાજાને હાલ નીચે લખેલા ખાસ હક્ક છે. (૧) પાર્લામેન્ટ ભેગી કરવી, વખત આવે તેને તહકુબ રાખવી અગર બરખાસ્ત કરવી; પાર્લામેન્ટના કાયદાને મંજૂરી આપવી અગર તે કાયદો નામંજૂર કરવો. (૨) લશ્કર અને આરમાર ઉપર સત્તા ચલાવવી અને તે ખાતામાં મુખ્ય અધિકારીઓની નિમણૂક કરવી. (૩) પરરાષ્ટ્રીય ધોરણ ઉપર કાબુ રાખવો અને પરરાજ્ય વિરુદ્ધ યુદ્ધ જાહેર કરવાનો અગર તેમની સાથે તહ કરવાનો અધિકાર રાજાને છે. (૪) રાજ્યના સર્વ વરિષ્ઠ અધિકારીઓની નિમણૂક કરવી. (લશ્કર, અમલદાર, અમલ બજાવણી, ન્યાય, વગેરે ખાતાં) અગર તેમને બરતરફ કરવાં. (૫) લાયક લોકોને હોદ્દા, પદવી, ખિતાબ ઉમરશવપદ અગર ઈનામ આપવાં. આ આખતમાં રાજાને ધણું જ અધિકાર છે અને તેથી રાજા માનનું માન સન્માનનું મૂળ ગણાય છે (Fountain of honour). (૬) રાજ્યના જમા ખર્ચ ઉપર અધિકાર ચલાવવો નાણાં પાડવા અને તેની કીમત કરાવવી વગેરે

અધિકાર રાજ્યને છે. (૭) મુખ્ય પ્રધાનની નિમણૂક કરવી, વખતોવખત તેને સલાહ આપવી, ઉત્તેજન આપવું અને જરૂર પડે ધમકી આપવી વગેરે રાજ્યને અધિકાર છે. (૮) રાજ્ય, ધર્મનો મુખ્ય અધિકારી હોવાથી ધાર્મિક ખાતામાં અધિકારીઓની નિમણૂક કરવાનો પણ તેને અધિકાર છે. (૯) રાજ્યમાં શાંતિ રાખીને લોકહિતનાં કામ કરવાં, આરોગ્ય, શિક્ષણ, વેપાર અને આર્થિક તથા સામાજિક બાબતોમાં યોગ્ય દિક્ષા બતાવવાનો રાજ્યને અધિકાર છે. (૧૦) લોકોને યોગ્ય ન્યાય આપવો અને જરૂર પડે અપરાધીઓને શિક્ષા માફ કરવાનો અધિકાર રાજ્યને છે. આ કારણથી રાજ્યને ન્યાયનું મૂળસ્થાન ગણવામાં આવે છે. (fountain of justice). (૧૧) અમલ બળવણી ખાતા ઉપર સામાન્ય દેખરેખ રાખવી અને કાયદાની યોગ્ય અમલ બળવણી થાય છે કે નહીં તે જોવાનું કામ રાજ્યનું છે. (૧૨) જમીનનો તે સર્વોપરી માલિક ગણાય છે. (૧૩) મહત્વની કંપનીઓને સનદ અગર પટો આપવાનો અધિકાર રાજ્યને છે.

ઉપરની કલમો જોતાં રાજ્યને સર્વ પ્રકારના હક અને સાર્વભૌમ અધિકાર છે; પરંતુ ખરી રીતે જોતાં તે ઉપર લખેલા હક બળવી શકતો નથી; કારણ કે ઇંગ્લંડમાં રાજસત્તા નિયંત્રિત હોવાથી રાજ્ય પોતાની મરજી પ્રમાણે પોતાના અધિકાર વાપરી શકતો નથી. રાજ્યના સર્વ અધિકારીઓની અમલ બળવણી પ્રધાનમંડળ મારફત થાય છે. પરરાષ્ટ્રીય રાજનીતિ કેવા પ્રકારની રાખવી. પાર્લામેન્ટની નવી ચુંટણી ક્યારે કરવી અને પાર્લામેન્ટ ક્યારે બરખાસ્ત કરવી, અમુક જગ્યાએ અમુક માણસની નિમણૂક કરવી, અમુક માણસોને ઉમરાવ બનાવવા, સામાજિક, રાજકીય, આર્થિક, ધાર્મિક, વગેરે બાબતોમાં અમુક અમુક સુધારા કરવા—એ સંબંધી પ્રધાને રાજ્યને સલાહ આપવી અને પછી રાજ્યએ પોતાના અધિકારને ઉપયોગ કરવો એવો ઇંગ્લંડમાં રિવાજ પડી ગયો છે. આવું હોવાથી પ્રત્યેક રાજકીય કામ મુખ્ય પ્રધાનની સલાહ પ્રમાણે થાય છે અને રાજ્ય મુખ્ય પ્રધાનના હાથમાં રમકડા જેવો થઈ પડ્યો છે. માત્ર કોઈ પણ કામ કરતાં પહેલાં પ્રધાને રાજ્યને તે બાબતની માહિતી અગાઉથી આપવી જોઈએ. આ સર્વ બાબતોમાં લેતાં એક વાત સિદ્ધ થાય છે કે રાજ્ય કોઈ પણ બરાબર કૃત્ય

ચોતાના હાથે કરી શકતો નથી. (The king can do no wrong) પ્રધાનમંડળ દરેક રાજકીય કામ કરે છે અને તે સાર રાજ્યને જવાબદાર બન્યો ચોત્તમ નથી.

ઉપલા વર્ણનથી જણાઈ આવશે કે રાજા કોઈ પણ કામ સ્વતંત્ર રીતે કરી શકતો નથી પરંતુ રાજકારણમાં પ્રધાન ઉપર રાજાનું એક પ્રકારનું કબજો હોય છે. વિદેશીઓ રાષ્ટ્રીયે પામરસ્ટનને રાજાનામું આપવાની ફરજ પાડી હતી અને રસેલના સમયમાં ઇંગ્લંડ અને અમેરિકા વચ્ચે સાર થનાર યુદ્ધ અટકાવ્યું હતું. એ જ પ્રમાણે ૧૮૮૫માં લોર્ડ મંકને રાષ્ટ્રીના કબજાને લીધે પાર્લામેન્ટ સુધારણાનું બીજ પસાર કર્યું હતું.

Q. 101. Describe the origin and growth of the English Parliament.

ઉ:—અંગ્રેજ લોકોને આરંભથી જ પાર્લામેન્ટની થોડી ધણી કલ્પના હતી જ. પ્રાચીન કાળમાં રાજાને સલાહ આપવા માટે નેશનલ એસેમ્બલી અને વિટન (ડાહ્યા લોકોનું મંડળ) નામની એ સભાઓ હતી. તે જ પ્રમાણે પ્રતિનિધિના સ્વરૂપની સભા ઇંગ્લંડમાં બરવામાં આવતી. જે કે તે વખતે તેનું નામ પાર્લામેન્ટ એવું પડ્યું ન હતું. પરંતુ હાલમાં જેને આપણે પાર્લામેન્ટ કહીએ છીએ તેમની સભા ત્રણ હેન્ડોના પરાજય કરીને સાંચમન ડી મોનફર્ડ નામના સરદારે બેગી કરી હતી. (૧૨૬૪). તે સભામાં કેવળ ઉમરાવોના પ્રતિનિધિ ન હતા પરંતુ તેમની સાથે પ્રત્યેક પરમણાના મધ્યમ વર્ગના પ્રતિનિધિ પણ લેવામાં આવ્યા હતા. પરંતુ તે સભામાં પણ પ્રતિનિધિતત્વ પુરી રીતે અમલમાં મૂકવામાં આવ્યું ન હતું. પહેલા એડવર્ડના વખતમાં પ્રતિનિધિ સ્વરૂપની ખરી લોકસભા બેલાવવામાં આવી હતી. એડવર્ડે નાણાની મંજુરી મેળવવા માટે આ 'મોડેલ પાર્લામેન્ટ' બેલાવેલી અને તેમાં સર્વ વર્ગના અને સર્વે પરમણાના પ્રતિનિધિઓ લેવામાં આવ્યા હતા. તેમાં ધર્મ ખાતાના અધિકારીઓ, ઉમરાવો અને મધ્યમ વર્ગના લોકો હતા અને આ ત્રણ પ્રકારના લોકોનાં સ્વતંત્ર મંડળો ફરવામાં આવ્યા હતા અને તેમણે રાજાને જરૂરીઆત નાણાની મંજુરી આપી. તે પછીની સર્વે પાર્લામેન્ટો મોડેલ પાર્લામેન્ટના આદર્શ પ્રમાણે

ભેગી કરવામાં આવી. પરંતુ પાર્લામેન્ટની હાલની માફક બે સભાઓ ક્યારે થઈ તે વિષે સ્પષ્ટ માહિતી મળતી નથી.

આ પ્રમાણે હાલની પાર્લામેન્ટની રચના કરવામાં આવી. ત્રીજા એડવર્ડના વખતમાં પાર્લામેન્ટને કેટલાએક હક્ક પ્રાપ્ત થયા અને તેમાં નીચેના મુખ્ય છે (૧) નવીન કર માટે પાર્લામેન્ટની મંજૂરી લેવી જોઈએ. (૨) પ્રત્યેક નવો કાયદો ઘડવા માટે પાર્લામેન્ટની બંને સભાની મંજૂરી મળવી જોઈએ. (૩) રાજના પ્રધાન પાર્લામેન્ટને જવાબદાર હોઈ તેમના પર કામ ચલાવવાનો અધિકાર પાર્લામેન્ટને છે. તે ઉપરાંત રાજ સંધિ અગર વિગ્રહ જાહેર કરતી વખતે પાર્લામેન્ટની સંમતિ મેળવવા લાગ્યો. બીજા રીચર્ડના વખતમાં પાર્લામેન્ટે પોતાના હકકોનું સારી રીતે રક્ષણ કર્યું. લોકેસ્ટર અને ચોર્ક રાજાઓના વખતમાં પાર્લામેન્ટની સત્તા પૂર્ણ જોરમાં હતી અને તે સમયમાં તેણે નીચેના વિશેષ હક્ક પ્રાપ્ત કર્યા: (૧) નાણાં સંબંધી કોઈપણ ઠરાવ શરૂઆતમાં આમસભામાં મૂકાવો જોઈએ. (૨) કોઈપણ ગૃહસ્થ વિરુદ્ધ બીલ આફ એટેન્ડરને ઠરાવ પાસ કરવાનો અધિકાર આમસભાને છે. (૩) પાર્લામેન્ટના પ્રત્યેક સભાસદને નિરંકુશ રીતે સભામાં વાદવિવાદ કરવાનો અધિકાર છે. (Freedom of Speech.) અને રાજાએ તે સાથે કોઈપણ સભાસદને શિક્ષા કરવી નહીં. (૪) પાર્લામેન્ટના કોઈપણ સભાસદને પકડી શકાય નહીં (Freedom from arrest.) આવી રીતે પાર્લામેન્ટની સત્તાનો વિસ્તાર થયો. ઇયુડર રાજાઓના વખતમાં પાર્લામેન્ટના આ સર્વ હકકોની પાંચમાલી થઈ અને તેમણે સર્વ અધિકાર પોતાના હાથમાં લઈને પાર્લામેન્ટની સત્તા છીનવી લીધી; પરંતુ સ્ટુઅર્ટ રાજાઓના વખતમાં રાજા શ્રેષ્ઠ કે પાર્લામેન્ટ શ્રેષ્ઠ એવા સ્વરૂપની તકરાર શરૂ થઈ. રાજાઓએ પાર્લામેન્ટના અધિકાર અને હકકોનો નાશ કરવાથી દેશમાં આંતરવિગ્રહ શરૂ થયો (૧૬૪૦). અને ફરીથી ૧૬૮૮માં મહત્વની રાજ્યક્રાંતિ થઈને પાર્લામેન્ટના સર્વ હકકો રાજાને કમ્પ્લે રાખવા પડ્યા અને તેથી પાર્લામેન્ટની સત્તા સર્વ શ્રેષ્ઠ ઠરાવવામાં આવી.

હેનોવર વંશના પહેલા બે રાજાઓએ સર્વ રાજ્યકારભાર પોતાના પ્રધાનોને સોંપ્યો અને તેથી દેશમાં પાર્લામેન્ટનું રાજ્ય શરૂ થયું એમ કહેવાને હરકત નથી. ત્રીજા જોર્જ રાજાના નજીક થયેલા હઠકો પાછા મેળવવા માટે અનેક પ્રયત્ન કરી જોયા પણ તેમાં તેનું કંઈ વળ્યું નહોતું. ત્યારબાદ ૧૮૩૨ના હરાવથી રાજસત્તા કેવળ નામની જ રહી અને રાજ્યકારભારના સર્વ સ્વર પાર્લામેન્ટના હાથમાં આવ્યા અને એવી રીતે લોકતંત્રની શરૂઆત થઈ.

Q. 102. What is the present composition and constitution of the House of Commons? Describe its powers and privileges.

ઉ:—હાલ આમસભામાં એકંદર ૬૧૫ સભાસદો છે. તેમાં ઇંગ્લંડના ૪૯૨, વેલ્સના ૩૬, સ્કોટલેંડના ૭૪ અને આયર્લેંડના અલસ્ટર પ્રાંતના ૧૩ સભાસદો છે. ઇંગ્લંડમાં ૬ મહિના સુધી રહેનારા ૨૧ વર્ષ ઉપરાંતના દરેક પુરૂષને મત આપવાનો અધિકાર છે. તે મતદાર દેશમાં ૬ મહિના સુધી રહ્યો ન હોય તો દશ પૌંડ વાર્ષિક ભાડું બરનારો ભાડુત અમર દુકાનદાર હોવો જોઈએ. વળી ત્રીસ વરસ ઉંમરની અને પાંચ પૌંડ વાર્ષિક ભાડું આપનારી દરેક સ્ત્રીને મત આપવાનો અધિકાર છે. પાર્લામેન્ટની મુદત પાંચ વર્ષ રાખવામાં આવી છે અને ત્યારબાદ નવી ચુંટણી કરવામાં આવે છે.

પાર્લામેન્ટનો કોઈપણ સભાસદ પોતાની જગ્યાનું રાજીનામું આપી શકતો નથી અમર સરકારી નોકરી કરી શકતો નથી. દરેક સભાસદને વાર્ષિક ૪૦૦ પૌંડનો પગાર હોય છે અને તેના નામ પછી એમ. પી ની પદવી મૂકવામાં આવે છે. સભાસદને ભાષણ સ્વાતંત્ર્યનો હક્ક હોય છે. કોઈપણ પ્રશ્ન સંબંધી ગુપ્ત માહિતી જાહેર કરવાને તેને છૂટ હોય છે. પાર્લામેન્ટના કોઈપણ સભાસદ ઉપર ઠિવાની ફરીઆદ થઈ શકતી નથી અને પાર્લામેન્ટની બેઠક શરૂ થતાં અગાઉના ૪૦ દિવસમાં અમર બેઠક માંથી મળી ૪૦ દિવસ સુધી તેને કોઈપણ અપરાધ માટે કેદ મળી શકતી નથી (Freedom from arrest.)

બેઠકનું કામ સારી રીતે ચાલે એ હેતુથી સ્પીકર નામનો અધિકારી નીમવામાં આવે છે. આમસભાને પોતાનો સ્પીકર અગર અધ્યક્ષ ચુંટવાનો હક્ક હોય છે. માત્ર આ ચુંટણી માટે રાજ્યની મંજૂરી લેવી પડે છે. સ્પીકર તટસ્થ પક્ષનો હોય ફક્ત પાંચ વર્ષ સુધી પોતાનો અધિકાર ચલાવી શકે છે. પાર્લામેન્ટ ફરીથી તેને અધ્યક્ષ તરીકે ચુંટી શકે છે. તેનું કામ સભાગૃહમાં શાંતિ અને વ્યવસ્થા જાળવવાનું છે. પ્રત્યેક પ્રશ્ન ઉપર સભાસદોના મતની ગણતરી કરીને સભાનો મત જાહેર કરવાનો અને સભાની બેઅદબી કરનારા ઉપર વોરંટ છોડવાનો તેને હક્ક હોય છે. કોઇપણ સભાસદ શિષ્ટાચાર વિરુદ્ધ વર્તન કરે તો તેને સભાગૃહમાંથી કાઢી મૂકવાનો હક્ક સ્પીકરને છે. પ્રત્યેક સભાસદે તેનો હુકમ માનવો જ પડે છે. તેની ગેરહાજરીમાં ઉપાધ્યક્ષ તેનું કામ કરે છે.

આમસભાના ખાસ હક્કો (Privileges):—(૧) સભાના હક્કને નુકશાન કરે અગર તેની બેઆબરૂ થાય એવું કોઇપણ કૃત્ય કરનાર અહરથને કેદ કરવાનો અધિકાર આમસભાને છે; પરંતુ પાર્લામેન્ટની બેઠક પુરી થતાં જ તે સભ્યને છૂટે કરવો જોઇએ. (૨) તેજ પ્રમાણે સભાના કોઇપણ પ્રતિનિધિનું આવું જ વર્તન થાય તો તેને પણ સભાગૃહમાંથી કાઢી મૂકવાનો અધિકાર આમસભાને છે. (૩) ચુંટણીની તકરારોનો નિકાલ કરવાનો અધિકાર અને આમસભાની ઘટના સંબંધી સર્વ પ્રકારની ચોક્કસી કરવાનો અધિકાર આમસભાને છે. (૪) નવો કર નાંખવાનો અને જુનો કર કમી અગર રદ કરવાનો, બજેટ મંજૂર કરવાનો અને નાણાંની મંજૂરી આપવાનો અધિકાર આ સભાને છે. (૫) રાજ્યના પ્રધાનો આમસભાને જવાબદાર હોવાથી તેમના પર (જરૂર પડે) કામ ચલાવવાનો અધિકાર આમસભાને છે. (૬) સામુદાયિક રીતે (વ્યક્તિ તરીકે નહીં) રાજ્યની મુશ્કાત લેવાનો અધિકાર સભાસદોને છે. (૭) નાણાં સંબંધી બીજો પર વિચાર કરવાનો અને તે બીજો પસાર કરવાનો અધિકાર આ સભાને છે. (૮) સરકારી ખર્ચનો હિસાબ તપાસવાનો હક્ક આ સભાને છે. (આ સિવાય પાર્લામેન્ટના બાકીના હક્કો આ જ પ્રશ્નના બીજા પેરામાં લખેલા છે).

Q. 103. What are the functions of the House of Commons?

ઉ:—ઉભરાવ મંડળ પ્રમાણે આમસભાને પશુ જુદા જુદા કામ કરવાના હોય છે અને તે નીચે પ્રમાણે છે:—(૧) સર્વ પ્રકારના નાણાં સંબંધી બીલો તૈયાર કરવા અને જમાખર્ચ ઉપર દેખરેખ રાખવી. (Fiscal). (૨) કાયદા કરવા (Legeslative) (૩) લોકહિતકારક કામો સંબંધી વિચાર કરવો (Deliberative) (૪) રાજ્યકારભાર ઉપર દેખરેખ રાખીને અમલ બળવણી ખાતા ઉપર અધિકાર ચલાવવો. (૧) કૉમન્સ સભાના નાણાં સંબંધી અધિકાર મહત્વના છે. પ્રત્યેક નાણાં સંબંધી બીલ શરૂઆતમાં આમસભામાં વિચાર માટે મૂકવું જોઈએ એવો કાયદો છે. જમાખર્ચ સંબંધી સર્વ દેખરેખ અને વ્યવસ્થા આમસભા તરફથી થાય છે. નવોકર નાંખવો, જુનો કર કમી અગર રદ કરવો, નાણા સંબંધી બીલ તૈયાર કરવા, જકાત નાંખવી, વાર્ષિક અંદાજપત્ર તૈયાર કરી પાર્લામેન્ટમાં મૂકવું, પ્રત્યેક ખાતા પરત્વે કેટલો ખર્ચ કરવો વગેરે બાબતો સંબંધી સર્વ હક્ક આમસભાને છે. નાણા સંબંધી કોઈપણ ગેરવ્યવસ્થા જાણવામાં આવે તો તે સાફ પ્રધાનમંડળને જવાબદાર ગણવાનો આમસભાનો અધિકાર છે. (૨) કોઈપણ વિષય સંબંધી કાયદો કરવાનો હોય તો તે સંબંધી ઠરાવ ઘડવાનું કામ આ સભાનું છે. પ્રધાનમંડળ નવા ઠરાવ તૈયાર કરીને આમસભામાં મૂકે છે અને તે ઉપર વાદવિવાદ થઈને ઠરાવ પસાર થાય છે. આ ધણું મહત્વનું કામ હોય છે. (૩) સાર્વજનિક હિત સંબંધી કોઈપણ વિષય ઉપર ચર્ચા કરવાનો અધિકાર આ સભાને હોય છે અને તે સંબંધી સરકારને પ્રશ્ન પૂછી માહિતી મેળવવાનો અને જરૂર પડે તો તે ઉપર ચર્ચા કરવાનો અધિકાર આ સભાને છે. લોકોની તકરારો દૂર કેવી રીતે કરવી તે સંબંધી વિચાર આ સભામાં જ થાય છે. (૪) જે પ્રમાણે કાયદા ઘડવાનું કામ ધણું મહત્વનું છે તે જ પ્રમાણે કાયદાની અમલ બળવણી કરવાનું કામ પણ ધણું મહત્વનું છે. પસાર કરેલા કાયદાઓની અમલ બળવણી પ્રધાનમંડળ પુરી રીતે કરે છે કે નહીં તે જોવાનું કામ આમસભાનું છે. ખરી રીતે જોતાં આ સર્વ કામો આમસભા

જાતે કરતી નથી પરંતુ પાર્લામેન્ટ નીમેલા પ્રધાનમંડળ આદેશ આપેલ સંધાના કામ થાય છે. આવું હોવાથી પ્રધાનમંડળ પાર્લામેન્ટને જવાબદાર ગણવું જ યોગ્ય છે. પોતે નીમેલું પ્રધાનમંડળ પોતાનું કામ યોગ્ય રીતે બજાવે છે કે નહીં તે પાર્લામેન્ટ જોવું જ જોઈએ, જે પ્રમાણે પ્રધાનમંડળ નીમવાનો અધિકાર પાર્લામેન્ટને છે તે જ પ્રમાણે પ્રધાનમંડળની ખામીઓ બતાવી તેમને અધિકાર ઉપરથી કાઢી નાંખવાની સત્તા પણ પાર્લામેન્ટને છે. આ કારણથી આમસજાને સરકાર-ધડનાઈ-મંડળ (Government making organ) કહે છે. આમસજામાં પ્રધાનમંડળ સંબંધી અણુવિશ્વાસનો ઠરાવ પસાર થતાં જ પ્રધાનમંડળને પોતાનો અધિકાર છોડવો પડે છે.

Q. 104. Give a very brief history of the House of Lords.

ઉ:—દુનિયાના સર્વ ઉમરાવ મંડળોમાં ઇંગ્લંડનું ઉમરાવ મંડળ અત્યંત જીવંત અને વંશપરંપરાગત છે. પ્રાચીન કાળમાં ઇંગ્લંડનું વીટન મંડળ અને નૉરમન રાજાઓના વખતની ગ્રેટ કાઉન્સિલમાંથી ઉમરાવ મંડળ થયેલું છે. વીટન મંડળમાં રાજકુટુંબના માણસો, બિશ્પો, મહાપતિઓ, રાજાના પ્રધાન વગેરે સભાસદ હતા અને વીટન સભાનું કામ રાજકાર બારના કાયદા ધડવાનું અને ન્યાય આપવાનું હતું. દરેક વખતે આ મંડળ રાજાને મદદ આપતું એટલું જ નહીં પણ રાજાને સલાહ આપવાનો અને તેના દરેક કાર્યને સંમતિ આપવાનો આ મંડળને અધિકાર હતો. વળી દેશની વરિષ્ઠ કોર્ટ તરીકે પણ તેને કામ કરવું પડતું. નૉરમન રાજાઓના વખતમાં વીટન સભાનું રૂપાંતર થઈ તેનું નામ “કમ્યુન” કન્સિલિયમ” પડ્યું. અગ્રીઆરમાં સૈકામાં આ કાઉન્સિલના એ ઉપમંડળ થયા અને તેમનું નામ “ક્યુરીયા રેજીસ” અને “કન્સિલિયમ એડમિનિસ્ટ્રેટીવમ” રાખવામાં આવ્યા. આ બંને મંડળોને પૂર્વેની વીટન સભાના કામ કરવાં પડતાં. સર્વ પ્રકારનો ન્યાય આપવાનું કામ પહેલા મંડળનું હતું અને તે સભાનો મુખ્ય અધિકારી જસ્ટીસીયર કહેવાતો. તે સિવાય આ મંડળને કાયદા ધડવાનું અને તેની

આમલ બળતણી કરવાનું કામ કરવું પડતું. આ મંડળમાં નહાના મોટા અમીરો બેસતા.

આવી રીતે ઉમરાવ મંડળની સંસ્થા ધણી જુની છે; પરંતુ ૧૨૬૫માં જ્યારે પહેલા એડવર્ડ મોડેલ પાર્લામેન્ટ સ્થાપન કરી ત્યારે ઉમરાવોએ પ્રાંતાનું સ્વતંત્ર મંડળ સ્થાપ્યું અને તે જ વખતે નિર્માણ થયેલી મધ્યમ વર્ગની આમસભા, આગળ જતાં સર્વ સત્તાધિશ્ઠ થઈ પડી. આમ સભાએ ઉમરાવ મંડળના ધણાખરા હડક કાઢી નાખ્યાં અને તે મંડળની સત્તા દિવસે દિવસે ઘટી અને આમ સભા પ્રબળ થઈ. લૅક્ટર અને ચૅર્ક રાજ્યોના વખતમાં ઉમરાવ મંડળ પાસે થોડી ધણી સત્તા હતી પરંતુ ૧૪૮૫માં થયેલા આંતરવિગ્રહોને લીધે ધણાખરા ઉમરાવોના નાશ થયો અને ટ્યુડર રાજ્યોએ જીલમી રાજતંત્ર ચલાવીને ઉમરાવમંડળ નિર્બળ અને લગભગ નામશેષ કરી નાખ્યું. વળી ટ્યુડર રાજ્યોએ નવા ઉમરાવો બનાવ્યા. આ નવા ઉમરાવો સંપૂર્ણ રીતે રાજની આત્તામાં રહેતાં. સ્ટુઅર્ટ રાજ્યોના વખતમાં આમસભા પ્રબળ થઈ. ક્રૉમવેલ જ્યારે ઈંગ્લંડનો સંરક્ષક નિભાયો ત્યારે તેણે ૧૬૪૨માં અમીરમંડળ કાઢી નાખ્યું અને થોડા વર્ષો પછી ફરીથી નવું અમીરમંડળ કાઢી નાખ્યું અને નવું અમીરમંડળ સ્થાપન કર્યું. ૧૮૮૮માં થયેલી રાજ્યક્રાંતિને લીધે આમસભા સર્વ સત્તાધિશ્ઠ થઈ હતી. ત્રાજા જર્જના વખતમાં તેણે ઉમરાવમંડળના સભ્યસદોની સંખ્યા વધારી અને તે મંડળને ઉત્તમન આપીને ઉમરાવમંડળની સત્તા વધારી. ૧૮૩૨ના કાયદાથી જે પ્રમાણે રાજની સત્તા મર્યાદિત કરવામાં આવી તે જ પ્રમાણે ઉમરાવમંડળની સત્તા પણ ઘટાડવામાં આવી. નાણાં સંબંધી બાબતોમાં અને નવા કાયદા ઘડતી વખતે અમીરમંડળનો વારંવાર વિરોધ થાય છે એવું જોઈને ઇ. સ. ૧૯૧૧માં અમીરમંડળના નાણાં મંજુર કરવા સંબંધી અધિકાર અને કાયદા પસાર કરવા સંબંધી અધિકાર ધણાખરા કાઢી લેવામાં આવ્યા. હાલ આ મંડળને ન્યાય આપવાનું મહત્વનું કામ સોંપવામાં આવ્યું છે. ઇ. સ. ૧૯૧૧ અને ૧૯૧૮માં અમીરમંડળ કાયમ રાખવું કે નહીં તે સંબંધી વિચાર કરવા કમીટી નીમવામાં આવી હતી પરંતુ તેનો કાંઈપણ ઉપયોગ થયો નહીં

અને ઉમરાવમંડળ ચાલુ રાખવું એવો ફરાવ કરવામાં આવ્યો છે તોપણ અમીરમંડળની સુધારણા કરવાનો વિચાર ચાલુ છે અને આગળ ઉપર અમીરમંડળની સુધારણા યોગ્ય સમયે થશે.

Q. 105 What is the present composition of the House of Lords ? Describe its Privileges.

ઉ:—હાઉસ ઓફ લૉર્ડ્સના સભાસદોની સંખ્યા મુકરર રાખવામાં આવી નથી અને તે દર વર્ષે બદલાય છે. ૧૯૨૭માં તેના સભાસદોની સંખ્યા ૭૪૫ હતી. અમીરમંડળમાં ઐહિક ઉમરાવો (Temporal) અને પારમાર્થિક ઉમરાવો (Spiritual) એવા બે મુખ્ય પ્રકાર છે અને પરંપરાગત ઉમરાવો અને પ્રતિનિધિ ઉમરાવો એવા બીજા બે પ્રકાર છે. વંશપરંપરાગત ઉમરાવોમાં ડ્યુક, મારક્વીસ, અર્લ, વાયકાઉન્ટ અને બેરન એવા ભેદ હોય છે પરંતુ તે સર્વેને સમાન હક્ક હોતા નથી. ઇંગ્લંડના સર્વ ઉમરાવો, સ્કોટલંડના ૧૬ અને અલસ્ટર પ્રાન્તના ૨૮ અમીર મંડળમાં સભ્યો હોય છે. અમીરમંડળની ચુંટણી થતી નથી અને તેના સભાસદો કાયમ હોય છે. ઇંગ્લંડના જુના ઉમરાવો અને જ્યોત્સે હયાતિ સુધી ઉમરાવ બનાવવામાં આવ્યા છે તેઓ સઘળા અમીરમંડળમાં ભાગ લે છે. કોઈપણ વંશપરંપરાગત ઉમરાવ મરણ પામે છે ત્યારે તેનો મોટો છોકરો અમીરમંડળનો સભાસદ થાય છે. આયર્લેન્ડના ઉમરાવો પોતાની હયાતિ સુધી આ મંડળમાં બેસે છે. સ્કોટલંડના ઉમરાવો દર પાંચ વરસે સ્કોટલંડના ઉમરાવમંડળ તરફથી ચુંટાય છે. કોઈપણ ઉમરાવ પોતાના વંશપરંપરાગત હક્ક કાઢી નાંખી શકે નથી. સગીર ઉમરના, દેવાળુ કાઢેલા અને કેદની શિક્ષા ભોગવેલા કોઈપણ ઉમરાવથી અમીરમંડળમાં સભાસદ તરીકે બેસી શકાતું નથી. અમીરમંડળનો અધ્યક્ષ લૉર્ડ ચેન્સેલર કહેવાય છે અને દરેક નવીન પ્રધાનમંડળની સાથે જ તેની નિમણુંક થાય છે. લૉર્ડ ચેન્સેલર પ્રધાનમંડળમાંનો એક પ્રધાન હોય છે.

મહત્વના પ્રસંગે દરેક ઉમરાવને રાજ તરફથી નિમંત્રણ થાય છે અને તેને સાર્વજનિક કામ સાર રાજની મુલાકાત લેવાનો અધિકાર છે. તેના ઉપર દિવાની દાવો ચાલેલો હોય તો પણ વોરંટ બજાવીને તેને

પકડી શકાય નહીં. કોર્ટમાં જીરૂર તરીકે તેને હાજર થવું પડતું નથી. ઉમરાવમંડળ આગળ તેની ઉપર કામ ચલાવી શકાય છે. ઉમરાવમંડળની પદ્ધતિ વિરુદ્ધ વર્તન કરનારને શિક્ષા કરવાનો અધિકાર ઉમરાવમંડળને છે. પાર્લામેન્ટનું કામ ચાલતું હોય ત્યારે અથવા કામ શરૂ થતાં ચાળીસ દિવસ અગાઉ અને પાર્લામેન્ટનું કામ પુરું થયા પછી ૪૦ દિવસ સુધી અમીરમંડળનો સભાસદ કેદ થઈ શકતો નથી. મંડળમાં પસાર થએલા કોઈપણ ઠરાવ વિરુદ્ધ સકારણ નિષેધ કરવાનો અધિકાર દરેક સભાસદને છે. ઉમરાવ મંડળની બેઆબરૂ કરનારા સભ્યને કેદ કરવાનો અધિકાર આ મંડળને છે. તેજ પ્રમાણે આ મંડળમાં લાયક ગ્રહરથને સભાસદ બનાવાનો અધિકાર અને નાલાયક સભાસદને કાઢી નાંખવાનો અધિકાર આ મંડળને છે. કોઈપણ પ્રશ્ન સંબંધી ગુપ્ત માહિતી ઉમરાવમંડળને કોઈપણ સભાસદ આપે તો તેને તે માહિતી બદલ કેદની સજા થઈ શકતી નથી.

Q. 108. What are the powers and functions of the House of Lords ? State its utility.

ઉ:—અગાઉની માફક હાલ પણ રાજ્ય અગર સરકારને કોઈપણ બાબત ઉપર સલાહ આપવાનો અધિકાર ઉમરાવમંડળને છે. ઉમરાવોને રાજકારણનો ધંધો અનુભવ હોવાથી તેમની સલાહ ધણી ઉપયોગી થઈ પડે છે. દેશ ઉપર મહાન સંકટ આવ્યું હોય ત્યારે તેમના અનુભવ અને જ્ઞાનનો દેશને ધણો લાભ મળે છે. તે સિવાય ઉમરાવમંડળના નીચે લખેલાં કામો છે. (૧) કાયદો કરવો (Legislative). (૨) કર સંબંધી વિચાર કરવો (Taxation). (૩) ખીલો ઉપર વિચાર કરવો (Deliberative) (૪) ન્યાય આપવો (Judicial). પહેલાં આપણે ઉમરાવમંડળના કાયદા સંબંધી કામોનો વિચાર કરીએ. (૧) આમસભામાં પસાર થયેલા દરેક ઠરાવ ઉમરાવમંડળની અનુમતિ માટે તે મંડળમાં મૂકવો જોઈએ. આ મંડળને, ખીલ મંજૂર અગર નામંજૂર કરવાનો અધિકાર છે. પરંતુ ૧૯૧૧ના કાયદાથી ઉમરાવમંડળના અધિકારમાં ફેરબદલ કરવામાં આવ્યો છે. આમસભાની જીદી જીદી ત્રણ બેઠકામાં કોઈપણ ઠરાવ

પસાર થાય અને ઉમરાવમંડળ તે બીજા નામંજુર કરે તો રાજની સંમતિ મેળવવાથી તે બીજાને કાયદાનું સ્વરૂપ મળે છે. સાત આમસભામાં બન્ને વરસને અંતરે તે ઠરાવ થવો જોઈએ. (૨) નાણાં સંબંધી બાબતોમાં પૂર્વે ઉમરાવમંડળને ધણા અધિકાર હતા. પરંતુ ૧૯૧૧ના કાયદાથી નાણાં સંબંધી કાંઈપણ બાબત ઉપર ઉમરાવમંડળને અધિકાર રહ્યો નથી. નવો કર નાંખવા સંબંધી, અગર જીનો કર ઘટાડવા સંબંધી ઉમરાવમંડળને કાંઈપણ સત્તા નથી. તેમજ આર્થિક બીજામાં સુધારા કરવા, નવા કર સૂચવવા વગેરે પ્રશ્નો આ મંડળની સત્તાની બહારના છે. આમસભામાં કાંઈપણ આર્થિક ઠરાવ પસાર થાય અને ઉમરાવમંડળ તે ઠરાવને એક મહિનાની અંદર પોતાની સંમતિ ન આપે તો રાજની સંમતિથી તે ઠરાવ પસાર કરી શકાય છે.

(૩) આમ સભાએ પસાર કરેલ દરેક બીજા ઉપર યોગ્ય વિચાર કરીને તે સંબંધી પોતાનો નિર્ણય આપવાનો અમીરમંડળને અધિકાર છે અને મંજુરી માટે આવેલા ઠરાવોમાં સુધારા કરવાનો અને ખામીઓ બતાવવાનો તેને અધિકાર છે. અમીરમંડળમાં અનુભવી મુત્સદ્દીઓ હોવાથી તેની સૂચનાઓ ધણી ઉપયોગી થાય છે. આ કારણથી આ મંડળને મતપ્રદર્શક સભા (Ventilating Chamber) કહે છે. અમીરમંડળની ટીકા અને વાદવિવાદની અસર પ્રધાનમંડળ પર થાય છે.

(૪) પ્રાચીન સમયથી ઉમરાવ મંડળ ન્યાય આપવાનું કામ કરતું આવ્યું છે. ઉમરાવ મંડળ, ઇંગ્લંડની સર્વ શ્રેષ્ઠ અદાલત છે. નીચલા દરજ્જાની કોર્ટના નિકાલ વિરુદ્ધ અપીલ સાંભળવાનું કામ અમીરમંડળનું છે અને કેટલીક બાબતોમાં નવી ફરિયાદોનો નિર્ણય કરવાનું કામ અમીરમંડળ કરી શકે છે. કાંઈપણ ઉમરાવ ઉપર રાજદ્રોહનો આરોપ હોય તો તેની તપાસ ઉમરાવમંડળની અદાલત કરે છે. તેજ પ્રમાણે ઉમરાવોની વારસાઈ હક સંબંધી તકરારો સાંભળી તેનો નિકાલ ઉમરાવમંડળ કરે છે. ઉમરાવ મંડળ રાજના પ્રધાનો ઉપર કામ ચલાવી શકે છે પરંતુ ૧૮મા સીક્રથી તે પદ્ધતિ બંધ પડી છે. ઉમરાવની પદ્ધતિ સંબંધી તકરારોનો નિર્ણય અમીરમંડળ કરે છે.

ખરી રીતે જોતાં ન્યાય આપવાનું કામ સમસ્ત ઉમરાવ મંડળનું છે; પરંતુ તે કામની સમગ્ર ખાતર છ ન્યાયાધીશોનું એક સ્વતંત્રમંડળ નીમવામાં આવ્યું છે. તેમાં લૉડ એન્સેલર, માજી એન્સેલર અને ન્યાય ખાતાના બીજા જાણકાર ઉમરાવો હોય છે. આ કામમાં બીજા ઉમરાવોની મદદ લેવાને હરકત નથી અને આ સ્વતંત્ર મંડળના સર્વ કામ ઉમરાવ મંડળના જ કામનો એક ભાગ છે.

હાલ ધણાખરા દેશોમાં દ્વિમંડળ પદ્ધતિથી રાજ્યકારભાર ચાલે છે. દેશમાં એક મંડળ રાખવાથી ઉતાવળમાં અમર વિકાર વશ થઇ ને અનિષ્ટ રાજ્યકારભાર ચલાવવાનો સંભવ હોય છે તેથી બીજા મંડળની જરૂરીયાત હોય છે. ઉમરાવ મંડળનો આવી રીતનો ઉપયોગ થયો છે. આમસભાએ ઉમરાવ મંડળના ધણાખરા હકો કાઢી લીધા છે તોપણ કોઈ પણ ઠરાવ અમીર મંડળ બે વરસ સુધી અટકાવી શકે છે અને તે ઠરાવ સામાન્ય લોકમત જોઈને પસાર કરવામાં આવે છે. કોઈ પણ બીજા પસાર થતાં પહેલાં તેના ઉપર પૂરેપૂરો વિચાર અમીરમંડળમાં થાય છે. તે સિવાય અમીર મંડળમાં ભોકોની તકરારો સાંભળવાનું અને તે ઉપર વિચાર કરવાનું કામ ચાલે છે. આ મંડળના ધણાખરા સભાસદો ગર્ભશ્રીમંત હોવાથી રાષ્ટ્રકાર્ય સ્વર્થત્યાગપૂર્વક અને સાવધતાથી કરે છે. ઉપલી સર્વ બાબતો ધ્યાનમાં લેતાં જણાઈ આવશે જો કે અમીરમંડળના ધણાખરા અધિકાર આમસભાએ છીનવી લીધા છે તો પણ તેની ઉપયોગિતા ઝોછી નથી.

Q. 107. Trace the origin and growth of the Cabinet.

ઉ:—પ્રાચીન સમયથી ઇંગ્લંડમાં 'ગ્રેટ કાઉન્સિલ' નામનું મંડળ હતું અને ધીમેધીમે તેનું રૂપાંતર પ્રીવી કાઉન્સિલમાં થયું. અમલ બજાવણીના સર્વ કામ આ કાઉન્સિલને કરવાં પડતાં. પાછળથી પ્રાસિમેન્ટ નિર્માણ થવાથી 'ગ્રેટ કાઉન્સિલ'ને સરકારી કચેરીનું; રૂપ પ્રાપ્ત થયું. પરંતુ આ કાઉન્સિલનો, રાજ ઉપર એક પ્રકારનો અંકુશ હતો. જુદા દેશોના વખતમાં લાગે સભાસદોનું એક મંડળ સ્થાપવામાં આવ્યું અને તે મંડળની

જુદી જુદી કમીટીઓ બનાવવામાં આવી. ટ્યૂર રાજ્યોના વખતમાં ફરીથી તે મંડળને સરકારી કચેરીનું સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થયું અને લાંબા અમલ બળવણીના સર્વ કામ કરવામાં આવતાં. મંડળનો દરેક સભાસક પ્રીવી કાઉન્સિલનો સભાસદ ગણવામાં આવતો. સ્ટુઅર્ટ રાજ્યોના વખતમાં પ્રીવી કાઉન્સિલની મોટી સંખ્યા થવાથી રાજ્યના અને અમલબળવણી ખાતાના સર્વ કામ યોગ્ય રીતે થઈ શકતા ન હતાં. ત્યારે બીજા ચાર્લ્સ પ્રીવી કાઉન્સિલના છ સભાસદોની એક ગ્રુપ કમીટી સ્થાપન કરી અને તેને સર્વ પ્રકારના કામો સોંપ્યા. આ સર્વ સભાસદો રાજ્યના ખાસ માનીતા હોય તેની ઇચ્છા મુજબ વર્તતા અને તેમનું પાર્લામેન્ટમાં ધણું વજન હતું. 'કેબલ' મંત્રીમંડળના નામથી પ્રસિદ્ધ. છે અને તે વખતથી કેબીનેટ રાજ્યપદ્ધતિ શરૂ થઈ એમ ગણાય છે. આ મંડળમાં લોકોને જરાપણ વિશ્વાસ નહોતો અને કેવળ રાજ્યના હિત ખાતર આ મંડળ સ્થાપન કરવામાં આવ્યું છે એવી લોકોની સમજ હતી.

૧૬૮૮માં રાજ્યક્રાન્તિ થવાથી ત્રીજો વિલીઅમ ઇંગ્લંડનો રાજા થયો. તેણે પોતાની ઇચ્છા મુજબ પ્રધાનોની નીમણુંક કરી; પરંતુ તેમ કરવાથી રાજ્યકારભાર સારી રીતે ચાલ્યો નહીં ત્યારે ડયુક ઓફ સન્ડરલેન્ડે બ્હીગ પક્ષનું પ્રધાનમંડળ નીમવાની રાજાને સલાહ આપી. એમ કરવાથી રાજ્યનું કામ વ્યવસ્થિત થશે અને સરકારની નીતિ એકતંત્રી થશે એમ તેણે રાજાને સમજાવ્યું. વિલીઅમે બ્હીગ પક્ષનું પ્રધાનમંડળ નીમ્યું. એન રાણીના વખતમાં એક જ પક્ષના લોકોનું પ્રધાનમંડળ બનાવીને તે રાણીએ પક્ષ-ભેદાત્મક-રાજ્યપદ્ધતિ (Party system of Government.) ઇંગ્લંડમાં દાખલ કરી. આમસભામાં જે પક્ષની બહુમતિ હોય તે પક્ષનું પ્રધાનમંડળ હેતું જેઈએ એવી પદ્ધતિ કાયમની થઈ પડી.

પહેલા અને બીજા જોર્જના વખતમાં આ પદ્ધતિનો ધણો વિકાસ થયો. આ બંને રાજ્યોને અંગ્રેજી ભાષાનું જ્ઞાન નહીં હોવાથી તેઓ પ્રધાનમંડળની બેઠકમાં ગેરહાજર રહેતા અને પ્રધાનમંડળને રાજ્યનો સર્વ કારભાર કરવો પડતો. પ્રધાનમંડળ પાર્લામેન્ટને જવાબદાર હોવાથી આમસભાએ પણ રાજ્યની ગેરહાજરીની વિશેષ દરકાર કરી નહીં.

Q. 108. What is the cabinet ? Describe its chief characteristics. What is the difference between a cabinet and administtry ?

ઉ:—કેબીનેટ શબ્દનો મૂળ અર્થ ખાનગી ઓરડી એવો છે પરંતુ તે અર્થ બહુલક જાણે હાલ કેબીનેટ એટલે મંત્રીમંડળ એવો અર્થ થયો છે. કેટલાક લોકોના મતે કેબીનેટ એટલે કાયદા મંડળની એક કમીટી અને કેટલાએક માણસો કેબીનેટને પ્રીવી કાઉન્સીલની કમીટી માને છે. પરંતુતઃ પ્રત્યક્ષ વ્યવહારમાં આ બન્ને માન્યતાઓ બરાબર છે કારણ કેબીનેટના સભાસદો પ્રીવી કાઉન્સીલ અને પાર્લામેન્ટના સભ્યો હોય છે. રાજ અને પાર્લામેન્ટને જોડનારો સાધો એટલે કેબીનેટ. પાર્લામેન્ટ વિસર્જન કરવાની સત્તા કેબીનેટને છે; પરંતુ આવા પ્રયત્ન મંડળના સર્વ કામ ગુપ્ત રીતે ચાલે છે. કેબીનેટની વિશેષતા નીચે લખેલી બાબતો પરથી જણાઈ આવશે.

(૧) પૂર્વે રાજ કેબીનેટની દરેક બેઠકમાં અધ્યક્ષ તરીકે હાજરી આપતો પરંતુ હાલ તેમ નથી અને રાજ્ય કેબીનેટમાં હાજર રહેવું નહીં એવી સામાન્ય પદ્ધતિ થઇ પડી છે (Convention). આમ થવાથી પ્રધાનમંડળમાં વાદવિવાદ નિર્ભયતાથી થઇ શકે છે.

(૨) કેબીનેટના સર્વ સભાસદો પાર્લામેન્ટમાંના અધિકાર રૂઢ પક્ષમાંના હોય છે અને તે પાર્લામેન્ટના ચાલુ અગર માત્ર સભાસદ હોવા જોઈએ.

(૩) કેબીનેટના પ્રધાનો એક જ પક્ષના હોવા જોઈએ. કેબીનેટના સર્વ પ્રધાન સામુદાયિક રીતે પાર્લામેન્ટને જવાબદાર છે. પાર્લામેન્ટનો, કોઈપણ પ્રધાન ઉપરનો વિશ્વાસ જો ઉઠી જાય તો ફક્ત તે જ પ્રધાને નહીં પરંતુ સમગ્ર પ્રધાનમંડળે રાજીનામું આપવું જોઈએ. કેબીનેટના સર્વ પ્રધાન મુખ્ય પ્રધાનની સલાહ પ્રમાણે પોતપોતાના કામ કરે છે તેથી કેબીનેટના સર્વ સત્રો મુખ્ય પ્રધાનના હાથમાં રહે છે. ઉપલી સર્વ પરિસ્થિતિ બનવાને કોઈપણ કાયદો જવાબદાર નથી. કેવળ પ્રાચીન રૂઢી અને રિવાજ (Conventions)ને લીધે આ સર્વ બનવા પામ્યું છે.

કેબીનેટ અને મીનીસ્ટ્રીમાં ફેર છે. અધિકારારૂઢ પક્ષના આગેવાન પુરુષોનું મંત્રિમંડળ અથવા કેબીનેટ અને છે અને તેમાં ૨૦થી ૨૫ સભાસદો હોય છે; પરંતુ મીનીસ્ટ્રીમાં અધિકારારૂઢ પક્ષના બીજા ભેદો પણ હોય છે અને કેટલીક વખતે ૬૦થી ૭૦ સભાસદો હોઈ શકે છે. પાર્લામેન્ટનો સેક્રેટરી, અંડર સેક્રેટરી, એસીસ્ટન્ટ અંડર સેક્રેટરી વગેરે પણ મીનીસ્ટ્રીમાં ગણાય છે. મીનીસ્ટ્રીને, કેબીનેટની રાજનીતિનું ધોરણ ચલાવવું પડે છે. કેબીનેટ જ્યારે રાજનામું આપે છે ત્યારે મીનીસ્ટ્રીના સર્વ સભાસદોને પણ રાજનામું આપવું પડે છે. આ દ્રષ્ટિએ જોતાં મીનીસ્ટ્રી એટલે વિસ્તૃત પ્રધાનમંડળ અને કેબીનેટ એટલે મીનીસ્ટ્રીની એક મહત્ત્વની શાખા એમ કહી શકાય.

Q. 109. What is the position of the Prime Minister in English constitution? State his functions.

ઉ:—મુખ્ય પ્રધાન કેબીનેટનો આત્મા છે અને તે પ્રધાનમંડળનો પ્રમુખ હોવાથી દેશહિન સંબંધી સર્વે કામો તેને કરવાં પડે છે. અમલ અનુવર્ણી ખાતાનો તે મુખ્ય અધિકારી હોવાથી દરેક ખાતાના પ્રધાનો ઉપર તેની સત્તા ચાલે છે. તેના કારભારના ચાર મુખ્ય વિભાગ છે. કારોબારી કાઉન્સિલનો તે અધ્યક્ષ હોય છે તેમજ કાયદામંડળનો પ્રમુખ હોય છે. અપ્રત્યક્ષ રીતે તે જનતારૂપી રાજસત્તાનો પ્રતિનિધિ હોય છે અને રાજનો ખાસ સલાહકાર હોય છે. આવી રીતે જોતાં સરકારી રાજનીતિ ચલાવવી, કાયદા ધડવા અગર તેમાં સુધારો કરવો, નવા કર નાંખવા, અથવા જુના કર રદ કરવું અગર ધટાડવા, કેબીનેટના કામનો અહેવાલ રાજને આપવો, જુદા જુદા પ્રધાનોના કામ ઉપર દેખરેખ રાખવી અને પ્રધાનમંડળમાં એકતંત્રીપણું જળવડાવવું વગેરે કામો મુખ્ય પ્રધાન કરે છે. તે સિવાય પરરાષ્ટ્રીય રાજનીતિ સંબંધી પત્રવ્યવહાર ઉપર ધ્યાન આપવું, રાજ અને પાર્લામેન્ટનો પરસ્પર સંબંધ લાવીને વિચાર વિનિમય થવામાં મદદગાર થવું અને પોતાના રાષ્ટ્રનો વૈભવ પ્રત્યક્ષ અગર અપ્રત્યક્ષ રીતે વધારવો વગેરે બાબતો પ્રધાનને ધ્યાનમાં રાખવી પડે છે. આ સર્વ કામો

કરવામાં પોતાનું મહત્વ વધારવાનો તેના હેતુ હોય તો તે રાષ્ટ્ર પ્રત્યે બેઈમાની કરે છે એવું જણાય છે. કેબીનેટ રૂપી કમાનનો મધ્યવર્તી ભાગ, (Key Stone of the Arch) મુખ્ય પ્રધાન સમજવામાં આવે છે. રાજા અને પાર્લામેન્ટને જોડનારું જે પ્રમાણે કેબીનેટ છે તે જ પ્રમાણે રાજા અને બીજા પ્રધાનોનો પરસ્પર સંબંધ જોડનાર મુખ્ય પ્રધાનરૂપી સંધિ છે. મુખ્ય પ્રધાન કોમન્સ સભાનો સભાસદ હોવો જોઈએ અને ઉમરાવ મંડળનો સભાસદ મુખ્ય પ્રધાન થઈ શકે નહીં એવો હાલમાં ધારો થઈ પડ્યો છે. જો કે મુખ્ય પ્રધાનને ધણા મહત્વનાં કામો કરવાં પડે છે અને તેના ઉપર સર્વ પ્રકારની જવાબદારી હોય છે તોપણ તેને મુખ્ય પ્રધાન તરીકે પગાર મળતો નથી અને તેથી ઓછી જવાબદારીનું પગારી ખાતું તેને સંભાળવું પડે છે. તેને રાષ્ટ્ર તરફથી સંપૂર્ણ ટેકા મળે તો તે પોતાના અધિકારમાં મમે તે કરી શકે છે અને કોઈપણ અનિયંત્રિત રાજા જે કામ નથી કરી શકતો તેવાં કામો મુખ્ય પ્રધાન ધણી કુશળતાથી અને સહેલાઈથી કરી શકે છે. મુખ્ય પ્રધાનના હાથમાં નવી પરિસ્થિતિ ઉત્પન્ન કરવાનો અધિકાર હોય છે કારણ કે જો તે રાજાનામું આપે તો પાર્લામેન્ટની નવી ચુંટણી થવી જોઈએ એવો ઇન્સાંના રાજકારણમાં નિયમ થઈ પડ્યો છે. પ્રધાનમંડળના કોઈપણ પ્રધાન સાથે મુખ્ય પ્રધાનને મતભેદ પડે તો મુખ્ય પ્રધાન તે પ્રધાનને રાજાનામું આપવાની દરજ પાડી શકે છે પરંતુ જો તે પોતે રાજાનામું આપે તો ધણી મહત્વની નવી પરિસ્થિતિ નિર્માણ થાય છે.

Q. 110. What are the principles observed in the appointment of Cabinet Ministers? Write what you know of the responsibility of Ministers before and after the Revolution of 1688.

ઉ:- પાર્લામેન્ટની નવી ચુંટણીનો નિકાલ થયા પછી જે પક્ષનું મોટાં ભાગમાં મતો મળ્યા હોય તે પક્ષના આગેવાનોને રાજા બોલાવે અને તેમને મંત્રિમંડળ (Cabinet) બનાવવા કહે છે. પોતાના પક્ષના

મુખ્ય માણસોની સલાહ લઈને તે પક્ષનો મુખ્ય પ્રધાન બીજા પ્રધાનોની નિમણૂક કરે છે અને એવી રીતે નવું પ્રધાનમંડળ થાય છે. નવું પ્રધાનમંડળ રચવામાં મુખ્ય પ્રધાનને કેટલાક નિર્બંધો માનવા પડે છે. (૧) કુબીનેટનો પ્રધાન લોકસભા અગર અમીર મંડળનો સભાસદ હોવો જોઈએ. (૨) અધિકારરૂઢ પક્ષનો તે અનુયાયી હોવો જોઈએ (૩) મુખ્ય પ્રધાને નિમેલો પ્રધાન આ બંને મંડળ પૈકી કે.ઇ.નો સભાસદ ન હોય તો તેને ઉમરાવ બનાવી ઉમરાવમંડળનો સભાસદ કરવામાં આવે છે. અગર લોકસભામાં કોઇપણ ભાગ તરફથી ચુંટાઇને સભાસદ કરી લેવો પડે છે. રાજ્યકારભાર અને એકતંત્રીપણું જળવવા અને પ્રધાનમંડળનું કામ યોગ્ય રીતે ચલાવવા એક મતના અને એકજ પક્ષના પ્રધાન નીમવાની રીત છે. અધિકારરૂઢ પક્ષનું સામાન્ય ધોરણ માન્ય હોય અને સહકાર્ય કરવા તૈયાર હોય એવા બીજા પક્ષના આગેવાનો કુબીનેટમાં દાખલ કરી શકાય છે. કુબીનેટમાં એકતંત્રીપણું રહેવું જોઈએ એટલે જ મુખ્ય હેતુ હોય છે. પ્રધાનો નીમવામાં પોતાના જ પક્ષના, પરંતુ પાછલા પ્રધાન મંડળમાં જેમણે સારું કામ કર્યું હોય એવા માણસોને પ્રથમ સ્થાન આપવું પડે છે. તે જ પ્રમાણે પોતાના પક્ષના નવીન અને ઉત્સાહી માણસોને પણ પ્રધાન તરીકે પસંદ કરવા પડે છે.

૧૯૮૮ની રાજ્યક્રાંતિ થયા પછી સર્વ સત્તા આમસભાના હાથમાં આવી. તે પૂર્વે મુખ્ય પ્રધાન અને બીજા પ્રધાનોની નિમણૂક રાજા પોતાની મરજી પ્રમાણે કરી શકતો અને તે પ્રધાનો રાજાને જવાબદાર રહેતા. તે વખતે પ્રધાનો ગેરકાયદેસર વર્તન કરે તો તેમની જવાબદારી માટે પાર્લામેન્ટ ઉમરાવમંડળ આગળ પ્રધાનો ઉપર કામ ચલાવતી. રાજ્યક્રાંતિ પછી ત્રીજા વિકીઅમના વખતમાં એકપક્ષિય પ્રધાનમંડળ બનાવવાનો ધારો થઈ પડ્યો અને પાર્લામેન્ટમાં જે પક્ષનું વધુમત હોય તે પક્ષનું મંત્રીમંડળ બનાવવાનો રિવાજ શરૂ થયો. લોકસભામાં મંત્રીમંડળ વિરૂદ્ધ બહુમતી હોય અથવા મંત્રીમંડળમાં લોકસભાનો વિશ્વાસ નથી એવો ઠરાવ પસાર થાય તો પ્રધાનમંડળે રાજીનામું આપવું જોઈએ એવો સિદ્ધાંત સ્થાપિત થયો. હાલમાં પ્રધાનમંડળ રાજાને જવાબદાર નથી પરંતુ સંપૂર્ણ રીતે લોકસભાને જવાબદાર હોય છે.

Q. 111. What do you know of the Privy Council ? Describe its present composition and function.

ઉ:—પ્રીવી કાઉન્સિલનો ખરો અર્થ રાજને ખાનગી સલાહ આપનારું મંડળ થાય છે ખરી રીતે જોતાં ધણી પ્રાચીનકાળથી આવા પ્રકારનું મંડળ ઈંગ્લંડમાં હતું પણ તે વખતે તેનું નામ પ્રીવી કાઉન્સિલ હતું નહીં.

૧૫મા સદીમાં તેનું નામ પ્રીવી કાઉન્સિલ પડ્યું. ત્રીજા હેન્રીના વખતમાં ધણીખરો રાજ્યકારભાર આ મંડળના હાથમાં હતો. પાછળથી પ્રીવી કાઉન્સિલના સભાસદોની સંખ્યા ધણી વધી પડી ત્યારે રાજના ખાસ માનીતા અને વિશ્વાસુ લોકો આ મંડળમાં નીમવાની પદ્ધતિ શરૂ થઈ. તે વખતે રાજ અનિયંત્રિત હોવાથી અને કેબીનેટ પદ્ધતિ નહીં હોવાથી પ્રીવી કાઉન્સિલ, રાજ અગર સરકારના સંપૂર્ણ કાયુમાં હતી. ટ્યૂર રાજ્યોએ પોતાનો સર્વ રાજ્યકારભાર પ્રીવી કાઉન્સિલ મારફત આનંદંત્રિતપણે ચલાવ્યો પરંતુ પાછળથી રાજ્યકારભારના સર્વ સૂત્રો પાર્લામેન્ટના હાથમાં આવવાથી પ્રીવી કાઉન્સિલનું મહત્વ ઘટી ગયું.

હાલ રાજ આ કાઉન્સિલમાં દેશના સર્વ દરજ્જાના લોકોની નિમણૂક કરે છે. રાજવંશના લોકો, આર્ય ખીશપ, ડ્યુક, માજ અને ચાલુ પ્રધાન મંડળના પ્રધાનો, મુખ્ય ન્યાયાધીશ, વગેરે અધિકારીઓ આ મંડળના સભાસદ હોય છે. હિંદુસ્તાનના પ્રસિદ્ધિ પામેલા મુત્સદીઓને પણ પ્રીવી કાઉન્સિલના સભાસદ થવાનું માન મળે છે. આ સર્વે સભાસદોને પોતાના નામ પછી પ્રીવી કાઉન્સિલરની પદવી મૂકવાનો અને નેકનામદારનું પદ ધારણ કરવાનો અધિકાર છે. કાઉન્સિલના અધ્યક્ષને લૉર્ડ પ્રેસીડેન્ટ ઓફ ધી કાઉન્સિલ કહે છે અને તે પ્રધાનમંડળનો સભાસદ હોય છે. આ કાઉન્સિલને મુખ્યત્વે બે પ્રકારના કામ કરવા પડે છે. (૧) મહત્વની ખાખતમાં રાજને સલાહ આપવી. (૨) ન્યાય આપવો. પહેલું કામ વિશેષતઃ કેબીનેટ મારફત થાય છે કારણ કેબીનેટના સર્વ પ્રધાન આ કાઉન્સિલમાં હોય છે; તેથી કેબીનેટની સલાહ લેવી અને પ્રીવી કાઉન્સિલની સલાહ

ભેવી એ સરખું જ છે. ન્યાય આપવાના કામ સાથે આ મંડળના સભાસભ્યોની એક કમીટી નિમાય છે (Judicial Committee of the Privy Council). આ કમીટીને ન્યાય આપવાનું સર્વ કામ કરવું પડે છે. કમીટીમાં લૉર્ડ પ્રેસીડેન્ટ, લૉર્ડ ચેન્સેલર અને ન્યાય ખાતામાં પ્રવીણ થયેલા ઉમરાવો હોય છે. વળી પ્રીવી કાઉન્સિલ કાયદાની અમલ અભ્યવસ્થા કરવાનું મહત્વનું કાર્ય કરે છે. સામ્રાજ્યમાં વસતી સર્વ પ્રજા, પોતપોતાના દેશની હાકાકારોએ આપેલા નિકાલ વિરુદ્ધ અપીલ કરવા, પ્રીવી કાઉન્સિલમાં જાય છે. અને રાજા આ મંડળને અપીલ સાંભળવાનું કામ સોંપે છે. આવું મહત્વનું કામ પ્રીવી કાઉન્સિલ મારફત થાય છે માટે પ્રીવી કાઉન્સિલને સમસ્ત સામ્રાજ્યની વરિષ્ઠ અદાલતનું સ્વરૂપ મળ્યું છે.

Q. 112. Write short notes on:—

(૧) ક્યુરીઆ રેજીસ:—

ઉ:—See Q. 104.

(૨) મોડેલ પાર્લામેન્ટ:—

ઉ:—See Q. 101.

(૩) પ્રીવી કાઉન્સિલ:—

ઉ:—See Q. 111.

(૪) સ્પીકર:—

ઉ:—See Q. 102.

(૫) રાજાના ખાસ હક્કો Prerogatives of the King:—

ઉ:—See Q. 100.

(૬) પાર્લામેન્ટના ખાસ હક્કો Privileges of Parliament:—

ઉ:—See Q. 102.

(૭) વિટન (Witen):—

ઉ:—See Q. 104.

(૮) કેબીનેટ (Cabinet):—

ઉ:—See Q. 108.

(૯) 'રાજા ખોટું કહી શકેજ નહિ'

ઉ:—See Q. 100.

(૧૦) મેમ્બરાર્થ:—ઇ. સ. ૧૨૧૫માં ઇંગ્લંડના સરદારોએ જોન રાજાને આ કારનામા ઉપર સહી કરવાની ફરજ પાડી. ઇંગ્લંડની રાજ્યઘટનામાં આ કારનામાને ઘણું મહત્વ છે અને તેમાંથી લોકતંત્રની રાજ્યપદ્ધતિનું ઇંગ્લંડમાં ખીજ રોપણ થયું. આ કારનામા ઉપર વખતો વખત સરકાર સાથે લડીને પ્રજાએ હાલની રાજ્યઘટના મેળવી છે. આ કારનામાની નીચેની મુખ્ય ક્ષમો છે:

(૧) ધર્મોપકારીઓના પુરાતન સર્વ હક માન્ય રાખી રાજાએ તેમને પણ ચુંટણી કરવાની સ્વતંત્રતા આપવી. (૨) રાજાએ તહેનાતી પદ્ધતિ મુજબ પોતાને પ્રાપ્ત થતા અધિકારોનો દુરુપયોગ કરવો નહીં અને પોતાના તહેનાતી સરદારો પાસેથી મુજબ નાણાં કઢાવવાં નહીં. (૩) રાજાએ કોઈ પણ માણસને તેના ઉપર કામ ચલાવ્યા સિવાય જેલમાં પૂરવો નહિ. રાજાએ ન્યાય આપવામાં લાંચ રૂસ્વત લેવી નહીં. (૪) ન્યાય આપવામાં વિલંબ કરવો નહીં અને ન્યાય આપવા ના પાડવી નહીં. (૫) કોઈપણ માણસને તેના વર્ગના લોકો તરફથી ગુન્હેગાર ઠરાવી લીધા સિવાય અગર જમુરીની સહાયતાથી કાયદા પ્રમાણે તેનો ન્યાય આપ્યા સિવાય કેદ કરી શકાય નહીં અગર ન્યાયબાણ ઠરાવી શકાય નહી. રાજાએ લોકસભાની (Great Council) સંમતિ સિવાય પ્રજા પાસેથી નાણાં અગર કર ઉઘરાવવા નહીં. (૬) આ કારનામામાં કોઈપણ નવી બાબત ન હતી. માત્ર રાજાઓએ વખતો વખત જે બાબતો માન્ય કરી હતી તેનો જ ઉલ્લેખ મેમ્બરાર્થમાં હતો. આ કારનામા મુજબ રાજાએ પોતાનું વર્તન

રાખવું એ હેતુથી ૨૫ માણસોની કમીટી નીમવામાં આવી હતી; પણ પોતાનો હેતુ પાર પડ્યા પછી જોને કરારનામાં પ્રમાણે વર્તેલા નહીં અને પોતાનું ધાર્યું કરતો.

(૧૧) Three estates of the realm:—ઈંગ્લંડના સમાજમાં ધર્માધિકારીઓ, ઉમરાવો અને લોકપ્રતિનિધિઓ એમ ત્રણ વર્ગના લોકો મુખ્ય ગણાય છે અને તેમને રાજ્યના ત્રણ ઘટકો કહે છે. મોડેલ પાર્લામેન્ટના વખતમાં આ ત્રણ વર્ગના લોકોને પાર્લામેન્ટમાં પોતાના પ્રતિનિધિ મોકલવાનો હક્ક પ્રાપ્ત થયો. તેમણે પોતપોતાનું સ્વતંત્ર મંડળ સ્થાપ્યું અને રાજની નાણાં સંબંધી મામણી મંજુર કરી. પાછળથી ધર્માધિકારી અને ઉમરાવનું સંયુક્ત મંડળ સ્થાપન થયું અને હાલ તેને અમીરમંડળ કહે છે. (House of Lords) લોકપ્રતિનિધિના મંડળને હાઉસ ઓફ કોમન્સ કહે છે હાલના સમયમાં અમીરમંડળના એક ઘટકને ઐશ્વિક ઉમરાવ (Lords Temporal) અને બીજા ઘટકને પારમાર્થિક ઉમરાવ (Lords Spiritual) કહે છે અને આમસભાના મંડળને ટુંકાણમાં કોમન્સ કહે છે (Commons).

(૧૨) પાર્લામેન્ટ એક્ટ (૧૯૧૧):—હાઉસ ઓફ લોર્ડ્સની સત્તા ઘડવાના હેતુથી જે અનેક કાયદા પસાર કરવામાં આવ્યા તેમાં ૧૯૧૧માં પસાર થયેલો કાયદો મુખ્ય છે. ઇ. સ. ૧૯૦૯માં લોર્ડ્સ જોર્જ પ્રજાનું અંદાજપત્રક (People's Budget) લોકસભામાં મૂક્યું. આમસભાએ તે બજેટ મંજુર કર્યું પરંતુ ઉમરાવ મંડળે તે બજેટ નાપાસ કર્યું. આથી દેશમાં ધણી જ અશાંતિ ઉત્પન્ન થઈ અને ઉમરાવમંડળના અધિકાર ઘટાડવા જોઈએ એવું અધિકારારૂઢ લીબરલ પક્ષને લાગ્યું. ત્યારે ૧૯૧૧માં તે પક્ષના પ્રધાનમંડળે જે બીલ પસાર કરાવી લીધું તેને પાર્લામેન્ટ એક્ટ કહે છે. આ કાયદાથી નીચેની મુખ્ય બાબતો ઠરાવવામાં આવી. (૧) નાણા સંબંધી કોઈપણ બીલ નામજુર કરવાનો અધિકાર અમીરમંડળને નથી. કોમન્સસભા નાણા સંબંધી કોઈપણ બીલ પસાર કરે અને એક મહિનાની અંદર ઉમરાવ મંડળ તે બીલને પોતાની સંમતિ ન આપે તે

ઉમરાવ મંજીની સંમતિની દરકાર ન કરતાં રાજની સંમતિથી તે બીલ પસાર કરાવી લેવું (૨) કયું બીલ નાણા સંબંધીનું છે એ ઠરાવવાનો અધિકાર રખીકરને છે. (૩) નાણા સંબંધી બીલ સિવાય બીજા કોઈપણ બીલ આમસામાની ત્રણ બેઠકમાં પસાર થાય અને ઉમરાવમંડળ તે બીલ નામંજુર કરે તોપણ તે બીલ પસાર થયું છે એમ ગણી તેને કાયદાનું સ્વરૂપ આપવું. માત્ર તે બીલના પહેલા અને બીજા વાચનમાં બે વર્ષનું અંતર હોવું જોઈએ. (૪) પાર્લામેન્ટની મુદત પાંચ વર્ષની રાખવી. (૫) પાર્લામેન્ટના સભાસદને વાર્ષિક ૪૦૦ પૌંડનો પગાર આપવો. આ કાયદાથી નાણા સંબંધી બાબતો ઉપર ઉમરાવમંડળનો સર્વ અધિકાર નષ્ટ થયો અને બીજાં પણ બીલ નામંજુર કરવાનો તેમનો અધિકાર લગભગ જતો રહ્યો. ફક્ત કોઈપણ બીલ બે વર્ષ પર્યંત અટકાવી રાખવાનો હક્ક તેમનાં હાથમાં રહ્યો.

BOMBAY UNIVERSITY QUESTIONS.

1930

SECTION I

- I What was the state of England when Henry VII came to the throne ? What measures did he take to pacify the country ? *Or* Describe the sea-faring and commercial activities of Elizabeth an period ?
- II What were the chief points of the dispute between Charles I and the Parliament which brought about the Civil War of 1642 ? *Or* What causes led to the despotism of James II and what steps were taken to prevent the recurrence of a similar abuse of power ?
- III What new principles of Government did George III try to introduce and with what results ? *Or* What part was played by sea power in the defeat of Napoleon Bonaparte ?
- IV What were the chief measures of political and social reform which were passed between 1832 and 1887 ? *Or* Give a short summary of the relations between England and Ireland from 1800 to 1893.
- V What are the relations between the Prime Minister and (a) The Cabinet (b) the House of Commons ? *Or* what causes led to the Parliament Act of 1911 ? What changes did it introduce ?

SECTION II

- I Who were the Aryans and in what parts of India did they settle? What do you know of their occupations, social organization and religious beliefs? Or Give an account of Alexander's invasion of India and its results.
- II What was the extent of Akbar's Empire in 1605 and how and when were the various provinces acquired? Or Describe the relations between the Mogul Emperors and the Rajputs to the Death of Aurangzeb.
- III What was the extent of the Mahratta Empire at the death of Shivaji and what do you know about his administration? Or Give a short account of the events leading upto the third battle of Panipat and give reason for the defeat of the Mahrattas.
- IV Describe the rise of the English power in Bengal to 1717. Or Give a brief account of how the British acquired (a) Sind (b) The Punjab.
- V Explain how the Government of a province is carried on under the reformed constitution. Or What is meant by Local Self-Government and what are the powers and duties of Municipalities and Local Boards?

1929

- I Why was the Reformation received so well in England? How did Henry VIII break the papal power? How was the Reformed church finally established in England? or What induced Philip of Spain to send the Armada to England? How do you account for its defeat? What great results followed the defeat?

- II State why the Restoration was received with great joy ? How do you account for the subsequent unpopularity of Charles II ? or Give the circumstances in which the Parliamentary Union of England and Scotland was brought about. How did it affect each of the two countries ?
- III Mention the events under which the disabilities of the Roman Catholics were finally removed. Who were the great men whose names are associated with this relief ? or Give a brief sketch of Gladstone's career and your estimate of him as a statesman.
- IV What is the Cabinet ? How was it instituted in England ? How has it affected the responsibility of ministers ? Write what you know of some important coalition ministries.
- V Write what you know of some three of the following.
 (1) Whigs and Tories. (2) The importance of the Seven years war. (3) Rana Pratap. (4) The subsidiary system. (5) The Non-intervention-Policy.

SECTION II

- VI Give a brief account of the life and teachings of Buddha and what led to the decline of Buddhism in India. or State what you know of Vikramaditya the Great.
- VII Mention the events that led to the establishment of the Mughal power in India. Say what were Baber's difficulties at the outset and how he overcame them. or Describe Aurangzeb's conquest of the Deccan and state the result of the conquest.

VIII Give a brief account of the administration of Balaji Baji Rao. *or* State what you know of the Rivalry between Mahadaji Scindia and Nana Phadnavis and show how it influenced Mahratta history.

IX What do you think of Clive as a Soldier and as an administrator? *or* What do you know of the annexation policy and reforms of Dalhousie.

X What are the present relation between the British Government and Indian states? *or* What are the changes introduced into the Central and Provincial Legislators by the Reform Act of 1919?

1928

SECTION I

I What were the characteristics common to the Tudor Sovereigns? How do you account for the fact that in the Tudor period the House of Commons increased in power and importance? *Or* How will you show that Elizabeth's reign forms one of the most brilliant periods in English History.

II 'Never had a sovereign a higher notion of his dignity, never was any less qualified to sustain it.' Justify this remark about James I. *Or* How did the Revolution of 1689 affect the supremacy of the crown, the administration of justice and the control of Parliament over public expenditure.

III What, in your opinion, were the strong and weak points of Walpole's administration? *Or* Describe the

events that led to the independence of the English colonies in America. What was the attitude of the leading English Statesmen of the time towards the question?

- IV Write what you know of the constitution, functions and powers of the House of Commons. What are the relations between the two Houses of Parliament in the matter of money-bills and ordinary bills?
- V Write notes on any *three* of the following:—(1) The freedom of the Press. (2) The importance of the battle of Nesby. (3) William Wilberforce. (4) Akbar's Hindu marriages. (5) The importance of the treaty of Bassein.

SECTION II

- VI How was the Mauryan power established in India? Whom do you consider the greatest of the Mauryas? Write all that you know of him. *or* State all you know of King Harsha.
- VII Show that Sher Shah was a great *man* and a great ruler. *or* Compare Akbar and Aurangzeb as statesmen and carefully point out the results of the policy adopted by each of them.
- VIII Mention the circumstances that contributed to the rise of the Mahratta power and give the causes of its decline and fall. *or* Write what you know of the rise of the great Mahratta families in the time of Bajirao I.
- IX Describe carefully how civil and criminal justice is administered in British India. *or* What is meant by Local Self-Government? What are the functions and sources of income of Indian Municipalities?

- X** What are the principal charges on which Warren Hastings was impeached? What was his defence? *Or* Show how Lord Ripon established his claims upon the love and respect of the people of India.

1927

SECTION I

- I** Why does the Tudor Period indicate the dawn of a new era? *Or* What induced Philip of Spain to think of an invasion of England? To what do you attribute the defeat of the Armada? What were the great results of the defeat?
- II** What do you think of Cromwell as a man and as a ruler? *Or* How will you show that William III was a great statesman? Account for his unpopularity and also for the increase in the strength and power of Parliament in his reign.
- III** Compare the two Pitts as war and peace ministers. Point out the common features of their characters. *Or* Why was there a great demand for Parliamentary reform in the reign of William IV? Why did the attempts made before this time to reform Parliament fail? Mention the important changes produced by the Reform Act of 1832 and its effects on the general condition of the country.
- IV** What are the prerogatives of the British Sovereign? How will you show that they cannot be exercised against the wishes of the House of Commons? *Or* What are the principles observed in the appointment of cabinet ministers? Write what you know of the responsibility of ministers before and after the Revolution.

SECTION II

- I Show that India was very prosperous in Shah Jehan's reign. How do you account for this prosperity? or Describe Aurangzeb's invasion of the Deccan and account for his failure to crush the Mahrattas.
- II Who, in your opinion, was the greatest of the Peshwas? Justify your choice by an account of his administration and character. or Write what you know of Mahadaji Scindia and Nana Fadnavis. Explain how the rivalry between the two affected the Mahratta power.
- III Describe the great struggle between the English and the French for supremacy in India and explain the success of the former and the failure of the latter. or Describe briefly the part played by Wellesley, the Marquis of Hastings and Dalhousie in establishing the British as the paramount power in India.
- IV What do you understand by Dyarchy? Explain how it is worked in the Bombay Presidency. or Compare the powers of Assembly and the Provincial councils over the legislation and finance of their respective governments.
- V(a) Write what you know of the Social and political organisation of the early Aryans in India.
- (b) Write notes on any three of the following:—
- (i) Appropriation of Supplies   (ii) John Wesley.
  - (iii) The abolition of Slavery   (iv) Ahalya Bai.
  - (v) The Double Government of Bengal.

SOME SELECT OPINIONS.

Prof. D V Potdar, B. A. Supdt., N. M. Vidyala Poona says:—The authors have shown the right direction. The students will find *the book most helpful at the time of revision.*

Prof. R. V. Oturkar, M. A. of Nasik says:—This book serves as *search light* and *brings before the students exact portion they require* for the preparation of Matriculation Examination. It will lighten the burden on the students as regard History.

Mr. Y. D. Nawathe, M. A., Head-master Society's High School, Nagar says:—The authors have made a *wise selection and have given appropriate answers.* The students will find *the book extremely useful* at the time of revision.

The Kesari, Poona says:—The book supplies appropriate answers with questions. Students appearing for the Matriculation will find *the book a useful guide.*

The Progress of Education, Poona says:—This is a short manual of the Histories of England and India intended for the Matric students in *a form which appeals to the students' world* and is particularly useful for the revision of the subject.

